ВІТЧИЗНА

8

'89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

М. Павлусенко. Плакат

ВІТЧИЗНА 8

серпень 1989

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

· КИЇВ · ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З [illegible] РОКУ

В номері

ЛЕОНІД ТАЛАЛАЙ

сонце крізь дощ

ДОЩ

Високий дощ шумів і лився,
Ішов і прямо, і навкіс,
І сам стояв суцільним лісом,
І піднімав до неба ліс.

Змивав сліди, підводив стебла,
Грозою, молодістю пах,
І припадав до шляху небом,
І підіймав травою прах.

Цей дощ шумів, ридав, як натовп,
Який на площі у сльозах
Перемагати і вмирати
Синів останніх проводжа.

А під стіною чорних сосен,
Пробивши хмари чорноту,
Крізь дощ висвічувало сонце
Калини крону золоту.

І вся світилася калина,
А перед нею грізний ліс,
Готовий впасти на коліна
І не приховувати сліз.

А дощ ішов, шумів і сіяв
Росу і сльози, хліб і сіль,
Ішов з Чернігова на Київ
І через Київ на Путивль.

Кудись на південь рухав грози,
Як Ігор військо до Дінця,
І не було його дорозі
Ані початку, ні кінця.

ПОДОРОЖ КАТЕРИНИ II ПО ДНІПРУ

Пливуть! Пливуть!
Зігнули спини.
І кожен місце вибира,
Куди упасти на коліна
Йому на березі Дніпра.

Кому кричать, кому хреститься —
Все розплановано було.
А там, на палубі, цариця
Державне мружила чоло.

Стояла знать. Дивились дами,
Як хвилі синьою ріки
Від них котились і гойдали
Кугу, як змочені різки.

Цариця глянула на хати,
Цариця мовила — Sehr gut!..
Но вот не слишком ли богато,
Мой друг Потемкин, здесь живут?.. —

І фаворит знітився трохи
І посміхнувся, як лакей.
— А вот поют они неплохо,
Хоть и на глупом языке... —

А люд співав, крутився в танці.
Потьомкін господа молив,
Щоб хитромудрих декорацій
Той вихор танцю не звалив.

То поглядав на темну воду,
То на людський дивився вир,
Уже відчувши, що на ордени
Його поважчає мундир.

ФОТОГРАФІЯ СТРАХУ

Оперсь боязливо рукою
На спинку стільця і не сів.
В очах, що темніють золою,
Приховане щось від усіх.
Мов слухає вирок терпляче.
Ховаючи горло, густа
Стирчить борода, щоб не бачив
Ніхто, як образи ковта.
Він чимось нагадує птаха,
Який стрепенувся від страху,
Але перед тим, як злетіти,
Побачив зі схову свого,
Що падає з неба убитий
Крилатий товариш його.
Стоїть, від стеблини тихіший,
Здається, що, й рота відкривши,
Не скрикне від болю й огуди,
Аби не накликать біди,
А всадить ще глибше у груди
Сичючий клин бороди.

●

І на підлозі тінь від грати,
І там — на небі голубім,
І на кістках, що розгризати
З любові кинули тобі.

А ти біжиш за колом коло
І, розбудивши сонну кров,
То тихо зиркаєш навколо,
То в грати тикаєшся знов.

Ревеш розгнівано від болю,
Гризеш розпачливо метал,
Немов, народжена в неволі,
Душа про волю пам'ята.

А я, не вміючи втішати,
Шепчу про себе: — Брате-брате,
Живи і дякуй небесам
Хоча б за те, за те, що грати
Ти не робив для себе сам.

ГРАНІТ

Спекота каменем нависла.
І голуби в калюжах сплять.
І випаровує асфальт
Вчорашній дощ, їдкий і кислий.
І, наштовхавшись в магазинах
Та натомившись від ходи,
Перепочити на хвилину
Спішиш на площу до води.
Де грають бризки веселково,
І чорним килимом вода
Згори по сходах мармурових
В басейн, лиснiючи, спада.
Неначе й не вона безсило
Хвилину тому у трубі
Несамовито клекотіла
І захлиналася в злобі.
Тепер на радість перехожих
У повноважних берегах,
Як із пустого у порожнє,
Переливається вельможно
І знову у трубу збіга.
А, віддзеркалюючи небо,
У себе всотуючи світ,
Тим світом дивиться на тебе
Відполірований граніт.
І, ніби в сяєві величчя,
Перед тобою постає
Твоє затуркане обличчя,
Що враз поважнішим стає.

ОСВІТЛЕНЕ БІДОЮ

Схопила документи, фотокартки
Живих і мертвих, синові листи...
І розгубилась, стала серед хати
В надії пригадати щось, знайти.

Все попливло, клубочачись туманом,
Бо вже туди дивилася вона,
Де не було ні ліжка, ні дивана,
Де не стояв сервант біля вікна.

І все оте, що надривало жили,
Збиралося, громадилось, росло,
Немов трюмо наситить ним хотіла,
В яке дивитись часу не було.

Такий цей побут із своїм велінням.
Попробуй глянь на нього з висоти —
І погляд твій, як дзеркало промінням,
Заломить він і тицьне у кути.

Розгублена стояла серед хати,
Перебирала і літа, і дні,
Які в цю мить могли б їй підказати,
Що взяти, не забути в метушні...

Виходила. Сліткнулась об каструлю.
І вже хотіла двері причинить,
Але услід з годинника зозуля
Озвалася... Оглянулась на мить,—

Дивилось люстро, як байдужа осінь
На яблуню без листя на гілках,
Дивилось на сивіюче волосся
І на убогий вузлик у руках...

Усе цвіло. Над білими кущами
Роїлись бджоли і гули джмелі,
І синя бабка весело тріщала
Дозиметром, що доторкнувсь землі.

Хотілось зупинитись, надивиться
На все, на все... І річку, і село
Всотати в душу, де, здавалось, місця
Учора ще для цього не було.

Автобус рушив. Вії затремтіли.
На пагорбі побачивши хрести,
Подумала: — Не встигла на могилу
До матері... о господи, прости... —

Куди ж тепер?.. І починати з чого?..
Далеко світить полум'я біди.
Чи ж вистачить тривоги і дороги
Через полин доїхати туди?..

Пливли назустріч київські квартали.
І, все ще обливаючись слізьми,
Крізь шиби підсвідомо помічала
В кімнатах гарнітури, килими...

Вітринами світились магазини,
І метушився, як раніше, світ.
І вузлик, що сповзав з її коліна,
Підхоплював на вибоях сусід.

ХЛІБ ПО ВОДІ

> *Хліб свій пускай по воді,*
> *бо по багатьох днях*
> *знов знайдеш його.*
>
> Екклезіаст, 11, 1

Прийшов я до річки,
Прийшов, як тоді,
Щоб хліб для онука
Пустить по воді.

Прийшов і присів
Під старою вербою,
Можливо, й журба
Попливе за водою.

Але шелестіла
Печально верба,
Що буде зі мною
До смерті журба,

Що хліба мого
Мій онук не побаче,
Бо кидаю хліб
У болото стояче...

1984

КОЛИ ПОРУШЕНА МЕЖА

Які незатишні й печальні
Усі квартири комунальні,
Неначе ненавмисне зло
На їхніх стінах проросло.
І як розплачуємось всі ми,
Коли порушена межа,
Що розділяє наші сім'ї,
Як лезо гострого ножа.
На кухні чайник клекотить.
І труться долі — аж іскриться.
І наче брили чорноти
Хитає за вікном зірниця.
Нарешті полум'я погасло,
Всі помирились, всі свої.
І тільки дим, хоч вішай гасло:
Чуття єдиної сім'ї.
Весела пісня не стиха,
І знову злагоді і миру
Радіє кожен і зітха
Про власний дім, свою квартиру...

ОСІННІЙ ПЛИН

Марнота — радощі ловити,
Летіти мрією вперед,
Та не співає очерет,
Що перестав ловити вітер.

Вечірнє сонце нижче птиці.
Але невтолена душа,

Як і раніше, надивиться
І все відчути поспіша.

Осиння світиться дорога,
Дерева дивляться з води.
Ідеш, огля́нешся — нікого,
Ніде нікого, ти один.

І ніби з чаші не чужої,
І ніби п'єш із рук своїх,
Але, здається, за тобою
Хтось зупинився, і притих,

І ніби дихає у плечі.
Але навколо тишина,
Ніде нікого, тільки вечір
Стіка, як скиба кавуна.

Та ще під берегом в проточці,
Куди вже вересень зайшов,
Вода виблискує, як очі
У хижака, що лиже кров.

Але змива тривожні зблиски,
Як світ, глибока течія,
І знову світиться в ній зірка,
Хоч, може, зірка й не твоя.

НЕВИСЛОВЛЕНЕ ОСВІДЧЕННЯ ПЕТРА І МАЗЕПІ

Ти зрадник, ти негідник, ти змія,
Що просичала в мене під ногами,
Але, сказать по совісті,
І я
Такий, як ти...
І зрадив би так само...

Народжений у вирі боротьби
Під сяйвом булави або корони
Не уявляє більшої ганьби,
Ніж повзать на колінах
Біля трону.

Але і на колінах
Крадькома
Такий спідлоба
Дивиться без страху —
І в самодержця
Шапку Мономаха
Волосся, піднімаючи, зніма.

СВІТАНОК В ГОРАХ

І розвиднялося повільно,
І починав туман спадати,
І поверталося в долини
Життя з вершини Арарату.

У кроні скрикувала птаха,
Тремтіло листя в безгомінні,
Внизу — від холоду і страху,
Вгорі — від дотику проміння.

ОБІЦЯНКА

Наговорила,
Наспівала
І обіцянками приспала...
А згодом била безневинну
Лише за те
Свою дитину,
Що та забути не могла
Того, що мати наспівала,
Наобіцяла
Й не дала...

РІДНА ЗЕМЛЯ

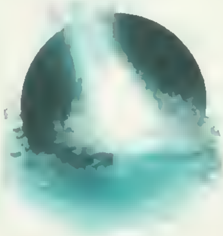
Чи, може, вмирали в боях
не за неї,
Молились не їй
У голодні роки,
Чи все, що було
Д о р о г о ю Землею,
У вузликах вивезли
Земляки?..

РІЧКА ВЗИМКУ

Відхвилювалась і заснула
Під льодом втомлена ріка,
І потемніла, як минуле,
Що в небуття перетіка.

То пориває в сон глибокий,
То проснається на мить —
І лід тріщить,
І на всі боки
Зелена блискавка біжить.

Але, вихлюпуючи піну,
Вода під поглядом зими
Собою ж склить
Оту щілину,
В яку прорвалася
З пітьми.

Мал. В. Кузьменка

ДАНИЛО КУЛИНЯК

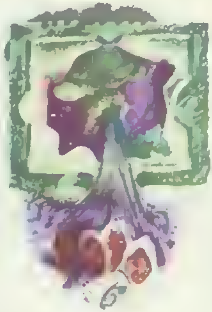
Мічені атоми, або Сліпий політ

НАПЕРЕДОДНІ, В ТОЙ ОСТАННІЙ ДЕНЬ
(25 квітня 1986 року)

Ті дні квітневі в пам'яті навіки.
Весна нараз у літо перейшла.
Незвично теплим був південний вітер.
Ми виїхали з лісу до села,
Що до Ужа довірливо припало.
Чорніли пересохлі береги.
В селі біда — вода з криниць пропала,
Не стало однієї з берегинь —
Ріки, що струменіла край городів
Між луками — до Прип'яті й Дніпра.
Недавно тут поправили природу
Під оплески, під тости, під «ура!»
Тут нещодавно вибухами русло
Зрівняли під лінійку на Ужі.
А наслідки — рівчак, безводдя й пустка,
Ще трохи — і почнуться міражі
На київськім Поліссі, як в Сахарі.
П'ять кілометрів — більше не змогли.
За злочином завжди іде покара...
Всю річку вбити люди не дали,
Та встигли кілотонну вибухівки
Рвонути, щоб пробити цей рівчак.
Меліоратор — мафійна верхівка
Доводила, що я пишу не так,
В своїх статтях плету я небилиці —
Не кілотонну, а шість сотен тонн.
І взагалі — цей прокурорський тон! —
З начальством так вестися не годиться.
Коли ж рвонули ті зловісні тонни,
Здетонували бомби у землі
І міни, що з війни ще. Ледь з припону,
З глибоких шахт і стартових столів
Ракети не зірвалися.
А риба
Спливала за водою кілька днів.
Ще більше ж залишилося на дні...
Тікали звірі ошалілим стрибом.

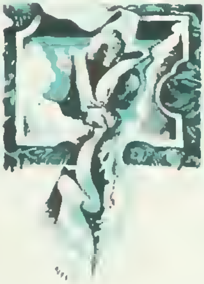

Ревли корови. Плакали малята.
На вибухи хрестилися жінки.
В Мартиновичах розвалилась хата,
А в інших селах вибило шибки.
Летіли зграї перелітних птахів
Над епіцентром — і упали вниз,
Оглушені, безкрилі горопахи,—
Згоріли крила їхні, мов би хмиз.
Їх передсмертні крики потонули
У грізнім громі вибухів. Як ніж,
Вони по серцю світу полоснули.
Земля тремтіла, землю била дріж.
І від того планетного ознобу
У Прип'яті здригнулася АЕС,
Коли її основ підземний обрій
Роздерла в шмаття блискавка небес
Підземних, і озвалася луною
В фундаменті, що рвався догори,
І тріщинка змією малою
Принишкла в ньому до пори.
А як осінню стрічку річки рвали
Заряди,— завершавсь фатальний крок.
На атомній врочисто відкривали,
Розтявши стрічку, той четвертий блок.
Зламалися, осіли підземні горизонти,
Від вибухів світ за очі втекла із них вода,
Покіль реактор зрештою дотягнуть до ремонту,
З малої змійки-тріщинки вже виросте удав.
Чорнобиль починався задовго до аварії.
Спочатку мав звершитися Чорнобиль наших душ.
Коли вождів і лідерів від пихи розпирало,
А голоси тверезі глушив бравурний туш.
Тоді, коли збиралися звершить політ на Сонце
(«Так згорнмо ж!» — «Враховано — полетите вночі!»),
Коли на власну голову збудили грізний стронцій,
Щоб замінити дрова ним у ядерній печі.
До витоків, до витоків слід повертатись знову,
Коли почався розклад душ всеїдності вином,
Реакцію уславивши спочатку ланцюгову,
Щоб потім похмелятися прозріння полином.
Не страшно й це — покаємось, спокутуєм, поплачемо,
І — темпами в редакції романи та вірші
На тему актуальну. А чим за неї плачено,
А чим за все заплачено, відчуємо не всі.
Біду у перемогу й тут хотіли обернути ви,
Навввипередки кинулись на теми свіжу кров.
«Звичайно, це трагедія. Зате ще раз відчути ми
Змогли на цьому прикладі всю міць країни знов.
І мудрість керівництва. Народи всі в нас збратані,
Тож цю біду погасимо — і далі до мети».
Та фотоплівка дійсності проявлена реактором:
На цій рентгенографії суворий негатив.
Коли згасав свічкою вночі в реанімації,
Підключений, пришпилений, розп'ятий, як Христос,
Я б тих писак з лопатою послав гасить реакцію,
Оспівану за гроші, обпльовану також.
До витоків, до витоків, до витоків, до витоків!
В них корінь зла захований — такий життя закон.
Можливо, від отих руслорівняльних вибухів
Здетонував реактор на кілька мегатонн.

Та повернімось в той квітневий вечір,
Напередодні пам'ятних подій.
Біля сільради зграйкою малеча,
Старенькі бабці, сповнені надій:
Хтось їм сказав, що з Києва приїхав
Той чоловік, що воду поверта,
Що заглушив те вибухове лихо,
Тож зараз в нього можна розпитать.
Коли ж вода повернеться в криниці,
А річка — у природні береги.
Дивлюся сумно в їх відкриті лиця...
Вечірня тепла тиша навкруги...
До мене з гурту бабця крок ступила
З коричневим від старості лицем:
«Синок! Мені вже скоро до могили,
Але зроби, як просимо, ти це:
Верни нам річку до старого русла,
Щоб наша Уша повернулась знов.
Без неї ж не село ми вже, а пустка.
Вона колиска наша і любов.
Ми над цією річкою зростали,
Над нею он лежать мої діди,
І скоро я піду до них туди...
Над нею я любов колись спізнала».
Ну що скажу довірливій бабусі
І гурту цих іконописних лиць,
Коли клубок у горлі?
«Не ручуся,
Та спробую...» — «От-от, ти ж зміг колись
Зробити так, що вибухи спинили...
Побачити б ще воду в берегах...»
І бабця враз мене перехрестила:
«Зроби, синок. Хай бог допомога».
О ні, мені ніколи не забути
Довіри очищаючий момент.
Ми думали, як річку повернути,
Та доля людства повертала круто:
На атомній почавсь «експеримент».
Ми думали, як врятувати річку,
А в Прип'яті роздмухували вже
Реактора пекельну суперпічку,
Вогонь якої уночі зжере
Цей край, цю віру, ці одвічні звички,
Минулу еру в кілька тисяч літ.
Такий був день. Ми рятували річку,
Коли повис над прірвою наш світ.
В ту теплу ніч ми рушили на Прип'ять,
Де почивався нерест вже лящів.
Його від браконьєрів захистити
Хотіли ми. Засіли у кущах.
Чекаємо. Не чуть ніде нікого,
Ні вогника, ні звуку, ні душі.
Біліє тьмяно лісова дорога
Та шелестять недремні комиші.
Коли ж за північ освітило обрій
И глухий удар долинув, то чомусь
Подумалось: «Гроза іде. Це добре.
З весни у літо враз переберусь».
Не знали ми, що не з весни у літо
Занадто раннє — в ядерну зиму

Могла гроза та світ перемістити,
Якби не встигли хід її спинити
Ті хлопці, що пішли в сліпучу тьму
В ту ніч геройську, дику і трагічну,
Коли рвонув у небо чорний гриб
З вогненним серцем. Хлопцям жити вічно
Життям живих. Лише планети схлип
За втраченими кращими синами.
Щоб край дожив до нової зорі,
Пішли вони в ту ніч на бій останній.
І посивіли з горя матері.

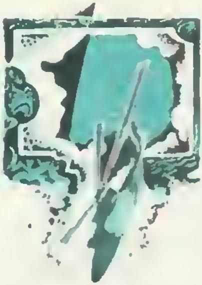

ЗЕМЛЯ МОЯ ПІД КАМ'ЯНИМ ХРЕСТОМ

(26 квітня 1986 року)

Хрест кам'яний вже кілька сотень років
Безмовно тужить в лісі над Ужем.
Колись тут, кажуть, бій гримів жорстокий
Між козаками й ляхами. Уже
Ніхто не скаже, хто під ним і скільки:
Між нами і загиблими віки.
Час забуттям тамує все. Та тільки
Пов'язує на хрест хтось рушники.
Під ним барвінку тихі, теплі квіти,
Під ним правічна пам'яті ріка,
А на хресті, мов крила перебиті,
Під вітром мають поли рушника.
Коли на нього глянути здалека
Із лугу, що між лісом і селом,
Той хрест, немов скалічений лелека,
Все стріпує і стріпує крилом.
В той перший день чорнобильського лиха,
Коли ще кожен жив, як досі звик,
Так само з вітром гомонів щось стиха
Той вишитий і вицвілий рушник.
Немов ніщо на світі не змінилось...
Що сталося — сказать не міг ніхто.
Та долі багатьох уже звершились...
Земля моя під кам'яним хрестом
Пов'язана поліським рушником!
Хай грішні ми. А ти чим завинила?
...Міст Черевацький. Біля нього
Нам розповів якийсь дідок,
Що оголошена тривога,
Бо вибухнув четвертий блок
Й палає третій... Ці машини
І бронетехніка спішать
У Прип'ять. В нього там родина —
На втомній працює зять.
А ми гасали на моторці
По повеневому Ужу,
Коли плутоній, цезій, стронцій
Недбало перейшли межу,
Колись встановлену для них
Отими «вченими мужами»,
Які, вчинивши смертний гріх,
Щось говорили на екранах
Про неймовірно точний збіг,
Що неможливе те, що сталось...
Коли, затамувавши сміх

Та ігноруючи їх всіх,
Вже перший урожай збирала
Байдужа смерть. Почався дощ
Після аварії надвечір,
І падало червоне щось
На наші голови і плечі:
То радіоактивний йод
Та невідомі елементи
Мій рідний мітили народ —
Такий фінал «експерименту».
Пекло у горлі. Світ в очах кругами.
Але від чого, ще не знав ніхто.
І плакало кривавими сльозами
Поліське небо в день квітневий той.

ГОЛОСИ ЖУРАВЛІВ — ЗАМІСТЬ НИХ ВЕРТОЛЬОТИ

(Евакуація)

Розповзається радіація.
Починається евакуація.
...А на трасі ревуть мотори
Безугавно і вдень, і вночі.
Вертольоти над Київським морем
І над хатою — хоч кричи
До сусіда — нічого не чути.
У повітрі огидний чад:
Це реактор не хоче заснути,
Свій урановий самосад
Смалить, димом отруйним пахка.
Дуже буйно цвітуть сади,
Але мертво. Ні бджіл, ні птахів:
Скрізь, на всьому тавро біди.
Уночі, наче сяйво полярне,
Ген на півночі мерехтить:
Там земля опромінює хмари —
Термоядерне сонце горить.
Там, над Прип'яттю, пишуть газети,
Заливаються солов'ї.
Запозичили образ в поетів
Журналісти знайомі мої.
Брешуть хлопці бадьоро й не каються,
Все прикрасити мастаки:
Там хіба що тріщить, захлинається
«Соловей-два». Є прилад такий.
Так, колись голоси журавлів, а тепер будять нас вертольоти,
З першим променем сонця в небі гримить вертоліт.
А за ним цілі зграї. День новий нам дарують пілоти,
Знову хата двигтить — благословилось на світ.
Вертоліт як символ птаха, символ дня і символ сонця.
Мирний атом — в кожну хату. Символ часу — вільний стронцій.

■

Пілот — мій друг, ім'я його Валерій.
Поліський хлопець, знає ці місця.
Літали «на штурмовку» браконьєрів
Ми з ним не раз. Та ситуація
Сьогодні інша: ми їх захищаєм
Від ядерних невидимих ножів.
Ми знаємо, але ж вони не знають

Про катастрофу. Крутим віражі
Над плавнями, лісами, островами,
Над Прип'яттю, Ужем, понад Дніпром.
Лиш кинем зрідка браконьєрську маму,
Коли зростає фон. Це вже синдром —
Назустріч нам летять пташині зграї.
Куди, дурні? На атому ж летять.
Їх пам'ять кличе. Але ми ж то знаєм:
Нещасні над реактором згорять.
Ми пробуєм їх якось відігнати,
Вбік завернути вічний курс весни,
Та пам'ять предків не переконати,
Вона веде їх. От і поясни
Цим білокрилим лебедям тужливим,
Що шлях на північ — шлях у небуття.
Вони в своєму незнанні щасливі.
Ми ж проклинаєм це жахне життя,
Яке людина творить для природи...
Хай ми горим. А птахи ж то при чім?
Їх кличуть крижані північні води,
Вони спішать до них, як в отчий дім.
Це згодом, мов птах з обгорілими крилами,
Впаде з обгорілим гвинтом вертоліт
У кратер. Мов око планета відкрила,
Палаюче око, спрямоване вглиб.
Від погляду того здригається світ.
Та це буде згодом, а отже, нескоро.
А зараз під нами ще Київське море.
У кабіні пахне озоном.
Починається нова ера.
Виселяють население з зони.
Ми ж рятуємо браконьєрів,
Щоб шугнути їх з схованок вниз
По Дніпру. І навіть без штрафів:
Оштрафуємо їх колись,
А сьогодні відбудуться страхом.
Розчинився Славутич у штучних морях.
Води їх Україну, ніби саван, покрили,
До Козацького моря долаючи шлях,
Розмивають звтоплені предків могили.
І пливуть по Дніпру прадідівські гроби,
І врізаються в дамби, ніби чорні торпеди.
А моря розростаються, як погані гриби,
Відрізають Дніпру всі дороги до себе.
То ж весняними водами домовини пливуть:
Глухо стукають в греблі і стукають в душу.
Не на чайках — у трунах предки рушили в путь.
У останній похід. Їх обурення душить.
Ох, нелегко Дніпру таку ношу нести —
Важко вигадать більшу для Славутича муку:
Насміялись над сивим сліподухі онуки,
І стримлять над водою останні хрести,
Як до неба благально простягнуті руки.
Грає Київське море — не видать берегів.
Ми пливем на «ракеті» в Чорнобиль.
Раптом бачим — назустріч слов'янські струги:
Русичі повертають з походу.
Все як треба: вітрила, мечі і червоні щити...
Ми відразу двигун заглушили.
І питають нас вої: «Як на Київ пройти?

Ми гребемо з останньої сили.
Спочивали на дні... Та жахітні громи
Нас збудили і з мулу підняли
Нашу лодію. Досі не відаєм ми —
Чом на заході небо палало
Цілу ніч над рікою? Що там сталось у вас?
Чом тривожите нас без потреби?
Що за сила незнана світ труснула нараз,
Звідки птахи залізні у небі?
Так, як в божім писанні. Чи то вже страшний суд
На порі і надходить день судний?
Аз воздасться нам всім там за добро і за блуд.
Може, грім той нічний — то глас трубний?
Ми у землі далекі завершили похід,
І пливаємо вже тисячу років,
І шукаєм до себе загублений слід,
Як шукають Славуту притоки.
Де Дніпро повноводий? Де його береги?
Ви і ми у однім безбережжі.
Бо нащадки немудрі не зберегли
Ні Дніпра, ні себе, ні бентежжя.
Стернові загубили прикмети свої,
Що виводять до рідної хати.
Зникли зорі — з'явились якісь чудернацькі буї.
Був Дніпро — залишився фарватер.
Поплиемо по сонцю на південь і схід,
Наш причал — у Великому Лузі...»
Погребли... Капітан тихо мовив услід:
«Їх зупинять на київськім шлюзі».

Розповзається радіація.
Завершується евакуація.

ДЕМ'ЯН

Дем'ян, евакуйований з Чорнобиля,
Із берега крутого в Лютежі
На північ тужно дивиться, на обрій.
За Стрвхоліссям там, на тій межі,
Що ділить світ на «до» і «після», в зоні,
Залишилась його проста душа.
Через колючий дріт того кордону
Він деколи по неї вируша.
Але намарне. При Дем'яні тіло,
А от душа з Чорнобиля не йде —
Не підкорилась і не захотіла
Покинуть край, де народився, де
Садиба перетворюється в пустку —
А він той дім роками будував.
Востаннє був — забрали й перепустку
На КПП: щоб більше не бував
Він в зоні, в тримався свого місця.
Кого спинити хочуть — Шубенка?!
Він на моторці мчить, як чорт на трісці,
В таких місцях, куди не проника
Ніхто й на веслах. Та коли заводить
Своєї він, невесело мені:
«Давай тихенько вискочим в Чорнобиль,
У Річищі наловимо линів...»
«Дем'ян,— кажу,— та ті лини вже світяться,

Не та вже риба й не така ріка.
А ти линів на юшку хочеш...» Нітиться
Дем'ян, сопе й ображено змовка.
А потім буркне: «Що ж, бувай... Я мушу».
Коли двигун ревне на повний газ,
Я знаю: то Дем'ян поїхав душу
Вмовляти повернутись. В котрий раз.
Бо й справді — нісенітниця виходить:
Ну як прожить людині без душі?
...Лягла на світ вечірня прохолода,
Бобер цікавий виплив з комишів,
Гортанно жаби моляться на місяць,
В їх голосах натхнення і екстаз.
Зворушують завжди цей час і місце,
Хоч все це чуте й бачене не раз.
А в зоні зараз, кажуть, мародери
Хати грабують. Носить же земля
Цю наволоч! Між ними й браконьєри.
Один спіткнувсь об кулю патруля...
Там, в зоні, кажуть, голі бродять кури,
Без пір'я, у тварин облізла шкура,
Хтось нібито бачив лисе вепреня
За Страхоліссям (чи збрехали здуру?)...
Дем'ян сказав: «Без шерсті вепр? Брехня!»
А ми з Дем'яном разом працювали
Колись у рибінспекції не рік.
В Чорнобилі ми часто зустрічались,
Це був товстий, веселий чоловік.
Хоч, правда, в тілі й нині він нівроку,
Але не можна навіть порівнять
Із тим, що був. У квітні того року
(Тут треба озирнутися назад
У вибухом обпалене минуле)
Дем'ян боровся з лихом, як усі.
Пісок, свинець вантажив, різну сіль
У вертольоти, що туди прибули
Гасить реактор. Через кілька ж днів
Чорнобильців всіх вивезли подалі...
Відтоді у очах його на дні
Не висихають озерця печалі.
Недавно я зустрів Дем'яна знову.
Схвильований, він кинувся в розмову:
«Ти чув? Ми повертаємось назад!
Чорнобиль скоро будуть заселять...
Як цього року славно вродить сад...
Колись пережили ми окупацію,
А це, браток, страшніш за радіацію.
Що нам вона — нас німці не угробили...»
Та сум його очей не полиша:
Залишилась над Прип'яттю душа,
Вона його чекає у Чорнобилі.

МІЧЕНІ АТОМИ

...А опер за пультом вдивляється в душу дисплея.
А там, на екрані, все більшає крапок. Якась чортівня!
І раптом його осяйнула проста геніальна ідея:
Так це ж опромінені люди — їх прилади чують здаля.
Вони випромінюють те, що фіксують розумні машини,
І їм не сховатись ніде — вони у ЕОМ на виду.

Бо це ж радіація впала тавром на людину,
Точніше — а людині вона вже на вічну біду.
Стоп! Міченим атомом можна помітити чітко
Усіх, хто становить загрозу чи хоч інтерес
Для певних інстанцій державних. Ці мітки
Тримать в полі зору дозволить технічний прогрес.
Під наглядом завжди недремного ока держави
(Цю функцію візьме на себе надійна ЕОМ)
Нарешті опиняться всі ці колючі глашатаї правди,
Якщо ж постаратись, щоб мічений атом проник і в геном,
То ж можна прибрати під нагляд і їхніх нащадків.
І всі покоління майбутні. Тоді ж керувати простіш,
Ніхто не сховається — закличемо всіх до порядку.
Ти мічений атом. Ти завжди під наглядом й скрізь.
Тим часом густішає крапок отих на екрані дисплеїв.
І опер побіг до начальства, поніс геніальну ідею.
Ідею схвалили. Радіють спецслужб генерали.
І мічені атоми взяли на облік рідкі безвідмовні кристали,
Коли вже й слова набувають
Своєї критичної маси.
Тоді вибухають грізно
Звичайні, невинні слова.
Ми ж мічені атоми людства,
Ми мічені атоми часу,
Ми мічені атоми світу...
Народ український вкрива
Дощ ядерних міток.
Та раптом колись ми зіллємося в масу критичну у ваших дисплеях?
Ми вдячні за це їм — вони об'єднали і нас сформували в ідею.
Ми мічені атоми, завтра критичну утворимо масу
І станемо бомбою завтра, ми станемо силою грізною, класом.
Ми, досі роз'єднані, станемо класом новим — не юрбою безгласною.
Та ми ж их рвонемо — від сплячки прокинеться світ.
Чорнобиль, Чорнобиль, Чорнобиль, Чорнобиль у нашій крові.

СЛІПИЙ ПОЛІТ

Коли вночі летить літак над морем,
Його ведуть лиш прилади одні,
Безхмарне небо відбиває зорі
У дзеркалі гігантському — воді.
У ніч таку безмісячну буває
В пілота мить, коли охопить страх.
Де небо, де вода — він забуває,
Орієнтири будь-які втрачає,
Рябтить від зір подвоєних в очах.
Загубленим себе відчувши раптом,
В нічнім безмежжі, названому світ,
Він знає, що на всім поставить крапку
Найменша хиба. Це сліпий політ.
По приладах! А страх той задушити
Потрібно, подолати у борні
І вірити — на обрії засвітять
Омріяні посадочні вогні.
Якщо ж вогнів жаданих не побачиш
І незабаром скінчиться пальне,
В польоті цьому в чомусь схибив, значить,
Й літак з пілотом морок проковтне.
Ввімкніть мені посадочні вогні!
Ввімкніть вогні — я приладам не вірю!

Сліпий політ завершиться в багні,
Коли не мати в нім орієнтирів!
В нас довго творили солодкі поліські легенди,
Та з них проростала гірка Чорнобиль.
Бо ставали аварії ділом буденним
На АЕС ще до квітня. І ліс той рудий,
Що оспіваний нині ледь не в кожному творі
Про чорнобильське лихо, рудіти почав
Теж задовго до вибуху. Символом горя
Стали сосни засохлі. Та не помічав
Їх та інші прикмети отой, хто керує.
Ну, а тим, хто на сполох бив, затикали роти,
Щоб чуток не поширювали, не тривожили всує
Монолітний народ наш, що йде до мети.
До... якої... мети?.. До межі! Бо в польоті,
у сліпому польоті, коли п'яний пілот
І тримається все лиш на автопілоті...
А у небі історії ж не літак, а народ.
Згублена віра
У орієнтири.
Зростають безкрилі
Нові покоління.
Нелегко далося прозріння,
Похмільне прозріння.
Прозріння?!
Була у сліпому польоті
На автопілоті
Країна.
Як жбурляло літак наш у повітряних ямах!
Як збивали нас з курсу кон'юнктурні вітри!
Командир славослів'ям упивавсь до нестями,
Ну, а потім для нього хоч трава не рости!
Бідна стрілка компаса ледь з осі не злетіла —
Так крутилась вона від зигзаг-віражів
В цім польоті. Усі ми жили, як уміли,
А літак наближався (до мети чи межі?).
Тож коли над Чорнобилем ніч розірвало,
Біля горла відчули ми ядерний ніж,
Не дивуймось, що в нас ця трагедія сталась,
Дивно інше — що тільки тепер, не раніш.
Ввімкніть мені посадочні вогні!
Ввімкніть вогні — я приладам не вірю!
Сліпий політ закінчиться в багні,
Якщо не мати в нім орієнтирів!
Загублена віра
У орієнтири.
Нелегко далось нам прозріння.
Була у сліпому польоті
На автопілоті
Країна.

ІКОНА

У мене на стіні стара ікона —
Такі ж поліські типажі богів!
Весняні води Прип'яті із зони
Її несли до наших берегів.
Отак вона потрапила до мене —
Ріка на хвилях образ принесла:
Малий Спаситель на руках у нені.

Бабуся з білоруського села
Її, перехрестивши, опустила
В колиску річки, мабуть, перед тим
Як хата їх надовго спорожніла,
І згас вогонь в печі, й останній дим
Надовго зник. Надовго чи назавжди?
Для бабці тої, певно, назавжди.
Коли їх виселяли, образ взявши,
Вона подибуляла до води.
Щоби, як звичай каже, в пустці хати
Не залишались без людей боги.
Її колись благословила мати
Іконою на шлюб. Ці береги,
До болю рідні, раптом спорожніли.
Багато нині й білоруських сіл
Безлюдні. Предків кинуті могили.
Братів-сябрів я розумію біль.
Цвіли колись Наровля над рікою,
Дерновичі, Оревич, Ломачі,
Шепеличі, Довляди, Копачі...
Припала Прип'ять правою рукою
Дніпра і плаче на його плечі.
Радіаційні плями розповзлися
Й за зону. І Бобер, і Тарвси
Безлюдні нині. Цвинтар на узліссі...
Край тихої поліської краси.
Поза Прип'ять теж пливла стара ікона,
І мертве місто, той Атомоград,
Порожніми зіницями віконними
(Їх вбив сучасний вогнедишний гад
Не з Біблії, бо яблуком спокуси
Сьогодні атом для людини став)
Дивився в очі юному Ісусу
І в добрі очі матері Христа.
Так в Прип'яті весняно-каламутній,
Як в Леті, над якою час заляк,
Зустрілися Минуле і Майбутнє,
І їм не розминутися ніяк.
Сльоза скотилась в матері з ікони —
З майбутніх днів планети полігоном
Зустрілась. Може, хвильна — не сльоза?
Минуле і Майбутнє злиті в зоні.
Оглянемось вперед чи зазирнем назад?
Опромінений кров'ю над сивим Дніпром опромінений!
Чорне сонце прозріння долетворно у квітні вночі
Освітило майбутнє тут. Незворотні вже сталися зміни —
Гордієві вузли розтяли променеві мечі.
Отруїлась земля, мертвородить вона, і гіркими стають її води.
Йдуть кислотні дощі. Ми ховаєм обличчя від їхніх пекучих,
як сльози планети, краплин.
А на зорянім небі світило з'явилось новітнє — Чорнобиль.
Впала мітою часу на край наш біблейська гірка ота зірна Полин.
Вже гігантським реактором Сонце випінає життя на планеті —
Від людських забаганок розростаються в небі лиховісні озонні дірки.
Як останню підказку Природи я знесилений вловлюю шепіт:
Не вбивайте себе!
Не вбивайте мене!
Не вбивайте ріки
Животвору!

с. Лютіж на Київщині — *Мая О. Бичка*

ГРІМ НА ГОЛЕ ДЕРЕВО

Легко бути твердим,
будучи непритомним.
А. Сталь

Ось уже скоро місяць, як померли тато. Хату нашу і всіх, хто в хаті, заполонила туга, важким каменем ліг на серця сум. Ходять схожі на тінь мама, тоді тільки й не плачуть, коли заклопотані чимось. Не подають голосу й сестри, а коли й обізветься котрась, то стиха, здебільше тоді лиш, як треба допомогти мамі чи заспокоїти маму. Навіть я, такий непосидющий колись, всіма спонукуваний до пустощів і тому надміру пустотливий, притих, не зважуюсь слово мовити. Часом такий жаль підступить до серця, ось-ось, здається, не стримаюсь і розплачусь. Аби того не сталося (знаю, одразу ж розплачуться й мама), взуваю не так давно пошиті татом чобітки, пальтечко (теж пошите татом) і виходжу надвір. Там менше суму, вільніше якось серцю, щоправда, ненадовго, бо куди не кинеш оком, всюди сліди, що нагадують про тата, як і про їхній похорон. Он жовтіє в саду, ближче до подвір'я, пеньок від шовковиці — її спиляли на хрест, поставлений на татовій могилі. Ось перерізані на дві рівні половини двері. Вони ведуть у конюшню, де тато часто порали коней, корову. За цими дверима (прикрита була лише нижня половина, верхня відчинена) м'яли вони минулої осені вичинену шкіру, упріли й простудилися. Хтось із наших лазив перед тим на горище, не прикрив, як належало б, ляду, утворився протяг, і той ніким не помічений протяг звів тата в могилу. А там он, біля хатніх дверей, стояли мари, на яких понесли тата на кладовище, як казали мама, в останню путь.

Усім шкода тата, а мені найбільше. Вони ж так любили мене, так пишалися мною! Як і я ними. Найстарша сестра Дуся пояснювала це тим, що я дуже схожий на тата. І личком, і вдачею, і закроєм. Так і казала: закроєм, бо слово це часто чулося в нашій хаті. Адже тато лише навесні, влітку, почасти восени були заклопотані полем. Пізньої осені, надто взимку, бралися або ж за чинбарство, або за шевство, або за кравецтво, встигали робити одне, друге і третє разом. Чинбарства, як і шевства, навчилися вони вдома, самотужки, а кравецтва — коли були в австрійсь-

Твір друкується зі скороченнями.

ДМИТРО МІЩЕНКО

ХЛІБ НАШ НАСУЩНИЙ

РОМАН ПАМ'ЯТІ

кому полоні й кравцювали у майстрового чеха. Отож слово «закрій» частенько вживалося у нашій хаті.

Найбільш виразно пам'ятаються чомусь ті миті спілкування з татом, де так чи інакше об'являвся червоний колір. Чому сам не знаю. Таки неабияк вражав мене чи знаменував собою незвичне? Мабуть, що так, і вражав, і знаменував незвичне. У поле ще навесні минулого року їздили з татом, а поїздка та і зараз стоїть перед очима, як назавжди вкарбоване у пам'яті диво.

«Тату, татусю! — сидів я під боком у них і смикав за рукав. — Що то таке?» — показував рукою в далину.

«Де?»

«Отам он».

«Могила, синку».

«В ній хтось похований?»

«Мабуть, хтось похований, коли люди називають могилою».

«А чому вона така велика?»

«Багато людей лежить у ній, тому й велика. Січі були тут, синку, в давнину, і дуже люті. Над тими, що накладали в них головою, насипали ось такі могили».

«Як це — накладали головою?»

«Гинули, дитя моє, клали голови коням під ноги. Давно це було. Тепер не водиться таке — насипати над загиблими могили. У минулій війні з німцями, австріяками он скільки люду загинуло. А де вони, могили тих, що полягли в битвах? І сліду немає».

Я вмовкав на якийсь час, силкувався уявити, скільки людей полягло у війні з німцями, австрійцями, а тато помахували тим часом на коней батогом і наспівували пісню про чорного ворона, що все кружляв і кружляв над ними.

«Тату! — влучав нагоду і знову смикав їх за рукав. — А чому це пташки як піднялися над нами за селом, то й не полишають уже, летять слідом за нами й тривожно виспівують? Бояться, що ми пташенят їхніх заберемо, гніздечка порушимо?»

Тато сміються втішено й пригортають мене до себе.

«Якісь, може, й бояться, застерігають діток своїх чи пташок, що сидять на гніздах: «Будьте обережні, у полі люди». А більшості байдуже до нас. Приглянься уважніше — щораз інші пташки підіймаються в небо й зависають там. Пісні в них дуже схожі, тому тобі й здається, що нас супроводжують одні й ті самі пташки. І радість у них на всіх одна, щастя одне. Весна прийшла на поля, уквітчала їх зеленню, винагородила теп-

лом. А це ж благодать для пташок. Є де кубельце звити, діток виплодити. Ми ж із мамою радіємо з того, що маємо тебе, Михайла, Дусю, Тоню, Марійку. Чому б і пташкам не радіти своєму кубельцю і своїм діткам у кубельці».

Над дорідною, щедро напоєною весняною вільгістю озиминою, над смарагдовими врунами яровини блаженствувала того дня розніжена сонцем днина. І така весела була, така щедротна на теплінь, що я не міг не замилуватися нею, як і зеленими нивами в довколишнім безмежжі, високим і чистим небом над степовими обширами. Щось сильне і рвійне збуяло тоді в моєму знудженому в тісних стінах хати серці, сам не знаю чого, однак зродилося бажання уподібнитися жайворонкові, що витьохкував над головою, бути там, де жайворонок.

Тато ще вдома пояснили: нива, на якій маємо вкосити для коней і корови трави, далеко від села, у тому найглухішому закутку, де сходяться землі трьох сіл: нашого і двох сусідніх. Вона дістався нам після революції й була добряче забур'янена — на ній, особливо від дороги, немало було латок, на яких вільготніше почував себе пирій та мишій, аніж ячмінь. Їх і мали викосити сьогодні.

Тут не було де пасти коней, а тому тато прив'язали їх до брички, вкосили свіжої трави й, поклавши перед ними добрий оберемок, мовили: «Їжте, трудівниці мої, вдовольняйтеся. Напою потім».

Мені велено було гуляти на дорозі. До коней, а тим більше туди, де коситимуть, заборонено підходити. Воно ніби й зрозуміло, біля коней не годиться вештатись, бо можуть ударити, біля косаря також не випадає крутитися, можна й під косу вгодити. Та ось що муляло і хотілось звпинтати в тата: де ж тоді бути? На дорозі? Пустельна вона і ледве накатана. Коли б це з татом, можна було б і прогулятися по ній. Люди тут мало їздять. Он який шпориш вибуяв, як м'яко й лоскітно пройтися по ньому босоніж. Та куди піду? Пустельний степ довкола. Зелений, привільний, а все ж пустельний.

Ген далі, чи не на межі, впав у око високий, потемнілий під степовими вітрами та дощами стовп.

«То і є межа, мабуть,— подумалось. — Тато ж казали, саме тут сходяться землі трьох сіл».

Оглянувся — тато косять, не дивляться в мій бік, і таки зважився, пішов туди, куди манила цікавість. А проте не довго йшов. Що помітніше зближався з межовою дорогою, то відчутніше завважував у серці холод. Чого — сам не знаю. Боявся, що сварнтимуть за непослух тато? Так ні ж, не тому. Холодив страх — то правда, однак не той, що ждав на мене там, звідки йду, холодив той, що був попереду. Так, так, мені страшно було пустельності межової дороги, оббитого вітрами стовпа, що стояв на межовій дорозі, вітру, що дмухав на мене від того місця, де стояв стовп, і я, сам того не помічаючи, збавив ходу, потім обернувся круто й побіг до брички, під захист свого кревного.

«Тату! — покликав здалеку. — Чуєте, тату! Що то за стовп на межі?»

Або ж тато не загледіли, що я далеко відходив від них, або їм не до мене було. Махнули косою раз, вдруге, втретє і вже потім обернулися в мій бік.

«І все тобі треба знати».

«Чого ж я їхав тоді в поле?»

«Ну, чого... Щоб послухати жайворонків, знати, де наша нива. Виростеш, а я постарію тим часом, сам їздитимеш сюди, засіватимеш нашу спільну з тобою ниву житом-пшеницею і всякою пашницею. А визріє жито чи пшениця, коситимеш, молотитимеш, ну й годуватимеш нас із мамою. Подобається тобі в полі?»

«Подобається, татку».

«А що саме подобається?»

«Та... усе. Просторо тут, привільно. Пташкою хочеться бути».

«Правда твоя. О такій порі всяке може зродитися в серці, як і в помислах. Я для того й беру тебе в поле, щоб змалечку уподобав його і не

зневіришся потім, коли виростеш та працюватимеш у полі. Бо буде тобі тут, по правді кажучи, не тільки гарно, а й тяжко. Так, так, сину мій, і тяжко також. Колись же доведеться і вставати ні світ ні зоря, і за плугом ходити, і лоба на косарці гріти».

«А треба буде й лоба гріти?»

Тато сміються і тут-таки пояснюють: заради святого хліба всього доведеться спізнати.

Заради хліба...

«А все ж таки,— пригадую свою цікавість,— скажіть, татку, хто і навіщо закопав на межі такого високого стовпа. Щоб люди знали, де кінчається наше поле, а де починається чуже?»

«Люди, синку, і без стовпів знають дорогу до свого поля. Як і межу його. Стовп той поставлено на місці заховання вішальника».

«Якого вішальника?»

«Ну, чоловіка, який вчинив великий гріх, наклав на себе руки. Таких людей, хлопчику, не ховають на кладовищі, між тими, що померли своєю смертю. Тіла їхні вивозять у найглухіші місця, туди, де тільки вітри гуляють та орли клекочуть літньої пори, люди ж обминають десятою дорогою».

«То чому ж це наше поле там, де ховають великих грішників?»

«Що вдієш, синку? Де випало, там і взяли. Дарованому коневі у зуби не дивляться. Поле не винне, що йому підселяють таких сусідів».

Тато йдуть далі в поле й обирають на лану іншу забур'янену місцину, а я стою там, де полишили мене, і не зважуюсь рушити з місця. Бо таки не знаю, де подіти себе. Іти слідом за татом не велено, на дорогу страшно.

«Татку! — кличу перегодом. — Я хочу пити».

«Зараз, синку».

Вода у нас була. Раніш, пам'ятаю, як виїздили в поле, брали з собою баклажок із водою, сьогодні тато прихопили діжку — щоб і нам, і коням було що пити. «Запас,— казали мамі,— біди не чинить».

Чи то не вірили, що я так дуже вже хочу пити, чи оте «зараз» таке аж надто вже задовге у них, усе косили та й косили. Тож змушений був нагадати про себе вдруге.

«Потерпи, дитино,— заспокоїли. — Дійду ось ручку й дам тобі води напитися».

Не встигли пообіцяти мені та махнути по тій обіцянці косою, як там, у покосі, дуже забив крильми якийсь великий птах. Я присів з несподіванки, а тато кинули осторонь косу й притьмом упали в покоси, видно, ловили того птаха. Лиш опісля, як вони підвелися й знову кинулися вперед, у ячмінище, утвердився в тій думці: таки ловлять птаха,— і звівся, підстьобнутий цікавістю, на ноги.

«Що там, тату?»

Питати, як виявилось, не треба вже було: тато підвелися на той час і показали мені, виставивши поперед себе великого, схожого на гусака птаха.

«Дрохва, синку,— пояснили. — Це ж треба було статися такому: сиділа на яйцях до останнього й потрапила під косу. Іди, хлопчику, до брички. Ти не повинен бачити, що тут буде».

Дрохва усе ще силкувалася вирватися з рук, а я дивився на ті її силкування, на татове старання будь-що утримати вполюваного птаха й не хотів вірити, чому маю йти пріч, не бачити, що тут буде.

«Кому сказано,— гримнули вже тато,— піди й стань по другий бік брички».

Що мав робити? І пішов, і став там, де веліли, хоч цікавість і розпирала мене: що ж то буде, чого я не повинен бачити?

Таки умудрився присісти за заднім колесом, що по другий бік брички,— так, щоб і тато не помітили мене, і я бачив, що робитимуть вони з дрохвою. Дивлюсь, підібрали полишену перед цією пригодою косу,

тримають її в одній руці, а голову дрохви — у другій. Ногами, мабуть, наступили птахові на крила, інакше дрохва не була б така покірна.

«Невже?..»

Не встигаю подумати, до чого йдеться там, як те, про що боявся думати, сталося: тато черкнули косою по шиї і схилені продовжували стояти над дрохвою, видно, ждали, доки вона упокоїться.

Якими очима дивлався я на них, коли підійшли до брички й зачерпнули для мене в діжці води, не знаю. Мабуть же, наляканими, а може, й до болю сумними, бо тато визнали за потрібне не ховатися від мене з тим, що сталося.

«Інакше не можна було, синку,— сказали, немовби вибачаючись. — Засиділась дрохва на гнізді чи так дуже вже не хотіла покидати його, схопилася й стала на ноги тоді вже, як моя коса була поруч. Ось і нажила собі біди: відтяв я їй обидві ноги».

Напоїли мене, коней, самі напились, вилили з діжки решту води у відро й поставили у затінок. А вже потім принесли дрохву, вкинули у діжку й прикрили її кружком.

«Скоро поїдемо,— пообіцяли мені. — Докошу ту, що почав викошувати, місцину, складу траву на бричку та й подвмося в слободу».

Ще раз напилися води та й пішли докошувати траву. А я ніяк не міг оговтатися. Дрохва видалася мені такою величезною в татових руках, куди тій гусці. А ще каліцтво її стояло та й стояло перед очима. І забаглося мені, до крику забаглося глянути на всі зблизька, роздивитися, які має крила (он як била ними, виривавючись із татових рук), який дзьоб, яка в неї голова.

Дарма що дуже любив я свого тата, знав, слово їхнє не лише для мене, для всіх нас, і для мами теж, завжди було непорушним, а от не заглянути в діжку не міг уже. Тільки як вибратися на неї? Здертися на воза просто: візьмусь за люшню, стану ногою на ступицю — і вже там. А як дотягтися до верхнього зрізу діжки — ось заковика.

Став, журюся своєю бідою і тут-таки натрапляю на щасливу знахідку: у передку є дошка, не така щоб довга, одначе широченька. Коли покласти її так, щоб одним ребром уперлася в діжку, другим у ближню стінку короба, стілець буде готовий і саме такий, як треба.

Цікавість поборювала страх, надто тоді, як прилаштовував дошку, а став на неї та заглянув у діжку й жахнувся. Шия у дрохви мало не до кінця перерізана, пір'я на грудях, там, де стриміли обрубки ніг, геть закривавлене, на дні діжки теж велика пляма загуслої вже і такої червоної там, де падали на неї промені сонця, крові, що мені аж моторошно стало від того видива. А ще жаль заговорив у серці. Це ж дрохва сиділа на яйцях, висиджувала маленьких дрохвенят, діток своїх, а тато махнули косою — і всьому кінець: не стало дрохви, не вилупляться вже і її пташенята.

«Ти все ж таки не втерпів, заглянув у діжку,— чую татів голос і жахаюся, звстуканий на непослуху. — Добрі люди не роблять так, синку,— казали не дуже вже й суворо, однак і несхвально. — Треба слухатись старших. Запам'ятай: ні тато, ні мама, ні хтось із сторонніх не бажають тобі зла, коли радять не робити нерозважливих вчинків. Гарне нагледів ти в діжці чи погане?»

«Погане».

«Отож-бо. Я тому й не радив тобі дивитися на випадково пролиту кров. Виростеш — надивишся ще...»

Помовчали і вже потім додали:

«Злазь із брички. Перенесу зараз у неї накошену траву та й поїдемо додому».

З усіх інших, найбільше пам'ятних мені сердечних зближень із татом не забувається й зимове. Привезений із сусіднього села лікар велів їм, тяжко хворим тоді, не виходити з хати. Гарячка, сказав, минулася, та не

зовсім. Є побоювання, що вона може спричинити ще гірше — сухоти. Тато послухались лікаря: біля коней, як і біля корови, порався тепер Михайло. Про нашу біду стало відомо сусідам, а від сусідів — і всім іншим у слободі, отож до нас, надто по неділях, почали навідуватись знайомі.

Одного дня прийшов провідати тата й голова сільради. Ніхто з наших не подивувався тому, а мене доймала цікавість: хто він, голова, і чому прихід його зробив у хаті незвичне пожвавлення? Старша сестра поспішила прибрати в тій кімнаті, де лежать тато, мама в цій, де живемо і вигріваємось на печі ми. Середульша сестра помітила, як загорілися в мене очі, коли довідався про гостя, і поспішила пояснити: голова сільради — давній татів товариш, почув, що тато захворіли, ось і прийшов провідати. То вже пізніше старші за неї пояснять мені, що тато познайомилися з Гаркушею тоді ще, як відбували в Ялті службову повинність. Трапилось так, що коли загриміла імперіалістична війна і обох їх послали на фронт, знову опинилися разом — в однім полку і навіть в одній роті. Там вони і зовсім побраталися вже, надто після того, як тато врятували Гаркушу від видимої смерті. Обидва вони — і тато, і нинішній голова сільради — були чи не найграмотніші серед солдатів роти — закінчили в молодості двокласну церковноприходську школу. Так склалося, що саме на їхню долю випало читати в роті газети, розтлумачувати солдатам, що діється у звихреному воєнною лихоманкою світі. Через те й солдати горнулися до них — тому листа треба написати, тому прочитати, що пишуть з дому. По якімсь часі об'явилися в окопах і заборонені листівки — чи не через того ж Гаркушу, бо саме він показав одну з них татові й повідав, що читатиме солдатам, коли офіцери підуть до батальйонного грати в карти.

Коли дійшло до читання, так звхопилися всі, і тато теж, що забули й про обачність: не виставили на підході до кулеметного гнізда, де читалася листівка, дозорних. А в роті, крім офіцерів, був ще фельдфебель. Він і застукав Гаркушу за читанням листівки, і так зненацька, що тому нічого іншого не лишалося, як вструнчитись і приховати за полою шинелі листівку. Тато стояли позаду агітатора. Збагнувши, яка біда насувається, скористалися тим, що солдати стояли в шанцях доволі щільно, й висмикнули з Гаркушиних рук листівку. Йому ж сунули в руку листа одного з присутніх там-таки солдатів — читали його перед цією оказією і не встигли дочитати. Поки фельдфебель грозився, а потім пробирався до Гаркуші між згромадженими в шанцях солдатами, листівка пішла по руках.

«Ты что ж это, сволочь! — горланив тим часом фельдфебель. — Листовки читаешь?»

Збагнувши, що він врятований, Гаркуша не став ховатися з тим, що тримав у руці, мовчки, проте з гідністю передав листа.

Той і зовсім оскаженів.

«Смеешься, каналья?»

«З якої речі?» — Гаркуша йому.

«Где листовка, которую читал?»

«Побійтесь бога. Яка листівка? Ми читали листа з дому».

І шаленів фельдфебель, і солдатів обшукував, та дарма. Зникла листівка, і зникла безслідно.

Гаркуша дякував та й дякував татові. «Якби не ти,— казав,— амба була б мені. Розстріляли б, піймавши на гарячому».

Вдруге тато порятували Гаркушу і всіх, хто був із ними у фронтовій землянці, перед самим брусиловським наступом у Прикарпатті. Спали вони осторонь від окопів і під надійним накриттям у два накати. Ніч була глибока вже, далеко за північ і тиха як для фронту. А в тиші солодко спиться. Спали й тато. Так, видно, міцно, що геть відсторонилися від фронту, окопних тривог. І ось у тому затишному супокої постали перед ними їхні діти: Дуся, Михайлик, Тоня (мене й Марійки не було ще на світі). Стали в проході й дивляться мовчки на свого тата.

«Чого ви тут, дітки?» — питають їх тато.

«За вами прийшли,— відповідає найстарша, Дуся. — Ходімте, таточку, звідси, бо зараз біда тут буде».

«Яка біда? Ви що, соколята...»

«Смерть прилетить»,— уточнює найменша, зовсім манюня ще.

«Тоня правду каже,— подав голос і Михайлик, підійшов і взяв тата за руку. — Поспішіть, татку, піти звідси, бо пізно буде».

«Я ж не сам тут, зі мною товариші».

«І товаришів беріть із собою. Швидше ж, ну швидше!»

Прокинулись тато, чують, тривожно їм в серці. Таке відчуття, ніби діти не в сні бачились, справді стоять перед ними.

«Дусю! Михайлику!» — покликали.

Мовчання. А тривога що далі, то відчутніше калатає серцем.

«Це неспроста»,— подумалось татові, і вони заходилися будити солдатів. Знали, на фронті всяке буває. Саме пізньої ночі, а такій, як зараз, тиші пробирається в окопи німецька розвідка, бере кого треба чи хто перший підвернеться під руку, а всіх інших знищує, щоб не було переслідування, і зникає.

«Тривога, братці! — скомандували тато. — В окопи мерщій!»

Солдатові не треба двічі нагадувати. Коли скомандували «тривога», не засидиться в землянці, за гвинтівку — і в окопи.

Перший вибіг услід за татом Гаркуша.

«Що сталося? — питає. — Німці об'явилися, чи що?»

«Не знаю. Зараз побачимо».

У солдатів де й сон подівся. Усі без винятку зайняли свої місця в шанцях, приглядаються до нічийної смуги, того клаптя землі, звідки можна було чекати ворога.

«Хто це розбудив? — почав було допитуватися котрийсь, та в цей час на німецькій стороні почувся приглушений гарматний постріл. Услід за тим щось хиже війнуло над головами, і тієї ж миті стався оглушливий вибух. Солдати припали до землі, ждали чергового пострілу. Однак снаряди не прилітали більше з німецького боку — то був або ж випадковий, або зроблений з необхідності (щоб розрядити гармату) постріл. Коли татові товариші впевнились у цьому й пішли до своєї землянки, перерваний сон не пощастило продовжити в теплі і затишку — на місці землянки в два накати чвáніла глибока вирва.

Порятовані від неминучої смерті солдати зосередили звчудовані погляди на татові, і тато змушені були пояснити, чому вивели їх із землянки.

Диву, як і недовірі, не було меж. Та дивувалися недовго. Наступного по тій події дня Брусилов кинув їх у наступ. Наступ був щасливий, та не для всіх. Гаркуша дістав кулю в плече, а тато потрапили невдовзі у полон до австрійців.

Про все це, кажу, довідався я пізніше, і набагато пізніше, а поки що в мені не переставала бродити цікавість: хто він, татів товариш та ще й голова сільради? Крутився, вертівсь і таки зліз із печі й почав одягатися.

«Куди це вже напосудився?» — поцікавились мама.

«До тата».

«У тата гість, не можна».

«Хай іде,— зступилася за мене Дуся. — Він буде чемним хлопчиком, не зважатиме розмові, правда ж?»

«Правда. Я тільки гляну на того дядька та й піду».

«Бачили? Він тільки гляне».

Сталося, щоправда, інакше. Коли я прочинив до світлиці двері й сунув у щілину свого, як казали домашні, цікавого носа, тато завважили те і сказали:

«Заходь, синку, заходь. Привітайся з дядьком. — І вже коли я зайшов та привітався, додали: — Це мій менший. Ти надвір зібрався?» — знову до мене.

«Ні,— щиросердничав я. — На цього дядька, на голову сільради хотів подивитися».

Обидва — і Гаркуша, і тато — сміються, а я позираю на них спідлоба й ніяк не доберу, чого їм смішно.

«Скільки тобі років?» — цікавиться зрештою голова сільради.

«Чотири»,— накидаю я кілька місяців, аби виглядати дорослішим.

«О-о, то ти вже скоро до школи підеш! Ким же будеш, як виростеш?»

«Не знаю. Мабуть, заміню тата в хазяйстві. Вони нездужають он».

«Ну, молодець. Оце молодець!»

«Він у нас повинен гарно вчитися в школі. Вірші знає аже»,— хваляться тато.

«Правда? То розкажи ж нам, Дмитрику. Хоч одного вірша розкажи».

Питаюсь позирком очей у тата, і тато ствердно кивають мені: розказуй.

«А що, тату?» — перепитую.

«Хоча б і «Садок вишневий коло хати».

Набираю в груди повітря, щоб декламувати, та в цей час у дворі загавкав Дружок. Гаркуша обернувся до вікна і, нагледівши посильного з сільради, затурбувався.

«Це по мене. Мабуть, щось сталося».

Голова сільради спішно почав одягатися, а посильний переступав тим часом через поріг.

«Дем'яне Григоровичу,— мовив, не вітаючись. — Поспішіть у сільраду. Біда у нас велика: Ленін помер».

Другого дня всі, хто міг ходити, зібралися біля сільради.

«Як же воно буде тепер? — питали старші в молодших, грамотніших і буваліших. — Чи не одберуть у нас ту землю, що дав Ленін?»

«Таке скажете, діду,— обернувся до старого котрийсь із чоловіків. — Влада ж як була, так і залишається, робітничо-селянською. Чого б це одбирали землю? З якої речі?»

«Воно то, може, й так, влада як була, так і залишиться робітничо-селянською. Та хто при владі буде — ось закавика. Престол — місце спокусливе».

На площі, біля сільради, встигли змайструвати вже трибуну. Свіжі дошки оббили червоними полотнищами, понад бильцями трибуни теж стояли один в один червоні прапори і на кожному прапорі чорна бинда. Там, на трибуні, стояв уже й Гаркуша, поруч із Гаркушею ще кілька чоловік. Це ті, мабуть, що промовлятимуть до народу в цю сумну годину.

Вони й промовляли. Що казали, не звпам'ятав. Зате червоне маєво знамен, сум і сльози на очах статечних людей до цього часу пам'ятні.

...Кажу, ось уже скоро місяць, як немає тата, а повірити в те не можу. Як же це так — немає? Чи може бути таке, щоб не було? Адже зовсім недавно жили вони, в суботу ніби непогано й почували себе. Коли зайшли до них у надвечір'я з мамою, розмовляли з нами, радили іти до церкви (завтра ж вербна неділя), принести звідти свяченої води. «Може, вона зцілить мене,— казали. — Тільки б весну пережити, з настанням тепла я одужаю, ще вийду в поле. Косити цього літа, може, й не здужаю, а восени засію ниви».

Мама охоче погоджувалися з цим, в усьому підтакували хворому, та коли настав час іти до церкви, взяли тільки мене і Тоню. Михайла і Дусю залишили з татом та з Марійкою, якій минав лише рік.

Ніч із суботи на неділю, справді, нічого поганого не принесла нашій родині. Коли ми повернулися, посвятивши вербу, з церкви, тато спали ще, щоправда, зачувши гуркіт у сінях, одразу ж прокинулися й зустріли нас радо, ба навіть збадьорено. Мама саме мені веліли підійти й привітати їх із святом. Дорогою ще навчили, як маю робити те, що казати, вітаючи, і я, як тільки переступив поріг, доволі рішуче пішов до ліжка й заходився стьобати тата вербою (злегенька, звичайно), а стьобаючи, приказував:

«Не я б'ю, верба б'є. За тиждень — великдень, не вмирайте, татусю, красного яєчка дождайте».

Вони були вкриті червоним ватним покривалом, і, може, саме тому ця мить особливо запам'яталася мені. Тато хвоі і кволо, все ж усміхалися, видно було, раді чути мій голос, мої побажання. Та й увесь той день почували себе ліпше. До самого полудня були з нами, лиш по полудні мама веліли всім залишити тата, дати їм можливість спочити. І понеділок теж не обіцяв нам чогось тривожного. А з понеділка на вівторок татові погіршало. Я спав і не знав, що трапилось. Тоді лиш, як прокинувся від метушні, почав догадуватись: це татові погано. Хотів допитатися в когось, та на мене зацитькали.

Потім приходили чужі люди, об'явився перегодом і лікар (це вони, чужі люди, привезли його). Та й лікар, видно, не пообіцяв мамі чогось втішного, бо тільки й трималися, доки був він у хаті. Пішов лікар, пішли з лікарем люди — схилили голову й заплакали, і так гірко, що всі ми, діти їхні, теж не стрималися: підійшли до своєї мами, обсіли, мов ті курчата, що зачули біду, маму й дали сльозам волю.

У чистий четвер, рівно в сорокову річницю з дня свого народження, тато померли. До останнього, казала Дуся, не вірили, що помруть, а коли повірили, єдине, що встигли сказати мамі, аби берегли нас, дітей.

Були потім плачі й голосіння, були приготування до похорону і похорон. Від двору й до самого кладовища, що по другий бік села, супроводжували татову домовину сусіди, мало не всі люди з нашої вулиці. Бо тато, казали, були добрим чоловіком, нікому не чинили зла. Я сидів на бричці, якою везли тата в останню путь, і бачив: людей, як маку, йшло за домовиною. Не менше юрмилося їх і довкола ями, в яку опускали тата. Біль і жаль роздирали мені тієї хвилини груди, краяли так несподівано і так рано вражене серце. А проте не тільки біль бережу там до цього часу. Пролита у полі кров дрохви, кумачеві прапори біля сільради, червона китайка, якою була покрита татова домовина, теж стоїть перед очима, палахкотить у серці й пам'яті, мов неопалима купина. Невже довіку отак?

ОСТУДА

Степ і степ один без краю
Аж до моря берегів.

Микола Чернявський

Віджебоніла талими водами весна, відквітувало щедре на тепло і ласку літо, зима завітала в степи, а в хаті нашій, як і в самих нас, жодних перемін. Ото тільки й віддушини, що робота. З ранньої весни і до пізньої осені вистачає її. Навіть мене, малолітка, не минає. Кудись треба піти — Дмитрик, щось подати — Дмитрик, гусей пасти — знову Дмитрик. А проте що я кажу? На що нарікаю? Чи можна рівняти мої обов'язки з тим, що лягає на плечі мами, брата Михайла? Дусю віддали вже заміж. Усі клопоти про господарство, як і про нас, дітей, на мамі та ще на братові Михайлові, якому в рік смерті тата виповнилося всього лиш чотирнадцять літ. Добре, що дядько Грицько, татів брат, зглянулися. Прийшли і сказали мамі, коли настав час весняної сівби:

— Ось що, Параско. Клопочись ці перші весни домом та дітьми. Полем клопотатимемося ми з Михайлом. Реманент у нас із Олексієм і раніш був спільний, в коней як у мене, так і в вас небагато. Спрягатимемося та й оброблятимемо ниви.

— Куди ж йому, Михайлові, до ниви? — крізь сльози питали мама. — Дитина ще.

— Не біда. Я наглядатиму за сівалкою, Михайло правитиме кіньми, так і обсіємось.

— З посівною, може, й упораєтесь,— журилися мама. — А що буде,

коли настане літо? Комусь доведеться сідати на косарку й вергати через себе валки. Михайлові не впоратися з ними, на мої рученьки ляже все те.

Дядько Грицько жили по сусідству з нами, тож не засиджувалися. Прийшли, погомоніли й пішли собі. А мама знову в сльози. Ми нишкли в такі хвилини, і єдине, чим могли потішити маму, бути слухняними дітьми. Бо так, власне, й було тоді — і першого, і наступного літа по смерті тата: на заднє сидіння в косарці-лобогрійці сідали не тільки дядько Грицько, сідали й мама. А доходило до складання валків у копиці, знову на чолі всіх нас, дітей, ставали мама.

Мої обов'язки обмежувалися в такі гарячі дні тим, що наглядав у холодку під бричкою за Марійкою. Бачив і розумів: нелегко мамі, як і Михайлові, Тоні, яка здебільше загрібала, та що міг вдіяти, чим допомогти, коли малий? Єдине, на що спроможний був ті два літа — слухався в усьому. І за Марійкою старанно наглядав, і воду косарям та копнярам підносив. Знав-бо: гарячі дні тільки почалися. По косовиці буде возовиця, потім молотьба. Комусь доведеться вергати та й вергати це збіжжя і на гарбу, і з гарби, складати у дворі в скирту і смикати, рвучи пупа, зі скирти та настилати тік.

Нелегко було нам і потім. Землі по революції отримали немало і всю годилось добре обробити. А все ж потім не те, що перші три літа по смерті тата. Підріс і став парубчаком Михайло, підросла й Тоня, перша мамина помічниця в домашніх клопотах. Навіть для мене знайшлася через ті три літа робота. Не та, що іменують у нас «за старшого, куди пошлють», постійна. З появою трави в степу треба було пасти комусь корову, телицю з торішнього приплоду, а пасовиська село не мало. Кожен господар залишав для випасу гектар чи півгектара гулящої землі — пустир і випасав там навесні коней, корів до того часу, поки люди не звезуть із поля хліб. Лише по возовиці наймали громадського чередника й виганяли корів у череду. Тепер же з ранньої весни й до самої возовиці за пастуха мав бути я.

Під пустир Михайло залишив того літа не таку вже й віддалену від села ділянку — біля Розлогої могили. А все ж коли сказали: жени корів — я розплакався.

— Чого ти? — не так поцікавилась, як нагримала Тоня.

— Як же я пастиму сам-самісінький? А коли вовки вискочать?

— Де ти бачив у степу вовків?

— Ага, де. Сусід наш, дядько Павло, розповідав, як вони відстрілювали їх.

— То ж у плавнях, а дніпровські плавні за тридев'ять земель. Вовк у поле й носа не суне, та ще навесні. Він лісу тримається.

Я розумів, чому сестра так наполягає на своєму. Досі вона ганяла корів у поле. Тепер не знає, як здихатися їх, і сватає на це діло мене.

Не знаю, чим завершилися б мої змагання з Тонею, коли б не мама.

— І чого б ото я сперечалась? — зауважили сестрі. — Не бачиш хіба, хлопець боїться так далеко відходити від села. Попаси з ним кілька днів, хай переконається — в теперішнім степу ані вовків, ані якоїсь іншої звірини не водиться.

Хотів було нагадати мамі: «А русалки, про яких ви розказували нам?» — та не зважився. Добре вже те, що посилають у поле не самого, удвох із Тонею.

Степ справді не злякав мене, коли опинився за селом і став перед ним віч-на-віч. Либонь, навпаки — потішив. Бо таки було з чого тішитись. На городі в нас рілля ще чорніє, нещодавно переорали його, посадили картоплю. Тут же ані латочки темної. На весь степовий простір — чиста, мов перемита, зелень. Десь вища, десь нижча, однак не та вже, що про неї кажуть: в такій і пташка не сховається. Он як зеленіє та веселить, опромінена сонцем, око. Аж серцю лоскітно від тієї веселої збуяності, від широчіні, що розкинулась одразу за селом і стелиться долами від обрію до обрію. А ще ж і вітер повіває з далини, ще небо сурмить тисячоголосими сурмами, таке відчуття, ніби самого серця торкається.

Сестра помітила, видно, мою схвильованість, як і моє зачудування степом.

— Ну що,— питає,— вгомонився? Бачиш, не тільки вовків, зайця не нагледиш у степу.

— Звйці ховаються.

— Зайці, може, й ховаються, а вовк де заховається, коли на весь степ куща поганого немає?

— Зате й людей немає. Ніде ані душі.

— Будуть люди. Там, де наше пасовисько, ще залишено ділянку землі неораною. Коли не сьогодні, то завтра хтось об'явиться там із коровою, можливо, такий пастух, як і ти. Ось і не скучатимеш.

Чи міг я знати того дня, з ким зустрінуся на тих відкритих з усіх чотирьох сторін світу просторах, коли моє знайомство зі степом почалося не стільки з захоплення, як із страху перед ним? Чого найбільше злякався я, почувши врешті-решт від сестри: «Тепер уже сам пастимеш»? Вовків, конокрадів, про яких он скільки розповідав Михайло? Правда, і їх страшно було. Та правда й те, що вовками я лиш прикривав свій страх перед самотиною у тому хай і знаднім, та все ж безлюднім роздоллі. Он який широкий він, степ. Глянеш в один кінець — ні кінця, ні краю йому, глянеш у другий, третій — те саме. Лише там десь, ближче до Дніпра, угадується видолинок. На всьому іншому степовому безмежжі ані балки, ані вибалка. Як не відчути себе самотнім і перестраханим у самотині? А раптом справді об'явиться вовк чи конокрад? Де сховаюся від них?

Вдома не було про це розмов. Знав: все одно нічого не зміниться. Хто стане зважати на мої страхи і рахуватися з ними, коли корову немає кому пасти? Без сторонньої помочі мушу давати собі раду.

Час згладив враження, тож важко визначитись тепер, переборов я сам себе чи звик перегодом до степу. Що вище підростали пшениці, то відчутнішим, здавалося б, мав бути мій страх, а от же ні. З якогось часу (з якого й сам не знаю) став вільніше і певніше почуватися в полі. Допомогла палиця з гайкою на кінці, яку Михайло зробив для мене й сказав, передаючи: «Тепер тобі ніякі вовки не страшні», чи мамині заспокоєння зробили своє діло? Казали колись і зараз за першої-ліпшої нагоди кажуть: «То до революції були конокради, водилися злодії — ті, що не хочуть діла робити, а посягають на чуже. Тепер немає таких, давно і надійно вивели. А русалок до зелених свят, як і після зелених свят, не буває в полі. Лише на зелені свята об'являються й норовлять залоскотати винуватців їхньої смерті. А ти ж малий, не винен перед ними. Чого тобі боятися? Та й не поженеш ти корови у поле на зелені свята. Михайло поведе коней пасти і корови прихопить з собою».

Як би там не було, а я безпечніше став почуватися в степу. Хай не одразу, все ж вгомонився й інше почав помічати за собою — переймаюсь прихильністю до степу, схоже, що заново відкриваю його собі. Тепер уже бачив і твердо знав: просторінь степова більше вабить мене, ніж лякає. Та й степ що не день одмінявся на ліпше. Ранньої весни вітер лише куйовдив озимину, схоже, що будив її від сну чи задуми, спонукав погратися з ним. Тепер же, як пшениці погнали в стебло і зримо піднялися над землею, розгойдував їх і гнав хвилю з одного поля на інше. Десь ледь примітну, швидко згасаючу, а десь довгу й розгонисту, ту, що підхоплює по дорозі дрібніші, набирає сили і, набравши її, стає нестримною. Біжить і біжить у далину, таке враження, ніби тоді аж вкладається на спочинок, як б'є в береги небозводу і зникає за ним.

Чи до страху після цього? Хороше ж робиться на серці, коли б можна було, ліг би й погойдався на хвилях. Цікаво, чи й мене понесли б аж до небокраю? Що, коли попробувати, га?

Усміхаюся, потішений власною витівкою, і таки йду в пшениці, розставляю руки, мов крила, вибираю зручну мить, щоб лягти на хвилю. Хай би підхопила й понесла із видолинка на гору, із гори у видолинок.

Найліпше буде, мабуть, коли ляжу горілиць. І вигойдуватимусь вдоволено, і небо бачитиму з тієї гойдалки.

Так і роблю. Нічого не вийшло з тієї затії — пірнув на саме дно. А проте не розчаруався. Лежав на землі й тішився, що не все втрачено. Вітер як гнав, так і жене наді мною хвилі, шепоче щось пшеницям чи й перемовляється з ними. І небо звиднішим видається з цієї схованки. Таке голубе і таке співуче, дивишся — і не надивишся на нього, слухаєш — і не наслухаєшся.

Брат попереджав мене: «По один бік пустиря наше поле, по другий чуже. Дивись, щоб корови не наробили шкоди. Ходи за ними і не спускай очей, а заболять ноги, можеш прослати свиту й сісти та перепочити. Тільки лягати не дозволяй собі. Бо ляжеш — звснеш, а заснеш — біди накличеш і на себе, і на нас із мамою. Корови можуть зайти на сусідське поле і зробити спаш. А то халепа з халеп. Тебе битимуть за недогляд, а нас із мамою потягнуть до сільради і примусять розплачуватись за спаш».

Цього я теж побоювався, призвались, нам, сиротам, тільки й бракувало сплати за спаш. Тож зважив на братову науку й путав корів. Так надійніше буде, повільніше ходитимуть і рідше поривзтимуться до пшениці.

Якийсь час тиняюся по пустирищі. Чую, болять ноги. Стелю неподалік від корів свитку й сідаю на неї. Сонце добряче піднялося вже над обрієм. Підводжусь на мить, міряю свою тінь і остаточно пересвідчуюсь — думати про повернення додому рано. Михайло казав: «Тоді гнатимеш корів із пасовиська, як тінь твоя стане найкоротшою». А до того далеко ще.

Мимоволі вирізняю серед пташиного багатоголосся особливо чутний спів жайворонка. Десь той співак зовсім поруч — так завзято витьохкує.

Задираю голову й приглядаюся до неба. Ні, найліпше буде стежити за жайворонками, коли ляжу горілиць.

«А як засну? — згадую братове застереження. — Ет, я ж ненадовго ляжу».

Ретельніше розстеляю свитку (мама теж застерігали: «Не лягай на сиру землю, бо простудишся») і, облігшись на ній, знову шукаю в небі того, найголосішого, співака. Чого він так витьохкує? Радіє степовому приволлю чи боїться за своє гніздо, за пташенят, що в гнізді? Прислухаєшся до його співу раз — ніби радощами засіває поле, прислухаєшся вдруге — схоже, що плаче. Може, й справді тому так галасує над коровами, що там, де вони пасуться, його гніздо, боїться, аби Лиска чи телиця не наступили на пташенят? Так і є, мабуть. Через те й спів у цього жайворонка такий незбагненний: коли корова наближається до гнізда, тривожиться за своїх діток і благає: «Відійди, не губи пташенят моїх», коли відходить — радіє і так збадьорено витьохкує на радощах.

«Хіба піти та розшукати гніздо? А як ще більше налякаю пташку? Ні, я ліпше прожену з того місця корів. Чи їм не все одно, де пастися?»

Метнуася швиденько, відігнав ближче до дороги Лиску, телицю і знову вклався на свитку.

Цікаво, якої ж то зараз заспіває цей жайворонок? Дошукуюсь його в небі й мимохіть затамовую віддих. Та він не один такий! Он скільки їх, голосистих чародіїв степу, вимахують крильцями над самим пустирищем і засівають поле надміру стривоженим чи нестримно радісним співом.

Що б то мало означати? Так багато гнізд на пустирі, а пташки, що тривожаться їхньою долею,— батьки й матері? Ну, а ті, що у високості, хто вони? Не обтяжені обов'язками гультяї? Ті, що вище, співають веселіше, ті, що найвище — і зовсім весело. Наїлися, напилися, чого ще треба?

Проте як злагоджено виспівують, капосні пташки. Коли заплющити очі й відсторонитися від усього довколишнього, дослухатися лише до того, що линє на тебе з високості, заслухатись можна, а то й забути, де ти, хто ти. Лише спільними зусиллями серця та слуху й розпізнаю ті звуки: фі-іть, фі-іть, фіть-фіть-фіть-фіть! А там, вище чи осторонь, і зовсім

химерие: тюв, тюв, тюв. Ще аище — ледве аловиме й від того иезбагиенио ніжне та аитончене: тю-і, тю-і, тю-і. Це коли дослухатися. Коли ж сприймати оте тисячоголосся а цілому, спраадї можна забутися, а то й зовсім розчииитися а злагодженому передзвоні милих серцю зауків.

Як завжди песподівано і тому надміру голосно адарила по натягнутих між землею і небом струнах перепілка: під-падьом, під-падьом! Не астиг зорієнтуаатися, де це, а з іншого кінця поля озвався аже інший, схоже, що захриплий голос: хи-ваа, хи-вав!

Схоплююсь, хочу второпати, де це, й ціпенію з ляку: теличка наша біля чужої пшениці аже, простягає кирпу й пороаить дістати язиком крайній кущ пашні.

Гейкаю на неї зляканим андимою неприємністю голосом і біжу, не чуючи під собою ніг, на місце спашу.

— Та гей же! — лупцюю скотиняку палицею і раз, і адруге, і втретє, аж поки Красаака, перехрещена мною у аеликому гніаі на сатану з зеленими очима, не опиниться на середині пустиря.

«Долежався,— картаю себе. — А що було б, якби заснуа?»

Іду на місце спашу й чую, як холоне моє налякане тим, що прнмітив здалеку, серце: Красаака таки встигла поласуаати кількома кущами пшениці.

Що ж тепер буде?

Страх не ліпший порадник, і асе ж я натрапляю неадовзі на рятівну, як здалося мені, знахідку. З'їдено ж асього лише кілька кущів. Вирву їх і скажу: так і було.

А сонце підиялося тим часом на ту ансочінь, коли тінь моя наближалася вже до найкоротшої.

Обов'язкам моїм у нашім господарськім повсякденні кінця-краю, здааалось, не буде. Ото тільки й просвітку, що аеликі свята. Тоді мама, спасибі їм, згадують, що я малий ще, і велять Михайлові вкосити трави не тільки для коней, а й для коріа. «Хай дитина виспиться за всі ці дні,— казали,— та перепочине».

Найбільшою мукою а робочі дні було для мене аставати адосаіта, коли надворі ледь сіріє й тумани бродять ще на городі, а саду сивою чередою. Хочете — вірте, хочете — ні, правду кажу: звик уже вгадувати, а то й чути крізь сон, як мама підходять, сідають поруч зі мною й зітхають. Якийсь час мовчать, либонь, доглядаються до мене, а аже потім кажуть: «Вставай, дитино, пора». Я чую оте їхнє «пора», та не можу розплющити очей, геть непідвладні вони мені. І тіло непідвладне. Ніби й примушую себе підвестися, а не можу. Чогось саме аранці не хочеться розлучатися з подушкою.

Це починає гнівити маму. Спершу тільки торсають мене за плече, далі й штоахають.

— Кому сказано? Вставай!

Щось бурчу собі під ніс, проте не встаю, і мама змушені підводити мене силоміць, одягають теж без моєї допомоги. Я пхикаю, кажу, що не виспаася ще, та що з тих пхикань і нарікань, коли корову подоїли вже, аигнали з конюшні, воиа — показують — ондечки вже, жде на мене. Телиця ж і поготів.

Сяк-так аправляють мої руки в свитину (ранки асе-таки холодні), насуаають на лоба кашкета (про ноги літньої, як і осінньої пори ніхто не дбаа, і старі, і малі ходили босі) та аипихають за ворота. Хочеш чи не хочеш, а прочумаєшся. Одне — іти треба, друге — за коровами стежити, третє — собак стерегтись. Шкода себе, звичайно, тож нерідко й плачеш, плуганячись за короаами, чи зганяєш зло на коровах, а найчастіше на собаках, зокрема на тих, що зляться тільки з-за ансокого тину, вискочити ж і вкусити не можуть.

Зате коли опинявся в степу, сон ніби рукою знімало. Хай і незримо, асього лиш на дотик, але ж аідчуаав: жвааішає, потішений моєю пояаою

вітер, біжить і лащиться до мене, мов знудьгований у розлуці песик, зрештою довірливо торкається язиком щік, чола, продирвє мені заплаканї перед цим очі і, вдоволений, грається моїм давно не стриженим чубом. Не бариться привітатися зі мною й небо. Сонце ще там десь, тільки-но збирається виглянути з-за обрію, а пташки у високості вже; їм-бо видно його, тож рвдіють і щедро діляться зі мною своєю радістю. Ну, а я теж не камінний. І пустощі вітру приймаю збадьорено, і гомін піднебесся уловлюю не тільки вухом — усім єством. «Здоровенькі були! — хочеться крикнути. — І ти, вітре, і ви, жвйворонки, і ви, ячмені, пшениці, жита-житечка!» Захочу — й крикну, захочу — лише усміхнусь. Чи мені заборонить хтось, коли на весь степ один-однісінький.

У полі для всіх вистачвє роботи, і не тільки влітку, навесні також. Посіяли ранні ярові — треба сіяти пізні, посіяли пізні — настає час готувати полілку, сапя, починається чи не найважча робота — полоти кукурудзу, соняшники, баштви. Михайлові легше. Його обов'язок — запрягти Орлика в полілку й прополоти міжряддя. А нвмі з Тонею махати та й махати потім сапами.

Вільною в такі дні буває одна робоча одиниця в нашім господарстві — Гніда, ствра, добре підтоптана вже кобила. Нею й потішив мене одного надвечір'я Михайло.

— Тепер тобі легше буде,— похвалився, як не знвти якою новиною. — Пішки на пасовисько не ходитимеш.

— А як же добиратимусь до нього?

— Їздитимеш. Гніду даю тобі до самого літа. Запряжеш її у тачку, прив'яжеш корів до тачки — і діло паном. Сяди лиш та помвхуй батогом, привезе куди треба.

— Нічого собі полегкість,— хмурюся. — Ще й кобилу накидаєте на мою голову. Що я робитиму з нею, як запряжу там, на пустирі?

— А я навчу. Це невелика мудрість. Гнідв — кобила стара вже, вона в усьому слухатиметься тебе.

— Агв, слухатиметься. Хомут як я надіну на неї, коли задере голову?

— А з тачки. Підведеш кобилу до тачки, сам залізеш на тачку і надінеш. Хочеш, зараз це зробимо?

Усе пояснив мені Михайло: як тримати хомут, коли кобила просовуватиме в нього голову, як заводити її в голоблі, надівати на барок посторонки, аби не були перекошені, а що хомут треба ще й засупонювати, забувся попередити. Воно, може, я й сам помітив би, коли б узяв Гніду за вуздечку і вивів у руках на дорогу. Не додумався, одрвзу ж усівся нв тачку й мовив звичне: «Но!»

Кобила й рушила. Що не кажіть, старенька, навчилася слухатись. І корови пішли зв тачкою без особливої спонуки. Знали, вертихвістки, що не на продаж — додому веду. Єдине, що лишалося мені,— посвистувати, розкошуючи в тачці, або ж дивитися в далину й милуватись далиною. Я, власне, так і робив, тв не довго тішився своїм дозвіллям. Десь за гони чи дві від села помітив: Гніда занадто горбиться. Чого — ніяк не міг второпати. Аж бачу: хомут у неї вже на спині, вона вилвзить із хомута! Злякався тієї непевності й зупинив кобилу, подався наперед. Подивився на те, що сталося, і схолонув серцем: хомут геть розлізся; навіть спідня, обшита шкірою повсть луснула там, де шво, й показала нутрощі.

Чую, сльози підступають до горла. Що ж тепер буде? Як доберуся додому і що скажуть дома за цей недогляд? Хомут гроші ж коштує, і немалі. А де вони в нас? З мене шкуру спустять, коли побачать, що зробяв з упряжжю.

Ковтаю, схлипуючи, сльози і все ж мудрую біля хомута. Ось тільки толку з того аніякого. Одне лишалося: кинути все й бігти за поміччю додому.

Так і зробив. Михвйло не гримав на мене (на щвстя, працював того дня вдома — пололи город). Схопив у конюшні іншого хомутв й кинув на ходу:

— Побігли.

Мене давно, а останнім часом і невідступно переслідує бажання піти на пустир, що супроти нашого, й поглянути на степ із могили. Вона розорана, не така вже й висока, а все ж он як підноситься над пустирем, з неї ж на край світу, мабуть, видно.

Йти не так уже й далеко, та як піду, коли пасовисько наше вузьке, а обіч нього спокуслива для корів і кобили паша — по один бік соковита пшениця, по другий — ще соковитіший ячмінь. Їм приївся уже старий пирій, тож і норовлять ускочити в шкоду. Хіба прив'язати усіх до тачки?

Стою, роздумую і таки не зважуюсь прив'язувати скотину до тачки. Чи мене затим посилали на пасовисько, щоб позбавляв корів, кобилу паші? Тож обман буде, а обманювати, казали мама, гріх та й від людей сором.

Блукаю знічев'я по пустирищі, дошукуюсь нір ховрахів, земляних зайців, павуків (чув від мами, коли корова наїсться трави з павутинням, її може здути, а то біда) і раптом натрапляю на обніжку, ближче до нашого поля, на пелюстки земляного горіха.

«О-о,— радію,— це ж яка знахідка!»

Застромлюю в тому місці (аби не згубити його) палицю й біжу до своєї торбини з хлібом, цибулею, шматком сала, добуваю з неї прихопленого на всякий випадок ножа і знову повертаюся на те місце, де зробив позначку. Орудую ножем вправно і досить-таки швидко викопую спершу один, затим одразу три горіхи. Не втримуюсь (ким я мав би бути, щоб утриматись від такої спокуси), знімаю з одного, другого шкірку, пробую на смак. Ум-м... Це ж дар земний. Справжнісінький!

Сам не знаю, що примусило мене глянути в той бік, де чуже пустирище. Зиркнув туди і застиг, подивований: на могилі стояло чиєсь дівча й пильно доглядалося до мене й моїх заходів на пустирищі, а неподалік від могили паслася й корова.

«Хто ця дівчина? Звідки взялася? — питаю сам себе. — Хазяйка сусіднього пасовиська? Мабуть, що так. А ось коли встигла пригнати корову, як могла об'явитися непоміченою?»

Відчуваю, не заспокоюсь уже, поки не піду до тієї дівчини і не зазнайомлюся з нею. Та як піду, коли треба стежити, щоб скотина моя не полізла в шкоду?

Пошкую ближче до дороги й оглядаюся. Знов пошкую і знов оглядаюся.

А, махаю зрештою рукою, і кобила, і корови мої зійшли саме на свіжу пашу, здається, й не помишляють іти туди, куди їм не дозволено. Подамся-таки до тієї дівчини.

Аби не виказати себе завчасно, заходжу в суміжне з сусіднім пустирем жито (а воно високе вже, з нього мене не видно) і скрадливо наближаюся до могили. Перед тим, як об'явитися на пустирі, обережно розсовую поперед себе стебла жита й зиркаю в один, у другий бік.

Що за чудасія! На могилі пастушки немає, на пустирі також не видно. Привиділась, чи що? Не може бути. Я не раз і не двічі бачив її. Та й корова пасеться.

Одважуюсь вийти із схованки й одразу ж подаюсь назад. Так он де вона! Сидить на обніжку, під самим житом і плете вінок із квітів. Стривай же, зараз я налякаю тебе.

Знову заходжу в жито й тоді вже, як порівнявся з тим місцем, де сиділа дівчина, починаю зближатися з нею. Тихенько, скрадливо. Ось уже бачу крізь густе мереживо стебел її спину, чую, як мугиче щось собі під ніс. Коли обернулася взяти чергову квітку, загледів і личко. Бліде, ще не присмажене сонцем, а проте не без рум'янцю на щоках. І гарне. От їй же богу гарне!

Зупиняюсь на мить, затамовую віддих. Схоже, що зважуюсь на щось і не можу зважитись. Зрештою переконуюсь: дівчина не помічає мене, і вихоплююсь зі своєї схованки, мов Сірко з пасльону:

— Гав!

Пастушка зойкнула і впала ниць. Упала й лежить ні жива ні мертва.

Десь згодом уже, як я змилостивився і мовив заспокійливо, хоч трохи й зверхньо: «Не бійся, це я»,— оглянулась і сказала, підводячись:

— Хіба ж так можна?

Тепер тільки, як вийшов із жита й став перед дівчиною та вгледівся, яка вона миловида, подумав і, здається, погодився: з такою справді не можна було так. А все ж чи міг я передбачити, що вона зляпається до безпам'яті? Подумала б своєю нетямковитою головою: де може взятися в безлюднім степу собака, та ще такий, що скрадеться і гавкне зненацька? Х-хе, то ж треба зовсім уже не знати повадок собак, щоб боятися їх на такім відлюдді.

— Чого це ти так довго не виганяла в степ корови? — надумуюся запитати.

— Ждали від неї телятка, тому й не виганяла.

— І діждалися?

— Аякже.

Розмова урвалася. Дівчина клопочеться вінком, я тим, про що говорити з дівчиною.

— А я знаю, чий ти,— хвалиться пастушка і зиркає на мене не гнівними вже, помітно потеплілими очима.

— Чий же?

— Дубальців.

— Звідки тобі знати, чий я?

— Татко казали, що супроти нашого пустиря дубальцівський. Там, запевняли, обов'язково хтось пастиме корів, тож не сама буду в полі.

— А ти ж чия?

— Тригубова.

— Не знаю таких.

— Звідки ж тобі знати, коли ми живемо в протилежнім кінці села?

Що ми, як і дядько Гриць, маємо інше прізвище, я знав, як знав і те, що дубальцями нас звуть по-вуличному.

— Зате ти не знаєш, як мене звуть,— похвалився я дівчині, не відаючи, чим ще можна похвалитися їй.

— А хіба ти не скажеш?

Вона й зовсім забула вже про образу, як і про страх. Сиділа, плела вінок і усміхалася, позираючи на мене добрими карими очима.

— Захочу, то й не скажу.

— Дивний ти,— мовила й знизала плечем. — Прийшов, щоб познайомитись, хочеш, мабуть, гулять зі мною, а як тебе звуть, не кажеш. Чи, може, в тебе погане ім'я?

— Що-о?!

— Ну, мабуть же, не дуже гарне, коли не зважуєшся назватись. Хочеш, відгадаю? Я вмію відгадувати.

— Хіба ти циганка?

— Не циганка, однак умію відгадувати.

— Не смІши людей. Назви ліпше своє ім'я.

— Я не горда, назву. Марусею нарекли мене мама з татом.

Подумала мить і вже потім запитала:

— Ти аж до косовиці пастимеш корів?

— Навіть далі. Тоді аже збудусь цієї повинності, як у череду поженуть корів.

— Мене теж жде те саме. То, може, разом пастимемо? — пожвавилась раптом. — Сьогодні на нашому пасовиську, завтра на вашому.

— А тебе не лаятимуть? У вас одна корова, а в мене і корова, і кобила, і телиця.

— Та-а.— махнула рукою,— зате ж нам веселіше буде.

— Ні, напускаю на себе серйозність,— так не годиться. Давай на нашому пустирі два дні пастимемо, а на вашому день.

— Гаразд.

Тепер уже не треба було мамі виспджувати біля мене досвітками та нагадувати: «Вставай, синку, пора»,— а тим паче дорікати: «Ну, що за

напасть така? Чи для тебе ночі не вистачає, щоб виспатись?» Як тільки сідали поруч, я вже знав, чого сідають, і схоплювався. Якийсь час розбуркувався, правда, протирав кулаками очі, одивк недовго. Варто було глянути у вікно та згадати, коли домовлено зустрітися з Марусею, сон ніби рукою знімало. Ще ж треба одягтися, запрягти Гніду, прив'язати до тачки Лиску, Красавку, виїхати на те місце, де домовлено зустрітися. Маруся, напевно, жде вже там. Казала, рано-ранесенько буде на тому нічийному клину, що на роздоріжжі, аби разом і в поле гнати корів, і в полі пасти. Таку, як у нас із нею, дружбу не можна зраджувати.

Справжня розкіш-воля настала для нас із Марусею, коли почали достигати жита, пшениці, ячмені. Корови не поривалися до стиглого збіжжя, на пустирі мали ліпшу пашу. А нам із Марусею того й треба. Набридало копати горіхи, брали сурову нитку, ліпили на одному з її кінців розтоплену на сонці смолу й опускали в павукову нірку. Розгніваний нашим вторгненням павук силкувався випхнути з нори смоляну кульку і загрузав лапками в м'якій смолі. Ну, а ми з Марусею теж не зівали. Як тільки відчували, що там, у норі, йде боротьба, тягли нитку на себе, а під кінець висмикували на білий світ і павука. Потвори це гидкі і великі, кліщі мають міцні і довгі, а черевце як невелика картоплина. Укус такого павука, кажуть, смертельний, тож Маруся з жахом дивиться на нього. Мені ж того й треба. Жартуючи, вимахую добутою із землі потворою. Дівчина відскакує від мене й верещить, мов недорізане порося. А того вже досить, щоб кінчати з такими жартами й шукати іншу, приємнішу для обох нас забаву.

Перепочиваючи під високим, схиленим у наш бік житом, ми з Марусею почули, як запідпадьомкала зненацька перепілка, так по-вранішньому дзвінко, ніби зовсім поруч. Їй відповів притишений через віддаленість голос перепела. Я подав Марусі знак: мовчи. Перегук повторився раз, вдруге, втретє.

— Чула? — шепчу утаємничено. — Перепілка кличе перепела. Оце «підпадьом» — її голос, а «хпвав» — його.

Лежимо, тамуємо віддих і слухаємо. Геть від усього відсторонились. Бо перепели таки зближалися. Оте «хпвав» чулося все ближче та ближче. І «підпадьом» віддалялося від нас. Аж поки не вмовкли зрештою обидва голоси.

— Як ти думаєш,— вдається до мене Маруся,— чого вони розшукували одне одного?

Знизую плечем і вже потім кажу:

— Ну, чого... Набридло, мабуть, бути нарізно.

— А хіба парні перепели живуть нарізно?

— Не завжди ж і вкупі. Може, перепел припізнився вчора і заночував десь, а може, сьогодні вже ходив на пошуки їжі.

Маруся дивиться на мене замислено-утаємничено й відмовчується.

Тішусь з того й лягаю горілиць. А вже як ліг, не можу стриматись, заплющую очі й розніжено дослухаюся до тепла, що лине на мене з високості. Зрештою надумуюсь і починаю мугикати собі під ніс почуту не так давно від сестри пісню.

> Марусю, Марусю,
> Ти чесного роду,
> Бери відерце
> Та й іди по воду.
>
> Прийшла до річеньки,
> Стала воду брати,
> Де взялася хвиля,
> Стала потопати.
>
> Ішли три козаки
> Із поля до хати,

Спинились на греблі
Та й стали гадати.

Один козак каже:
«Риба-щука грає».
Другий козак каже:
«Маруся втопає».

Третій козак каже:
«Що буде, те й буде,
А я Марусину
Рятувати буду».

Не знав до пуття, що в тій пісні подобалось мені, та, мабуть же, щось подобалось, коли не йде з думки, ось уже кілька днів переслідує мене. Як тільки вибралася вільна хвилина, саме вона тенькає десь там, у глибині єства, й бринить знайомими звуками, проситься на люди. Наступні куплети хочу проспівати особливо щиро (а де щирість, там і задушевність), та відчуваю раптом — лізе щось по щоці. Простягаю руку, змахую непрохану гостю (не інакше як мурашка прогулювалась) і тільки тоді вже співаю:

Рятуй же, козаче,
Я ще молоденька,
Матимеш награду
Від мого батенька.

І знову по щоці моїй лазить якась манія. Що за напасть?

Розплющую очі й завважую, як смикнулася Марусина рука, а сама вона ледве стримується, щоб не пирснути, сміючись. В руці у неї стебло мишію.

— То ти отак, значить!

Схоплююсь, хапаю витівницю за виставлені наперед мене руки й силкуюся заломити їх Марусі за спину, а вже потім робити з нею що захочу. Заломити руки не вдається мені — сили та й спритності бракує, а до землі таки притиснув капосне дівча. І зверху сів, і торжествував, усівшись.

— Будеш дратуватися?

— Не буду, Дмитрику.

— А чому дратувалася?

— Цього не скажу.

— Скажеш.

— Ні, ні, не скажу. Що хочеш, те й роби зі мною, а сказати не скажу.

— Це ж чому?

— Так. Не скажу — і все.

— Тоді я не відпущу тебе. Отак усядусь на тобі й сидітиму, доки не зізнаєшся.

— Відпустиш. Я знаю, ти добрий, коли попрошусь гаразд, змилуєшся і відпустиш.

Що робити з такою? І не хочеться поступатися своїм, і мушу. Так улесливо говорить капосна дівчина, камінь — і той не витримає, лусне. А ще ж і дивиться на тебе і не переструханими, і не гнівними водночас очима, якимись вщерть наповненими, ба навіть переповненими теплом. От їй же богу, коли задивишся в них, потонути можна в тому теплі.

— Покотюсь, повалюсь, Іванкового м'яса наївшись! — пригадую чуту з маминих уст казку й обіймаю Марусю та качаюсь разом із Марусею по пустирі. Дівчина й не перечить. Лише на мить завагалася було й одразу ж по тій миті охоче відгукнулася на мою затію, качається разом зі мною й сміється тим дзвінким, заливчастим сміхом, який властивий тільки дівчаткам її віку. А то добра прикмета. Виходить, рада Маруся, що не гніваюсь на неї, що між нами знову мир і злагода.

— Знаєш що,— надумуюсь я й спонукаю до тієї думки Марусю,—

ходім на могилу, припадемо вухом до землі й послухаємо, що там діється, в могилі.

— А що там може діятись?

— Як то що? У могилі ж, розказують, поховані давні-предавні люди. Бувають такі дні, коли вони розмовляють між собою.

— Еге...

— От тобі й еге. На рогачинському степу розкопали одну, і розкопали саме тому, що з неї чулися глупої ночі голоси.

— То там же, крім череп'я, нічого не знайшли.

— Так тобі й скажуть, знайшли чи не знайшли.

Маруся зважується зрештою.

— Ану ходім. Послухаємо, що скаже нам наша могила.

Збираємося мало не на саму вершину й припадаємо вухом до землі. Я лівим, Маруся правим, так, щоб чути гомін могили й ділитися тим, що чуємо.

Якийсь час ні я, ні вона ані пари з вуст. Обоє — сама увага, схоже, що й не дихаємо, боячись розтратити себе на щось стороннє, третьорядне. Увага наша зосереджується на вістрі того нерва, що має здатність чути найпотаємніші, не всім доступні звуки.

А могила мовчала.

— Це пташки заважають,— виправдує мене і мою затію Маруся. — Щебечуть так, що щебету їхньому і в небі тісно.

— А може, ми не там прислухаємось? Давай ще вище піднімемося.

Вона охоче погоджується, і це подобається мені. Виходимо на самий вершечок, знову лягаємо обличчям до обличчя, припадаємо вухом до землі.

Жайворонки й справді мовби найнялися: анічогісінько не почуєш за ними. Це дратує мене, щоправда, недовго. Зупиняв якось погляд на далині, що відкривалася моєму зору з могили, на хвилях, що перекочувалися з краю в край, і затамував віддих. Мати рідна! Недаремно ж мене так вабило сюди, на могилу. З неї не тільки наше село, сусідній хутір, півсвіту видно. Глянеш в один кінець — далина та й далина, кінця-краю їй немає, глянеш у другий, третій — теж далина. А в тій далині важкі хвилі котяться від обрію до обрію. Там побілілі під сонцем жита вихитують важким своїм колосом, там гомонять між собою вусаті ячмені, а там дрімають у задумі чи вколисують утаємничену думу пшениці. На весь безмежний наш степ поля та й поля, лиш на дальніх обводах торкається їх синь неба. За тією синню, не інакше як у морі, набираються сили вітри, бо де їм черпати її, свою дивовижну силу, як не в морі. Дмуть-бо ранньої пори, дмуть в обідню пору, не завжди вгомоняються й на ніч. А коли й угомоняються, то ненадовго. З вранішнім сонцем, з людським гомоном прокидається десь там, у далині, й вітер. І починаються його гулі між хат і дерев, а надто в полі — з житами та пшеницями. Десь тільки перебіжить до них, бавлячись, десь скуйовдить їм чуба, а десь і до землі пригне. Аж поки не розгойдає. Як сьогодні, учора, позавчора. Гля, які хвилі гонить із поля на поле. Воістину від краю до краю.

Чи треба дивуватися, що й небо таке високе над степом, що в тому небі дзвенить, не вмовкає тисячоголоса пташина пісня? Де простір, там і воля, а де воля, там і радість для всіх.

Я, мабуть, зачудований був тим, що явив мені степ із цієї хай і розораної, а все ж високої могили, не одразу завважив, що й Маруся стоїть поруч зі мною, міряє очима далину й горнеться до мене.

«Чого ти?» — хотів було запитати, та тієї миті підкотилася й хлюпнула мені в груди та, що йшла полями, хвиля і погасила в мені мою задерикуватість.

КОСОВИЦЯ

І досі сниться:
Вийшла з хати
Веселая, сміючись,
мати.

Т. Шевченко

Буя би я сам на пасовиську, давно помітив би і Михайлові сказав: «А ячмінь наш достиг уже, не тихим шепотом — срібним передзвоном засіває ниву». Та чи міг зааважити ту одміну, коли поруч була Маруся? Тоді вже спинився й звтамував віддих, як покликали й сказали:

— Радій, Дмитрику, наближається кінець твоїй тяганині з коровами. Завтра стаємо на пустирі табором і починаємо косовицю.

Не одразу упорався з бурею, що її зродила в мені братова новина, десь аж перегодом.

— А що таке табір?

— Таке собі степове житло. І днюватимемо, й ночуватимемо в полі.

— Усі?

— Усі, крім хіба найменших та тітки Марії, яка залишиться на хвзяйстві. Я, ти, мама, Тоня, дядько Грицько у полі житимемо. Ну, а біля нас і коні, і корови будуть.

— Ой, як здорово! — радію зрештою й хльоскаю на радощах батогом. Десь опісля вже, як угомонився трохи, поцікавився: — Що ж я робитиму, коли ви коситимете? Знов корову пастиму?

— Навіщо? В сусідську пшеницю вони не підуть зараз, вона достигає вже, на наше ячмениuе теж. Свіжа трава на пустирі була й лишається для них найбільшою принадою.

Зараз трава на пустирі, скажімо, не така вже й свіжа. Та яке це має значення?

Ще раз хльоскаю батогом по землі, такий, що випурхнув би із своєї вдяганки й подався б на радощах куди очі дивляться. Бо це ж таки радість, і невбияка. Одне — мене вже не будитимуть ні світ ні зоря, а друге — житимемо вкупі, а втретє — я ж таки вільний буду. Спатимемо в курені чи під наметом, і, мабуть же, довго, бо косити починатимуть, коли роса спаде, та й коситимуть дорослі. На мою долю якщо й випаде якийсь обов'язок, то не той, що підійматиме вдосвіта. Тому подам граблі чи вила, тому — води. А то ж не робота, то насолода.

Раніш було повечеряв — і спати. Сьогодні ж і сон не брав, нащекував із братом, сестрами (когось розпитував про косовицю, перед кимось хвалився тим, що бачив сьогодні в полі), коли ж настав час лягати спати, ліг біля мами й поцікавився в них — пару коней запрягатимемо в косарку чи троє, а коли троє, то яких, хто правитиме кіньми, а хто збиратиме покоси у валки і скидатиме з лобогрійки.

— Позмінно, синку, правитимуть кіньми, позмінно й скидатимуть.

— А хто?

— Ну, хто ж, Михайло, дядько Грицько.

Що робитимуть мама з Тонею, не посмів питати. І так ясно: копичуватимуть. Інше спливло на думку: куди подінуться русалки, коли скосять жита, пшениці?

— Кудись подінуться.

— А куди?

— Хіба я знаю? Дніпровські плавні недалеко, а в плавнях високі очерети, води досталь.

— То русалки і в воді живуть?

— Спи вже, невгамовний. Усе тобі треба знати, до всього є діло. Матері вставати треба рано, на матір он яка робота жде, а він про русалок турбується. Усе, спати пора.

Пора — то й пора. Ось тільки заснути не можу. Коли не одне, то друге стає перед очима й тримає коло себе думку, як того пса на прив'язі. Хіба не цікаво, яких саме коней запряжуть у косарку, як вимахуватиме вона крилами, пригинаючи стебла ячменю під ножі. А може ж і таке трапи-

тись: хтось зумисне чи ненавмисне устромить на ниві палицю. Тоді... Ет, нащо думати про таке? Жену геть і можливу біду, і думку про неї, та недовго лишаюся байдужим до поля і тих подій, що ждуть на мене в полі. По якімсь часі,— якім і сам не знаю,— вийшла з жита й постала переді мною напівгола дівчина у вінку з житнього колосся. «Маруся!» — лякаюсь чи радію, і сам не знаю, та приглядаюся до тієї дівчини уважніше і чую-холону тілом і серцем: у дівчини не Марусине личко і очі не її. Голубі-голубі, аж сині! «Русалка!» — догадуюсь. Хочу покликати когось на поміч, та неспроможний зробити те. Чую, ось-ось лусну з ляку, а видобути з себе голос не можу.

Таки прокинувся б, мабуть, коли б Русалка не здиміла тієї ж миті, поступившись місцем іншим видінням солодкого дитячого сну.

Того дня мама справді вийшли з хати веселі й усміхнені. Звечора усе було складене в бричку, тепер, удосвіта, лишалося запрягти коней, вмостити де треба поклажу (а заодно з поклажею і мене, сонного) та й рушати з двору. Я тоді лиш, як вмощували, був розбурканий, пізніше знову заснув і прокинувся аж там уже, на пустирі. Поки Михайло напинав біля брички намета, а дядько Грицько ходили на ниву й пробували на дотик, чи вологе ще і як вологе збіжжя, мама виставляли з брички і розміщали в холодку привезені з дому продукти, потім встановлювали разом із Михайлом неподалік від брички таган, лаштували біля нього невисокий кухонний стіл, зрештою, роздмухали під таганом вогонь.

— Сідай, синку, отутечки,— показали на місце біля тагана,— допомагатимеш мені куліш варити.

Мабуть, я не второпав, як це можу допомагати їм у такім видимо нечоловічім ділі, тут-таки пояснили: маю підкладати кизяки у вогонь.

— Ще ж рано готувати сніданок.

— Не буде пізно. Слідкуй, щоб вогонь не згасав, одначе не дуже й старайся, надто тоді, як закипить вода. Я не зможу весь час бути поруч, тебе призначаю кашоваром.

Жартують, чи що? Невже не розуміють: мені не до жартів зараз. Де найбільше хотілося б бути, то це біля косарки. Зроду ж не бачив, як бігає між зубцями коса й підтинає пригнутий крилами ячмінь. А ще ж і перепеленя може вискочити з-під кінських ніг і норовити сховатися на пустирі. Літати ж, коли молоде, не здатне. А такого, що не літає, легко спіймати, накривши кашкетом чи піджаком. Страх як не хочеться саме зараз сидіти біля тагана й підтримувати вогонь. А мушу. Це ж не хто-небудь повеліває — мама. У них он скільки клопоту сьогодні, а руки одні. Як можу ослухатися й робити щось інше, не те, що велять?

— Це довго ще, ма?

— Що саме?

— Варити, кажу, довго ще будемо?

— Поки зваримо. А тобі чого не терпиться, куди поспішаєш?

— Подивитись хочеться, як наші косять.

— Зумієш зробити так, щоб і під таганом не згасало, і на косовицю глянути зблизька, можеш відлучитися.

Пхе! Як не зуміти? Був би дозвіл, за вмінням діло не стане.

Підійшов до лану тоді вже, як косарі наблизилися до табору вдруге. Дивина, їй-богу! Коні йдуть понад ячменем, не толочать його, а косарка в ячмені. Захопила смугу метрів на два й підтинає усе, що потрапляє між зубці. Так до лиха швидко і вправно, помітити неспроможний, є там коса чи немає. Мабуть же, є, коли покоси лягають на полицю покірно й один за одним.

Ех, сісти б оце на Михайлове місце, взяти б у руки віжки! Не дадуть же, малий, скажуть.

Чухаю потилицю й іду на визначене мамою місце біля тагана. Бачу, їм ніколи, мотаються біля столу, мов бджілка коло квітки, а все ж не втримуюсь, питаю:

— Косовиця, молотьба довго триватимуть, мамо?

— Довго, дитя моє. На все літо вистачить роботи. І на осінь також.

Тоді вже, як обмолотимось та посіємо озимину, зможемо перевести дух, бодай трохи перепочити.

— До того ані дня не буде вільного?

— Ані денька. Хіба що дощ піде чи свято підвернеться і дасть перепочити день-другий. Всі інші дні змушені будемо поспішати зібрати з ниви урожай, обмолотити на току, те, що належить державі, одвезти на елеватор, що нам — зсипати в засіки.

— А встигнемо усе це зробити до зими?

— Повинні встигнути. Може, й шкіра лусне на нас, а повинні і хліб зібрати, і ниву засіяти.

Як настав час засмачувати куліш, мама підійшли й сказали:

— Більше не підкладай. Хай на малому вогні умліває куліш.

До сніданку не кликали ще косарів, копинували удвох із Тонею ячмінь, і тривалий час. Лише перегодом повернулися до табору, вибрали зручне місце біля брички, прилаштували там стіл і накрили його чистою скатертиною.

Тоня виставляла тим часом тарілки, ложки, клала на стіл свіжу цибулю і насамкінець хліб. Лиш потім велено було кликати косарів. Поки Михайло з дядьком довершували загінку, розпрягали коней та сипали їм овес, мама виповнили мою череп'яну мисочку кулешем і посадили окремо, аби не заважав дорослим. Куліш був гарячий, однак не той, що обпікає губи. Попробував я його — і сам собі не повірив, зачерпнув ложкою вдруге. Люди добрі! Такої страви я, здається, не їв ще. Ум-м! Смакуєш і не можеш насмакуватися, їси і не можеш наїстись!

— Мамо! — звертаюся до заклопотаної косарями неньки. — Чого це він такий?

— Хто?

— Та куліш.

— Який же?

— Смачний-смачний, аж губи злипаються.

Дорослі весело сміються.

— Мабуть, тому, що в полі варився,— пояснюють мама. — Он скільки тут трав, яка духмяність довкола.

— Розказуйте,— не вірю. — Це сало додало смаку.

— А хіба дома чимсь іншим засмачують куліш? — обертаються в мій бік дядько Грицько. — Це тому, племінничку, він такий смачний, що ти заробив його — пас корів, допомагав мамі варити. А все, зароблене потом, віддає, щоб знав, солодощами.

Слухаю дядька й дивуюся, не зовсім вірю речам їхнім і разом з тим не можу не вірити. Мабуть же, правду кажуть, коли кажуть і не сміються.

Після сніданку й для мене відшукалася справжня робота. Косарі достатньо наклали вже валків, можна підбирати їх вилами й складати не лише з одного кінця — у полукіпки, а й з обох — у справжні копиці. Валки лежали густо. Ячмінь вигнався високий і колосся увіроку. Візьмеш на вила, то відчуваєш — вагоме збіжжя тримаєш у руках. І все те чи мало не все треба закопинувати мамі. Чоловікам і без того є біля чого гріти чуба, та ще таким, як Михайло. Мама те й роблять, що поглядають у той бік, де косарі, надто тоді, як кіньми правлять дядько Грицько, а Михайло сидить на заднім сидінні й силкується упоратись із покосами, вчасно підібрати їх, збити на задній площадці у валок, скинути його не ближче і не далі за попередній. Бояться, мабуть, за свого неповнолітнього господаря. Жарти хіба, ще тільки сімнадцятий рік іде, а він уже четверту весну і четверте літо сам господарює, без тата. Скрізь і всюди мусить ставати на місце дорослого. Може, саме тому й застерігали його дядько, коли почнали косити: «Клади густіше валки, то, щоб знав, полегкість тобі».

Зате мамі ніякої полегкості. Великі чи малі валки, крім них, ніхто не прийде і не складе їх у копиці. Усе ляже на їхні руки, точнісінько так, як загрібання на наші з Тонею. Аби загребти як слід, доводиться тягати за собою великі граблі, а на великі граблі потрібна велика сила. Отож мама й повеліли мені допомагати сестрі. Я й старався, та не завжди

старання мої приносили потрібну поміч: малий я, більше ніж треба гнув держан до землі й загапяв зубни в землю. Тоня гнівалася й тани прогнала б такого помічника пріч, коли б не мама. Розшукали для мене малі граблі й веліли кожному з нас гребти окремо: Тоні там, де найбільше колоскіа, мені там, де їх менше.

Одного не міг передбачити я: що так дійматиме спека. Не перший же день у полі. Он скільки разів буа і під сонцем, і на спекотнявих вітрах, а не завважував до сьогодні, що мене зморює задуха. Колись сонце ніби й не пекло, лише пригрівало, і вітер приносив прохолоду, а не такий, як зараз, вар. Нині ж розжарилось не лише повітря, розжарилася й земля, припікає і згори, і знизу. Хапаєш ротом повітря, а натрапляєш на порожнечу. Немає чим дихати і, певно ж, саме тому з-під нашнета струмками стікає піт, липне до тіла сорочна.

То це у мене. А як мамі? Я можу спинитися й перепочити, їм же немає коли й дух перевести. Те й роблять, що підбирають валки та громадять їх у копиці. І не як-небудь, до ладу, щоб не затекли, коли підуть дощі. А ще ж бояться раптової засмаги, тієї, що обертається потім болючими опіками не звиклого до сонця тіла, і тому не показують його в спекотнявий час сонцю, одяглн хай і простору, все ж таку, що прикриває і руки, і шию, кофтину, закушкалися білою хусткою. Від спеки, може, й убережуть себе, а від задухи? Мокра ж аід поту не лише старанно випрана й випрасувана перед цим кофтина, монра й хустка. І це зараз, коли сонце не так уже й високо. А що ж буде опівдні, в полудень?

Чи мама помітили мої жалісливі погляди, чи справді захотіли пити. Спинилися на мить і повеліли мені принести для них і для Тоні холодної води.

— Зараз, мамо,— кидаю граблі й біжу стрімголов та радію, що бодай цим допоможу мамі.

Доки вдовольняли вони спрагу, доти й радість чи принаймні вдоволення бриніло в мені. А взялися за вила — і знову осмута лягла на душу. Це ж тільки перше поле копнуємо. А скільки їх попереду, і наших, і дядькових. Невже усі треба буде копнуаати мамі?

Тани не втримуюсь, підходжу до них і звертаю на себе увагу.

— Щось хочеш сказати, синну?

— Хочу, мамо. Може, перепочили б ви, га? Он як стомилися.

— Дарма, це солодка втома.

— Ага, солодка. Хіба я не бачу, ідете й заточуєтесь. І нофтина он яка мокра.

— Кофтину виперемо. І піт змиємо. Зате серце співає, дитя моє. Глянь, як уродив ячмінь. А пшениця, жито ще краще. Чи про втому тут думати? Молитись треба святій земельці за те, що дає нам хліб насущний.

Дивлюсь на них і не вірю: жартують чи правду кажуть? А по хвилині-другій знову питаю:

— Чого ж це дядини Марії немає на полі? Ми ж спрягалися з ними, гуртом мали б збирати врожай. Це ж вам он як легше було б, коли б удвох копнували.

— Треба ж і на хазяйстві, з малими дітьми комусь бути.

Стою, розмірковую і вже потім цікавлюсь:

— Ви, мабуть, так вирішили: коли наше косять, копнуватимете ви, коли дядькове носитимуть, копнуватимуть дядина Марія з Фросею та Манею.

Мама сміються і вже потім зауважують:

— Дядині не впоратись із цим ділом. А з дівчат яка поміч? Малі вони. Нам доведеться підпрягатись.

— Отак? — дивуюся. — А це ж з якої речі? Як наше треба копнувати, то дядини немає в полі, як їхнє, то йдіть допомагайте.

— У нас немає тата, синочку, через те мусимо годити всім і найпаче дядині Марії. Вона й так гримає на дядька за те, що спрягається з нами. Коли Михайло малий був, він же не рахувався з тим, що на його плечі лягало більше, ніж на чиєсь. Чого ж це ми маємо рахуватися тепер?

Воно, може, й так, а все ж, чи на дядькові плечі так уже багато валилося по смерті тата? Невже стільки, скільки валиться тепер на наші? Адже ми всією сім'єю трудимося в полі, а в них тільки дядько. Велике діло — підказують, як сіяти, як ходити біля коней. Підказувати, як робити діло, не те, що робити його.

А спека діймає-таки. І задуха знесилює до краю. Ніби підступає до тебе якась невидима сила й душить за горло. Кидаю погляд на косарів і мимоволі відчуваю полегкість: ячменю небагато залишилось на лану. Ще кілька разів обернуться — й кінець косовиці, принаймні на сьогодні. Потім (чув, була така розмова) дадуть собі і коням перепочинок, доки спаде спека. А вже як спаде спека, докопнують ячмінь гуртом.

— Мамо. Чи чуєте мене, мамо? — знову звертаюся до своєї неві, наблизившись. — Завтра дядьків ячміньноситимемо чи наш овес?

— Мабуть, наш овес. На дядьків ячмінь переїздити треба. Овес же поруч.

— А потім що коситимемо?

— Потім кілька днів перепочинемо, доки достигне жито, пшениця, і знову коситимемо.

НА БАШТАНІ

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного.

Ю. Яновський

Дядько Грицько обмовилися якось: ніщо так не стомлює людину, як одноманітна праця. Може, й так. Та чи наша, хліборобська, така вже одноманітна? Посіяли — якийсь час перепочиваємо, попололи баштан, кукурудзу, соняшники — знову є кілька днів для перепочинку. Після косовиці, відверто кажучи, перепочинку не було. Одразу починається возовиця, затим молотьба.

Не гуляв, коли возили хліб із поля, не гулятиму й тоді, як почнемо молотити його. Якусь та знайдуть для мене роботу: або на терці їздитиму замість грузила, або зерно вигрібатиму з-під віялки. Не подумав тільки, що перевіювання — не початок, кінець одного, а то й кількох днів молотьби, до нього треба ще дійти. А на тій дорозі мене й спіткала неприємність.

Гарман настилали того дня втрьох: мама, Михайло й Тоня. Діло нелегке, отож усі мусили рвати пупа, а найбільше рвав його Михайло. Саме йому випало лізти на скирту і смикати збіжжя. А воно встигло добряче влягтися за ці кілька тижнів. Розуміючи, яка то каторжна праця, як і те, що Михайлові й без того дісталося і на косовиці, і на возовиці, мама пожаліли його і зважилися підмінити бодай у гармані. Так і сказали мені: «Сідай, синку, на Гніду — вона ходитиме всередині, а Орлик по краю,— правитимеш у гармані кіньми. Нехай Михайло хоч тут відпочине».

Робота та видалася мені за втішну забаву. І на Гніду залюбки всівся, і попокував на неї бадьоро, та не далі як до обіду. В обідню пору мене геть розморило. Брат помітив те і підмінив, повелів іти в холодок і перепочити. І раз так, і вдруге. А за третім разом чи то ніколи було йому, чи встиг повірити в мою витримку на крутій дорозі випробувань, і не прийшов вчасно на поміч. А спека робила своє. І втома також. Не пам'ятаю, як те сталося, мабуть, я здрімнув, будучи перевтомленим, і, похилившись набік, упав коням під ноги. Моє щастя, що сидів на Гнідій, а Гніда з тих коней, що були під час громадянської війни в боях і навчені коритися вершникам. Не встиг я зсунутися з неї й упасти лантухом під ноги, як вона сама зупинилася і Орлика зупинила.

Тоня перша побачила ту оказію і притьмом кинулась до мене, вихопила з-під кобили, обмацує голову, руки, ноги.

— Що з тобою, братику? Ти живий?

Я й сам не знав до пуття, що зі мною сталося. Тому розглядався довкруж і відмовчувався. На той час надбігли мама, брат і доволі швидко розгадали причину мого падіння.

— Господи! — мліли душею і, видно було, нарікали самі на себе мама. — Як ми не подумали, що це може статися. Спека ж он яка, а дитина не виспалася. Могла під гарманом опинитись.

Мене винесли з току, поклали в холодку під грушею, розстебнули комір, всі інші гудзики на сорочці. Тоня принесла тим часом холодної води, дала напитися.

— Все,— мовила по якімсь часі мама. — Більше не будемо випробувати його долю. Вистачить і того, що зазнала дитина за літо. Хто знає, може, це застереження.

— Думаєте, він утримається,— зауважує Михайло,— сам не захоче допомогти нам у молотьбі?

— Аби не спокушався молотьбою і своєю участю в молотьбі, пошлемо на баштан. Кавуни, дині починають уже достигати, хтось із наших має наглядати за ними.

Я не насмілився тоді перечити мамі. Десь опісля вже запитав:

— З ким же я буду на баштані? Сам?

— Ну, чому ж сам,— заспокоїли. — Слобожанин наш, дід Улас, буде там з онуками своїми. З ними й стерегтимеш баштан.

— А жити, спати де буду?

— У курені. Дід такого гарного куреня поставив, ні буря не знесе його, ні дощ не промоче. Спатимеш у ньому, як у бога за пазухою.

Баштан... Чи я не знаю, яка то спокуса для всіх нас, слобідських хлопчаків, поїхати на баштан? То ж бажання з бажань і диво з див, навіть із поїздкою до Дніпра чи на ярмарок не можна рівняти. Дніпро побачив раз, та й задовольнив цікавість, поїздкою на ярмарок похвалився товаришам з тиждень — і забув, що була така. Баштану ж не забудеш, там що не крок, то й диво. А все ж коли б це з мамою чи з братом Михайлом бути на баштані. Бо хто для мене дід Улас і його онуки? Я їх не знаю навіть, у нас із ними тільки й родичання, що посіяли поруч баштани. Вони — свій, ми — свій. Коли бути відвертим, мені навіть страшно того діда. Та що вдію? Завтра велике релігійне свято, молотити не будуть, отож запряже Михайло коней у бричку й поїдемо на баштан. Для всіх наших то буде свято. Якже, вибиратимуть стиглі кавуни, дині, смакуватимуть ними. А я змушений думати, що буде по смакуванні.

Весь день не йшла та думка з голови, а повели до діда та сказали: «Ось вам, стороже, ще один помічник»,— і зовсім втратив під собою грунт: дід був невисокий зростом, однак такий широкогрудий і міцний у плечах, що проти ночі й згадувати страшно. Михайло казав, як їхали на баштан: «Це той дід, що самого Махна не злякався». Яку сутичку мав дід Улас із Махном, брат не пояснював, а страх у душі зародив.

Дід бачив, мабуть, як відчужено тримаюсь я серед його онуків, і не залишив ту мою відчуженість поза увагою.

— Ану, хлопці,— мовив, коли наші поїхали додому,— беріть зброю, підемо полювати зайців. Йдеться до ночі, вони, капосні, мабуть, уже збираються біля баштану.

Хлопці,— а їх було немало, крім мене, три ще,— метнулися за курінь і за якусь мить були уже з палицями, точнісінько такими, яку і я залишив дома.

— А в тебе, Дмитрику, нічого немає,— пожурився дід. — Е-е, так не годиться. Що ж то за полювання без зброї? Ну, та не біда, зараз зробимо її.

Пройшли ми в один кінець — немає зайців, розвернулися й пішли по скошеному, між не звезеними ще копицями — і теж не вигнали. Щось схоже на прикрість відчутно починає ворушитися в серці. І раптом,— це ж треба, саме у мене з-під ніг,— зірвався й кулею подався пріч заєць.

Я аж присів від несподіванки, та одразу ж згадав про палицю, пошпурив услід вухатому і тільки тоді вже крикнув собаці: «Лови, Бровко!»

Бровко, треба сказати, й без мого повеління знав, що робити,— прищулив вуха й кинувся в погоню. А слідом за Бровком і ми подалися — усі чотири, крім діда. Крику, галасу було! А чого кричали, і самі до пуття не знали. Бровкові далеко було до зайця, нам і поготів.

— Ех, пізно ти крикнув Бровкові: «Лови»! — чухає потилицю Андрій. — Коли б трішки раніш, заєць був би наш.

Повертаємось до діда й галасуємо на весь степ. А дід стоїть, спершись на ціпка, край баштану і весело посміхається у вицвілі на сонці вуса.

До вечора було вже недалеко, тож розмова про полювання точилася не лише за вечерею — доки й не звечоріло. Бо дід Улас не тільки слухати вмів нас, на обіцянки теж не скупився. Казав, коли поспіють кавуни, від зайців відбою не буде, тим більше вночі.

— Отоді вже ви, хлопці, вполюєте зайця, і не одного. Коли не проспите, звичайно.

— Хто, ми! — хвалиться найстарший серед нас, Йосип. — Та ніколи!

— А хіба зайці пізньої ночі ходять на баштан? — поцікавився наймений, Мишко.

— Принаймні тоді вже, як усі сплять.

Про сон ніхто, здавалось, і не думав, отож дід заходився розпалювати осторонь від куреня багаття, а розпаливши, сам сів біля вогню і нас посадив. Глянув на наші босі ноги, на благенькі сорочечки й осміхнувся:

— Не холодно?

— Ні, діду!

— Біля вогню дрижаки не повинні б пробирати. Та коли когось бере за плечі холод, хай не соромиться, одягає пальтечко чи й свитку. Спати ж, сподіваюсь, не хочете ще?

— Не хочемо. Розкажіть що-небудь.

— Смішне чи страшне?

— Краще смішне.

Дід змовкає, видно, пригадує, що має розказати нам таке, щоб і смішне було, і не пусте.

— А ви,— несподівано якось вихопилось у мене,— розкажіть, як самого Махна не злякалися.

— Кого, кого?

— Махна.

— Хе-хе. Перебільшують люди. З Махном мені не доводилося зустрічатися, хоч він і був у нашій слободі. А з махновцями мав діло. Що мав, то мав. І не один раз.

Його тоді ще, під час громадянської війни, звали дідом, хоч за плечима мав на ті часи всього лиш п'ятдесят з гаком літ. А все тому, мабуть, що рано поженив синів, віддав заміж дочок, отож мав і внуків, які полюбляли навідуватись до нього літньої пори. У батьків їхніх на не так давно обсадженій садибі не було фруктових дерев, а в діда і шовковиця така, що сама до рота проситься, і груші, і сливи, і вишні. Якихось інших прибутків не мав, жив-то небагато — землю синам роздав, собі залишив город, якийсь клапоть землі в полі і стару кобилу. Та хіба фрукти мала принада для слобідської дітвори? Сад же чи не найліпший в усій слободі. Отож і онуки не забували. Як прийдуть, бувало, в гості, тільки й чуєш: «Діду, а отієї шовковиці можна струсити? Діду, дозвольте дістати оту грушку!» Звик до того сам, звикли сусіди, то й нарікали вже дідом.

Тепер тим онукам по шістнадцять-сімнадцять літ, а тоді, в двадцятому, було по вісім-дев'ять. Прибігли одного дня засапані, очі мало не вискочать із лоба.

«Діду! — кричать ще з вулиці. — Махновці в селі».

«Та ви що! — дивуюся. — Не видно ж і не чути ніби».

«Ага, не чути! Налетіли бурею й шастають по дворах, коней міняють. Татко сказали, щоб ховали кобилу».

Тоді таке часто доводилось чути: «Бережіть коней! Якийсь загін

скаче на село!» Найчастіше вдавалися до обміну махновці. Переслідуючи когось, міняють стомлених коней на свіжих, і втікають від когось — теж міняють. Що мали робити селяни? Сховати коней немає де, довкола голий, мов бубон, степ. Одні зачиняли конюшні і втікали з дому, інші опускали руки й казали: «Що буде те й буде». Ще інші брали коней на залізні пута й полишали домівку на дітей і жінок.

Кобила в діда Уласа не з тих, що на них можна задивитися,— худа, затягана, та й тієї шкода. Добре, коли махновці всього лиш обміняють. А що буде, коли зовсім заберуть? Хазяїну без коня що без рук.

Тоді ще, у вісімнадцятім, як почув уперше, що з кіньми біда, забирають і слова не дають сказати, ходив, приглядався до свого подвір'я і таки нагледів місце, де можна сховати кобилу. У дворі, ближче до городу, стояла в нього скирта кирпича — засушеного кінського та коров'ячого кізяка, яким топлять у нас у печах, надто коли треба пекти хліб. Нагледів і не став вагатися, тієї ж ночі склав кирпич в іншому місці, але так, щоб середина скирти залишилася пустотілою. У тій пустотілості й ховав при лихій годині свою кобилу.

Не забарився, звичайно, й того разу, як про біду повідомили онуки. Завів свою худобину в скирту, прив'язав до корита, всипав на всяк випадок вівса (а раптом махновці стануть на постій і затримаються надовго) і заклав тим же кирпичем вхід. Так наловчився за війну робити те, найдоскіпливіше око не запідозрить, що в скирті щось сховано.

Аби онуки не бачили його порань і не виказали потім махновцям, замкнув їх у хаті й велів сидіти тихо, носа не показувати надвір.

Махновці справді не поминули його оселі.

«Де твої коні, старий?» — запитали.

«Бігають десь під отакими героями, як ви».

Не повірили, ясна річ, і набурмосилися.

«Не бреши, бо нагаїв заробиш. Відчиняй конюшню!»

Заглянули вони в конюшню, зазирнули і в хату, ба навіть у комірчину, походили по подвір'ю — немає коней.

«А гній кінський,— суворо подивився старший з махновців на діда. — Звідки він у тебе?»

«Стояли на постої такі, як ви, і наслідили».

«Що?!»

І божився, і на сусідів посилався дід Улас — дарма, не вірили. Зрештою визвірились і стали заломлювати дідові руки — старший повелів всипати старому нагаїв, аби був зговірливіший і не смів обманювати воїнів, які проливають за нього кров. Та не так просто було повалити діда Уласа. Захотів би, розкидав би цих бандюг навсібіч. А мусив всього лиш опиратися, не давати чинити над собою наруги. Знав-бо: озброєні до зубів, а з озброєними жарти погані. Розгнівається, вистрелить котрийсь — і все, поминай, як звали.

Хто знає, чим завершилося б дідове змагання з махновцями, коли б не кобила. Хазяїнову біду зачула вона чи присутність махновських коней на подвір'ї, надумалась і заіржала.

Махновці спинилися враз, мабуть, не зовсім вірили тому, що чули, зрештою, кинулись до скирти. Догадалися, де може бути вхід, розібрали кирпич і вивели на світ божий дідову кобилу. Вивели і не втрималися — розреготалися.

Сміх той і порятував діда Уласа.

«Дурень ти старий,— вилаявся наостанок старший і повелів своїм сідати на коней. — З-за такої шкапи могли висікти тебе нагаями, а то й пристрелити зозла. Кому потрібна вона, твоя здохлятина, що ти ховаєш її? І де? — Він знову засміявся і вже потім додав: — Зважаю на твій дотепний винахід і прощаю брехню».

З тим і подалися з подвір'я.

— Ну як, дітки,— посміхнувся дід Улас,— цікава моя бувальщина?

— А так! — дружно відгукнулися ми. — Розкажіть ще щось.

— Розкажу, тільки не сьогодні. Сьогодні вам пора вже спати.

Лягти ми лягли, а заснути не скоро заснули.

Сам собі дивуюся, як це могло статися, що я не звертав досі уваги на гомін степу поза куренем. Мабуть, дідова сутичка з махновцями заполонила, і так надійно, що глухим став до всього навколишнього. Тепер аж, як дід пішов десь, вловив краєм вуха сюрчання коника-стрибунця, того, що обізвався біля самого куреня, й не міг уже завважити: не один він подав голос зорям і жде, утаємничений, коли обізвуться до нього зорі. По той бік проходу, що вів до нашого степового житла, обізвався другий, за тим другим — третій. Дослухаюся до того голосистого перегуку й затамовую віддих. Е-е, та їх тут безліч! І по один, і по другий бік курени, надто на стерні. І як злагоджено витинають свою чи не вселенськи багатоголосу, однак дзвінку і чисту, як весняний струмок, пісню. Сю-р-р, сю-р-р, сю-р-р. Сила небесна! Яка ж це приємна для вуха і яка солодка для серця пісня! Слухаєш і чуєш, як розчиняєшся в ній, стаєш легким, уподібненим хмарині, котру вільно підхопити найменшому подихові вітру й понести над долами, чарувати чи й колисати несучи. Зараз, щоправда, не до заколисання йшлося. Надто збуяв уповний чарами нічі дух, надто збудилася у серці сила, щоб розслабитись і піддатися спокусі умиротворення. А ще ж дід десь ходить. Що він примітив там, біля дороги? Чому зважився полишити нас, хлопчаків, самих на себе?

Цікавість стає такою ж, як і чари ночі, коли не сильнішою спокусою, і я не втримуюсь, тихенько, аби не розбудити інших, підводжусь і виходжу навгниці з куреня.

Коники, видно, похопилися оповіщати рід свій про чергову тривогу — ще голосніше засюрчали, такі трелі видавали на все степове безмежжя, дух перехоплювало. До всього й місяць зійшов, встиг підиятися над обрієм і розширити обрії. Геть увесь степ затопив білим медом, виразніше виділив удень звичайні, нічим не примітні копиці на полях, висріблив водяне плесо на воду.

Дід Улас не забув про свою обіцянку. Не став дожидатися вечора, вдень почав розказувати бувальщину. У мене склалося враження, що за цим разом казку хотів розповісти. Уже й почав було із звичного: жили-були, та котрийсь із онуків його вихопився і запитав:

— Діду! А хто заховав у вашу загату гвинтівку, оту, що знайшли ми цієї весни, як ріпу копали?

— Ну, хто,— осміхнувся дід і заходився пояснювати. — Вн ж не з неба звалилися, знаєте, мабуть, не так давно війна точилася між людьми. Одні царя хотіли повернути після того, як дали йому коліном під гузно, інші — царську владу, тільки без царя вже, ще інші — козацьку. А в наших краях найбільше було таких, що ніякої не хотіли. Анархія, казали, мати порядку.

— Це Махно, еге?

— І Махно, і Маруся. Було їх та й було, батьків усяких. Такий розгардіяш ішов, скажу вам, хоч живим на небо забирайся. Наша слобода невелика, а два загони мала, і обидва — смертельні вороги.

— Як же це, діду — свої проти своїх?

— А отак.

Дід побоювався чомусь сонця, і коли воно припекло йому збоку (а сиділи за столом, під навісом), пересів в інше місце, а тоді вже повів мову далі:

— Був час, надто одразу по поваленні царя, коли слобода лишалася беззахисною. Налітала банда з одного кінця світу — грабувала, налітала з другого — теж грабувала, а хто з хазяїв не корився, захищав своє добро, пристрілювали на місці і так забирали все, що можна було взяти. Тоді бойовитіші з слобожан, ті, що повернулися з німецького чи австрійського фронту і не з порожніми руками, почали гуртувати загін самооборони. Людей не бракувало, з фронту та з полону багато чоловіків повернулося. Гірше було зі зброєю, тим паче з патронами. Омелько Виноградов,— а він був за старшого у загоні,— зібрав молодших за нього

иомаидніра і почаа раднтнся з иимн, де і яи добутн зброю, патроии.

«Я знаю, де можна добути,— аихопився однн із помічииків Виноградоаа, Ілько Назареиио. — Яищо дасте мені гроші, а до грошей ще дещо, то й добуду».

«Де ж узяти гроші?»

«Яи — де? Казна ж прислала иа сиріт і адів, за тих, що загииули иа фронті. Ось иа ці гроші й придбаймо зброю».

«За сирітські? Ну, знаєш...»

«Це ж для загальиого добра».

Довго сперечались аоии, та чогось путящого так і ие виспеоечали: анрішили придбати зброю за адовиині гроші, а щоб ие було зайаої балакаиннн, меиш за асе гоаорити, що були таиі.

«Половииу діла, аважайте, зробили ми,— підсумував суперечиу Назареико. — Лишається упоратнсь із другою».

«А самє?»

«Твм, де добуватиму зброю, асяиі продавці можуть трапнтись. Одиим давай гроші, іиші скажуть, иам до зарізу потрібнний хліб. Гадаю, що багатші з слобожаи ие зігиуться, коли дадуть иа це пожиточие діло по иілька лаитухів пшеииці».

З Ільком одразу ж асі погодились.

«Чого це тільки за сирітсьие маємо иупуватн зброю,— сказалн,— багатії теж хай аиосять свій пай».

Засумиівалися, иоли розмоаа пішла про іише: де Ільио збирається добуаати зброю. Бо почули таие, чого навіть від иього годі було сподіватнся.

«А це вжа моя справа,— сказав. — До цього усім вам зась».

«Яи це? — підвіася й прнбраа суаорого вигляду Виноградов. — Мн уповноважуємо тебе і ие поаиииі зиати, де збираєшся добути для иас зброю?»

«Бо ие поанині. Це моя таємииця. Хочете — уповиоважуйте, хочете — лишайтеся без зброї, сеирету ие аииажу».

Знайшлись таиі, що обурюаалися, ща більше було таиих, що сумніаались, дааатн чи не дааати Назареииові гроші. Не стояа осторонь від суперечок і Виноградоа.

«Гаразд,— иадумаася нарешті й моаиа Назареииоаі. — Даємо тобі гроші, даємо хліб, підводи, одначе й стаанмо умову: зброю добувай чесио. І иас ие здумай обмаиути. Ім'ям слобідсьиого братерства присягаюся: шльопну иа місці, иоли обмаииш».

Нвзаренко довгеньио мотався десь (догадлиаі подейиуаали: ие іиакше як у Мелітополі, иа залізинчиій стаиції промишляа, зате поаериуася ие з порожиіми руиами: прнаіз трн десятии гвиитівок і десять ящииіа патронів.

«О-о! — раділи бійці загоиу. — Живемо! Тепер иам ніяиа баида ие страшиа».

Ільио слухав ті балачии і відмоачуваася. Тоді аже, як наговорилися, зважився і сиазаа:

«А тепер дааайте уса ца поділимо порівну».

«Наащо?»

«Бо віднині у нас буде даа загоии. Однним иомаидуватнме Омелько, другнм я».

«Ти що, з глузду з'їзаа? Наащо маємо ділитнсь?»

«На село ие тільии з аашого боиу можуть напастн, з иашого таиож. Поділимо його иаапіл. Ви саою республіку оборонятимете, мн свою».

І сперечалися з Назареиием, і погрожували йому — дарма. Обстаааа себе, клятий чоловіи, прихильииками і таии домігся свого.

Виноградоа злився і лаявся на чому світ стояв. Та що міг адіяти, коли Назареиио ие сам, на його біи перейшло мало ие полоаииа бійців. Аби ие ускладиюаати стосуниів (аса ж таки саої люди), погодився иа

поділ загону, однак не пристав на поділ слободи на дві республіки: влада в ній має бути одна і належатиме вона ревкому — органу, який стоятиме над загонами і якому в разі потреби підлягатимуть усі.

За цим разом більшість бійців потягли руку за Виноградовим. Схоже було, що й примирилися, та ненвдовго. Хтось із Омелькового загону рознюхав і доповів своєму командирові: у Назаренка є кулемет.

«Звідки знаєш?»

«На власні очі бачив».

«Де ж він його взяв? І коли встиг придбати?»

«А біс його знає».

Виноградов заметушився, схоже, що запідозрив щось нечисте в намірах і діяннях Назаренка, бо тут-таки й повелів тому, хто доповів про кулемет:

«Треба довідатися, коли, де і як придбав».

«Як довідаєшся?»

«Ти лазутчик, тобі й карти в руки. Поклич до себе тих із його хлопців, що можуть знати все це, а за чаркою й вивідаєш».

«Діло кажеш. Їй-богу, діло».

Не довго й отправився Омельків лазутчик на території Назаренкового загону. Повернувся через три дні, і не з порожніми руками: кулемет, сказав, Назаренко придбав тоді ж, як і гвинтівки, отже, на ті ж гроші і на той хліб, що давала йому вся громада. Більше навіть, невдоволені Назаренком бійці шепнули й таке на вухо: і кулемет, і гвинтівки з патронами Назаренко виміняв на хліб, гроші сирітські привласнив.

Виноградов тут-таки скликав усіх своїх однодумців і, повелівши лазутчикові сказати все, що знає про Назаренка, привселюдно звпитав: «Що робитимемо з Назаренком?»

Зчинилося таке, що навіть сам Виноградов, всіма поважний чоловік, не міг угомонити. Одні кричали: «Створити трибунал і віддати під суд трибуналу!» Інші вимагали оточити всім загоном Назаренка й відібрати своє, а вже потім судити його.

Більшість схильна була таки напасти на Назаренка і силою забрати кулемет. та цього не хотілося робити самому Виноградову. Адже через одного Назаренка може постраждати вся слобода. Напад є напад, будуть поранені, будуть і вбиті, а голоане, то ж ворожнеча, і не яка-небудь — смертельна.

Аби втихомирити якось бійців свого загону, сказав: він порадиться ще з ким треба, а потім уже вирішить, що вдіють із Назаренком.

Ніхто не відав, з ким має радитися Омелько (догадувалися: не інакше як у волості), однак втихомирились. А вже через день самі зібралися на мітинг і покликали Виноградова.

«Це що ж він дозволяє собі? — запитали. — Чув, бачив таке: замість того, щоб дбати про оборону слободи від бандитів, сам грабує сусідні хутори».

«Хто?»

«Та хто ж, Назаренко! Збагни, Омельку, за це всі ми розплачуватимемось».

Ну, тут уже не витримало Омелькове серце. Сів на коня, взяв надійний супровід — і до сільради.

«Скликайте людей,— грюкнув кулаком по столу. — Судити будемо гада!»

«Судити справді треба,— сказали в сільраді. — Та чи нам? У нього кулемет, на його боці половина бійців. Такого голими руками не візьмеш. Настав час вдатися до волосного ревкому. Тільки ревком може поставити його на місце».

«А ми хіба такі вже безсилі? Скликайте всіх слобожан, гуртом звернемо Назаренкові в'язи».

Скликали громаду, та коли всім стало ясно, що гору бере Виноградов, надто після того, як сказав про сирітські гроші, Назаренко вихопив револьвера і вистрелив Омелькові в потилицю.

Що він собі думав, один всевишній, мабуть, відає. Знав же, його там-таки могли пристрелити — в Омелька, крім однодумців, було п'ять рідних братів і всі як дуби. А скільки двоюрідних, який загін стояв на його боці! Коли дійде до помсти, і кулемет не поможе. А все ж вистрелив, і поки люди приходили до тями, прикрився однодумцями і зник.

Омелькові побратими подали команду: наздогнати й порішити! Та їх знову зупинили: не треба йти своїм на своїх, хай розбереться в цім ділі волосний ревком.

«Що ж тепер буде?» — питали самих себе чи сусідів слобожани.

«А що ж, трибунал. Шльопнуть Назаренка та тим і помирять обидва загони».

Назаренко й сам розумів, мабуть, що йому це так не минеться. Коли не брати, не однодумці, то ревкомівці прийдуть і спитають, що думав, коли стріляв у командира загону. А пояснити нічим буде. Та чи й стануть слухати? Брати Омелькові з-за рогу можуть шльопнути, та й ревкомівці прийдуть не з голими руками.

Не довго вагався. Покликав до себе всіх тих, хто ходив із ним на промисел, сів на тачанку і зник із слободи.

На чолі виноградівців став молодший Омельків брат Яким. Ревком мав намір покласти на нього обов'язки оборонця селян від таких, як Назаренко, та однієї ночі і Яким зник разом із загоном. Серед слобожан пішла чутка, нібн поклявся не вкладати шаблі у піхви доти, доки не поквитається з Назаренком.

Куди подалися одні й другі, ніхто не знав. Степ он який широкий, не відшукати їх. Про Назаренка двох думок не було: цей знайде собі притулок у Махна. А з ким поєднає свою силу Яким? З червоними чи теж поклониться гуляйпільському батькові, приберігаючи в таємниці свій справжній намір: бути в Махна рівно стільки, скільки треба буде днів і ночей на розправу з Назаренком?

Минали дні, місяці, а від месників і їхніх загонів жодної звістки. Поскакали в степ і нібн у воду канули. Десь аж узимку повернулися до слободи два тяжко поранені — один із Якимового, другий із Назаренкового загону.

«Де ж наші? Що з нашими?» — цікавилися в них слобожани, і передусім жінки.

Комусь казали: «Живі-здорові, воюють». Перед кимось винувато опускали очі. Тоді чувся плач, чулись і нарікання: «Де він узявся на нашу голову, той Назаренко? Заварив, ідолова душа, кашу й погубив чоловіків, годувальників наших».

Це жінки. Чоловіків, правдивіше — дідів, інше цікавило: «З ким Яким, а з ким Ілько?»

Той, що прибув із Назаренкового загону, не приховував: «Ілько пристав до тих, що ними верховодить Туровець».

«Наш слобідський? Отой, що громив панську економію, був засланий до Сибіру, а потім зчепився з німцями, коли забирали хліб?»

«А то ж який? Його й там ні куля, ні шабля не бере. У Нестора Івановича він. Орлом літає по степах».

Виноградівець був обережніший. Або мовчав, або туману наводив: «Не бійтесь за Якима, він зі своїми хлопцями».

«Ну, а проти кого?»

«Проти Назаренка і тих, хто з Назаренком».

«Тю! — дивувалися. — Та Назаренко ж під прапором самого Махна ходить».

«Дарма. Десь та здибаємо Назаренка. Яким трапив уже було на його слід, ось-ось мав узяти в лещата й укокошкати, та довелося забути про помсту і йти разом із червоними на Врангеля».

І знову від загонів жодної чутки. Тоді аже, як взяли Перекоп і витурили Врангеля з Криму, об'явилися деякі й сказали: і Назаренків четверик із тачанкою та кулеметом на ній, і Якимів загін брали участь у штур-

мі фортифікаційних споруд білої гвардії по другий бік Сиваша. Обернулося так, що йшли на врангелівців мало не пліч-о-пліч. Доки можна було, Яким те й робив, що поглядав у той бік, де була Ількова тачанка, прикидав, коли і як всадить караючу кулю в лоба убивці його брата, та йому й там не пощастило. Коли дійшло до битви, шаблі білих миготіли перед очима, мов блискавки в горобину ніч, і треба було дбати про життя — своє і хлопців своїх, а не про помсту.

— То Яким так і не помстився за брата? — не втримався й поцікавився в діда Уласа котрийсь із онуків. — Вони так і не зустрілися на війні?

— Зустрілися, та тільки дома вже. Коли взяли Крим, Махно знов не помирився з червоними. Прочув нібито, що його хочуть схопити, й випередив події: зламав опір полків, що стояли на Чонгарі й заслоняли йому вихід із Криму, і вихопився зі своєю кіннотою в наші степи. Назаренко збагнув, видно, що Махнові поганим припахує, і втік від нього у свою слободу. А по якімсь часі об'явився в ній і Яким. Об'явився тишком-нишком, всього лиш з кількома однодумцями. Проник поночі в Назаренкову хату (як — про те вже один він, мабуть, знає), торкнувся рукою Ількового плеча й сказав голосом тих, що почувають себе зверху:

— Вставай, бандюго, настав час розплати.

— Тільки не тут,— приглушено попрохав Якима і тих, що були з Якимом,— не при дітях і не при жінці.

Дружина Ількова прийшла на той час до тями, зводилась скиглити й благати, та Назаренко прицитькнув на неї:

— Перестань! Дітей розбудиш.

Коли виходили з хати, надів папаху, одягнув новий кавалерійський кожушок.

— Синові залишив би,— кивнув Виноградов на його вдяганку.

— Пішов ти!.. — з притиском вилаявся Ілько. — Орлом був, орлом і залишусь. Зброю б це. Може, даси, га? На шаблях, може, зітнемося?

— Ти не вартий того. Помреш від кулі, як брат мій Омелько. Забув, як цілився в потилицю, вважай, з-за рогу? Пішов!

Назаренко не даремно одягався. Мав намір скористатися темрявою й уникнути кари. Та не уникнув. Яким надто довго ждав цієї миті, щоб промахнутися. Першою ж кулею й поклав на його ж, Назаренковім, подвір'ї.

Мабуть, незабник вразила нас ця дідова бувальщина. Сиділи заворожені й мовчали.

— Хто ж захищав нашу слободу, коли ті два загони подалися в степ? — першим оговтався старший серед дідових онуків Йосип.

— Залишався ревком, він і згуртував із слобожан новий загін — той, що влився згодом у Звдніпровську дивізію і разом з дивізією громив по всіх усюдах біляків. Сутичок із ними було ще та й було за три роки колотнечі в степах. Усі ж на конях та на тачанках воювали. Сьогодні в слободі червоні, завтра махновці, післязавтра ще якісь. Діла були, хлоп'ята. Не життя, а суцільна карусель. Той, що командував усіма нашими (хто — не скажу вам, з чужих), бойовий командир був. У найзапекліших боях сухим виходив із води, хоч завжди йшов попереду. Один із задніпровців виступав якось у нашій слободі й казав, що їхній командир заворожений від кулі. Хочете, казав, вірте, хочете, ні, та коли припинялася гаряча кавалерійська сутичка, командир той знімав із себе кудлату баранячу шапку й казав ординарцеві: «Ану полічи, скільки гадів полосатих цілилося сьогодні в мою голову». І що ви думали? За кожним разом у шапці знаходили коли не дві, то три заплутані у вовні кулі.

...Діду Уласе, діду Уласе! Як далеко ви нині від нас. А були ж поруч. Ну зовсім-зовсім поруч! Чи знали ви тоді, яку бурю здіймали в наших маленьких душах ваші бувальщини? Серед всіх інших

вишукувалися такі вечори, коли до глибокої ночі не спалося. Яких людей, які битви домальовувала розбуджена аамн та степовим привіллям дитяча уява! Зараз і повірити важко, а тоді виразно бачили ми перед собою схрещені в лютій січі шаблі, націлені у волохату голову командира мвузери, чули кінський тупіт із зачврованої місяцем далини і лагодилися зімкнути лави, аби достойно зустріти тих, що наближалися.

ЛІКНЕП

Книга — морська глибина.
Хто в ній пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивні перли виносить.

І. Франко

Десь на початку жовтня звозили ми з поля кавуни. Осінь була не твка щоб пізня, однак і не рання. Ось-ось могли заглянути в наші степи холоди, а то для кавунів згуба. Один невеличкий морозець — і все, труд твій, вважай, пропав. Тож поспішали із збиранням кавунів, хоч роботи в полі, як і на току, вистачало ще.

Я сидів на гарбі, ащерть завантаженій довгими, рябими мелітопольськими кавунами (такі не в багатьох слобожан є; сорт цей ще тато завезли з Мелітопольщини) і роззявкувато дивився вздовж вулиці, а яку в'їздили. Аж гульк — стоїть біля двору Марійка Тригуб. Не підозрівала, мабуть, що на гарбі, яка зближалася, сиджу я. Так собі вийшла за двір, гуляючи. А в мене серце тьохнуло: так ось де вона живе!

Добре, що заздалегідь примітив. Був час оговтатись і зібратися з думкою.

— Михайле,— звернувся до брата,— он стоїть Маруся. Я дам їй кавуна.

— Яка Маруся?

— Та, з якою пас я корови.

— А-а, про мене. Вибирай такого, який на тебе дивиться, та й подавай його своїй молодій.

Братів дозвіл потішив мене, та одразу ж і розчарував: а як же я подам, коли Маруся далеко від гарби?

— Зупини, Михайле, коней, бо з кавуном не злізу.

— А ти поклич дівчину.

— Краще зупини.

— Ото морока,— висловив своє невдоволення брат, проте коней зупинив і кавуна подав мені з гарби.

Йшов я з ним до Марусі й відчував, як палають вуха, лице. Та й Маруся, загледівши мене, спершу усміхнулася, щось схоже на радість спалахнуло в її очах, потім зніяковіла й не знала, куди себе діти.

— На,— тицяю їй у руки кавуна.

— Ой,— і зовсім розгубилася дівчина.— Нащо це? У нас же є.

— Таких немає.

Кавун справді був із тих, що їх важко утримати в руках. Прийнявши його від мене, дівчина аж присіла під непосильною вагою.

— Як же я донесу його?

— Донесеш. Зате посмакуєш досхочу. Це ж мелітопольський.

Мені більше не було чого сказати їй, і я побіг до гарби. Уже залазячи нагору, згадав: на зміну зимі прийде весна, настане наша з Марусею черга пасти корів. Чи то ж і наступного року пастимемо разом?

— Пустир ваш де буде по зимі?

— Не знаю! — голосно, як і належить на відстані, відповіла дівчина.

— А корову пастимеш?

— Навесні — так, а восени піду вже до школи.

«Що? Що вона сказала? Піде до школи?»

Новина та переслідувала мене до свого дому та й дома не полишала

в спокої. Поки завантажували кавуни, півбіди, був заклопотаний і менш за все думав про те, що повідала на прощання Маруся, а завантажили, місця собі не міг нагріти. Що ж це буде? Маруся піде до школи, а я ні?

Мама, як завжди, поспішають кудись, і все ж я влучаю нагоду зупинити їх.

— Чуєте, мамо?

— Чого тобі?

— Людські діти до школи вже ходять. А я коли піду?

— Не скоро.

— Чого так?

— Мабуть, тому, що малий, встигнеш ще навчитися грамоти. Попасеш ці дві весни корови, а там Марійка наша підросте й підмінить тебе.

— Ага, підмінить. На той час телиця стане вже коровою. Хіба вона впорається з ними? А з кобилою як буде?

— Живі будемо — побачимо. Як теличка розтелиться, стару корову продамо. Гроші нам он як потрібні. Гніда нікудишня вже, другого коня треба купити. З супрягами із шкури вилізеш, поки обробиш свою землю та супрягачів. Це добре, що ми з дядьком спрягаємося. Інший затягав би Михвійла.

Вони довго ще втовкмачували, чому не можуть послати мене наступної осені до школи, і що довше тривала наша розмова з мамою, то сумніше робилося у мене на серці: таки не пошлють. Сутужно нам без тата, не можемо ми рівнятися з іншими і бити байдики, як інші. Мама і без того валяться з ніг від праці, що лягає на їхні плечі вдома і в полі. А що ж буде, коли й корову полишимо на них?

Розкинув я по тій бесіді думкою та й вгомонився, а усякім разі,сказав собі під кінець те, що й мама: поживемо — побачимо. На щастя, життя обернулося до нас таким боком, що не довго довелося розглядатися. Через кілька днів зайшли до хати дві жінки (звідки вони і хто такі, не знаю) й поцікавилися, хто в нашій родині грамотний, а хто неграмотний.

— Я неграмотний,— вихопився я поперед усіх.

— Ну, твоє ще попереду,— усміхнулася одна з жінок. — Із старших хто у вас неграмотний?

— Я вмію читати й писати,— обізвалися мама. — Полічити теж можу. А більшої науки для мене й не треба. Михайло теж грамотний, три класи закінчив. Та й парубок уже, хіба такого посадиш за парту. А Тоні не завадить повчитись. Почала було ходити до школи, та кинула через батькову смерть.

Посадили жінки біля себе Тоню, почали розпитувати, як її звуть, яке в неї прізвище, якого року народження. Потім заходились пояснювати, куди прийти їй, що мати з собою для навчання в лікнепі. Аби не сумнівалася, що їй радять добре діло, пояснили, чого навчатимуть і скільки зим.

Тоня й не брикалася, бо того-таки дня прибігла до неї подруга — Марія Рижик — і звідомила своїм веселим голосом на всю хату, хвалилася, що й вона йде ліквідовувати свою неписьменність.

Так у нашій хаті з'явилася лікнепівка. На той час вдарили в степи приморозки, корову навіть у череду не виганяли, отож у мене тільки й обов'язків було «піди туди, принеси те». Ну, ще чистив конюшню, виносив, куди належало виносити, гній. Весь інший час — дозвілля. А яке дозвілля жде на таких, як я, коли надворі снігу немає ще, а холод проймає до кісток? Лишається або сидіти на печі, або стрибати з печі на піл, з полу додолу й шукати під скринею недостругану колодку для ковзана чи пухкалку з бузини — творіння ще весняних днів. Треба віддати належне моїй до всього цікавій вдачі: коли сідала за уроки сестра Тоня, я забував і про ковзани, і про пухкалку, пристусіджувався поруч (найчастіше ставав у сестри за спиною) і не міг утриматись від цікавості, що так і перла з мене.

— Тоню, яка це літера?

— А.

— А це?

— Бе.

— А це?

— Іди к лихій годині! — гнівається сестра. — Ти заважаєш мені, невже не розумієш?

Зітхаю тяжко й бурчу, відходячи:

— Сама, бач, вчиться, а мені й букв не хоче показати, скупердя.

— Тобі ж казали: твоє попереду.

— А як я зараз хочу!

Сестра чує, як бринять у моїм голосі сльози, і м'якне серцем.

— Якщо хочеш навчатися, то не перебаранчай мені. Сідай збоку і слідкуй. Я на кожну літеру, яку заучую напам'ять, показуватиму пальцем. Доглядайся уважно і запам'ятовуй.

Послухався Тоні і робив, як радила. І раз, і вдруге, і вп'яте. Коли ж почала читати по складах, я знов не втримався, подав голос, за що тут-таки отримав ляпаса. Не гнівався (сам-бо — винен), одначе і поглузувати з сестри не забарився.

— Теж мені лікнепівка, найпростішого слова прочитати не може.

— А ти прочитаєш?

— Чом ні? Слухай: «А баба галамага»...

— Ти диви! — і вірить, і не вірить сестра. — Чи бачили такого? Раніш за мене навчився читати по складах. А прочитай-но оце.

Я прочитав.

— Тепер оце.

І те прочитав.

— Ну, ви подумайте, — обертається Тоня до мами. — На льоту схоплює.

Від того дня я не потребував уже сестриної науки. Азбуку вона допомогла мені вивчити, а в усьому іншому й без неї міг розібратися. Брав, коли її не було в хаті, книжку, залазив на піч, тулив склад до складу й читав. Особливо сподобався мені в тій книжці вірш «Ходить гарбуз по городу». Яке ж там усе знайоме для мене і як доладно вписане! І смішно читати таке, і радісно до сліз. Їй-богу, не силкуюся ж запам'ятовувати, саме в голову лізе:

> Ходить гарбуз по городу,
> Питається свого роду:
> «Ой чи живі, чи здорові
> Всі родичі гарбузові?»

Ха-ха!!! Чудасія, та й годі. Диня, огірки, пастернак — геть усе промовляє людським голосом. Ну, як не захопитися таким віршем і як не вподобати таку книжку! Їй же богу, коли б Тоня не забирала її від мене, до глибокої ночі читав би і не начитався б. Та ба, треба ж і честь знати, тим більше що попереду у мене днів та й днів, попереду вся зима.

ІНДУСИ

Біда помучить, зате й мудрості научить.

Народна приказка

Наступного літа спостигло нас нещастя: хтось забрав із поля вісім копиць пшениці.

Мама в плач.

— Та в кого ж це знялася рука й на сирітське? Господи, який світ настав! І бога не боїться, і людей не сором.

На їхній невтішний плач почали сходитися сусіди. Одні мовчки сумували, інші заспокоювали, ще інші радили заявити про крадіжку в сільраду. Такого не можна прощати. Сьогодні в одного збрано з поля

пшеницю, завтра в іншого можуть забрати. Якщо не спіймають і не покарають злодіїв, біда буде.

Прийшла, почувши новину, й сестра Дуся зі своїм чоловіком Грицьком Іващенком. Вислухали вони мамині жалі й на диво швидко поклали край плачам та наріканням.

— Ось що, мамо, і ви, сусіди,— сказав Грицько, коли наговорилися. — Усі ви хотіли б спіймати злодія?

— А то ж як?

— То доручіть це діло мені. Не треба іти в сільраду. І серед слобожан не розводьтесь про це, робіть вигляд, що нічого не сталося. Коли те, що задумав я, не пощастить здійснити, заявити ніколи не пізно.

Декому невтямки: що він надумав, цей Грицько? Одначе знайшлися й такі, яким згода його припала до душі. То були здебільшого ті, які знали Грицька: він не Михайло. І досвідченіший, і відчайдух такий, що другого такого пошукати треба.

Коли сусіди розійшлися, мама все ж таки не втрималися й поцікавились, що він надумав робити, Грицько.

— Передусім сядемо з Михайлом на коней і поїдемо в поле, постараємось прикинути на місці, хто це міг зробити.

— Як же ви прикинете?

— Побачимо, хто брав цими днями копиці неподалік від ваших, а все інше кебета підкаже. Отож хай Михайло сідлає Орлика й бере вила-трійчатка. Я засідлаю свого.

— А вила навіщо? Битися будете?

— Битися не будемо, а для перестраху щось треба мати в руках. Беззбройних можуть і не послухатись.

Було вже надвечір, як опинилися вони в полі, на місці злочину. Грицько передав свого коня Михайлові й велів путати його Орликa також. Сам же, не затримуючись, пішов на те місце, де забрано копиці. Відшукав слід від гарби й пішов, наглядаючи за ним, до дороги.

«Так,— сказав сам собі,— злодій повернув праворуч. Це вже дещо. Поля, що лежать ліворуч, відпадають, їхні господарі не причетні до цього діла».

Ишов і приглядався до колії. Якийсь час вона не губилася на мало наїждженій дорозі, місцями виразно видно було розчавлене колесами сухе грудди, до вчора непримʼятий спориш.

«Пор-рядок! — радів Грицько. — Не такий ти мудрий, щоб я тебе не перемудрив, тим більше що догадуюся, хто ти. Чиї в цім кінці степу поля, знаю. Крім тебе, бандюги, ніхто не зважиться на таке — красти чужий хліб».

Слід не зраджував, вів та й вів до торованої дороги.

«Невже виведе на биту колесами путь і зникне? Тоді все, тоді нам не пощастить схопити злодія за руку. Так і є, гарба на поле не звернула».

Грицько не полінувався, пройшов путівцем до дороги і там уже, на виїзді з путівця, поцікавився, куди звернула злодієва гарба — до села чи від села.

«Що ж робити? Слід, вважай, загублено. Ось тільки чи назовсім?»

Повагався мить-другу і таки рушив накатаною дорогою, пильно приглядаючись до обочини. Розрахунок був такий: не міг злодій їхати додому з неповною гарбою. Десь він докладав її і найімовірніше, що на своєму полі. На чужому не повинен вивершувати гарбу — далеко і багатьом видно буде.

Минув одні, другі, треті гони, а таки не нагледів колії, яка звертала б із битої путі на чиюсь ниву. Ті, що правилися зі слободи, повертали, від таких, що з поля, жодного сліду.

«Що за чортівня? — зупинивсь і загадався Іващенко. — Обманув якось чи таки поїхав у село неповною гарбою?»

Пройшов до поля того із слобожан, якого запідозрював у злодійстві, і знову змушений був чухати потилицю: пашні з його поля забрано чимало, видно, не раз уже заїздив на нього гарбою, та все з села.

Повернувся до Михайла пізно.

— Що робитимемо, шуряк? Слід загубився на битій дорозі, по сліду ми не натрапимо на злодія.

— Та що ж лишається тепер робити? Пиши, пропало наше добро. Бідні мама. Вони так страждають через цю втрату.

Грицько не поспішав погоджуватися з Михайлом. Сидів і думав.

— У сільраду все одно поки що не заявлятимемо. Одне — сільрада тепер уже не спіймає злодія, а друге — піде розголос, який зробить злодія обережним. Інакше зробимо. Паси, Михайле, коней поодаль від свого поля, одначе й недалеко від нього, так, щоб міг бачити тих, що заїдуть брати копиці. Дуже можливо, що на світанку повториться вчорашнє. Якщо повториться, сідай на коня, прихоплюй мого й скачи на місце крадіжки. Я засяду в іншому місці і теж бачитиму, що тут робиться.

— А де саме? Я ж повинен знати.

— У кукурудзі, що підходить до дороги, навпроти Воропаєвого поля. Певен, крім нього, ніхто з хазяїв, що мають тут засіяні пшеницею лани, не спокуситься на чуже.

— То розбишака з розбишак. З ним у відкритому полі страшно й здибуватись.

— А я візьму його хитрістю.

Іващенко подумав і вже потім додав:

— Гаразд, вночі пастимемо коней разом. У засідку піду на світанні.

Він не помилився. Воропай об'явився на степовій дорозі тоді, як усе ще спало, крім, може, жайворонків. Зупинив перед тим, як звертати на своє поле, коней, розглянувся і вже потім поїхав гарбою далі. Недалеко гнав своїх вороних, десь через двоє гонів повернув праворуч, проїхав метрів триста путівцем і тоді вже звернув на поле, швидко почав кидати в гарбу пашню.

«На чиє ж це він замахнувся за цим разом? — питався сам себе Іващенко. — Невже на Туровцеве? Ну й ну, побачимо, що робитиме далі».

Свирид Воропай — чоловік при силі, не тільки людині, бугаєві може звернути в'язи, коли захоче. Те кожен із слобожан знає, тому обминає Воропая десятою дорогою. У Грицька, як парубкував, не було з ним сутичок, а інші мали, і не раз. Як прийшов на досвітки, обов'язково вчепиться до когось і зчинить сварку чи й бійку. В одній із таких бійок Свирид вхопив камінь, що підвернувся йому під руку, і провалив суперникові, котрий обстоював свою дівчину, голову. Чи довго такому здоровилові виповнити гарбу пашнею (тим більше до половини)? Он як вергає через себе. Як навильник — так і півкопиці в гарбі.

Іващенко підійшов кукурудзою ближче. Найбільше цікавило його зараз, що вчинить Воропай по тому, як повертатиметься з Туровцевого лану. Не може бути, щоб повертав з чужого поля прямісінько на своє. Десь має загубити слід від коліс.

Як передбачав, так і сталося. Воропай не виїздив із пограбованого поля на уторовану колесами дорогу, погнав гарбу путівцем до іншого путівця, повернув там праворуч, потім знову праворуч і виїхав на польову дорогу нижче свого поля, а вже з польової дороги підкотив гарбу до своїх копиць.

Сатана. Таки ж сатана та ще й із зеленими очима. Ти ба, як хитромудро повівся. Попробуй доведи тепер, що він їхав на своє поле з обкраденої ниви. Дідька лисого доведеш. Як же перехитрити тебе? Еге, як?

З кукурудзи Грицько тоді вже вийшов, як Свирид вивершив пашнею із своїх копиць гарбу й заходився ув'язувати її канатом. Не поспішав іти до села, навмисне зволікав, аби злодій бачив: на місці його злодіяння були люди, вони могли помітити його посягання на чуже.

Коли гарба наблизилася, Грицько підняв руку, попросився в господаря підвезти його до села. Воропаєві не було чого робити, зупинив коней.

— У мене ані звзду, ані спереду немає на що сідати, дошка коротка.

— А я до тебе на гарбу вилізу.

— Ну, лізь, якщо вилізеш.

Іващенко був по-парубочому веселий і безтурботний, спритно, мов кіт на крівлю, вихопився на гарбу. І та веселість, як і безтурботність, заспокоїли Воропая, щоправда, ненадовго. Через хвилину-другу не втримався, все-таки поцікавився в свого пасажира:

— Чого це ти так рано в полі?

— Ночував тут. Днями вихор пройшовся по батькових копицях і зруйнував їх. Вийшов учора надвечір, думав, підправлю до темряви й повернуся додому. Аж де там, і на ранок вистачило роботи.

Воропай повірив, мабуть, і зовсім уже весело цмокнув на коней.

Скільки їхали до села, стільки й теревенили, пригадуючи не такі вже й далекі дни обох парубочі літа. Тоді вже, як доїхали до провулка, в який треба було повертати Воропаєві, Грицько попросив зупинити коней.

Той охоче натягнув віжки.

Опинившись на землі, Іващенко забіг наперед і взяв вороного, що стояв ближче до нього, за вуздечку.

— Злазь і ти, Свириде, поговорити треба.

— Ти що, не наговорився за дорогу?

— То була така собі розмова. Зараз буде серйозна. Я бачив, на чиєму полі брав ти пашню перед тим, як заїздити на своє. Хочу домовитися з тобою, як бути далі.

Воропай телющив подивовані чи й гнівні вже очі й відмовчувався.

— Та ти що!

— Що чув. Злазь, не кричати ж нам на всю вулицю. Людей скличемо.

Свирид хмурився, що далі, то помітніше наїжачувався й лаявся та погрожував так, що коли б не сидів високо, пилюка стовпом стала б. А проте зрозумів врешті-решт: діватися нікуди, мусить злізти.

— Моя рада така,— не став зволікати Грицько,— аби про твої крадіжки не довідалась громада, отже, й сільрада, треба тобі повернути людям крадене.

— Ти при своїм глузді?

— Здається, так. А ти?

— Та я... Та я не знаю, що зроблю з тобою. В порошок зітру, роздавлю, як гниду!

— Брешеш, побоїшся. Не тільки я бачив, як обкрадав ти сьогодні Туровця, а позавчора мою тещу, бачив ще один чоловік. Ось він і донесе сільраді, коли знімеш на мене руку. А крім того, ти повинен знати, що я теж не з боязких. Зумію дати здачі, ось хоч і цими трійчатками.

Воропай бісився. І лаявся десятиповерховим матюком, і погрожував не знати як, а все ж завершив свою лайку тим, що поцікавився в Іващенка, чого він все-таки хоче від нього.

— Небагато,— не забарився з відповіддю Грицько. — Бери віжки, поїдемо передусім до моєї тещі. Скинеш у неї ті вісім копиць, що вкрав позавчора. Ну, а там уже поговоримо, як бути з Туровцем.

Лютуючи, злодій плювався, мов верблюд. Та то було вже по дорозі до нашого двору.

— Що ж я скажу твоїй тещі? — поцікавився, коли наблизились до нашої вулиці. — Ти уявляєш собі, в яке становище ставиш мене?

— Скажеш, як є: привіз вам ваше. Теща, звичайно, почне соромити тебе, питатиме, як знялася в тебе рука на сиріт. Можеш промовчати, можеш вибачитись, то вже твоя справа. В одному запевняю: ані вона, ані я нікому не скажемо, коли сам привезеш і поскидаєш її копиці у дворі. Погодься, раз і перед однією людиною все ж таки легше перелупати, аніж ходити в злодіях на очах в усіх слобожан. А ще ж і сільрада може взяти за гузно.

Усе, здавалося, врахував і взяв на карб Іващенко, одного не міг передбачити: що Воропай не посміє -таки зайти у тещин двір. Передав коней і гарбу Грицькові, велів скидати половину пашні (то й буде вісім копиць), іншу половину, гарбу і коней повернути йому на те місце, де ждатиме.

— Це все,— сказав наостанок. — Більше нічого не вимагай від мене, бо розгніваюсь, і того не матимеш.

Грицько й не вимагав, принаймні поки їздив Воропаєвими кіньми до нашого двору та скидав на току повернуту злодієм пашню. А повернувся разом із його кіньми на умовлене місце, не втримавсь-таки, запитав:

— Ну, а з Туровцевою пашнею як буде?

— Ти своє отримав,— втанів Воропай. — Чого ще хочеш? Яке тобі діло до Туровця?

— А коли його підозра впаде на когось іншого, безневинного?

— Не на тебе ж.

— Ну, знаєш.. Як же ми житимемо в світі білому, коли отак мислитимемо: хай кривдуть, аби не в мене, хай на когось падає підозра, аби не на мене. І потім... Нас поки що тільки троє знає про твою крадіжку, та й ті родичі. Повинен бути і четвертий свідок. А раптом ти справді захочеш помститися на комусь?

Воропай був схожий на тигра, що спружинив лапи й ладен кинутись на свою жертву.

— Я й так не прощу тобі цього, хай не зараз, хай через десять років, все одно відомщу!

— Ось бачиш,— спокійно відбивався від нього Іващенко. — Четвертий свідок потрібний. Приставай до моєї ради, доки не передумав. Якщо хочеш, я й до Туровця повезу і скину оцю пашню. Більше навіть, візьму з нього слово: тоді лиш зізнаюся, хто замахнувся на його добро, коли заприсягне: нікому не скаже про злочин і злочинця.

Свирид звивався, мов вуж. І погрожував Іващенку, і вмовляв — дарма, Іващенко не поступався, аж поки не нагодився в їхню суперечку третій і не змусив відпустити злодія з награбованим.

— Так я сподіваюсь,— кинув Грицько услід Воропаєві,— буде так, як домовились!

Воропай удав, що не чує його. А все ж утекти від Грицькового нагадування не зміг: десь через день після їхньої зустрічі Туровець заявив у сільраду про крадіжку пашні в полі, і сільрада не на жарт взялася шукати злодія.

«До сьогодні Іващенко, виявляється, нікому не сказав, хто пограбував Туровця. Чого ж він жде, на що сподівається?» — питався сам у себе.

Ходив по подвір'ю й чув: на нього що далі, то відчутніше тиснуть сумніви: як же бути? Не слухатись Іващенка, стояти на своєму чи таки повернути Туровцю те, що взяв на його ниві?

«Клятий Стриб,— вилаяв Грицька дошкульним вуличним прозиськом. — Отак уміло розставив капкани. Куди не повернись, всюди пастка. Ну, та й по-твоєму не буде. Я не принижу себе появою на подвір'ї Туровця, зроблю інакше: наберу пашні на своїй ниві і скидаю на Туровцевій. Цим кандибобером усім вам заткну пельки: тобі, Туровцю і сільраді. Ось тільки як зробити, щоб не спійматися, коли повертатиму крадене? Ет, повертати — не красти, якось ухитрюсь».

Я ЗВАЖУЮСЬ ПЕРЕЙТИ РУБІКОН!

В усякім злочині шукайте жінку.
А. Дюма-батько

На нашім току все ще йде молотьба. Кажу, все ще, бо триває більше місяця й виморила усіх нас до краю. Пашня в скиртах встигла влягтися, попробуй насмикай такої на гарман. А ще ж треба розкидати по току, і не як-небудь — рівно, ще належить вимолотити розкидане, перекинути раз, вдруге, втретє, потім витрусити солому, згорнути на ворох зерно. Обов'язки, звичайно, поділені між нами. Михайло вергає із скирти пашню, мама з Тонею настилають тік, я поганяю коней у гармані. І так з дня у день, з ранку до вечора. А сонце так смажить з високості, здається, не тільки тіло, душа шкварчить.

— Хоча б хмаринка набігла,— не втримуюсь і висловлюю свої жадання вголос.

— За язика вкусися,— суворо дналяться на мене мама. — Не бачиш хіба, нам ще молотити та й молотити. Хочеш, щоб промокло та проросло в скирті?

Я все бачу і добре розумію: суха погода он як потрібна зараз. То вже потім, перед тим, як сіяти озимину, проситимемо дощу. Та що подію з собою, коли терпцю немає? Весь день, з ранку до вечора, перебуваю на току, під до краю розжвреним сонцем. А ще ж і на вечір вистачить роботи — допізна перевіюватимемо намолочене. Михайло кидатиме у віялку обмолот, мама з Тонею крутитимуть по черзі корбу, а на мою долю, як завжди, випаде відгортати зерно. Навіть коли убиратимуть його з току і тоді не обійдуться без мене.

Мама догадуються, чому я нагадав про хмару, й кажуть Михайлові:

— Підміни хлопця. Ми настелимо тік — і в холодок, перекинемо пашню — і знову в холодок, а він постійно на сонці.

Злізаю з коня й відчуваю, як хитається піді мною земля. Невже звкрутився, весь час обертаючись по колу? Та ні, мабуть, розварило до краю.

Не роздумую довго, йду до колодязя, набираю з діжки вигрітої на сонці води (холодною, казали мама, не можна, простуджусь, як простудився свого часу з необережності тато), знімаю з себе сорочку й бовтаюсь віддалік. Для мого розжареного на сонці тіла і вигріта вода видається холодною. Та дарма. Зате он як вона збадьорює мене, додає сили. Аж потім уже, як натішусь, одягаю сорочку і йду під грушу, в холодок.

Правду кажучи, останні кілька днів не тільки спека зморює мене, переслідує й бентежна думка: тижнів через два почнуться заняття в школі, Маруся піде, сяде за парту й навчатиметься. А я? Так і ганятиму, як і ганяв, коней у гармані, пастиму навесні корів?

Що не робив би, куди не подався б, думка ця, мов тінь, ходить за мною. Таке відчуття, нібн обсідає мене з усіх боків, тисне на мене: не мовчи, чого маєш пасти задніх? Не тільки Маруся, і сусідські хлопці позаписувались уже в школу, одержали книжки, накупили в крамниці зошитів, ручок, олівців. Чим ти гірший за них?

Ношу цю думку, мов рану в серці, та сподіваюся: кінчимо молотьбу, скажу про свої потаємні наміри мамі. А молотьбі ні кінця, ні краю. По три гармани настилаємо щодня, і ніяк не закінчимо молотити пашню. Так злежалась вона чи рідні мої геть вибилися з сили, неспроможні бодай якось прискорити роботу на току?

— Мамо,— влучаю врештою нагоду й звертаюся до них із своїм наболілим. — Пустіть мене до школи.

— Куди?

— До школи. І Андрій Власенко, і Павло Галицький записалися вже. Чому ж це я не повинен ходити?

— Рано тобі, восьми ще немає.

— А чого ж хлопці йдуть?

— Бо вони старші за тебе і в них батьки є. А в нас хто молотитиме, хто поганятиме коней у ралці, коли настане посівна? А ранньої весни й корову треба буде пасти.— То це я ніколи й не вчитимусь, усе корови пастиму та коней поганятиму в ралці?

— Вчитимешся, однак у свій час. Скоро Марійка підросте. От як підросте та пожене корову пасти, ти тоді й підеш до школи.

Мама не стали більше говорити про це, знялися й пішли в своє діло. А в мене сльози бриніли на очах. Ну й люди. Найпростішого не можуть збагнути: я не можу відставати від Марусі! Де ще бачитимуся з нею, як не в школі? Корів не пастиме, а живе аж он де, в другім кінці села.

Таке, що й розплакався б, коли б не підвернулася нова надія. Михайло сказав, що першого вересня ми таки обмолотимось, навіть трохи раніш. А обмолотимось, мамі легше стане на душі, вони подобрішають. Отоді я й повернуся до цієї обірваної розмови.

Ждав завершення молотьби, як не знати якого свята. А нагода пого-

ворити з мамою взяла та й підвернулася раніш. Заїтав до нас на подвір'я голова сільради — нагадував Михайлові: час уже здавати хліб державі. Михайло обіцяв, а мама почали сперечатися:

— Чи про хлібоздачу слід зараз думати? Ти ж не привезений, Дем'яне, повинен розуміти, найперше слід убрати з поля хліб, обмолотитись за годину. Вивезти на елеватор завжди встигнемо, за нами не пропаде. А погноїмо хліб у полі чи в скиртах, ні ми не матимемо його, ні держава.

Гаркуша погоджувався, та разом з тим і наполягав:

— Час, зрозумійте. Роботі кінця-краю не буде. Після молотьби носівка почнеться.

Сходились, здається, на тому, що одразу по завершенні молотьби Михайло вивезе на елеватор те, що належить здати державі, а я слухав ту їхню розмову і ширив, потішений радісною думкою, очі.

«Стривай! — мовив сам собі. — А чому б не сказати про школу Гаркуші? Він тоді ще, як проводжав тата, хвалив мене за читання віршів і радив навчатися. Не повинен би забути ту свою пораду. Не хто ж небудь, голова сільради, його всі слухаються і мама теж повинні послухатись».

Стояв, поїдав Гаркушу очима й ждав, коли настане вона, слушна із слушних мить.

— Дядьку,— діждавсь-таки свого,— скажіть мамі, нехай відпустять мене в школу.

Мама засміялися, та одразу ж і вдарили об поли руками.

— Ну ти подумай! Отакий вилупок. На рідну матір прийшов скаржитись голові сільради.

— Стривай, стривай, Параско,— Гаркуша подав мамі застережливий знак й одразу ж присів супроти мене навпочіпки. — Ти хочеш вчитися, синку?

— Хочу.

— І дуже хочеш?

— Аж он як дуже.

— То в чому справа? — звів він очі на маму. — Хлопець це, наскільки я знаю, тямковитий, він повинен навчатися.

— Хіба я перечу? Прийде час — навчатиметься, а зараз рано йому, десь аж пізньої осені вісім виповниться.

Гаркуша звівся на ноги.

— Е, ні, Параско. Це ти даремно чіпляєшся за ті кілька місяців, що не дістає до норми. То тим, яких на налигачі треба вести в науку, велять іти до школи у вісім. Тим же, котрі пориваються до навчання, можна розпочинати його і в неповні вісім. Зараз уся країна навчається, старе й мале прагне прогнати від себе темряву, а ти — рано. Не буде пізно, правда, хлопчику?

Мама розводять руками.

— До школи іти — і одне, і друге, і третє треба придбати. А коли я надбаю все те? Через тиждень починається навчання.

— Мамо,— іду їм на виручку,— до холодів ще цілих три місяці. Я ці три місяці й босий можу ходити. Тим часом купите чи пошиєте взуття. Ну, а свитка, штани у мене є.

— А корову хто пастиме навесні?

На мить задумуюсь і тут-таки кажу:

— Та я ж і пастиму.

— Ти ж у школу ходитимеш.

— Я добре навчатимусь, і учитель раніш відпускатиме мене з школи.

— О, чула? — сміється і по-справжньому радіє моїм запевненням Гаркуша. — І не думай сумніватися, Параско, споряджай хлопця до школи. Був би в мене такий козак, я пишався б ним, нічого не пошкодував би для нього, аби тільки вчився.

Сторонні навряд чи могли уявити собі, яка радість била з мене усі ті дні, що залишалися до початку занять. Мама не сказали при Гаркуші, як і пізніше: «Гаразд, підеш уже в облюбовану тобою школу»,— а все ж я відчув, вони думають про мене, печаляться мною. І не помилився:

таки перебороли в собі сумніви, вибрали вільну годину й сіли шити мені нову батистову сорочку, а через день-другий набрали краму й на штани.

«Ура-а!» — хотілося крикнути, а все ж не крикнув: то ж нечемно було б демонструвати перемогу над самою мамою, ліпше вже побіжу до сусідів, поділюсь своєю радістю з тими, кому давно уже дозволено йти до школи.

І таки пішов. Спершу до Власенків, потім і до Галицьких. «Чув,— казав Андрієві, як і Павлові,— я теж іду цієї осені до школи. Мама шиють уже мені нову сорочку, штани».

— А тебе ж не записували в школярі,— ошелешив мене Галицький, не поділяючи чомусь моєї радості.

— Дарма,— відмахуюсь від його застереження й біжу до сестри Дусі, хвалюсь їй своєю радістю і, вже похвалившись, прошу її чоловіка Грицька постригти мене, зняти вигорілу на сонці кучму.

— Як же тебе стригти? — поцікавився Грицько, коли посадив на стілець і оглянув мене зблизька. — Під польку чи під бокс?

Я завагався. Силкувався пригадати, як пострижений Власенко, та пам'ять моя не спромоглася чомусь підказати, як же він пострижений. Длубався, длубався в ній і нічого не міг видлубати.

— А як краще?

— По-моєму, найліпше буде, коли пострижемо тебе як солдата — наголо.

— Сміятимуться.

— Ну що ти! Хто-хто, а вчитель такою стрижкою буде задоволений.

Подумав мить і зважився:

— Гаразд, стрижи як солдата.

Грицько похвалив мене за рішучість і взявся за діло.

Чи міг я подумати в ті дні, що є на світі хтось сильніший за маму, ба навіть за самого голову сільради? Йшов до школи он який окрилений (як же, одягли мене, причепурили, дозволили навіть покласти в сумку «Кобзаря» — книгу, на яку я покладав, між іншим, ще одну, хай і затаєну, надію), а прийшов та сів після дзвінка за парту і змушений був схолонути серцем: вчитель усіх підводив, питав, чи правильно записано прізвище, ім'я, по батькові, мною ж не поцікавився навіть, дарма що я сидів близько і заглядав йому в самісінькі очі.

Луснув би, мабуть, з жалю та досади, коли б не хлопчина, що сидів за однією зі мною партою. Помітив він, як знітився я, і не втримався, підніс руку.

— Чого тобі, Рядченко?

— А його ви,— кивнув на мене,— не викликали.

— Справді? Як твоє прізвище? — жваво поцікавився вчитель.

Я підвівся, назвав йому і прізвище, і ім'я, і по батькові.

Учитель знову втупився в зошит, довго й уважно дошукувався в ньому.

— Немає тебе в списках учнів першого класу. Може, тебе й не записували?

— Та, мабуть же...

— А чому не записали? Скільки тобі років? — поцікавився тут-таки, не діждавшись відповіді на перше питання.

Ось воно те, чого найбільше боявся. Що ж робити? Мама казали — обманювати не можна, а скажу правду, вчитель не прийме до школи.

— Ти що, не знаєш, скільки тобі років?

— Знаю, чом ні.

— То скільки ж?

— Майже вісім.

— Он воно що! Все ясно, Дмитре, тому тебе й не записали до школи, що літами не вийшов. Іди додому, прийдеш тоді, як буде вісім.

Вчу, жде, коли я зберуся і вийду з класу. Та як я можу піти? Не хочеться ж! Он там, позаду десь, сидить за партою Маруся Тригуб. Що вона подумає про мене, коли поступлюсь і піду?

— Голова сільради сказав,— спромігся зрештою на слово,— що можна і в сім навчатися.

— Він помиляється. Не дозволено починати з семи років.

— А голова сказав, коли я дуже хочу навчатися, то можна,— підвищую я голос і блимаю спідлоба.

Учитель не гнівається на мене, осміхається.

— Ну, гаразд,— каже перегодом. — Посидь сьогодні в класі. Я поговорю з головою сільради, і тоді вже скажу, як вчинимо з тобою.

Це вже щось. Хай і не збадьорився я, всього лиш зітхнув і сів на своє місце, все ж це було вже щось! Тим більше що я знав, певен був, Гаркуша накаже вчителеві записати моє прізвище в зошит і вважати мене віднині школярем.

З цим настроєм повертався я того дня додому, з ним йшов у школу і наступного. А в школі взяли й обтяли моїй сподіванці крила. Той же вчитель і в присутності всіх, хто був у класі, сказав, аби я залишив клас, рано мені навчатися в школі. Голос його був категоричніший, ніж учора, та й не сідав уже він, ждав, видно, тієї миті, коли я піду й дозволю йому розпочати урок. Я й почав було збиратися, і таки пішов би, мабуть, з класу, коли б не збагнув нараз: це ж ганьба, це кривда, і така, якої я, може, й не зазнавав ще!

Чув, як заговорила в мені обида, як підступили до горла жалі, і таки не втримався, схилився на парту й дав сльозам волю.

Учитель примовк, не знає, видно, що робити зі мною. І клас завмер, ані звуку в ньому.

Та ось гримнула зненацька парта — хтось підвівся.

— Він уміє вже читати. Прийміть його, вчителю, до школи.

То була Маруся. Її лагідний, завжди прихильний до того, з ким розмовляє, голос був цього разу й трішки надірваний. Це додало мені ще більшого жалю, а відтак і болю. Вчитель відчув, мабуть, те, вийшов з-за столу і зупинився біля моєї парти.

— Це справді так? — звернувся до мене. — Ти вмієш читати?

— Ум-мію.

— У тебе, бачу, є книжка. Дістань її, я гляну.

Усе ще схлипую і шмаркаю носом, а проте добуваю з торбини «Кобзаря» й передаю вчителеві. Догадуюсь, йому не віриться, що я вмію читати, а проте не втрачаю надії.

— «Кобзар» — уголос дивується вчитель. — Невже це справді так? Ти читаєш навіть такі книжки, надруковані дрібними літерами?

— Читаю.

— Ану... — він погортав ще книгу й показав на облюбоване місце пальцем. — Ану прочитай отут.

Я звівся за партою, шморгнув для певності носом і почав читати:

> За горами гори хмарою повиті,
> Засіяні горем, кровію политі.
> Споконвіку Прометея
> Там орел карає,
> Що день божий добре ребра
> Й серце розбиває.
> Розбиває, та не вип'є
> Живущої крові —
> Воно знову оживає
> І сміється знову.
> Не вмирає душа наша,
> Не вмирає воля...

Що далі читав я, то певніше почував себе, і та певність надавала твердості моєму голосу. Вчителя це зборолo нарешті. Підніс руку й легенько торкнувся нею моєї голови, схоже, що погладив.

— Молодчина,— мовив стримано, одначе й прихильно. — Так тому й бути, записую я тебе учнем першого класу нашої школи. Звйдеш під час перерви в учительську, видам тобі книжки.

Закінчення в наступному номері

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

ПРОТЕЖЕ ДЯДІ ВАСІ

Василь Іванович Шкатов страшна людина. Страшна, власне, тільки за своєю посадою. Він начальник 3-ї частини Карімського району БАМЛАГу, цебто таборового філіалу НКВС, чи, інакше кажучи, філіалу органів безпеки. Якщо в'язні, чи по-офіційному — зеки, жартома звуть працівника техніки безпеки «небезпечний технік», то Василя Івановича Шкатова вони й поготів могли б звати «небезпечний начальник», бо влада його в таборі могутня й можливості величезні. Він може будь-якого в'язня посадити в карцер без усяких прокурорських формальностей, розпочати проти нього табірну справу, що, звичайно, кінчається новим строком, а то й далеко гіршим судовим вироком... Під його наглядом перебуває й вільнонайманий персонал у таборі, якого Василь Іванович легкою рукою може обвинуватити в спілкуванні з в'язнями, контрреволюційній агітації, шкідництві й саботажі. Та годі перелічити все, що міг би він учинити людям, але Василь Іванович того не робить. Чи то 1936 рік, коли і я опинився в полі його зору, був проміжним періодом між хвилями політичних репресій і Василь Іванович просто не одержував згори вказівок активізуватися в цьому напрямі, чи його вдача була така, що він як міг намагався сам жити спокійно й не робити шкоди іншим. Мабуть, тут збігалося й те, й друге.

Із зовнішнього вигляду можна було подумати, що природа намірялася пустити Василя Івановича в життєву круговерть атлетом — цьому сприяло й робітниче походження Шкатова, що наділило його високим зростом, широкими грудьми й дебелими кулаками. Але чи то легка робота, що не потребувала особливих зусиль, чи добрі харчі внесли до цього наміру помітний коректив: стало випинатися вперед черево, відвисли щоки, рано почала лисіти на маківці голова, і Василь Іванович сам не помітив, як обернувся на вайло з усіма вислідами не тільки у фізичній будові тіла, а й у певних душевних властивостях. Одне слово, він став зовсім нетиповим начальником 3-ї частини, якого не тільки не

Закінчення. Початок. див. «Вітчизна», 1989, № 7.

побоювались вільнонаймані працівники, але не боялися її в'язні. Та що твм казати! В'язні шанували Василя Івановича, ба навіть любили, називаючи його не інакше, як дядя Вася. Та й було за що їм любити цього простецького, незлостивого начальника.

У БАМЛАЗі великий обсяг різноманітних робіт: тут споруджують насип і укладають на ньому шпали з рейками другої колії Транссибірської залізниці, будують вокзали, депо, житла й школи, через те робочого ув'язненого люду тут багато й наглядати за ним нелегко. Зеки почувають себе під конвоєм тільки в табороаій зоні, а ввів їх стрілець на об'єкт будівництва — спробуй допильнувати кожного з них, що здалека мелькають перед очима конвоїра, не знати, чи йдучи по інструмент, чи шукаючи бригадира, чи так собі проходжуючись. Тим-то заскочити у виселок і купити в крамниці пляшку сорокаградусної в'язневі що плюнути. Але у виселку шмигають переодягнені в цивільне оперативники 3-ї частини, і якщо у в'язня не дуже досвідчене око, щоб розпізнавати лягавих з самих їхніх фізіономій, його чекають прикрощі. Мало того, що пропала горілка, оперативник веде порушника режиму до дяді Васі на суд. І тут-то й виявляється добра вдача нетипового начальника. Замість того щоб покарати в'язня карцером, дядя Вася, відіславши з кабінету оперативника, каже до провинного:

— Як не зумів сам випити, то вип'ю за тебе я.

Він наливає півсклянки й одним духом випиває, не закусуючи, лиш дістає з шухляди пачку чаю й бере звідтіля щіпку пожувати, щоб не пахло з рота. Після цього дядя Вася задоволено крякне й, сказавши: «А тепер іди ти до такої-то матері й щоб я тебе більше не бачив!» — пускає з богом порушника режиму.

Гірше буває, коли необачний попадається вдруге, а то й втретє. Це завдає дяді Васі клопоту. Якщо злочин взагалі має бути покараний, то рецидив і поготів. Але ж і в дяді Васі є душа, щоб зрозуміти бідолаху, в якого тричі по вусах текло, а в рот не попало.

— Ну, що мені з тобою робити, коли ти пити хочеш, а донести до рота не вмієш? — каже він з явним уболіванням і по хвилині роздуму наливає півсклянки горілки й підсуває до краю столу: — Мать-перемать твою, покуштуй, яка вона на смак, і йди на три доби в кандей.

Оце й увесь присуд. Далебі, й сам Соломон не розсудив би так мудро!

У кабінеті дяді Васі не переводиться набутий таким способом запас горілки, але було б наклепом назвати дядю Васю алкоголіком. Чи то довгий тренаж давав свої наслідки, чи душа дяді Васі знала міру й не перебирала більше від того, що могла вмістити його натура для пристойного поводження на людях, але п'яним начальника 3-ї частини ніхто не бачив. Удома в нього ніколи не водилось горілки, і про те, що дядя Вася десь трохи хильнув, дружина здогадувалась лише з доброго настрою та підозрілого блиску в зблякли очах свого чоловіка. Ну, як після цього не поважати дядю Васю!

І все ж кожного разу, коли він заходив до канцелярії штабу району, де я виконував обов'язки секретаря, щось змушувало мене насторожуватись. До горілки я не був швидкий, по виселку без службової потреби не ходив, хоч і мав постійну перепустку, та й взагалі чинити якісь порушення режиму мені за роботою було ніколи, але в мене клята п'ятдесят восьма стаття обвинувачення, за якою 3-я частина має пильно наглядати. Через те хоч який дядя Вася незлостивий і добродушний, але служба є служба. Намагаючись зберегти на обличчі спокійний, байдужий вираз, я завжди в таких випадках нишком думав, чи не прийшов цього разу цей гладкий звгальний улюбленець до мене з якоюсь капостю, а їх стільки вже було в моєму попередньому табороаому житті...

Але звичайно все бувало гаразд: дядя Вася клав на стіл запечатаного чотирма сургучевими печатями пакета з написом «таємно» й хрипкувато казав:

— Відправиш з першою ж поштою до штабу аідділу.

Іноді дядя Вася при цьому злегка підморгує мені лівим оком, з чого

видно, що він десь уже трохи хильнув. Напис на пакеті «таємно» нічого особливого не означає — йдеться, очевидно, про боєпостачання або ще якісь матеріальні справи (у виняткових випадках дядя Вася пише «цілком таємно» і посилає такий пакет спецкур'єром). Взагалі в його конторі все таємне, тільки сам він перестав бути таємним. Я вже заспокоївся: те, що дядя Вася звернувся до мене через «ти»,— добра ознака. А якщо він до цього додає матюки, це свідчить про його розчуленість і навіть ніжність. Не дай боже, дядя Вася почне «викати» й ні разу не пом'яне матері! Це означає: він має діяти за своїм службовим обов'язком, і тоді начувайся й не забувай, що дядя Вася теж із лягавих і під м'якою шерсткою в нього криються гострі пазурі.

Цього разу дядя Вася зайшов до канцелярії наприкінці робочого дня, коли тут, окрім мене, нікого не було.

— Тобі часом не треба прибиральниці? — спитав він по-діловому, хоч розподіл робочої сили зовсім не входив у його обов'язки.

— За штатом у канцелярії повинна бути одна одиниця — кур'єр-прибиральник чи прибиральниця, але на цьому місці вже є людина,— ухильно відповів я, не розуміючи, чого, власне, Шкатову треба від мене.

— Знаю. Але в мене є для тебе хороша дівка. Твоя землячка — українка. Візьми її! — наполягав чомусь дядя Вася, і я став уже инішком думати, чи не хоче цей начальник 3-ї частини впихнути в канцелярію свою людину — стукачку, як кажуть таборовці: органи безпеки повинні скрізь усе бачити й усе чути.

— Одна тільки біда — вона глухоніма, а так дуже хороша, роботяща дівка! — вихваляв далі своє протеже дядя Вася, і це ще більше насторожило мене. Не інакше як сексотку рекомендує, і то спеціально стежити за мною: бо, крім мене, тут працює тільки кур'єр Лапшин, засуджений на три роки за побутовий злочин, і він навряд чи може цікавити 3-ю частину. Усім відомо, що в Лапшина, поза бажанням щось попоїсти й десь стрельнути покурити, інших бажань нема.

— Треба, щоб начальник району дав наказ увільнити з кур'єрства Лапшина, хоч той і добре справляється з своїми обов'язками... — промовив я, але дядя Вася спинив мене:

— Не треба увільняти Лапшина, хай і Лапшин буде, й Настю візьмеш.

— Але ж то буде дві одиниці,— нерішуче зауважив я, та дядя Вася заспокоїв мене:

— З Абрамовим я поговорю, тільки ти дівку не кривдь. Хахлушка — во! — високо підняв він великого пальця й підморгнув мені.

Якби дяді Васі не було вже за п'ятдесят, я міг би припустити, що в старого чекіста волос сивіє, а голова шаліє й він під покровом канцелярії надумав приховати свою таємну коханку, але ніхто не помічав у нього нахилу до зальотів, та й подейкували, що безстрашний чекіст побоювався своєї опасистої жінки, котра не спустила б йому такого гріха.

Другого дня до канцелярії зайшов начальник райвідділу Абрамов і коротко сказав мені:

— Тут прийде від Шкатова одна зека, дівчина, візьміть її до штату прибиральницею й проведіть у наказі.

Те, що Абрамов не пояснив мені, чому ми маємо без особливих на те причин збільшувати штат канцелярії, тільки підтвердило мої вчорашні припущення. Очевидно, й Абрамов розумів, для чого Шкатову потрібна в канцелярії якась глухоніма дівчина, й не перечив таємним міркуванням начальника 3-ї частини, під яким кінець кінцем усі ми ходимо — зеки й вільнонаймані.

Перед обідньою перервою хтось несміливо прочинив двері й якусь хвилину вагався увійти.

— Увійдіть! — голосно сказав я, але ніхто не входив, хоч відчувалося, що за дверима стоять. Я встав з-за столу, швидко підійшов до дверей і широко відчинив їх.

Потупивши долу очі й тримаючись правицею за щоку, за дверима стояла дебела дівчина.

— Чого ж не входите? — спитав я невдоволено, але похопився: вона ж глухоніма. Те, що ця дівчина протеже дяді Васі, я відчув одразу, та й з вигляду вона була типова українка: чорнява, з тонкими довгими бровами й лагідним виразом обличчя. Я показав їй на мигах зайти, і вона обережно, навшпиньки вступила в канцелярію, озираючись навкруги, немовби сподівалась тут на кожному кроці поставлених на неї пасток. Повернувшись на своє місце за столом, я показав їй жестом сісти. Дівчина нерішуче присіла на краю стільця, склала руки на колінах і, крадькома глянувши на мене, опустила очі, покірна своїй долі, що відтепер нібн опинилась у моїх руках.

На клаптику паперу я стисло написав їй про обов'язки прибиральниці й подав прочитати. Дівчина стрепенулась, глянула на папір, на мене й захитала головою. Я не зрозумів її й тикнув пальцем у папір — читай. Але дівчина, сором'язливо усміхаючись, показала мені на мигах, що ні читати, ні писати вона не вміє.

Отакої! Неписьменна! І це тоді, коли на Україні вже майже цілком ліквідовано неписьменність. Загадкова дівчина почала мене інтригувати. Невже Шкатов пустився на такі примітивні хитрощі, що підсунув наглядати за мною псевдоглухоніму й удавану неписьменну, сподіваючись, що я, розчулений землицтвом і вродливою зовнішністю, попущу всяку обережність і «глухоніма» буде прислухоуватись до всіх моїх розмов з людьми, в в мою відсутність «неписьменна» нишпоритиме по всіх паперах на столі й у шухлядах, шукаючи потрібного З-й частині матеріалу? Хоч такої примітивності й можна було сподіватися від простецького дяді Васі, але щось не в'язалось у зовнішності й поведінці дівчини з такою делікатною місією. Обличчя її не виявляло ні великого розуму, ні прихованої хитрості, але не було водночас і дурним чи йолопуватим — типова сільська дівчина, можна сказати, вже на віддавані, народжена працювати в полі, доглядати худобу й поратись коло печі. Не сказати б, що вона визначалась особливою вродою,— просто гарна дівка, з більш-менш правильними рисами обличчя, хіба що трохи задовгий рот і міцна будова тіла, що більше була б до лиця парубкові, а не дівчині. Тут знову виникало питання — чому вона з такими фізичними даними працює не на загальних роботах — копає землю для насипу, носить ноші з цеглою і цементом тощо? Тут явно не обійшлося без високої протекції такого цабе, як Василь Іванович Шкатов. Ні, таки, мабуть, це його очі й вуха, послані стежити за мною.

Хоч мені й не було з чимось критись, боятись, що якесь моє необережне слово буде занотоване й передане кому слід, але ж почувати коло себе постійного таємного наглядача було бридко. Але що я міг вдіяти? Мені лишалось тільки, удаючи байдужого, жестами розтлумачити глухонімій, де стоїть мітла, відро, лежить ганчірка, й провести по кімнатах, в котрих треба підмітати й мити підлогу. Дівчина тямуще кивала головою. Так я завів її до кабінету начальника району Абрамова, показуючи, що тут треба сухою ганчіркою протирати письмовий стіл і все, що на ньому лежить.

Абрамов уже збирався йти, але, побачивши нас, похмуро спитав:

— Це та, що від Шкатова? Як її прізвище?

— Не знаю, вона глухоніма, спитаю в Шкатова,— відповів я, на що Абрамов багатозначно мугикнув і пішов. Для мене не лишилося сумніву, що й Абрамов догадується про справжнє призначення глухонімої.

Отак Настя опинилась у штаті канцелярії й щодня приходила загодя, щоб до початку роботи в штабі району попідмітати й навести лад. Потім вона сідала в канцелярії біля стіни подалі від мене, складала на колінах руки й мовчки чекала моїх можливих дальших розпоряджень. Якщо хтось заходив до мене в якійсь справі, вона не виявляла найменшої цікавості й, навіть не глянувши, хто там прийшов, дивилась далі бездумним поглядом у вікно. «Невже така натренована, що й навзнаки не дає

про своє підглядання?» — думав я, дивуючись, і коли-не-коли нишком зиркав на дівчину. Іноді мені здавалося, що я схоплював у Настиних очах якусь затамовану тугу, але вона враз відчувала мій погляд, повертала в мій бік голову й поспішно всміхалась. О, що то була за усмішка! Ні прихованого дівочого кокетування, ні привітності, лиш наче покори й готовності виконати чергове моє розпорядження. То була спішно напнута маска усміху, за якою крились потаємні думки й почуття. Але про що вона думає й відкіля береться ця непереборна туга в карих очах? Чи то мордує її совість, що погодилась на ганебне завдання дяді Васі, чи тужить за далеким селом, відкіля її хтозна за що забрали й невідомо, чи повернеться вона коли туди до своїх рідних? Це пантеличило мене й ускладнювало зробити якісь висновки.

Часом я пускався на нескладні хитрощі. Кликав, приміром, пальцем Настю до себе й наказував на мигах принести мені папку з паперами, що лежала на шафі. Коли Настя повертала́сь од мене, щоб виконати розпорядження, я голосно кричав їй: «Стій! Чекай!» Але вона не оберталась і приносила папку. Так симулювати глухоту міг би тільки бувалий у бувальцях уркач-рецидивіст, а не простодушна селянська дівчина.

Одного разу я зовсім похитнувся в своїх здогадах і не знав, що й думати.

Кур'єр Лапшин, з якого після приходу Насті звалилось осоружне прибирання штабних кімнат і лишилось тільки розносити по колонах усякі накази й інструкції, з чим він успішно справлявся наприкінці дня, мав тепер досить дозвілля. Чи то Лапшин і досі не міг ніяк наїстися після вимушеного тюремного постування, чи з природи був ненажера, тільки весь вільний час він шугав десь у пошуках додаткових їстівних ресурсів. Якось йому пощастило розжитись на худезного старого півня, кілька картоплин, що почали проростати, й щіпку солі. З цього добра Лапшин зварив у своєму задимленому казанку курячий суп. Своє вариво він обережно приніс до канцелярії з кавалком пайкового хліба та двома дерев'яними ложками й запропонував Насті поділити його трапезу. Не знаю, може, він і раніше пробував упадати коло неї, а це вже заходився, як кажуть, підбивати клинки, проте Настя досі мовби зовсім не помічала свого товариша в роботі. Не зрушила з місця вона й тепер, коли Лапшин приніс суп і сунув їй у руку ложку, запрошуючи жестами покуштувати його кулінарний витвір. Настя здивовано подивилась на ложку, на Лапшина, не розуміючи, чого той хоче від неї, а коли Лапшин показав своєю ложкою на казанок, вона нерішуче глянула всередину задимленої посудини.

І тут сталося щось незбагненне.

Настя скочила з місця, кинула гидливо ложку, схопилася долонями за щоки й дико зревіла. Я вперше почув її голос, що скидався більше на виття звіра, ніж на людський крик. З перекошеним від жаху обличчям Настя вискочила з канцелярії, і якусь хвилину з коридора чулося, віддаляючись, її страшне виття.

Нічого не розуміючи, я підійшов глянути в казанок. Картопля добре розварилася, перемішавшись із шматками курятини, на поверхні рідини подекуди плавали жовті плями жиру. Нічого особливого я не знайшов у Лапшиновому супі, хіба що неприємно стирчала півняча лапа із скоцюрбленими кігтями, трохи схожа на мертву дитячу руку. Певна річ, ця лапа не викликала апетиту, але не могла ж вона спричинитись до такої бурхливої реакції в Насті. Відомо ж бо, як у в'язнів через постійне недоїдання притуплюється почуття гидливості, і я певен, що Лапшин обгриз навіть шкіру на тій лапі. Лапшин аж рота роззявив, коли Настя вибігла з канцелярії:

— От дурепа! Що ж їй — фрикадельки з марципанами подавай, чи що? — І апетитно впорав сам увесь казанок.

Настя повернулась до канцелярії не скоро. Очі припухли від плачу, на обличчі такий сум і безнадійність, ніби вона повернулася з похорону найдорожчої в світі людини. Переступивши поріг, Настя стрепенулась

і з острахом глянула, чи нема в кімнаті Лапшина з казанком, але той давно вже вийшов. Сіла на своє звичне місце під стіною і глибоко зітхнула. Навіть не накинула на обличчя своєї маски-усмішки, хоч відчувала мій питливий погляд, і з неприхованим розпачем дивилась крізь вікно в далечінь.

Ця дивна подія захитала мою підозру щодо особливої місії Насті в нашій канцелярії, а її дике виття, що довго відлунювало в моїй голові, змусило повірити в її глухоту — так виють, не можучи говорити, тільки німі. Але все ж таки — хто вона? За яку провину засуджена? Відкіля ця туга в очах, що прикривається штучною усмішкою? На це все не було відповіді. Я навіть не знав її прізвища, хоч треба було оформити Настю в наказі по району. Про це можна було дізнатися тільки в Шкатова, але йти в його засекречений відділок мені не хотілось, і я поклав собі чекати слушної нагоди. Така нагода незабаром випала.

Одного дня я прийшов на вечірню роботу в штабі трохи раніше, щоб до приходу начальника Абрамова підготувати термінові папери на підпис. У кабінеті Абрамова Настя саме кінчала прибирати, і мені довелось почекати, поки вона протре ганчіркою письмовий стіл, щоб я міг покласти туди свої папери. Обов'язки прибиральниці Настя виконувала й раніш сумлінно, а оклигавши після тої події з Лапшиновим супом, бралася за них ще з більшим старанням, і навіть у її силуваній усмішці стало проглядати щось природне. Вона й тепер, закінчивши прибирати на столі, всміхнулась мені й відступила до стіни. У цей час до кабінету зайшов дядя Вася Шкатов.

З блиску очей і доброго настрою я збагнув, що дядя Вася був трохи напідпитку. Він зайшов сюди, очевидно, до Абрамова, але, побачивши мене з Настею, злегка підморгнув лівим оком і спитав:

— Ну, як вона? Ти задоволений?

— Працює добре, шкода тільки, що глухоніма й через те її нікуди не можна послати,— відповів я, але дядя Вася нетерпляче ворухнув плечима.

— Так сталось у неї. Це не природжене...

— Мені треба провести її в наказі, а я не знаю ні її прізвища, ні статті.

— Прізвище її — Грицай, Анастасія Семенівна Грицай. А стаття... — Тут дядя Вася на мить затнувся й назвав мені номер такої статті, якої я ніколи не чув ні в тюрмі, ні в таборах.

— А який злочин передбачає ця стаття?

— Злочин? — перепитав дядя Вася й — аж дивно — нібн трохи зніяковів. — Ти ж був на Україні тридцять третього року?

— Був. То що?

— А що було на Україні тридцять третього року?

Он куди гне дядя Вася! Хто ж не знає про той страшний рік! Але я був уже метикований і знав, що перед представниками органів безпеки називати деякі речі своїми іменами небезпечно: це можуть розцінити як наклеп на радянську дійсність чи контрреволюційну агітацію, і через те відповів ухильно:

— Подекуди були тоді, здається, продовольчі труднощі...

— «Труднощі»! — перекривив мене дядя Вася і раптом роздратовано випалив: — Голод був, твою мать, а не труднощі!

З того, що він матюкнув мене, я зрозумів: лихих намірів щодо мене дядя Вася не має, але все ж треба матися на обачності. А тим часом дядя Вася не вгамовувався. Чи то він сьогодні хильнув зайву чарку, що переважила його можливості нормально поводитись, чи, може, його дратувала моя явна нещирість, тоді як досі він ставився до мене добре: підписав, не вагаючись, мені цілодобову перепустку, і я не помічав, щоб за мною стежили його оперативники, коли я заходив до вогнищевої крамниці купити якийсь господарський дріб'язок. І тут дядя Вася сказав таке, що зовсім виходило за рамки добропорядності чекіста в розмові із в'язнем, до того ж засудженим за політичним обвинуваченням.

— А про людоїдство на Україні ти чув?

Я зовсім розгубився й був ні в тих ні в сих.

— Подейкували про таке, але я не вірив тим чуткам...

— «Не вірив»! — знову перекривив мене дядя Вася, зовсім уже роздратовуючись. — Корчиш із себе незайману, цнотливу дівчинку! Їли й трупи, і людей! Чого брехати?.. Напервах ми їх просто коцали, але всіх же не перестріляєш — от і почали за цією статтею в табори їх пакувати...

— Значить, і Настя?..

— І Настя їла людське м'ясо... Я знаю її справу. Разом з божевільною матір'ю їла зварений труп свого однорічного брата. Це в неї з тих часів і глухота з німотою сталася...

Дядя Вася зітхнув.

— Всяке тоді було...

У цей час зайшов Абрамов, і я поспішив вийти, щоб не заважати начальству говорити між собою.

Настя сиділа вже в канцелярії на своєму місці. Уникаючи глянути їй в лице, я поспішив жестами спровадити її спати.

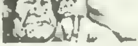
Мішане почуття якоїсь ніяковості, жалю й відрази сповнило мене всього, і я не міг бути зараз з Настею в одному приміщенні. Настя вийшла, та однаково каламуть тридцять третього року, що осіла була в пам'яті під впливом нових життєвих струсів, знову спливла нагору.

На екрані пам'яті, як із притертої літами кіністрічки, поставали призабуті вже кадри... Ось перед базаром районного міста стоїть дерев'яна арка, на якій угорі лопотить червона матерія з білими літерами: «Ми вступили в першу фазу соціалізму»,— а долі під аркою лежать на землі трупи померлих з голоду... Ось жива алегорія голоду: на землі, спершись спиною об стіну кам'яного будинку великого міста, сидить спухла селянська молодиця з немовлям. Голова її безсило відкинулась назад, а з пазухи звисає схудла на шабатурку груддь, до якої тягнеться й не може дотягтись немовля, що заходиться від плачу. Не може дотягтись, бо руки матері опустились, бо мати вже вмерла, й голодне дитинча марно шукає губами мертвого соска... Ось чорний прапорець над сільрадою — знак, що село вимерло з голоду... Ось трупи по хатах, яких нема вже кому ховати в селі, а над хатами дерева в рясному цвіту, і, як ніколи, виспівують, тьохкають солов'ї...

Невже Шкатов бачив це все на власні очі й так відчув трагедію мого народу, що взяв близько до серця долю одної з його нещасних дочок?.. І я ще раз подумав: мабуть, у кожної людини — хай на самісінькому споді душі — під намулом жорстокості нашого часу, всупереч упередженням, вимогам і обов'язкам, все ж таїться зерно людяності, що може прорости й дати цвіт...

Через кілька днів, коли я йшов до їдальні, зі мною випадково зустрівся дядя Вася. Цього разу він спинився біля мене абсолютно тверезий.

— Обідати йдеш? Добре!.. От що: я там сказав кухареві, щоб підгодовував Настю, а ти простеж за цим. Хороша ж дівка, дуже хороша! От тільки... — дядя Вася розвів руками, але недоказав і швидко пішов од мене геть.

ДРАКОНІВ СУД

Я закінчив вечірню роботу, відпустив кур'єра, склав папери й сам хотів іти спати, коли до канцелярії ввійшов Абрамов. Це був мій безпосередній начальник, у якого я секретарював,— начальник 1-го району БАМЛАГу[1]. Оглянувшись, чи немає ще кого в кімнаті, він глибоко зітхнув і сказав:

[1] БАМЛАГ - скорочена назва табору Байкало-Амурської магістралі.

— У нас завтра буде дуже тяжкий день: до нас їде Большаков...

Начальника Урульгинського таборового відділу Большакова, якому підлягав у числі інших начрайоків Абрамов, я вже бачив одного разу. Це було три місяці тому, коли я прибув етапом із СИБЛАГу Урульги. Хоч ми були й змучені довгою їздою в товарних вагонах і голодні з учорашнього дня, але раді, що попали в БАМЛАГ, про який між в'язнями ходило стільки гарних, майже фантастичних чуток. Але нас виморили три годики посеред двору пересильки. Оточені конвоєм, ми стоячи чекали, коли заявиться Большаков — подивитись, що за людський матеріал йому прислано з СИБЛАГу. Уже прийшла агітбригада в яскравих ситцевих сарафанах і плисових штанях, уже завгосп привіз на візку нарізані пайки хліба й іржаві оселедці, а Большакова все не було.

Нарешті розвалькуватою ходою, переступивши кордон конвою, до етапників підійшла дебела, гладка людина з орденом Червоної Зірки на грудях. В'язні притихли, чекаючи, що цей, як видно, найголовніший тут начальник накаже нагодувати нас і розважити виступом агітбригади. Але Большаков вирішив наснажити нас перше духовною їжею. Розкарячивши ноги в начищених до блиску чоботях, певний, що кожне його слово багато важить для нас, він почав шаблонну промову, в якій раз у раз чулися спаровані слова — «партія і уряд», «робітники й селяни», «капіталісти й поміщики», що правили Большакову за вихідні пункти, з котрих він починав кожну нову фразу.

Нам сказано, що партія й уряд довірили нам кайло й лопати, щоб збудувати другу колію великої сибірської магістралі, й ми повинні пишатись цим і виправдати довір'я. Закінчив він трафаретною фразою, яку ми не раз уже чули й бачили на таборових написах: «У гарячій роботі тане ваш строк!»

Якби Большаков говорив своїми словами й наші кишки не бурчали, вимагаючи харчу, він, може б, і збадьорив нас, незважаючи на свій антипатичний вигляд і хрипкий голос,— що не кажіть, а це ж БАМЛАГ! — а так ми повеселішали тільки тоді, коли одержали хліб та оселедці й, виладнавшись по чотири в ряд та умнкаючи на ходу свої пайки, подались до етапних вагонів під веселий спів агітбригади:

> Шагай вперед, комсомольское племя,
> Шагай вперед, чтоб улыбки цвели!..

І ось цей Большаков їде в наш таборовий район, де я, працюючи в канцелярії, просто відпочивав після виснажливої фізичної роботи в попередньому таборі.

— Це дуже тяжка людина — буде до всього чіплятися, в усі шпарини заглядати,— сказав мені Абрамов, котрому, видно, приїзд Большакова завдавав неабиякого клопоту.

Я сприйняв цю звістку спокійно: чи не однаково мені, якого там начальника припхбанить до нас таборова бенеря? Мокрий води не боїться й голого не обдереш! Мені що? Справи моєї канцелярії, як кажуть бухгалтери, в ажурі, а відносини з моїм безпосереднім начальником Абрамовим добрі. Навіть, як на таборові умови, то, я сказав би, ніжні. Неприродно ніжні. Справді, де ви бачили, щоб таборовий начальник називав підлеглого йому в'язня не тільки через «ви», а ще й на ім'я та по батькові?!

Ці незвичайні стосунки склалися в перший же день мого прибуття етапом до Карімського району. У БАМЛАГу був широкий розмах робіт, і тому там була велика потреба в більш-менш освічених людях. Мені запропоновано працю молодшого контролера-замірника. Незважаючи на знадні переваги над фізичною працею, на якій я був раніш, я, знаючи вже роль контролера-замірника в таборі, відмовився від цієї пропозиції й чекав у бараці, коли мене припишуть до якоїсь робочої бригади.

Раптом мене викликано до начальника району.

Немолода вже людина з полисілою головою й стомленим виглядом пильно подивилась на мене й спитала:

— Чому ви не хочете бути контролером-замірником?

Він був одягнений у цивільне, без зброї, і голос його був тихий, ніби навіть сумний, що зовсім не личило табориному начальству. Але саме це прихилило мене до нього, і я відповів одверто:

— Не хочу бути між молотом і ковадлом.

— Цебто? — спитав він, підперши рукою голову й розглядаючи мою засмальцьовану ватянку, надіту на спідню сорочку, й подерті ватяні штани.

Я пояснив:

— Якщо я працюватиму сумлінно, я змушений буду викривати туфту[1], про яку в'язні кажуть: «Без туфты и амонала — не было б Беломорканала»...

Начальник сумно всміхнувся, а я казав далі:

— У такому разі я буду ненависний своїм товаришам по нещастю — таким же в'язням, як і я. Якщо ж покриватиму туфту, я буду для вас поганим працівником і ви матимете цілковиту підставу віддати мене знову під суд, де я дістану тепер уже заслужену кару...

Начальник потер долонею полисілу голову, наче хотів знайти й не знаходив слів заперечити мені, потім раптом відкинувся на спинку стільця й спитав:

— А якщо я запропоную вам бути моїм секретарем, ви погодитесь?

— Принципово я погодився б, але, на жаль, це неможливо...

— Чому?

— У мене дуже погана стаття й великий строк.

— Я знаю це. Саме тому й пропоную вам бути моїм секретарем.

Я, вражений, здивовано подивився на незвичайного таборового начальника, не знаючи, як сприйняти його слова, а він додав:

— ...Бо знаю, що в мене працюватиме чесна, порядна людина.

Я відчув щем у горлі й вологість в очах, котрі з дитинства ще ні разу не плакали. Я зробив над собою зусилля й опанував почуття, що поза моєю волею вийшли з-під контролю.

Тепер уже весело, а не сумно всміхаючись, начальник промовив:

— Ну, значить, як кажуть, по руках? — І став писати до коменданта районного штабу — помістити мене в одній кімнаті з лікарем і завурче, до штабної їдальні — годувати мене за ітеерівським раціоном, далі, глянувши ще раз на мій подертий одяг, похитав головою і написав третю записку до начальника постачання.

— Вас обмундирують за першим строком, в то вигляд у вас не того...

Після тяжкої, виснажливої роботи з недоїданням і недосипанням у СИБЛАГу все це здавалося казковим сном, і чи треба казати, що я став працювати в Абрамова не за страх, а за совість.

Хоч мене самого завтрашній приїзд Большакова мало обходив, але, відчуваючи, що він турбує мого лагідного шефа, я спитав:

— Чим я можу бути вам завтра корисний?

— Приготуйте обліковий склад кожної колони нашого району й, поки Большаков не поїде, будьте весь час при мені, щоб я кожної хвилини міг дістати від вас потрібні відомості про людей на колонах.

Мій начальник Абрамов глибоко зітхнув.

— Пропав завтра день! Почнеться морока з вишукуванням філонів[2], відмовників... Буде дорікати, що не виконуємо план, а хто й де той план виконує? — ніби думаючи вголос, промовив Абрамов і закінчив: — Так ви ж дивіться, голубчику!..

Абрамов не любив, коли я називав його, як годиться в'язневі, «громадянин начальник», але я, щоб не наскочити на можливі закиди у фамільярності з боку сторонніх осіб, уникав називати його на ім'я та по батько-

---

[1] Т у ф т а *(кримін. жаргон)* — підробка, маскування незакінченої роботи, щоб видати її за цілком виконану.

[2] Ф і л о н *(абревіатура)* — «фиктивный инвалид лагерей особого назначения».

ві; тепер же, бачачи, як непокоїть мого доброго начальника завтрашній день, і сам пройнявся його турботою. Я запевнив, устаючи з-за столу:

— Усе буде гаразд, Петре Степановичу! Не турбуйтесь.

— Бог не видасть, свиня не з'їсть,— сумно посміхнувся Абрамов, але я не зрозумів, чи сказав він приповідкою заради дотепу, чи натякав на непомірно гладку статуру нашої завтрашньої грози. Подейкували в таборі, що Большаков уже двічі їздив лікуватися — знімати зайвий жир, але, повертаючись до своєї начальницької роботи, він знову жирів. Відома була в'язням і його прихильність до блатних. Кожного разу, коли Большаков приїжджав на колони, де переважали блатні, його зустрічали радісними вигуками: «Батя приїхав! Наш батя!» І Большаков не лишався в боргу. З глибоких кишень своєї шинелі він діставав жменями махорку й, мов новорічний дід-мороз, роздавав її направо й наліво, добродушно примовляючи: «Куріть, хлоп'ятка, куріть!» Але тою ж мірою, якою він потурав усяким справжнім злочинцям, він ненавидів «контриків», цебто в'язнів, засуджених за 58-ю статтею, і на роботу в штабі відділу брав осоружну «контру» тільки в крайньому разі, коли не можна було підшукати відповідних побутовців.

Ще звечора, коли від мене пішов Абрамов, я приготував окремі аркушики особового складу кожної колонії, склав їх охайно в папку й ранком наступного дня, як тільки кур'єр прибіг кликати мене, з папкою в руці пішов до кабінету свого начальника. Там уже сидів, розваливши на стільці й не знявши кашкета, Большаков. Я кивнув головою на знак привітання й став біля дверей чекати розпоряджень свого начальника, як то годилось в'язневі.

Большаков глянув запливлими жиром очима на мене й, одразу визначивши з мого обличчя бридку йому 58-у статтю, скривився й сердито забурчав:

— Води принеси! Хіба не бачиш — карафка порожня?

Хоч це й не входило в мої секретарські обов'язки, я поклав папку на стільця, мовчки взяв карафку й пішов по воду. Раптом позад мене почувся грубий покрик:

— Та що ти дибаєш, як три дні не їв? Ану на цирлах![1]

Це стосувалось мене, бо в кімнаті більше не було в'язнів. Я не обернувся й не наддав ходи, а тим самим темпом вийшов з кабінету й за хвилину приніс назад карафку з водою. Мовчки поставив на стіл, відійшов до дверей і повернувся лицем до Абрамова, чекаючи від свого начальника дальших розпоряджень.

Абрамов мовчки дивився кудись у просторінь крізь вікно, уникаючи зустрітись поглядом зі мною й Большаковим. Пасивність Абрамова під час цієї сцени, видимо, якось вплинула на Большакова: він тільки сердито глипнув на мене за те, що я не налив йому запобігливо води в склянку, але обійшовся без грубощів. Важко крекнувши, він сам налив собі води й одним духом випив усю склянку, немов його давно мучила спрага. Большаков одсапнув і сказав Абрамову:

— Ну що ж, нам нема чого тут кантуватись[2], їдьмо на колони.

З цієї хвилини він не звертав на мене ані найменшої уваги, наче я випарувався в повітрі, дарма що цілий день я стирчав перед ним і Абрамовим.

Я сів поруч шофера в Большаковому газику, а позаду розсівся Большаков, залишивши тільки трохи вузького місця Абрамову.

Кінець забайкальського серпня був ще теплий, день видався ясний, і сонце ряхтіло на голих спинах в'язнів, що прокладали другу лінію Транссибірської магістралі, бавилось на щойно засклених шибках нової школи, збудованої руками також в'язнів,— усе свідчило про широкий

[1] На цирлах *(кримін. жаргон)* — притьмом, навшпиньки.

[2] Кантуватись *(кримін. жаргон)* — відпочивати, байдикувати.

і успішний розмах роботи, лиш напівзведена залізнична водокачка біля станції псувала загальну картину довершеності будівництва.

— Усе чикаєтесь, чикаєтесь з водокачкою, поки морози не вдарять! — сердито глянувши на незакінчену водокачку, пробурчав Большаков.

— Докладаємо всіх сил, щоб закінчити вчасно... — ніяково пробурмотів на виправдання Абрамов, але Большаков перебив його:

— «Докладаємо», «докладаємо»! — перекривив він Абрамова, не звертаючи уваги на присутність у машині шофера й мене. — Миндальничаєте дуже, а треба... — Большаков крутнув у повітрі стиснутим кулаком, як то роблять, накручуючи неподатливий автомотор або загвинчуючи до краю гайку.

Абрамов мовчав, терпляче чекаючи на дальші докори й кпини.

Хоч усі колони були повідомлені зранку про приїзд Большакова, але поява большаковського газика на кожній колоні скидалася на циклон, що зриває поверхневі тонкі нашарування, під якими зняли недоробки, невиконання плану, занепад дисципліни й нехлюйство. Сам Большаков перевіряв особовий склад колон, скрізь виявляючи філонів та відмовників, котрі через попуск нижчої таборової адміністрації вилежувались по бараках замість «вкалувати» на трасі. Така розхлябаність дедалі більше дратувала Большакова, й він аж охрип, гримаючи на начальників колон та їхніх помічників:

— Хто дав вам право не виконувати план? Хто? Я ще візьмусь за вас! Я вам покажу, як треба працювати!

Він ще не встиг цілком прохолонути від викритого безладдя на попередній колоні, як ми вже під'їхали до зони нового таборового пункту, швидко пройшли через вахту, де виструнчились перед таким високим цабе вахтери, й попрямували до кабінету начальника колони.

Тут повторились попередні сцени, коли Большаков вимагав од Абрамова особовий склад колони, той брав у мене приготований аркушик з прізвищами в'язнів, статтями обвинувачення й строками (звертатись безпосередньо до мене по ці аркушики Большаков вважав за нижче від своєї гідності), і починалась нудна, забарна морока з розпитуванням, скільки людей виведено на роботу й скільки та чому залишилося в зоні.

Завурче, стоячи перед Большаковим, під яким тріщав од великої ваги дерев'яний стілець убогої таборової меблі, перелічував, називаючи на прізвища тих, хто із залишених у зоні належить до госпобслуги або звільнений через хворобу. І все ж Большаков, рахуючи на своїх коротких, пухких, як ковбаски, пальцях, запримітив якогось Свєтлова, що не був ні кухарем, ні хліборізом, ні водовозом, ані дроворубом і не значився в списку хворих, якого шанобливо подав Большакову лікпом, а проте лишався в зоні.

— А чому цей не на трасі? — суворо спитав Большаков завурче. Той трохи зніяковів і, силувано всміхаючись, улесливо пояснив:

— Це христосик...

Христосиками в таборах звали сектантів, що були засуджені за свої релігійні переконання, але затято трималися своєї віри.

— Так чого ж ви з ним миндальничаєте? Якщо він христосик, то його в першу чергу треба було послати вкалувати на найтяжчу роботу! — заревів Большаков.

— Усе робили: виштовхували за зону й гнали на роботу дрином, зв'язували й везли в мороз на трасу — все одно нічого там не робить...

— У кандей[1] треба було його, сучого сина, на триста грамів хліба і воду! — зауважив Большаков.

— І це робили. Останній раз цілий місяць просидів, і хоч би що — вийшов із кандею такий самий, як і сів туди... Зате в зоні робить що завгодно: накажи йому клозет вичистити — вишкрябає так сумлінно, аж дно блищить; чи, приміром, білизну випрати — ніяка праля так добре не випере, як він...

[1] К а н д е й *(кримін. жаргон)* — карцер.

— Так ото через те ви й миндальничаєте з ним? Ану приведіть його сюди — я йому вставлю зараз клепку!

Досі мені майже не доводилось бачити в ув'язненні сектантів, і мені здавалося, що зараз тут стане лицемірно зничена постать, яка за єдину оборону собі обрала мовчання. Але чоловік, котрого за кілька хвилин привів завурче, аж ніяк не був схожий на той пригнічений образ, що його наперед створила моя уява.

До кабінету начальника колони ввійшов смаглявий чоловік з невеликою чорною бородою і низько стриженим, як у всіх в'язнів, волоссям на голові. На ньому був благенький люстриновий піджачок і старі кирзові чоботи (видимо, христосик тримався свого одягу й не хотів убиратися в таборове). Трохи нижчий від середнього зросту, він був цілком спокійний, дарма що виклик до високого начальника не віщував йому нічого доброго. Злегка, без найменшого вияву пошани й запобігання, він уклонився й став біля дверей. Ні цікавості — чого це його викликано до начальства, ні турботи про те, чим закінчиться цей виклик, не позначилось на його незалежного вигляду обличчі.

Большаков, зручніше вмощуючись на вузькому для його тулуба стільці, висунув далеко наперед ноги й пильно вдивлявся в христосика.

— Ти Свєтлов? — похмуро спитав він.

— Так, Свєтлов Іван Тимофіїв,— незворушно відповів приведений.

— Стаття? Строк?

— А мене це не обходить, питай їх,— Свєтлов мотнув головою в бік начальника колони й завурче, що сиділи поруч Большакова.

— Як то не обходить? — спитав Большаков, і в його хрипломy голосі почулося ледве стримуване роздратування.

— А так, то вирікав драконів суд, якого я не визнаю...

— А який же суд ти визнаєш? — злоління тихо допитувався Большаков.

— Божий! — коротко, але твердо відповів Свєтлов.

— Так це через той божий суд ти й кантуєшся, в бога, Христа, богородицю!.. — скаженіючи, вилаявся Большаков.

— Для християн усе роблю, душу свою віддам за них; для дракона ж і пальцем не поворухну! — рішуче проказав Свєтлов, і в темно-карих очах його блиснув вогонь фанатика, готового прийняти всяку муку.

— А хто ж це дракон? — зацікавлено спитав Большаков, потягнувши до себе праву ногу й зігнувши її в коліні, щоб міцніше триматися на вузькому для нього стільці.

— Дракон ось,— показав Свєтлов вказівним пальцем правиці на великий портрет Сталіна, що висів посеред кабінету на стіні, й це змусило Большакова з напругою повернути гладку шию назад.

— А ці хто? — кивнув Большаков у бік, де за Сталіним висіли Молотов, Ворошилов, Ягода.

— Це слуги дракона,— Свєтлов ступив крок наперед і, як екскурсовод у музеї, став показувати простягнутим вказівцем на портрети: — Це перший слуга дракона, це другий, третій...

Усі в кабінеті напружено мовчали, чекаючи вибуху большаковського гніву. Адже за самі тільки слова про Сталіна Свєтлову загрожували нові десять років ув'язнення, якщо навіть не розстріл як невиправному злочинцеві. Проте Большаков стримався. Він підтягнув ліву ногу й, схиливши на руку голову, тихо спитав:

— А я ж хто по-твоєму?

— Ти дрібний слуга дракона.

Я стояв біля вікна, спостерігаючи цей нерівний двобій. І враз мені пригадалася картина художника Ге: годований, самовпевнений Пілат питає худого, змученого бичуванням Христа: «Що таке істина?» За одним стоять залізні римські легіони й уся могутня імперія, що підкорила народи, за другим — гурток послідовників, з яких один уже зрадив, а другий тричі зрікся свого вчителя, й непохитне переконання, втілене в слово. Здається, відповідь одна: де сила, там і право, й істина. Але

йдуть вони, Христос і Пілат, через віки й континенти, падають старі імперії й постають нові, зникають давні релігії й народжуються інші, але що далі, то більше й більше тьмарніє постать Пілата й, певно, давно б уже на скрижалях історії стерлось його ім'я, якби він не віддав розіп'яти Христа, а його безсила жертва з праху й тліну Голгофи високо підноситься над світами й горне до себе людські серця...

То де ж істина? І хто переможе зараз: наділений майже необмеженою владою в таборі Большаков чи безправний, але незламний у своїй вірі Светлов?

З хвилину Большаков мовчки розглядав зухвальця-зека, ніби приміряючись, куди дошкульніше його вдарити, потім перевів дух і сказав:

— Ну, я всю цю чортіаню виб'ю з твоєї голови...

Раптом Большаков, ніби спам'ятвашись, осатанів:

— Виб'ю! Чуєш?! У баранячий ріг скручу, з Светлова зроблю тебе Чернова, а ти таки будеш у мене вкалувати на трасі! Будеш!!

Большаков люто грюкнув кулаком по столу, аж підскочило прес-пап'є й задзеленчали мідні покришечки на каламарях письмового приладдя.

Але ніщо не ворухнулось на смаглявому обличчі сектанта, і він спокійно, як і перше, промовив:

— Мучити мене, терзати ти можеш: це тобі дано. Але душу мою здолати... — Він підступив мало не впритул до Большакова й, нахилившись над його тушею, що розвалилась на стільці, скорботно сказав, ніби жаліючи свого мучителя: — ...тобі несила. Моя душа підвладна не тобі, а... — Він високо злетнув угору руку, і в очах його спалахнув такий вогонь, що Большаков мимоволі посунувся з стільцем назад, а начальник колони й завурче схопилися з місць. — ...А богові! — вигукнув сектант, і була в його голосі така сила переконання, що навіть у мене, байдужого до релігійних справ, сипнуло морозом по спині.

Але недарма збентежились начальник колони й завурче. Светлов звільна опустив руку, відступив назад до дверей і випростався, чекаючи кари. А обличчя його світилось радістю.

Минула якась хвилина, коли Большаков з зусиллям одірвав погляд від очей незвичайного зека й прийшов до пам'яті.

— Заберіть його! — буркнув він до завурче й, коли той вивів Светлова, коротко кинув Абрамову: — Їдьмо.

Ми не поїхали до трьох колон, що нам лишалося оглянути, а завернули назад. Большаков їхав мовчазний і насуплений. У штабі району він ненадовго затримався в кабінеті Абрамова, швидко вийшов відтіля й, плюхнувшись важким своїм тілом у машину, скомандував шоферові:

— В Урульгу! Та жвавіше!

Пізно ввечері я приніс до Абрамова чергові папери на підпис. Мій шеф помітно ожив, задоволений, що досить легко збувся клопоту з візитом Большакова, швидко підписав папери й усміхнувся до мене:

— Ось і пронесло грозу...

Я не стерпів, щоб не спитати, як саме Большаков розпорядився щодо Светлова. Якщо він не дав ніяких вказівок на колоні, то, напевне, зайшовши в штабі до кабінету Абрамова, дав волю своєму гніву.

— Розумієте,— розвів руками шеф,— не знаю, що сталося цього разу з Большаковим: ніякого розпорядження! Ні під суд, ні в ізолятор, ні навіть на роботу — нічого не сказав!.. Скільки знаю його, такого ще не траплялося з Большаковим!..

Через дванадцять років, коли мене привезено до Совгавані на звільнення з табору, я, одержавши належні документи й ще не звикши ходити без конвою, йшов, розглядаючись, вулицею незнайомого міста до міліції дістати паспорт. Зненацька я бачу перед собою Абрамова, про якого давно забув уже. Мій колишній начальник, чимось заклопотаний, ішов назустріч, не помічаючи мене. Він постарів і мав досить підтоптаний

вигляд, проте, коли я привітався до нього, він одразу впізнав мене, зрадів і після звичайних у таких випадках розпитувань — коли, куди й чого, поздоровив мене із звільненням і, усміхнувшись, спитав:

— А ви пам'ятаєте в першому відділі БАМЛАГу начальника Большанова?

— Ще б пак не пам'ятати, а надто тої сутички його з сектантом... — я спинився, пригадуючи прізвище.

— З Светловим,— підказав мені Абрамов і похитав головою. — То був номер, скажу я вам!.. Так Большанов і не покарав чогось того Светлова — ні тоді, ні пізніше. Але чи вцілів той сектант у страшний для таких, як він, 1937 рік — не знаю: мене переводили після закінчення основних об'єктів з відділу до відділу, поки я не опинився аж тут, на самому краю світу — в АМУРЛАГу... А от Большанов не перетягнув через той рік.

— Як? — здивувався я.

— А так: у червні того року Большанова несподівано для всіх арештовано, а в грудні засуджено на десять років...

— Якісь зловживання виявили, чи що? — висловив я здогад, але Абрамов заперечливо похитав головою:

— У тому-то й річ, що ні. Засуджено Большанова за тою клятою п'ятдесят восьмою статтею, яку він так ненавидів...

— За п'ятдесят восьмою? — перепитав я, не ймучи віри почутому.

— Так, так, за десятим пунктом тієї статті — за контрреволюційну агітацію!

Я стояв ошелешений.

— Тоді, знаєте, така круговерть скрізь пішла, що я й досі нічого не розумію...

Я глянув на годинника біля пошти, боячись спізнитись до паспортового столу міліції, і ми попрощались. Абрамов, міцно тиснучи мою руку й висловлюючи всякі побажання, наостанку сказав:

— Старайтесь тільки більше не попадатись сюди, голубчику!

Ми розійшлись у різні боки, і я, думаючи про разючу мінливість Большанової долі, знову згадав картину Ге. Та хоч як намагався я, але ніяк не міг уявити собі намісника римського імператора в далекій Іудеї, прип'ятого до такого ж хреста, як і той, на якому розіп'яли колись з його наказу невідомого Ісуса з Назарета.

ХТО ТАКИЙ ІСУС ХРИСТОС?

У другій половині квітня теплішає і в Забайкаллі, і сонце лагідно світить навіть у Букачачі, цій обділеній богом і проклятій людьми місцині, де коло двох неглибоких вугільних шахт розкинувся широким квадратом табір примусових робіт. Сонячна днина вигнала всіх, хто прийшов із денної зміни в шахті й устиг пообідати, з бараків надвір, щоб хоч трохи погрітись бодай на призахідне сонце, якого вони через роботу у вічній темряві так мало бачать. Тільки з крайнього відділку першого барака, де міститься бригада указників, ніхто не вийшов. Та й чого їм іти, коли вони й без того надихались свіжого повітря, працюючи цілий день на підсобних роботах не в глибині земних надр, а на поверхні. Вони щойно повернулись із таборової їдальні, і хоч баланда з турнепсу й якоїсь гички та рідесенька кашка зовсім не вдовольнили їхнього апетиту, проте після їди краще полежати, ніж хтозна-чого тинятися без діла між сірими, непоказними бараками. Люди в цій бригаді здебільшого літні, поважні, що знають ціну праці й відпочинку. Щоправда, вони ще не звикли до таборових умов, а тому й думки їхні весь час линуть до далекої Рязанської області, до своїх домівок і кревних, від яких одірвало їх суворе життя. Усі вони за своєю вдачею домувальники, і їм ніколи б не бачити Сибіру й Букачачі, якби кожний із них десь у себе вдома не спізнився на роботу

в теперішній воєнний час більше, як на п'ятнадцять хвилин. За це їх покарано трьома роками позбавлення волі згідно з указом про спізнення. Саме через це вони й звуться указниками, становлячи собою якусь нову таборову породу людей, не схожу ні на побутовців — усяких злодюг, грабіжників і вбивць, ні на «ворогів народу» або контриків, засуджених за політичною 58-ю статтею Кримінального кодексу.

В'язні, або зеки, жартома звуть цих бородатих указників проказниками, дарма що ці поважні рязанці вж ніяк не скидаються на пустунів і збиточників, що криються під російським словом «проказники». Це скоріше якісь сусальні мужички з дореволюційних російських шкільних хрестоматій, що з примхи долі перенеслись у наш букачачинський табір — місце цілком сучасне й реальне.

Серед цих, загалом схожих один на одного членів бригади виняток становить, як сторонній предмет, чи, як кажуть у Росії, «инородное тело», уркач Петров, особа вельми непевна й темна. До того темна, що й не віриться, чи він справді Петров, а не якийсь Іванов або Сидоров. На прозвисько він Обезяна, і це так прилипло до нього, що навіть поважні указники інакше його й не звуть. Хто зна, чого таборове начальство впихнуло Обезяну в цю роботящу бригаду. Може, тому, що Обезяна ніби «зав'язав» своє минуле й надумав виходити на роботу, чим зрадив «закон» блатних, і тепер йому небезпечно перебувати серед своїх недавніх побратимів; а може, йому доручено нишком наглядати за новими таборовцями, щоб ті не перейнялись духом контриків, які нв цьому таборовому пункті їх звідусіль оточують. Так воно чи ні, а Обезяні в цій бригаді, де не можна ні вкрасти, ні нашкодити, бо одразу ж упіймають і тяжко битимуть, пісно й нудно. Знічев'я він то блукає нервово по приміщенню, як замкнутий у клітку вовк, то кидається раптом на нари, задираючи при цьому високо ноги.

Відрізняється від своїх неворушких, приголомшених крутим поворотом долі земляків і їхній бригадир, котрого всі звуть скорочено, по батькові, Митрич. Це літній, але досить ще енергійний чоловік, що, видати, бував у бувальцях. На противагу своїм землякам, він неголений, проте, як і бородані, релігійний. Він навіть демонстративно показує свою вірність богові, й якщо інші тільки потай шепочуть молитви у свої густі бороди, то Митрич, не звертаючи уваги ні на кпини начальства, ні на глузування в'язнів, ревно хреститься в їдальні перед тим, як сісти хлебтати баланду, й щиро дякує богові за малопоживний таборовий обід. Він самовіддано обстоює свою бригаду й через те має постійний клопіт з нарядником, якому — аби вигнати людей на роботу, а до того, що в когось порвалися чуні або комусь і досі не видано бушлата, байдуже. Щодня Митрич щось доводить нарядникові, в чомусь переконує, щось канючить у нього і так тому набрид, що нарядник не може спокійно говорити з Митричем і раз у раз кричить йому: «Ні, я таки виб'ю з тебе цю рязанщину!»

Що саме має на увазі нарядник під словом «рязанщина», важко сказати. Може, наполегливе обстоювання інтересів своєї рязанської бригади, а може, й ті характерні слова, всякі «давеча», «намедни», «посулить», які зникли в сучасній російській мові, але якими, наче навмисне, послугується Митрич під час своїх невеселих розмов з нарядником. Та хай собі нарядник кричить що хоче, Митрич знає — нарядники, як і все на землі, не вічні, вони часто міняються, а бог на небі незмінний, завжди один. Тому Митрич і далі хреститься, молиться й усяко захищає свою бригаду. Ось і зараз він затримався в нормувальника й щойно тільки прийшов до барака, бо нормувальник ніяк не хотів зараховувати перенесення козел з місця на місце, а Митрич записує кожен порух своєї бригади на роботі, бо від цього залежить вага хлібних пайок на завтрашній день.

— Ех, братці мої, товаришочки! — каже він, сідаючи на ослона біля столу, щоб трохи перепочити. — А сьогодні ж страсний четвер. Люди підуть на страсті, слухатимуть у церквах дванадцять євангелій, повер-

нуться додому із запаленими страсними свічками... — Митрич сумно прицмокує, мовляв, а нам тут усе це зась, і пускається далі в елегійні спогади: — А завтра підуть до плащаниці, знаменуватимуться... А там великодня ніч, співатимуть «Христос воскрес», святитимуть паски...

Обезяна, що нудиться й не знає, чим би заповнити час до вечірньої перевірки й роздачі горбушок[1], каже:

— А ти б, Митричу, розказав нам що-небудь про Христа, якийсь би романисько про нього тиснув[2].

Митрича зовсім не бентежать такі, зовсім не підходящі до божественного імені вислови, бо він знає, що блатар Обезяна інакше й не може вимовити своє бажання, в тому не звертає на них особливої уваги, задоволений уже з того, що Обезяна обійшовся якось цього разу без матюків, якими пересипав звичайно свою мову, мов усіма розділовими знаками.

Що ж, думає Митрич, чом би й не розповісти Обезяні про Ісуса Христа, не спробувати навернути цю погрузлу в гріховну твань душу на праведну путь? Чи ж не повірила в слово боже розпутниця Магдалина й чи не звернувся до спасителя з каяттям розіп'ятий разом із ним розбійник? Просвітити невіру — це теж добре діло, що зарахується тобі на останньому страшному суді, котрого нікому не обминути — ні слідчим і суддям, ні попкам[3] на таборових вишках, ні всяким нарядчикам. Митрич підсуває ослін ближче до Обезяни, відкашлюється для поважності й починає оповідати про останній вступ Христа до Єрусалима. Хоч оповідає він за євангелієм, але, щоб Обезяні було зрозуміліше, Митрич дуже осучаснює свою розповідь. Іноді він помиляється, неправильно вимовляючи юдейські слова, але то нічого: Обезяні, котрий, мабуть, уперше чує серйозне слово про бога, байдуже, чи сказано «синедріон» чи «сердон», «осанна» чи «окосна», — його цікавить зміст, а не форма.

— ...І ось Ісус Христос зі своїми апостолами в'їхав на осляті в Єрусалим.

— На ішаку? — здивовано перепитує Обезяна, що хоче виразно уявити собі картину. Цих низеньких, довговухих тварин Обезяні доводилось бачити під час наїздів до Ташкента, але цей вид транспорту не викликав у нього приємних спогадів, бо на ташкентському базарі Обезяна піймався на крадіжці й старі узбеки, позлазивши зі своїх ішаків, добре натовкли йому боки.

— На осляті,— повторив Митрич, бо слово «ішак» йому видається блюзнірським, і пояснює: — Як тоді не було ще автомашин, то їздили на ослах. Зрозумів?.. Ось народ, побачивши Ісуса Христа, певна річ, радіє і кричить йому: «Осанна у вишніх!..»

— Яка Оксана? Чому у вишнях? — не розуміє Обезяна.

— Дурню! Які там вишні! Це, як сказати по-нашому, то означає: «Здрастуй, всевишній». Треба розуміти божественні слова! — повчально зауважує Митрич і оповідає далі: — Народ, значить, радіє, розмахує вербами — сказати б, вітає Ісуса Христа, бо діло було у вербну суботу, а жиди проти. Не вітають, не кричать, а тільки мовчки, сердито дивляться на нього. Їм, бачиш, не до шмиги, що Ісус Христос приїхав у Єрусалим. Та й нема нічого дивного в тому: вони ж бо навіть у єрусалимському храмі розвели спекуляцію — торгують там голубами, що їх люди в жертву приносять. Ну, Ісус Христос як побачив таке неподобство, то взяв нагая та й повиганяв тих спекулянтів-торгашів геть із храму.

Обезяна напружено морщить чоло, бо багато чого йому невтямки.

— Стривай, Митричу, виходить, Ісус Христос теж був проти приватної торгівлі? Як комуністи, чи що?

Митричеві аж звціпило від такого несумісного порівняння, й він докірливо хитає головою:

— І скаже ж таке! Та хто ж розумний буде проти приватної торгів-

---

[1] Горбушка *(кримін. жаргон)* — хлібна пайка.
[2] Тиснути *(кримін. жаргон)* — оповідати роман чи якусь історію.
[3] Попка *(кримін. жаргон)* — вартовий на вишці.

лі? Торгуй скільки хочеш, тільки ж не в храмі божому!.. А тут ще й з первосвящениками Анною та Каіяфою Ісус Христос звсперечався, що, мовляв, службу божу вони правлять не так, як треба.

— Анна — це жінка? — знову не розуміє Обезяна.

— Ну, хіба ж баба може бути первосвящеником! — дивується з Обезянової некмітливості Митрич.

— А чого ж зветься як жінка?

— Бо й первосвященики були жиди. А в жидів усе навпаки. Вони навіть пишуть не по-людському, а з правого боку наліво.

Митричеві здається, що він уже пояснив усе цілком достатньо й можна переходити до головних сюжетних вузлів.

— Усе це жидам, звісно, не сподобалось, і вони підманули одного з учнів Ісуса Христа, Юду, на прізвище Іскаріотський, щоб той у них стукачем став і про все, що робить і каже Ісус Христос, доповідав їм.

— Юда — теж жид? — поцікавився Обезяна.

— А хто ж би він ще був, як не жид! Він і продав свого вчителя за тридцять срібників, по-нашому б сказати — за тридцять карбованців.

Ситуація тепер стає цілком зрозуміла, й Митрич розповідає про арешт Ісуса Христа в Гефсіманському саду й суд над ним у синедріоні.

— А в тому сердоні сама жидова засідала. Тільки один і був між ними чесний чоловік — Никодим, але що він міг удіяти один проти всіх? Тільки співчував, а так нічим і не допоміг... І присудили ті жиди з сердону Ісусові Христу вишну[1], цебто — по-тодішньому — розіп'ясти на хресті, бо тоді вони ще не навчились розстрілювати. Присудити-то вони присудили, але такий порядок був, щоб їхній вирок затвердив ще Пілат Понтійський...

— А хто такий Пілат? — питає Обезяна.

— Пілат Понтійський — це як, сказати б, у нас тепер Калінін у Кремлі. Отож привели вони Ісуса Христа до нього, а Пілат Понтійський вислухав, що ті жиди гергочуть, та й каже: «Не бачу складу злочину. Ні під яку статтю він не підходить». І вже хотів пустити Ісуса Христа...

Обезяна так захопився розповіддю Митрича, що й ноги спустив з нар, але йому ще не все ясно:

— Ісус — це значить ім'я, а Христос — як розуміти?

Митрич на хвилину завагався від такого несподіваного запитання, але прикинув думкою і спокійно каже:

— А Христос — це отечество.

Митрич, як і багато простих людей у Росії, на означення когось по батькові каже не «отчество», а «отечество», але Обезяна цього не помічає, він хоче знати про героя розповіді все:

— Добре, а фамілія ж його як?

— Дурню! Хіба ж у бога може бути фамілія? — скрушно хитає головою Митрич і переходить до найтрагічнішої частини оповідання, де, сподівається, вже не буде безглуздих запитань.

— І Пілат Понтійський пустив би був Ісуса Христа, хоч сам був не християнської віри, то жиди зняли такий гвалт, що Пілат Понтійський аж вуха затулив. «Як то не підходить під статтю? — кричать жиди. — Таж він підбурював людей проти самого імператора римського!» Тут Пілат Понтійський бачить, що жиди Ісусові Христу контру шиють, а це вже діло серйозне, бо коли вони настукають на нього імператорові (а це все'дно, що у нас Сталіну) — то буде і йому непереливки...

— Стривай, Митричу, от ти кажеш усе — жиди, жиди,— не втерпів, щоб не спитати, Обезяна, який цілком пройнявся незвичайним сюжетом. — А сам Ісус Христос якої ж нації був?

— Як це якої? — дивувався Митрич з безмежної дурості Обезяни. — Звісно, російської! І спитає ж таке!..

У цей час знадвору чути, як біля вахти б'ють у прив'язану до стовпа рейку,— сигнал виходити в'язням на перевірку, і бригада рязанських

[1] Вишка *(кримін. жаргон)* — вища міра кари, розстріл.

бородвиів, кректячи й огинаючись, поволі йде надвір. Обезяна неохоче встає з нар і, міцно вилаявшись, каже до Митрича, котрий, як бригадир, виходить останній з барака:

— Не дали дослухати, гади! А такий же цікавий роман!..

Серпень, 1972 рік

«КІННИЙ МІЛІЦІОНЕР»

Це тільки на перший погляд Беймбет Кунанбаєв видається дикуном і відлюдком, але досить придивитись до нього пильніше, спробувати поговорити з ним, як побачиш, що цей літній казах, якому перейшло вже за п'ятдесят, є добродушна, але вельми скривджена в житті людина. Так скривджена, що й досі не може очуматись, дарма що відтоді, як заподіяно йому страшну кривду, минуло вже чотири роки. Легко сказати — чотири роки, а скільки за цей час випало лиха на бідолашного Беймбета! Скільки довелось йому зазнати поневірянь, голоду, холоду, муки, куди тільки не носило його скаламучене житейське море, мов безвільну тріску, а які сніги й морози не закидало Беймбета! Якби хтось сказав йому раніш, що все це станеться з ним насправді, а не насниться в гарячковому страшному сні, Беймбет не повірив би. А ще ж треба шість років дожидати, коли він знову зможе повернутись у свій степовий аул, спати не на верхніх нарах, а в юрті, на кошмі, пасти коні, пити кумис, відкочовувати влітку на свіжі пасовиська в гірський район Алатау... Та й чи діждеться того Беймбет, чи витримає ще шість років, коли й протягом чотирьох у нього так надломилось здоров'я, що Беймбета вивели з шахти як непридатного до важкої підземної роботи й поставили працювати на поверхні — у вентиляції.

Робота ця неважка, та, власне, й ніякої роботи нема: виведуть Беймбета разом з іншими за таборову зону, поставлять біля шурфу, через який скидають у шахту кріпильне дерево, й лишать його під нагляд конвоїра з дудоргою[1]. Біля шурфу розкарячив чотири залізні ноги вентилятор, що його має пильнувати Беймбет: увімкнути рубильник, щоб вентилятор нагнітав у шахту свіже повітря, й коли-не-коли помацати залізні боки вентилятора — чи не перегрівся мотор. Якщо це взимку чи ранньої весни, Беймбет повинен назбирати трісок та всякого ломаччя, що лишилось од кріпильного дерева, й розвести багаття, бо треба грітись конвоїрові й самому собі. Оце й уся робота, а далі сиди і думай невеселу думу. Беймбет і побалакав би з конвоїром про те, про се, але конвоїрові з ВОХРи[2] не годиться розмовляти з в'язнями, та, коли б той і переступив з нудьги через заборону, Беймбет однаково не зміг би з ним розговоритись. На заваді стала б російська мова, котру Беймбет, людина з глухого, віддаленого аулу, зовсім не знав до ув'язнення, а, опинившись у таборі, відчув себе застарим, щоб вивчити її до пуття.

Певна річ, за чотири роки Беймбет навчився сяк-так висловлювати по-російському свої бажання, й у нього утворився невеликий запас російських слів, але які ж ці слова, підхоплені з таборового оточення, непевні, ба навіть небезпечні!

Занедужав якось Беймбет — кололо в боці й судомило ногу. Ледве дійшов до медпункту, де, дочекавшись з бідою своєї черги, каже лікарці:

— У боці мені дуже х...

Лікарку аж пересмикнуло всю від такого непристойного слова, та ще з уст літнього казаха.

---

[1] Дудорга (кримін. жаргон) — рушниця, гвинтівка.

[2] ВОХРА — воєнізована таборова охорона.

— Це що таке, Куивнбаєв? Як ти смієш так висловлюватись? Я тебе й слухати не хочу!

Не вірнть, мабуть, лікарка Беймбетові, думає, що він з якоюсь мастиркою[1] прийшов, щоб закосити[2] звільненни. Але, якщо лікарка не звільнить Беймбета від роботи, як йому працювати в шахті, коли він ледве на ногах стоїть? І Беймбет став благати:

— Поліно Сергіївно! Я не косарик[3], ні, косити не треба, недобре це. Я правду кажу: мені джуда джаман![4] — вихопилося в нього з одчаю по-казахському, але похопився, що лікарка не зрозуміє його, й знову повторив непристойне російське слово.

Сама засуджена за щось на десять років, лікарка Староверова не терпіла цинічної таборової лайки й була б прогнала Беймбета, якби позад нього в черзі не стояв колишній адвокат Гостицький, що, посміхаючись, пояснив лікарці:

— Та він же інакше й не може сказати, Поліно Сергіївно. Це невинне дитя природи трохи вже перевиховалось у виправних таборах, і ось маєте наслідки...

Лікарка, все ще сердито поглядаючи на Беймбета, натерла йому бік якоюсь мастю, записала на звільнення від роботи, але наостанку насварила ще раз:

— Дивись мені, Куранбаєв, щоб я від тебе більше такого не чула!

От і говори після цього по-російському, де раз у раз можеш ускочити в халепу через якесь ніби звичайне, а насправді дуже підступне слово! Надто коли говориш з начальниками. Єдине тільки й є в росіян певне слово — «давай». Його і начальство раз у раз каже: «давай на допит», «давай на етап», «давай на роботу»; і навіть коли в'язневі випадає зрідка щось приємне, однаково — давай: «давай у лазню», «давай одержуй посилку». Цим словом і користується Беймбет у всяких життєвих випадках — чи то просить у їдальні свою порцію баланди, добродушно кажучи «давай-давай-давай», чи коли конвоїр біля шурфу наказує розвести багаття коротким «давай вогонь», Беймбет і тоді відповідає погідливо: «Давай-давай-давай»,— хоч конвоїр після цього підозріло скошує на нього очі: чи не кепкує з нього ця азіатська контра?..

Ось тому й мовчить здебільшого Беймбет. Звлізе в бараці на свою верхотуру — верхні нари, куди загнали його спритніші молодші в'язні, сяде на розстеленому старому бушлаті по-турецькому й думає.

І досі в пам'яті йому та ніч, коли в аул приїхали по Беймбета на машині росіянин у цивільному й казах у кожушку з наганом при боці. Перевернули шкереберть усе в юрті, чогось шукаючи, й, нічого не знайшовши, повезли Беймбета спочатку в Джамбул, а далі в Алма-Ату.

Ще раніш, так само вночі, забрали в аулі вчителя й колгоспного зоотехніка, і люди не знали, що й думати. Що ж воно тепер кажуть в аулі про Беймбета, котрого всі знали як доброго, лагідного чоловіка, що нікому не завдав ніякої шкоди, ніколи нікого не образив? Сказати б, помилково забрали його, припускаючи, що Беймбет щось украв або переховує чуже, так ні ж — нічого чужого у Беймбета не знайшли, лиш узяли давню-предавню газету, в яку жінка загорнула колись хустину, куплену на базарі в Джамбулі для маленької єдиної доньки: коли підросте й стане дівкою на відданні, тоді йноситиме, а поки що хай лежить у скрині.

Незрозуміло було, чому взяли не хустину, що коштувала таки добрячих грошей, а газету, нікому не потрібний папір, що його досить у всякого начальника? Та чи не в тому газетному папері й таїлася та лиха сила, що призвела Беймбета до його дальших поневірянь? Не раз на допитах

---

[1] Мастирка (кримін. жаргон) — штучна рана чи опух, щоб дістати звільнення від роботи.

[2] Закосити (кримін. жаргон) — незаконно, симулюючи, дістати звільнення від роботи.

[3] Косарик (кримін. жаргон) — симулянт.

[4] Джуда джаман (казах.) — дуже погано.

в Алма-Аті слідчий потрясав тою газетою й гримав з огидою на Беймбета: «Ах ты ж, левосерый конный милиционер!»

Що таке «левосерый», Беймбет і досі не розгадав — занадто-бо мудре російське слово, але чому слідчий закидав йому службу в міліції, та ще до того ж у кінній, Беймбет не міг зійти з дива. Та й хіба за службу в міліції карають? Ні в тюрмі, ні на етапах, ні в таборі Беймбет ще ні разу не бачив колишнього міліціонерв. Всяких людей доводилось йому зустрічати по цей бік життя — колгоспників, робітників, учених, навіть з начальства попадались часом в'язні, але міліціонера жодного. В аулі, де жив Беймбет, взагалі не було міліції; у Джамбулі, куди зрідка приїздив на базар Беймбет, йому траплялося бачити міліціонерів, але він звжди бокував від озброєних людей. Діла до них у Беймбета не було, а випадково з ними стикатися не слід: за тими, що мають шаблю й наган, стоїть право й сила, і ліпше бути від них подалі.

І все ж слідчий вважав його за кінного міліціонера...

Беймбет таки побачив учителя з їхнього аулу. В Алма-Аті на зводинах, де їх звели вдвох, щоб вони признались в своїх злочинах, викриваючи один одного.

Учитель, змарнілий, блідий, видно, чимсь дуже наляканий, говорячи по-російському, стверджував, що він сам і Кунанбаєв таки були «левосерыми». Хоч як напружував думку Беймбет, але так і не міг збагнути значення того загадкового російського слова й тільки, знай, торочив, що він ні в кінній, ні в пішій міліції ніколи не служив... Розпитати вчителя про «левосерого» Беймбетові не вдалося, бо їх швидко розвели по різних камерах. Звели їх ще раз усіх трьох — Беймбета, вчителя й зоотехніка — на суді, але там розмовляти підсудним між собою не дозволялося, й Беймбет нічого не міг розпитати в учителя. На суді вчитель хоч і говорив по-російському, та Беймбет зрозумів, що він визнав себе за «левосерого», зоотехнік щось заперечував, а Беймбет був ні в тих ні в сих, проте це не допомогло нікому з них, і суд одважив кожному по десять років далеких таборів.

Хто зна, може, вчитель і справді був якимось «левосерым»,— він чоловік учений, знав не тільки арабське письмо, а й російське, і Беймбетові до нього не рівнятись. Але чого Беймбета приплели до цієї дивної історії? Не інакше як хтось щось набрехав на Беймбета. Але для чого? Хто? Адже Беймбет ні з ким не сварився, нікому не заподіяв шкоди...

І знову думки, гадки, припущення, від яких тільки болить голова, але так ні до чого й не додумаєшся.

Особливо напосідають на Беймбета думки й спогади навесні, коли й у Букачачі починає пригрівати ясне сонечко й навіть у дворі таборового пункту крізь затоптану багатьма ногами землю пробивається зелена травичка. В такі дні Беймбет не витримує своєї вимушеної самотності, злізає з своєї верхотури, підходить до колишнього колгоспного рахівника звідкілясь з України, Бондаренка, й сідає поряд нього на нарах.

Трохи помовчавши, Беймбет глибоко зітхає й каже:

— Ех, Бондаренку, якби ти бачив, як у нас у цю пору росте трава в степу, а степом іде один верблюд, а за ним другий, третій, четвертий, а збоку біжить маленьке верблюденя й скубе зелену травичку,— ти б плакав великою сльозою!..

Бондаренко не глузує з Беймбета, не проганяє його, як інші, він тільки мовчки хитає головою на знак згоди й пише далі, підклавши під папір диктову дощечку собі на коліна. Пише він у вільний від роботи час скарги в'язням і на тому трохи заробляє грошима або продуктами з посилок. У бараці є ще один чоловік, що пише людям скарги,— це колишній адвокат Гостицький, що знається на законах і має навіть маленьку книжечку Кримінального кодексу. Але, хоч як переконливо пише Гостицький, доводячи, що слідство й суд підійшли до справи обвинуваченого однобоко, не врахували, мовляв, того й того, а до того ж ще й порушили якусь статтю Кримінально-процесуального кодексу, відповідь на його скарги одна й та ж сама: підстав для перегляду справи нема. Навіть

самому собі, незважаючи на неодноразові скарги, він не може добитись бодай зменшення строку. Через те Гостицький мало популярний як скаржник, і до нього звертаються по допомогу або новики в таборі, або велемудрі інтелігенти, яких густо згребла останнім часом у табори єжовська мітла.

Зате Бондаренко зажив серед в'язнів великої популярності своїми скаргами, й до нього звертаються навіть з інших таборових пунктів, обіцяючи за написання скарги добру винагороду. Пише він без усяких юридичних дефініцій, не посилаючись ні на статті Кримінального кодексу, ні на урядові постанови, а просто: мене тяжко били на слідстві, і я наговорив на себе чортзна-що. А насправді я не такий, а он який. Тут Бондаренко коротко викладає біографію засудженого й наприкінці звичайно пише: «І де це в радянському законі сказано, що людей можна мучити й змушувати їх взяти на себе неправду? Це ж не старий режим!..»

Дехто побоювався, як би такі гострі вислови не призвели до біди, й на того, хто скаржиться, не впала з Москви ще більша кара, але чи Бондаренкова немудрована писанина розчулювала когось у верховній прокуратурі та у Верховному Суді, чи просто в Бондаренка була легка на скарги рука,— не раз уже бувало, що людині зменшували строк, а одного разу навіть зовсім випустили на волю в'язня, що мав за плечима аж п'ятнадцять років далеких таборів.

От якби написав Бондаренко й Беймбетові скаргу — може б, і його швидше пустили в рідний аул! Така думка не раз уже западала Беймбетові, він і сьогодні підсів до Бондаренка не тільки для того, щоб поділитись спогадами про весняний казахський степ, а й з практичною метою — попросити написати йому скаргу. Але як до цього підійти? Адже за написання скарги годиться віддячити, але що може дати Беймбет, коли в нього нема ні грошей, ні посилок він не одержує?

Відколи забрали Беймбета з аулу вночі, і сліду від нього не лишилось. Ні жінка з донькою не знають, куди він подівся, ні Беймбет не уявляє, чи вони ще живі, що роблять, з чого хліб їдять... Хоч би хтось із Казахстану тут був, то, може, Беймбет і довідався б щось про рідню, але на весь таборовий пункт він тільки один казах. Усі інші з різних країв, про які Беймбет і не чув ніколи у своєму аулі. Багато було казахів у алма-атинській казармі, чимало їхало їх з ним степами, та всіх їх розтрусило на довгій дорозі, що тривала мало не місяць, і в Букачачу привезли з Казахстану тільки одного Беймбета.

Але скаргу конче треба писати — може ж, і на Беймбета зглянеться якщо не аллах на небі, то прокурор у Москві. І Беймбет нарешті зважується просити:

— Слухай, Бондаренку, давай пиши скарга. Скільки скажеш, стільки буду давай тобі балик і горбушка.

Баликом Беймбет називає по-казахському шматочок солоної риби горбуші, що дають в'язням на обід, а горбушкою в'язні звуть хлібну пайку. Не така вже це й знадна плата, бо й горбушка в Беймбета не шахтарська тепер, а поверхнева, важить якихось там шістсот грамів, і хоч Беймбетові доведеться жити якийсь час напівголодь, це йому не первина — аби тільки погодився взяти таку плату великий майстер у справах скарг Бондаренко.

— Скаргу, кажеш? — питає замислено Бондаренко, чухаючи потилицю.

— Скарга, скарга! — збадьорішав Беймбет, що діло ніби йде на лад. — Давай, пиши! Балик, горбушка тобі — скільки скажеш.

Бондаренко ще подумав, зітхнув і погодився. Що ж, у таборовій житусі знадобиться й зайвий хліб з горбушею...

Через кілька днів Бондаренко покликав до себе на нари Беймбета й почав розпитувати:

— Ну, так кажи, що саме тобі шили [1], щоб я знав, як писати.

---

[1] Шили *(кримін. жаргон)* — обвинувачували в тій провині, якої нема.

Бондаренко поклав на коліна диктову дощечку з вирваною із зошита сторінкою і взяв олівця.

— Слідчий шив міліцію. Казав: «Ти, Кунанбаєв, «левосерый конный милиционер», а я ні в кінній, ні в пішій міліції не служив. Неправду казав слідчий...

— Стривай, стривай,— спиняє Беймбета Бондаренко, який нічого не може второпати. — Який «конный милиционер»? А що таке «левосерый»?

— Слідчий так казав, так писав; суд казав — «левосерый», десять років дввв... — розводить руками Беймбет і знову повторює: — А я ні в кінній, ні в пішій міліції не служив.

Бачачи, що з уст Кунанбаєва нічого не добереш, Бондаренко каже:

— Доведеться до трудила[1] йти — розпитати про твою справу, бо щось ти не так кажеш.

— Усе так, усе так! «Левосерый конный милиционер», а я ні в кінній, ні в пішій... — запевняє Беймбет, і Бондаренко вірить йому, але від цього густий туман у загадковій справі, що зацікавила вже й Бондаренка, не розвіюється.

Увечері він пішов до завурче спитати, за якою статтею засуджено Беймбета.

Завурче дістав із шафи формуляр з/к Кунанбаєва й каже:

— Стаття 58, пункти 10 і 11, цебто контрреволюційна агітація й контрреволюційна організація, до того ж ще й 5 років по рогах[2] А що таке?

Бондаренко розповів про незрозумілого «конного милиционера», але завурче зневажливо махнув рукою:

— Бреше, падло! Звик морочити слідчим голову, то й тут темнить[3].

Не добившись нічого а завурче, Бондаренко, якого став доймати запал слідопита, звернувся до Гостицького, хоч звичайно уникав радитися з ним в юридичних справах.

— «Конный милиционер»? — стенув плечима Гостицький, одягаючись на нічну зміну. — Може, вилаяв якогось міліціонера або дав чи не дав хабара? — висловив здогад Гостицький, і Бондаренко побіг одразу питати Беймбета:

— Кунанбаєв! А може, ти вилаяв якогось кінного міліціонера? Пригадай добре.

— Ніколи й не говорив ні з яким міліціонером.

— Може, калим давав?

— Калим джок[4],— відповів по казахському Беймбет, почувши з уст Бондаренка рідне слово «калим».

Так і не з'ясувавши нічого, Бондаренко поспішив і сам на нічну зміну, щоб дорогою до шахти поговорити ще з Гостицьким.

— Мені здається, суть не в «міліціонері», а в чомусь іншому. Може, це був якийсь вигук, що його часто чув Кунанбаєв від слідчого, але розтлумачив по-своєму,— промовив замислено Гостицький і додав: — Але це належить не так до сфери юстиції, як до звичайних кросвордів, а я не мастак їх розгадувати.

Проте наступного ранку Гостицький, повернувшись з роботи й, видно, сам зацікавившись цією юридичною крутиголовкою, підійшов до Бондаренка:

— А чи не означає цей «конный милиционер» контрреволюціонера?

Вони обидва підійшли до Беймбета, й Бондаренко нетерпляче спитав:

— А може, слідчий казав тобі, Кунанбаєв: «контрреволюціонер»?

— А так, так! Сказав: «конный милиционер»,— ствердив Беймбет.

---

[1] Трудило *(кримін. жарган)* — помічник начальника таборового пункту по труду; офіційно — завурче, цебто завідувач обліком і розподілом на працю в'язнів.

[2] По рогах *(кримін. жаргон)* — поразка в правах після відбуття кари.

[3] Темнити *(кримін. жаргон)* — плутати, пантеличити, казати про щось не так, як воно було насправді.

[4] Калим джок *(казах.)* — не було калиму чи якоїсь виплати.

— Ну, ось бачите! — розвів руками, посміхаючись, Гостицький. — А тепер треба розшифрувати «левосерого».

Та «левосерый» ніяк не піддавався тлумаченню. Хоч як прикидали його і Гостицький, і Бондаренко, але нічого з того не виходило. Збивав з пантелику невиразний колір — сірий, що був основою інкримінаційного прикметника. Усякий інший колір ще можна було зрозуміти: червоний — щось революційне, чорний — ідеться про анархізм, навіть зелений — чимось зв'язаний з ісламізмом, але сірий? Та ще до того ж — лівосірий?..

— Нічого не доберу в цій нісенітниці! — стенув плечима Гостицький і вже хотів був іти, але спинився й порадив Бондаренкові: — А ви спитайте про «левосерого» нашого вихователя Дєлова...

— А що може сказати цей зледачілий придурок?[1] — здивувався такій несерйозній пропозиції від серйозної людини, за яку всі вважали Гостицького, Бондаренко.

— Не кажіть, не кажіть так,— заперечив Гостицький. — По-перше, Дєлов — колишній оперативник органів, тільки прокрався й одхопив за це десятку. Не виключена можливість, що він знає секрети специфічної термінології. По-друге, він, здається, працював якийсь час у Казахстані.

І все ж Бондаренко мало сподівався на придатність Дєлова в цій загадковій справі, але іншої ради не було, і хоч-не-хоч він пішов шукати Дєлова.

Знайти вихователя Дєлова в таборовому пункті було нелегке діло.

Засуджений за побутовий злочин, Дєлов належав до привілейованої частини в'язнів і не був зв'язаний ні з місцем роботи, ні з якимись певними обов'язками. На цьому таборовому пункті, де зосереджені були політичні злочинці, він почувавсь у ворожому оточенні. Знаючи наперед, що перевиховати цих людей, які вважають себе за невинно засуджених, однаково не можна, вихователь Дєлов обмежив свою діяльність роздаванням газет та листів і неодмінною присутністю на розводах і перевірках. Порядком виховного нагляду він частенько заходив до хліборіза й на кухню і виходив відтіля ситий і задоволений. Таке дозвільне життя призвело до того, що Дєлов сам став подумувати про потребу якось активізуватись. Надто після того, як хтось на дверях його комірчини написав олівцем: «У Дєлова нет делов». Це, безперечно, була явна контрреволюція, і не завадило б на автора напису завести нове таборове діло, але як ти його знайдеш серед маси замкнутих у собі людей?

А втім, може, саме це й спричинилось до того, що Дєлов зацікавився Беймбетом та його справою.

— Пункт десятий і одинадцятий? — перепитав він Бондаренка. — Але в якій же організації він міг бути?

Вони пішли вдвох допитувати Беймбета.

— Ти в Алаш-Орді[2] був? — суворо спитав Дєлов, але простодушний Беймбет заперечливо захитав головою:

— Ні в Алаш-Орда, ні в Кзил-Орда[3] ніколи не бував. Тільки в Джамбул на базар їздив.

— Значить, Алаш-Орда відпадає,— промовив, роздумуючи, Дєлов. — А ти есером не був часом? — спитав він підозріло й пошепки пояснив Бондаренкові: — У Казахстані траплялись з таким обвинуваченням, але то були здебільшого росіяни...

— Сером? — здивовано перепитав Беймбет і приклав долоню до вуха, щоб краще розчути дивне слово. — Сером не був. Колгоспником був, пас коні, вівці...

— А може, ти «левый эсер»? — допитливо прищулив око Дєлов, і Беймбет одразу закивав головою:

---

[1] Придурок *(кримін. жаргон)* — в'язень, що перебуває в привілейованому становищі й не працює фізично, належачи до таборового начальства.

[2] Алаш-Орда *(казах.)* — єдина націоналістична, контрреволюційна партія в Казахстані за перших років революції.

[3] Кзил-Орда — обласне місто в Казахстані.

— Так, так, слідчий казав: «Ты левосерый конный милиционер»,— а я ні в кінній, ні в пішій...

— Ну, тепер усе ясно, йому сказано: «Ты левый эсер, контрреволюционер»,— закінчив консультацію Дєлов і пішов із барака в своїх виховательських справах до хліборіза.

— Мн-да, політик!.. — саркастично процідив Гостицький, що здалека спостерігав сцену допиту, а Бондаренко, задоволений, що нарешті з'ясовано провину Кунанбаєва, сів з ним поряд на нарах писати скаргу.

— Давай-давай! — радісно потирає долоні. Беймбет, щасливий, що і йому напишуть скаргу. — Так і пиши: ні в кінній, ні в пішій міліції не служив...

ТРИ ЧЕЧЕНИ

У букачачинському таборі ГУЛАГу відбували десятирічне покарання троє братів чеченців, чи, як їх називали, чеченів. Старшому Алі було десь під п'ятдесят років, середульшому Ахметові — сорок, а наймолодшому Мустафі нещодавно минуло тридцять. Злочин їхній полягав у тому, що вони втрьох зарізали уповноваженого по колективізації, і їм не минути б розстрілу, якби родичі, скинувшись грошима по дванадцяте коліно, не захабарили б кого слід, і братам хоч і дали по десять років ув'язнення кожному, але замінили статтю «терор» на «розбій». Протягом довгого етапу з далекого Кавказу до північного табору в центрі Сибіру чеченців зовсім обскубли: де поділися їхні гарні бешмети, черкески з газирями, вузенькі паски із срібними насічками! Лишились тільки чорні шапки-папахи, через які чеченців можна було здалека пізнати.

Букачачинський табір шахтовий, на поверхні роботи дуже мало: бухгалтерія, лампова, де видавали шахтарям лампи й акумулятори, та маленький тартак, так звана пилорама, де поралися три-чотири робітники. Кожен новоприбулий етап в'язнів спускали в шахту добувати вугілля. Така ж доля чекала й трьох братів чеченців. Але кавказькі верховинці, що звикли працювати в горах, високо над землею, виявились зовсім непридатні для праці під землею. Вони навіть не доторкнулись до кайл і лопат і цілу зміну сиділи, схиливши голови в папахах, похнюплені, мов приречені. Довго морочилося з ними шахтове начальство, не знаючи, куди поставити чеченців, щоб вони хоч трохи працювали, нарешті комусь спала на думку прекрасна ідея: зробити чеченців колобочниками. Для вибухових підземних робіт треба заготовляти колобки, цебто глиняні кулі, з яких вибухівники беруть потрібну кількість глини, щоб замазувати отвори в породі або вугіллі перед тим, як зробити вибух. Для цього між шахтою, лікарнею та дальшими бараками з в'язнями стояла невелика халупка, в якій заготовляли ці колобки. Сюди й перевели чеченців. Така робота була їм до вподоби, діло в них пішло на лад, і чеченами стало задоволене і начальство, й вибухівники.

Усе йшло гаразд, але через якийсь час сталась пригода, що змусила начальство замислитись, чи можна чеченців тримати далі на такому жвавому місці, де стільки виявилось спокус для трьох братів, наділених палким східним темпераментом.

У таборовій лікарні працювала медсестрою дівчина на прізвище Берьозкіна, що зовсім їй не пасувало. Їй би зватись Жабоєдова чи Жабокрячева, бо обличчям вона була потворна, справді щось жаб'яче прозирало в ньому, через що, незважаючи на сприятливі умови лікарняного гуртожитку, вона була єдина, за якою ніхто не упадав, тоді як навколо вихрились усякі романтичні історії, але що вдієш, коли хтозна за яку провину доля пустила її у життєвий тираж з такою майже непристойною зовнішністю!..

Одного разу Берьозкіна проходила неподалік від колобочної. Її здалека побачили чеченці й стали заманювати до себе. Показували гаманці, ляскали по них долонями, махали руками, бо до негарного обличчя чеченам було байдуже — їм потрібне було інше.

Природна жіноча потреба чоловічих пестощів змусила Берьозкіну недовго роздумувати, і вона, майже не вагаючись, пішла на запрошення чеченців. Ті замкнули колобочну й узяли не займану досі дівчину в кілька пекельних обертів, пустивши її по своєму вузькому колу.

Бідолашна Берьозкіна потрапила в таку круговерть східної пристрасті, яка не могла їй наснитись навіть у кошмарному сні. Натішившись досхочу, чеченці сунули їй за пазуху десять карбованців і, ледве притомну, виставили з колобочної. Йти вона не могла й сяк-так доповзла до лікарні, де й пролежала десять днів, здригаючись від конвульсій, коли при ній хтось не тільки говорив щось про чеченців, а навіть просто вимовляв слово «Кавказ»...

Пригода з Берьозкіною стала широко відома, і начальство мусило думати, куди прибрати чеченців з колобочної: адже повз них інколи проходили вільнонаймані жінки, і не можна було допустити, щоб вони також зазнали хижацько-пристрасних чеченських обіймів: з цього могли виникнути великі прикрощі для адміністрації шахти й керівництва табором.

І тут комусь із начальства спало на думку: а чи не поставити чеченців сторожами на базу постачання?

База постачання, де я працював помічником бухгалтера, містилася в центрі великої таборової зони; тут була хлібопекарня й комори з продуктами й одягом та взуттям для в'язнів, відціля забезпечувались усім потрібним три таборові пункти й лікарня. Усе було б гаразд, якби не одне лихо, з яким не могло дати собі ради начальство: щоночі на базу постачання робили наскок блатарі. Перелізши через високий паркан, вони зламували замки на коморах і брали там усе, що їм заманеться. Завели були проти цих злодюг здоровенного собацюру-вівчарку, якого спускали на ніч з ланцюга, але злодюги дібрали способу знешкодити пса: ліву руку в зимовій рукавиці обмотували всяким ганчір'ям, щоб вона ставала схожа на ляльку. Озброївшись такою «лялькою», блатар спокійно йшов назустріч здоровенному собаці, і коли той ставав на задні лапи, щоб укусити злодюгу за горло, блатар спокійно запихав йому в пащу цю свою «ляльку». Осатанілий собака шматував зубами ганчір'я, щоб дістатись до людського тіла, а в цей час злодюга спокійно правою рукою з гострим ножем розпорював псові черево. З вивaленими тельбухами собака падав додолу й тут же здихав, а блатар після цього міг спокійно хазяйнувати в коморах.

На новій роботі чеченці показали себе як незрівнянні й незамінні сторожі. Жили вони тепер на базі в маленькій комірчині, щоб, виспавшись удень, виходити на варту, як тільки починало смеркатись. Їм наказано було нещадно бити злодіїв, але не вбивати і ледь живих односити в недалеку таборову лікарню конвти: вбивство на території бази могло завдати неабиякого клопоту начальству.

Озброївшись ломаками, чи по-таборовому — дринами, брати робили засідки й чекали появи злочинця. Коли нарешті глупої ночі блатар перелазив через паркан, чеченці давали йому змогу зайти на базу подалі від паркана, а потім по хижому свисту-сигналу середульшого Ахмета кидалися з дринами на злодюгу, якому й на думку не спадало, що він вскочив у пастку. Брати нещадно били дринами свою жертву, і, мабуть, не один труп лишався б у дворі бази, якби старший Алі, вчасно похопившись, не припиняв екзекуції й осатанілі молодші брати не опускали неохоче свої страшні дрини. Ледь теплого, непритомного злодія брати волокли в недалеку лікарню, де той невдовзі віддавав богові душу...

Такі чеченські розправи призвели до того, що через тиждень блатарі стали обминати базу постачання десятою дорогою, аби не втрапити під чеченські дрини.

Не знаю, чи були вони письменні на своїй батьківщині, але по-російському не вміли ні читати, ні писати й говорили дуже погано. Взагалі були досить дикі. Блатних вони ненавиділи смертельно з часів довгого етапу з Кавказу за те, що ті, користаючись своєю кількісною перевагою

в етапному звгоні, «розшурочили» братів, пооднімавши в них їхній національний одяг. Не інакше як цим можна пояснити той азарт, з яким чеченці розправлялись із спійманими на базі блатними. Тут, як каже приказка, чернеча злоба до гроба.

Якось під час інвентаризації старий чеченець Алі, виспавшись після нічної варти, зайшов до комори, де я й старший бухгалтер переписували канцприладдя та всякі кабінетні речі. Алі побачив великий портрет Карла Маркса. На наше запитання, хто це такий, він, не задумуючись, відповів: «Це цар»...

Цікаво відзначити, що після переселення чеченців на територію бази «жіноче питання» не виникло, хоч на базі працювала завідувачкою взуттєво-швальної майстерні молода, гарна собою жінка Лизавета Петрівна, котра не мала власної провини, а була ув'язнена за свого чоловіка, як член родини високого партійного діяча, розстріляного за якийсь політичний злочин.

Чеченці й помислити не могли повестися з нею, як з Берьозкіною: по-перше, вона видавалася їм усе ж таки якимось начальством, а по-друге, в цю вродливу молоду жінку шалено закохався, з усім палом свого східного темпераменту наймолодший брат Мустафа. Він частенько заглядав у маленьку кімнатку взуттєво-швальної майстерні, де Лизавета Петрівна завжди щось писала. Урочисто висипав на стіл перед Лизаветою Петрівною пригорщу горіхів, або родзинок, або цукерок, чи ще якихось ласощів, що їх одержував у посилках або купував в інших «посилочників»... Лизавета Петрівна, мило усміхнувшись, дякувала, але вимагала, щоб Мустафа забрав назад свій подарунок і більше цього не робив, та Мустафа, пожираючи закоханими очима свою неприступну богиню, клав праву руку на серце й незмінно казав: «Не скучай!» Низько вклонявся й миттю зникав, щоб через кілька днів повторити таку ж саму сцену...

«Жіноча проблема» виникла на базі постачання трохи пізніше, коли в прохідній будці посадили в ролі вахтера молоду вродливу блондинку. Тут східний темперамент чеченців розбурхався на повну силу. Якось мені випало чергувати ніч на базі постачання. Як то належить черговому, я пішов перевіряти, чи висять на коморах замки й чи є на них пломби, хоч тепер у цьому й не було потреби, бо відколи чеченці оселилися на базі, припинились нічні наскоки злодіїв, але правило є правило і порядку треба додержуватись.

Уже смеркалось, коли я пройшов через прохідну, і тут мене вразила незвичайна сцена: три брати чеченці, притуливши дашком до очей долоні, вдивлялись у віконце прохідної будки, де сиділа білява красуня.

— Алі, Ахмет, Мустафа! Ви чому не стоїте на своїх місцях, а робите тут чортзна-що? — гримнувся я на них. Алі й Мустафа п'яново одійшли вбік, а середульший Ахмет, котрий зі мною найбільше спілкувався, підійшов до мене ближче й запально промовив:

— Слухай, Антоненку: ти сидиш, руський баба сидить — білий баба, гарний баба, на голова білий шерсть... Був тюрма — нема тюрма, був строк — нема строк, був стаття — нема стаття!

Очевидно, це мало означати, що, дивлячись на таку красуню, забуваєш усе на світі...

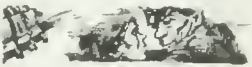
— Так-то воно так, але все ж треба йти на свої місця,— відповів я. Чеченці послухались і одразу пішли з кинжалами у свої засідки.

А втім, «жіноча проблема» незабаром зникла сама собою: білява красуня виявилась непридатною в ролі вахтера на прохідній: її обдурювали всі, кому не лінькі, через що начальство мусило її зняти й поставити на її місце чоловіка. Тільки Мустафа, як і перше, заходив вряди-годи до кімнати Лизавети Петрівни й, висипавши перед нею на столі свій черговий подарунок, промовляв майже наказовим тоном своє постійне: «Не скучай!»

Найбільше зі мною контактував Ахмет. Часто, коли я повертався з роботи, він підходив до мене й незмінно питав:

— Як там війна?

— Воюють... — відповідав я.
— І хто кого?
— То вони нас, то ми їх...
Така невиразна відповідь цілком задовольняла Ахмета, і через якийсь час він знову підходив до мене з таким самим запитанням, і знову моя абстрактна відповідь цілком задовольняла його.
Одного разу, саме на свято Першого травня, він прибіг до мене в таборовий барак з бази постачання захеканий і схвильований.
Таборове начальство завжди побоюється, що саме Першого травня, коли в'язні перебувають не на роботі, а лишаються купно в бараках, там може статися заколот чи ще якесь неподобство, і через те раз у раз навідується в таборові пункти, базу постачання й навіть у лікарню. Цього разу воно приїхало в новій уніформі з погонами (саме тоді в уніформі Червоної Армії запроваджено погони, про що чеченці, звісно, сном-духом не відали).
— Слухай, Антоненку: сам бачив. Сам! Приїхав на базу, а в нього,— Ахмет показав рукою на плечі, де бувають погони,— золото сюди, золото туди. Сам бачив! Що це таке?
— У Червоній Армії запроваджено погони чи, як ти кажеш, «золото сюди, золото туди»,— пояснив я.
— Золото сюди, золото туди — закон? — перепитав Ахмет, не ймучи віри почутому.
— Так, це тепер закон,— спокійно відповів я.
— Скажи, Антоненку, а князь, мулла, барашки — закон?
Ахмет вирішив, що коли повернулися в уніформі погони, як то було колись за старих часів, значить, має повернутись і старий лад.
— Ні, Ахмете, князь, мулла, барашки — не закон.
— Не закон? — перепитав здивовано Ахмет.
— Не закон,— ствердив я.
В Ахметовій голові, мабуть, утворилася страшна плутанина, де годі дібрати, що воно й до чого. Він похнюпився й, глибоко замислений, журно пішов від мене...

ЗУСТРІЛИСЯ...

Стрілець ВОХРи, старий уже Пєтухов прийшов цього разу не ввечері, як завжди приходив до медпункту на прийом, а невдовзі після ранкового розводу. Сів на збитого сяк-так руками таборового столяра-партача дзиглика, зітхнув і здивовано розвів руки:
— Сам не розумію, Дмитровичу, що воно в мене сьогодні з животом.
— Пронос чи, навпаки, запертилось? — підказав я, щоб швидше збутись непередбаченого пацієнта й піти до стаціонару оглянути шістьох хворих в'язнів, але Пєтухов, чи, як звик я його звати, Порфирій Іванович, і не думав поспішати. Перш ніж відповісти на моє запитання, він подумав трохи й знову розвів руки:
— Сказати б, нічого такого й нема: і їм як належиться, й до вбиральні ходжу по потребі, ну, тільки став примічати якусь пульсацію в животі...
— Бурчить, чи що? — спитав я, вкладаючи Порфирія Івановича на тапчан.
— Умгу,— відповів він кректячи й, не можучи відмовитись від нового слова, що так йому сподобалось, додав: — Пульсацію виробляє.
Я помацав оголений, трохи здутий живіт і переконався, що, крім легкого метеоризму, в мого постійного відвідувача з ВОХРи сьогодні нічого серйозного нема, а прийшов він просто «перевіритись», як це вже траплялося з ним. Мені хотілось виставити невчасного пацієнта з медпункту, але як ти це зробиш, коли я, ув'язнений лікпом, маю лікувати не тільки хворих зеків, а й стрільців ВОХРи, ба навіть звільняти їх від

вартування в разі серйозної хвороби. До того ж Пєтухов таки справді часто нездужав. Йому нещодавно перейшло вже за п'ятдесят, він був добре підтоптаний, і, якби не війна, сидів би собі спокійно Порфирій Іванович у своєму глухому Камишлові десь на Уралі, але два роки тому його мобілізовано й послано служити в таборову внутрішню охорону — ВОХРу, де він з бідою тягне своє службове тягло, нетерпляче дожидаючи недалекої вже перемоги, щоб повернутись до сім'ї у власний дерев'яний будиночок на околиці міста. І що ближче було до кінця служби, то більше й більше облягали його всякі старечі немощі: то ноги вночі судомить, то діймають ревматичні болі, то кашель не дає спокою. Але поза тим йому часто хотілося вирватись хоч на часинку з осоружної казарми, що видовжилась дерев'яним бараком одразу ж за високим парканом зони, й побалакати зі мною про те, про се. Для нього я був не тільки «свій» лікпом, а ще й, як виявилось, знайомий. Рік тому мене, тоді старшого лікпома туминської таборової лікарні, призначено супроводити етап безнадійно хворих до центральної лікарні в Совгавані. Це були сухотники й дистрофіки, що не піддавались лікуванню, а між ними й один психічнохворий, недавній червоноармієць, відомий усім Вася Бєдін. Ще зовсім недавно його частину везли на схід воювати з Японією. Вася понуро дивився через одчинені двері товарного вагона на густу тутешню тайгу, де хирі модрини й ялиці росли одна при одній і, намагаючись вихопитися з тої тісноти, виганялись тонкими стовбурами високо вгору. «І оце треба буде воювати за цей нікудишній ліс, що з його дерева ні хати збудувати, ні навіть ложки зробити? Та віддали б його японцям — на чорта нам такий!» За ці необережні слова Васю знято з ешелону, й незабаром військовий трибунал одважив Васі Бєдіну десять років за контрреволюційну агітацію.

Певно, у Васі Бєдіна був природжений нахил до психічного захворювання, принаймні про це свідчили низький лоб, брови, що зрослись на переніссі, й близько, як у мавпи, посаджені очі, і несподіваний для Васі суворий вирок став останньою краплею, що перелилась через вінця,— Вася одбіг розуму.

З табору він попав до туминської таборової лікарні, де, за браком психіатричного відділення, перебував у терапевтичному корпусі.

Тихий і майже непомітний, Вася об'являвся лише коли давали їсти й завжди вимагав добавки баланди. Якщо йому відмовляли, він вигукував на всю палату: «Александр Невский, явись ко мне со штыко-ом!» — але вже в кінці фрази видихався й заспокоювався. Він байдуже пив бромистий калій і ковтав заспокійливі пігулки, що йому давали лікпоми, а коли робили йому ін'єкції, Вася голосно реготав, ніби його лоскотали.

Певна річ, Васю відправили на етап разом з невиліковними хворими, щоб помістити в Совгавані в психіатричну лікарню.

Чи то зміна обстановки й рух поїзда вплинули на Васю, чи хвороба почала загострюватись, але він так активізувався, що я мусив залишитись біля нього, боячись, щоб Вася чогось не накоїв без мене.

Тоді як інші хворі, що ледве доплентались із лікарні до вагонів, тихо лежали покотом на нарах, Вася ніяк не хотів лягати на вказане йому місце й, розташувавшись біля залізної грубки посередині вагона, взяв на себе обов'язки опалювача. Хоч була вже середина березня, надворі добре підмерзло, й нас удосталь забезпечили нарізаними дровами, які Вася — полінце за полінцем — весело кидав у грубку. Та якби ж то тільки цим і обмежилась Васина активізація, а то ні сіло ні впало він почав без усякої передмови виспівувати такі частівки, що слухати їх була чиста мука першій-ліпшій радянській людині. Кине полінце в грубку й, ударячи руками, ніби акомпанує собі на балалайці, задріботить голосно на весь вагон:

При царе, при Николашке,
Ели белые калашки,
А теперь новый режим:

Все голодные лежим...
Тирим-ти-ти, тирим-ти-ти...

Ніякі мої умовляння лягти й відпочити не діяли на Васю. Він ніби й чув їх, а після короткої паузи з тіримтітіканням під балалайку, ні на кого не дивлячись, виспівував далі свій черговий номер:

«Вставай, Ленин, вставай, детка,
Заморила пятилетка».
Ленин встал, махнул руками:
«Что же делать с дураками?»
Тирим-ти-ти, тирим-ти-ти...

Чутка про Васин дивертисмент швидко передалась по всьому ешелону, й у нашому вагоні стали збиратись вільні від варти конвоїри. На одній зупинці вліз до вагона й сам начальник конвою. Прослухавши похмуро одну Васину частівку, він суворо звернувся до мене:

— Чому не вкладете його й не припините це неподобство?!

— Психічнохворий перебуває у збудженому стані. Застосувати силу до нього — означає викликати ще гіршу реакцію,— спокійно відповів я, і начальник конвою, ще раз сердито глянувши на Васю, що не звертав на нього ніякої уваги, трохи подумав і вирішив, мабуть, що мати діло з психами не належить до його компетенції. Невдоволено мотнув головою й вискочив з вагона на ближчій зупинці.

Зате конвоїри мовчки сиділи на покладеній біля дверей дошці й уважно слухали. Вася й на них не звертав ніякої уваги, а преспокійно співав собі далі...

Цих частівок у Васі виявилось безліч, і він витягав їх одна за одною з потаємних закамарків пам'яті. Коли ж увесь запас вичерпувався, Вася прокручував усю програму наново.

Конвоїри, прослухавши раз різкуватий Васин тенорок, поволі втрачали цікавість до його частівок: спів людини несповна розуму — однаково що маячіння хворого під час високої температури, й один за одним виходили на зупинках із вагона. Тільки один старий конвоїр лишився й, прослухавши кілька разів одне й те саме, слухав уважно далі, наче сподівався, що Вася утне ще щось нове.

Це й був Порфирій Іванович Пєтухов, котрий тільки тоді, коли сам Вася види хався й ліг нарешті на нари, підвівся й тихо промовив:

— Ну й артист!..

І важко було дібрати — чи то прозвучала в його голосі іронія, чи прихований захват людини, що вперше в житті почула нечуване.

Коли на літній період мене послано на сільгоспколону пильнувати сезонних пошестей, де служив на той час у ВОХРі й Пєтухов, Порфирій Іванович одразу впізнав мене й пригадав частівки Васі Бєдіна:

— Таке кіно хіба що тільки тут почуєш. Спробував би хто на волі таке заспівати — одразу б його за шкірку й у конверт!

— Він же божевільний — що з нього візьмеш,— сказав я.

— Божевільний-то божевільний, а співає... — Порфирій Іванович недоказав своєї думки. — Ну, звісно, голого не обдереш. — І знову прозвучало в його словах тодішнє потаємне захоплення: — Що не кажіть, а цікавий співак!..

З того часу Порфирій Іванович унадився до медпункту. Він приходив на кінець прийому і, коли не треба було нести до командира взводу мою довідку про звільнення від вартування, лишався ще посидіти й у розмові зі мною розраяти душу. Ми були з ним майже одноліткн, а те, що він стрілець ВОХРи, тоді як я в'язень, не бентежило Порфирія Івановича. До того ж мені лишався рік до кінця строку, я був розконвойований, мав перепустку ходити за зоною, не кажучи про те, що від того, чи я дам

звільнення від вартування через хворобу, залежало — спатиме мирно Порфирій Іванович у тепло натопленій казармі чи буде мерзнути на вишці зі своїми недугами й болями.

В'язні вважали за щастя попасти на сільгоспколонію хоч на короткий літній сезон. Це не лісоповал, де, пиляючи, обрубуючи, а потім замість коней тягнучи на собі важкі стовбури дерев, треба було напружуватись з останніх сил,— прополювання картоплі й турнепсу, поливання в парниках редиски й огірків, посаджених для начальства,— діло неважке, норми тут нема, в головне, коли вистигне городина, можна збільшити свій раціон харчування й нишком поласувати свіжим огірком чи редискою. На такій роботі хоч увесь строк відбувай, не стомишся!

Але якою ж бридкою видавалася ця навколишня дійсність Порфирієві Івановичу! Чи ж йому, поважній людині в літах, плентатись з гвинтівкою за плечем, конвоюючи ув'язнених дівчат і молодиць за два кілометри на картопляні ділянки, а там стояти «попкою», як дурний, ніби пильнуючи, щоб ув'язнені не розбіглись. Та й хто тут побіжить? Куди? Пощо? Завезли людей аж на край світу: десь кілометрів за сорок — море, а далі — Японія. Отой божевільний співак, Вася Бедін, та й то, мабуть, відціля нікуди б не побіг!..

І думки Порфирія Івановича линули назад, у Камишлов, до сім'ї, де так потрібні були б тепер його присутність і нагляд. Там лишилась запрацьована жінка й троє дітей. За старшого сина Івана йому немає клопоту: працює на залізниці, одружився й живе в жінки біля вокзалу. Нема особливої журби і з наймешою, дочкою Катериною: їй тільки одинадцять років, і ходить вона до школи. А от за середульшу, Маруську, болить душа Порфирію Івановичу. Їй минуло сімнадцять років, саме закінчила школу, коли його взято до війська.

— Самі розумієте, Дмитровичу, яка це небезпечна пора в дівчат,— казав він мені, важко зітхаючи. — Саме об цій порі дівчата казяться. Не допильнуй, не доглянь — зірветься з вуздечки, й тоді, вважай, пропала... Я й тут, хоч мені й жаль їх, часом нагримаю на дівчат, коли почнуть дуріти на картоплі. Та це їм на користь, без цього не можна! А хто ж догляне, хто осмикне Маруську, як буде треба? Мати? Де їй, старій, пильнувати дочки! Уночі сторожує біля крамниці, а вдень і на базар сходи, і страву звари, і полатай старе дрантя, та й поспати ж колись треба. Ні, тут без господаря діла не буде.

І Порфирій Іванович раз у раз бідкався мені долею своєї Маруськи. Як на те й листів з дому чомусь уже понад рік нема. Щоправда, пошта була тут ще не налагоджена. Хоч і укладено вже рейки на колії нової залізниці Комсомольськ — Бухта Ваніно, але поштово-пасажирські поїзди ще не ходили, лиш привозили нею невеликі етапи в'язнів та на двох-трьох платформах підвозили пісок підсипати насип. Листи відправляли відціля й привозили сюди дуже рідко, коли когось у важливій справі посилали до Совгавані й той де пішки, де на попутній машині діставався якось туди й назад.

— Чи вони там повимирали всі, чи подались кудись: два листи написав їм, а вони мовчать, мов заціпило їм! — скаржився часто Порфирій Іванович і неодмінно додавав: — Надивився я тут, у таборах, як молоденькі дівчатка пішли по руках усяких паскудників, та й думаю про свою Маруську: чи довго ж там якомусь шелихвостові обдурити недотепу! Самі знаєте, які тепер хлопці!..

Хтозна-скільки просиджував би в мене за такими розмовами Порфирій Іванович, якби не думка про командира взводу, немолодого вже сержанта Бурду, що скоса дивився на ці часті відвідини стрільця Пєтухова медпункту. Сердитий Бурда якось прискочив до мене після чергового звільнення Порфирія Івановича:

— І що ви, лікпоме, цяцькаєтесь з цим Пєтуховим? Знову звільнили! А ким я його заміню на варті? У мене є теж свій графік, і ламати його раз у раз мені не випадає!

— Пєтухов хворий, температурить,— коротко відповів я.

— А коли хворий, куди мені накажете його класти? У стаціонар до зеків не маю права, а в казармі нема кому його доглядати. Бідв мені з вами! — І побіг дуже незадоволений і вкрай заклопотаний.

У Бурди було справді багато клопоту, щоб іще морочитись з Порфирієм Івановичем, та Порфирій Іванович не зловживав його терпцем і, поковтавши два дні саліцилку чи аспірин, брав свою гвинтівку й кректячи йшов на варту.

Не знати, чи довго б сьогодні скаржився він на пульсацію в животі, щоб потім перейти до своєї болючої теми про сім'ю, коли до медпункту вскочив захсканий Бурда.

— Пєтухов! Я тебе скрізь шукаю, а ти знову на медпункті проходжуєшся? — І тоді до мене: — Невже й сьогодні, в такий ясний літній день, він занедужав?

Я підвівся, як належить в'язневі перед табоповим начальством, і офіційно промовив:

— Стрілець Пєтухов сьогодні здоровий.

— Нарешті! — аж усміхнувся Бурда. — Біжи, Пєтухов, у казарму по гвинтівку, й підемо на полустанок приймати новий етап. А вам, лікпоме, теж доведеться піти з нами, бо є наказ без медицини не приймати етапи, щоб не завезли, бува, до нас якої холери.

Я сунув у кишеню термометр і пляшечку з амоніаковим спиртом, і через десять хвилин ми втрьох поспішали лугом до недалекого полустанка.

Ранковий туман, що ним завжди починається в Примор'ї літній день, давно розвіявся, з неба щедро сипало тепло червневе сонце, у вологій траві без увагу стрекотіла якась комашня, в придорожніх кущах щебетали пташки, від усього віяло миром і злагодою. Але кобура нагана на поясі Бурди і гвинтівка з багнетом за плечима Порфирія Івановича нагадували, що далеко ще в світі до тої ідилії і люди, як і перше, поділяються на вільних і поневолених, дужчих і скривджених.

Бурда боявся припізнитись і наддавав ходи, Порфирій Іванович намагався не відставати й ішов насуплений і невдоволений, що замість вигріватись коло казарми на сонечку він має конвоювати новий етап.

Прийшли ми завчасу. Десь за двадцять хвилин до полустанка, важко відсапуючись парою, підійшов паротяг з двома товарними вагонами. З гальмової площадки заднього вагона легко зіскочив молодий начальник етапу й весело звернувся до Бурди:

— Приймайте вісімдесят «проказниць». — І за хвилину додав: — Правда, є між ними й чотири контрички, але загалом дівчата — во! — і підняв угору великого пальця правиці.

Це означало, що етап складається з «указниць», цебто засуджених недавнім указом за спізнення на роботу,— найспокійніший контингент в'язнів воєнного часу. Таких хоч самих пусти без конвою — прийдуть у зону. Інша річ контрички, цебто вороги народу. Їх треба добре пильнувати, але відсоток їх у сільгоспколоні, де легка робота, невеликий, і особливої мороки з ними не передбачається.

Ув'язнених жінок висадили з вагонів і виладнали в дві шереги перед начальником етапу й Бурдою.

Після переклику, коли кожна з ув'язнених озивалася й начальник етапу передавав Бурді формуляр за формуляром, лишалося ще оглянути новоприбулих, що я швидко зробив, запитуючи, чи нема хворих. Які там хворі, коли не тільки в дівчат, а й у літніх жінок були веселі, бадьорі обличчя, наче вони приїхали не на нову примусову працю, а на табоповий курорт. Видимо, чутки про переваги сільгоспколони дійшли й до них, і вони нетерпляче чекали, коли закінчаться формальності передачі й прийому і їх поведуть в обітовану землю сільгоспколони.

Порфирій Іванович понуро стояв осторонь і терпляче дожидав, коли Бурда накаже йому вести жіночий етап у нашу колону. Він не прислухався до прізвищ ув'язнених, що їх вигукував начальник етапу: його діло не прізвища, а кількість конвойованих — скільки прийняв, стільки й здай.

Він не звернув уваги, що в якоїсь етапованої таке ж прізвище, як і в нього,— Пєтухова: чи ж мало тих Пєтухових розкидано по неосяжних просторах Росії! Трохи тільки менше, ніж Іванових, Петрових та Сидорових. Порфирій Іванович не помітив навіть, що коли Бурда, притискаючи руками до грудей перебрані формуляри, сказав: «Ми складемо тут акт, а ти, Пєтухов, веди етап до колонії»,— якесь дівча перейшло з другого шерега в перший і уп'ялось у нього очима. Він зняв з плеча гвинтівку, нагнав на обличчя сердитого виразу й суворо проказав завчену фразу:

— Крок управо, крок уліво вважається за втечу, конвой застосовує зброю! — І, передихнувши та намагаючись не зменшувати офіційно-суворого тону, скомандував: — Напра-во! Кроком руш!

Ув'язнені всміхнулись, почувши знайоме суворе попередження конвоїра, прудко повернулись праворуч і задріботіли ногами по наїжджеиій дорозі, в кінці якої було видно вдалині таборову вишку.

Порфирій Іванович одміряв оком належні п'ять кроків дистанції між собою й останньою парою і, почепивши на плече ремінь гвинтівки, подався за етапом, зберігаючи й далі на обличчі відчужено-похмурий вираз. Часом він покрикував на передніх, щоб не поспішали, й підганяв задніх, боячись порушити відстань між собою і в'язнями, інакше від цієї відстані залежала і його власна доля, і доля етапованих жінок.

Я йшов узбіччям дороги, мов стороння людина, що не належала ні до конвою, ні до в'язнів, і здалека поглядав на обличчя прибулих — чи нема кого раптом з України.

Мою увагу привернуло дівча, що, міняючись місцями, перебігало від пари до пари назад, увесь час оглядаючись на конвоїра.

Дивна забаганка, подумав я,— сунутись назад, коли всі поспішають вперед, де їх чекає лазня, їжа, відпочинок після етапу й нові люди. Але яке мені до того діло! Я не зобов'язаний пильнувати ладу й допомагати конвоєві, до того ж я такий самий в'язень, як і ці жінки та дівчата.

Тим часом дівча опинилось у задній парі й увесь час оглядалось на старого конвоїра. Воно спіткнулось і мало не впало, привернувши нарешті на себе увагу й Порфирія Івановича.

— Ти що, дівко, крутишся, наче тобі хто мило в зад встромив! Ану підтягнись!

Він навіть зняв з плеча рушницю, щоб налякати порушницю ладу, бо вже засвоїв на службі, що зекам спуску не давай, а то сядуть на голову. З ними що суворіше, то ліпше!

Але дівча не злякалось. Ідучи тепер задом наперед, воно широко розплющеними очима дивилось на конвоїра й щось шепотіло, ворушачи губами.

— Та ти чого вилупила на мене баньки? Ану обернись і йди як належиться! — гримнув спересердя Порфирій Іванович.

— А як мені на вас не дивитись, коли ви мій тато...

— Та ти що — зовсім з глузду з'їхала, що мелеш чортзна-що?! — гаркнув був Порфирій Іванович, але щось здригнулося в ньому, й він став пильно вдивлятись у зухвалу дівчину.

А тим часом дівча казало далі:

— Ви мій тато, а я ваша дочка Маруся. А звати вас Порфирій Іванович, а мою маму — Ольга Семенівна. І жили ми в Квмишлові, там і брат старший Ваня, і молодша сестричка Катя...

Порфирій Іванович аж став вражений.

— Цебто як же так? — шепотів він, усе ще не ймучи віри ні своїм вухам, ні очам.

— А дуже просто: спізнилась на роботу на двадцять хвилин, бо мама захворіла, от і дали три роки,— потупила дівчина очі, але в голосі її не чулось виправдувального тону.

Порфирій Іванович закліпав повіками, ніби йому запорошило очі, й, важко ступаючи, підійшов ближче й у постаті та очах сформованої вже дівчини став упізнавати підлітка Маруську.

— Так ти, ти Маруся? Моя дочка?

Дівчина кинулась до батька й припала до його грудей. Порфирій Іванович схопив її скроні, наче хотів остаточно переконатись, і, вдивляючись у дівочі очі, з яких рясно лилися сльози, шепотів:

— Донечко! Марусько!.. — але далі говорити не міг, бо сльози бризнули із його очей.

Сцена була така зворушлива, що не тільки дехто з дівчат став схлипувати, а й я відчув, як мені щипає очі й якийсь клубок підкочується до горла. Колона ув'язнених, що одійшла була на кілька кроків уперед, спинилась, з передніх пар подались назад роздивитись, що сталось у хвості колони, ряди змішались і принишкли.

А серед дороги стояли, обійнявшись, старий конвоїр і розпатлане дівча і плакали — чи то сльози радості, чи смутку...

Сержант Бурда, закінчивши формальності з прийомом етапу, поспішав нас наздогнати, але той безлад серед етапованих, який він помітив ще здаля, а головне, незрозумілі й категорично заборонені обійми конвоїра з якоюсь зекою, змусили його побігти й ще здалеку кричати:

— Що за бардак?! Пєтухов, ти здурів, чи що?!

Але ні етаповані, з-поміж яких дехто втирав на очах сльози, ні Порфирій Іванович зі своєю Маруською немовби й не чули тих обурених криків. Надбігши до конвоїра, Бурда зовсім визвірився:

— Під трибунал віддам! Усі по місцях! Зараз же мені!..

Порфирій Іванович, не випускаючи з обіймів Маруськи, сипло промовив:

— Сам бачиш, товаришу сержант: рідну дочку під гвинтівкою в зону веду. Як це накажеш мені розуміти?..

Бурда замовк, непорозуміло дивлячись на конвоїра й маленьку зеку, потім, наче спам'ятавшись, вхопив притьмом папку й став швидко гортати формуляри, поки не натрапив на прізвище «Пєтухова Марія Порфирівна». Тоді, враз збагнувши винятковість становища, зовсім лагідно, наче його підмінили, сказав:

— Добре, добре! Давай, Пєтухов, гвинтівку, я поведу їх, а ти йди з дочкою позаду. — І вже зовсім ласкаво до етапованих: — Розберіться, дівчатка, по двоє і помаленьку тюпайте. У нас вам буде добре: свіжа картопелька ось-ось поспіє, а там турнепс усякий... Тюпайте, тюпайте...

Колона виладналась і тихо рушила. За нею, накинувши на плече ремінь рушниці й не додержуючись належної дистанції, пішов і Бурда. Він не гримав ні на кого, не робив навіть зауважень, а лиш зрідка, приязно, мов до дітей, що їх привезли до піонерського табору, підбадьорював:

— Тут вам буде дуже добре, дівчатка; тюпайте, тюпайте!

Далеко позаду, забувши про сержанта, етап і свої обов'язки, йшов, обіймаючи дочку, Порфирій Іванович, і вони тихо розмовляли про своє.

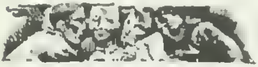
Того ж дня ввечері Порфирій Іванович прийшов до мене після прийому на медпункт. Він уже очумався від несподіваної зустрічі з дочкою і був вельми вдоволений, що Бурда дозволив їй раз на тиждень приходити в казарму на дві години до батька, але його турбувала дальша доля Маруськи.

— Зроби ласку, Дмитровичу, зваж на моє прохання, бо вже більше не проситиму в тебе нічого — ні звільнення, ні ліків, от тільки це прошу: візьми ти мою Маруську до себе — чи хвоєваркою, чи санітаркою, аби лиш вона була під твоїм наглядом. Ти чоловік самостійний,— він сказав це слово в розумінні «поважний, статечний»,— і не дозволиш з нею ніяких балощів, а в зоні є ж і бригада трактористів, а там, запримітив я, і блатарі трапляються. Чи довго ж до біди, якщо Маруську пошлють на картоплю або турнепс! А як ще дізнаються, що це дочка «лягавого»,— пропала тоді дівка!..

Я виклопотав у начальника сільгоспколони собі Марусю, бо попередня хвоєварка ставилась байдуже до своїх обов'язків і замість настою з ялиці робила густе вариво — огидне на смак і без вітаміну «С». Маруся

пильно додержувалась усіх моїх вказівок і до пізньої осені частувала перед обідом у їдальні в'язнів справжнім настоєм ялиці. Вона охоче допомагала санітарці мити в амбулаторії та стаціонарі підлоги й приносити хворим їжу. Була роботяща, привітна, й з усього було видно, що однорічне перебування в таборах ще не встигло накласти на неї печаті фізичного й морального розтління. У вільний від роботи час вона радо оповідала мені про сім'ю й той далекий Камишлов на Уралі, відкіля вперше поїхала в світи після судового вироку. Чомусь тільки про свого батька уникала говорити, лиш раз у неї прохопилось:

— У Камишлові й тато наш був зовсім не такий; взагалі в Камишлові всі люди дуже добрі, та й сам Камишлов такий гарний, що кращого за нього, мабуть, немає міста на світі.

УСЕ МОЖЕ БУТИ

— Чули, товариші, новину? — спитав Іван Петрович Куторкін, поглядаючи, коли ми закінчимо скручувати цигарки й станемо уважнішими. Сам він не курив, але разом з нами чекав, коли надійде до нашої шістки засланців виконроб і загадає роботу на сьогоднішній день. — По радіо передавали. Сталін захворів...

Перед початком роботи ми завжди ділились новинами, але сказати прилюдно та ще й голосно таку новину міг хіба що дурень, за якого не тільки ми, засланці, а й дехто з вільних мешканців села Таловки мали колишнього завідувача чотирикласової школи в Саранську Івана Петровича Куторкіна. Ще б пак! З гіркого досвіду ми вже навчені, що про Сталіна краще мовчати: скажи про нього добре — не повірять і почнуть доконуватись на слідстві, в що саме та як сказав ти; скажи погане — заробиш нову десятку далеких таборів, а то, глянь, під кампанію доскочиш і «дерев'яного бушлата», цебто майнеш на той світ, прострелений у потилицю... Ні, раз опечешся, вдруге стережешся!

Усі ми замовкли, уникаючи дивитись один одному в вічі й мимоволі думаючи, як би не опинитись у свідках, якщо станеться з цього якась халепа. Тільки завжди веселий Доллер цього разу спохмурнів і сказав:

— Видно, хвороба серйозна, якщо й по радіо передають... — І по хвилині додав: — Як би він і справді не того...

Він недокінчив своєї фрази, але ясно було й так, що він недоказав, і це вразило нас чи не більше, ніж сама новина. Та як можна припустити, що Сталін помре?! Сталін!.. Це вже занадто. Всі люди, навіть усі члени ЦК помруть-таки колись, але Сталін... Про це не те що сказати вголос, а навіть подумати страшно — така в цьому припущенні таїться зухвала контрреволюція! І це тим більше дивно, що так дозволив собі висловитись не якийсь недоумкуватий Куторкін, а колишній учитель математики, досить розсудливий, хоч і легковажний де в чому Ніколай Євгенійович Доллер. А втім, нещодавно комендант призначив Доллера за десяцького над таловськими засланцями. Він мав тепер повідомляти нас, щоб ішли на чергову реєстрацію, коли комендант приїздить у наше село, а головне, сповіщати коменданта, якби хтось із нас, хоч на добу, зник із Таловки. Доллер, як і до всього тепер у житті, поставився насмішкувато до своєї нової місії, але смішки смішками, а хто знає, чи не засватано його на щось більше, і, може, зараз він просто тягне нас за язика, щоб потім доповісти про все, сказане тут, комендантові.

Отак, мабуть, і сприйняв Доллерові слова німець з Надволжя Карл Май і одразу відійшов од нас набік, і навіть байдужий до всього на сніжній чужині узбек Мурад Хакімов похнюпився й низько схилив голову. Та все те було б, як кажуть, півбіди-біда, коли б раптом не прорвало завжди негомінкого, який звичайно мовчав і слухав, що кажуть інші, нашого

симпатягу, білоруса Васька Микитьонка. Хоч і притишеним голосом, він бовкнув таке, що аж повторити страшно:

— А що ви думаєте, братця, все може бути!

Це вже переходило всякі межі обережності, і кожний із нас став міркувати, як би його подалі відійти од гріха, але в цей час до нас підійшов виконроб, і небезпечна розмова урвалася.

Розмова урвалась, але нудотного відчуття якоїсь небезпеки, що не знати звідки насувається на нас, ми не могли позбутись і далі, під час роботи. Ми працюємо на будівництві нової таловської МТС, і протягом минулого літа й ранньої сибірської осені ми не тільки викопали добрячий котлован, а й звели із цегли капітальні стіни, на тлі яких стара дощана споруда МТС виглядає потворною карикатурою. Люті морози не дали нам змоги затинькувати будинок усередині й накрити дахом. Тепер, у другій половині березня, морози набагато зменшились, і ми стали руйнувати непотрібне вже риштування й зносити нагору балки й крокви.

Сьогодні, на велике невдоволення нам обом, мене спаровано з Куторкіним, але ми засланці й нам не випадає ні перечити, ні відмовлятись від роботи. Мені нудно слухати теревені недалекого, але хитруватого мордвина, який до того ж ндиться з своєю національною приналежністю, а Іванові Петровичу, як звуть Куторкіна всі, вкладаючи в це величання неприховану іронію, я видаюсь «занадто вченим» і через те гордим. Він волів би працювати з Мурадом Хакімовим, який чи не єдиний ставиться до Івана Петровича з пошаною як до колишнього вчителя й охоче бере на себе частину його роботи. Крім того, Іван Петрович мав би можливість досхочу нареготатись, слухаючи в котрий там уже раз, як Мурад, живучи в узбецькому кишлаку й нікуди не виїжджаючи далі колгоспних ланів, дібрав способу стати афганським шпигуном — так принаймні оформило його справу слідство, а Особлива нарада десь у Москві одважила йому п'ять років далеких таборів і навічне заслання. Івана Петровича смішило не стільки навіть те, що Мурад за своє двадцятивосьмирічне життя не бачив жодного афганця й не уявляв, де той клятий Афганістан, як формулювання обвинувачення — ПШ, цебто не конкретний пункт шостий проклятої 58-ї статті Кримінального кодексу, а лиш «підозра в шпигунстві». Мурад вимовляє це «ПШ» скоромовкою і з такою огидою, немов на язик йому попала бридка негідь, від чого Іван Петрович аж заходиться, сміючись. Щоправда, і в самого Івана Петровича у вироку Особливої наради стоїть КРА — контрреволюційна агітація, але чому його засуджено не за десятим пунктом Кримінального кодексу, що означає те ж саме, а за якимось вороняичим КРА — Іван Петрович пояснити не може та й не треба. Якось у розмові він висловив був думку, що, певно, під КРА його оформили для різноманітності, а потім цілий тиждень потерпав, як би ці слова не вилізли йому боком, бо такі балачки до добра не доводять.

В інші дні Іван Петрович бокує від мене, обвинуваченого в терорі, вважаючи, що не інакше, а щось таки було за мною,— не пришили ж терору йому, бо знали, що він взагалі ні в чому не винний. Але сьогодні спільна робота, а головне, та невиразна небезпека, що немовби повисла над усіма нами, змусили його шукати якогось контакту зі мною. Кілька разів Іван Петрович стурбовано мовив, не звертаючись до мене особисто:

— Погано, що все це Май чув! Дуже погано... — А що я промовчав і ніяк не реагував на його думки вголос, Іван Петрович спитав мене: — А ви не бачили, куди Май пішов після рознарядки? — І, не дожидаючи моєї відповіді, висловив здогад: — До комендатна дзвонити він тепер не піде, побоїться, а от якщо Коврижкіна де побачить, неодмінно с т у к н е.

Заступника директора МТС по політичній частині Коврижкіна, справді, легко побачити на будівництві, але його цікавлять не розмови засланців, а їхня робота: чи скоро буде готовий виділений йому кабінет

у новому буднику МТС. Проте можлива поява Коврижкіна турбує Івана Петровича, і він час від часу кудись бігає, а повернувшись, каже мені:

— Не вірю! Ой, не вірю цьому німцеві!..

Я не поділяю ні турботи, ні побоювання Івана Петровича, бо знаю, що мій хитрун напарник не від того, щоб під якимось приводом перекласти частину своєї роботи на мене; навряд чи його серйозно бентежать наслідки тої розмови, яку сам він розпочав, бо в разі чого він буде тільки свідком, а не обвинуваченим, як Доллер, а ще гірше Васьок Микитьонок,— Іван Петрович егоїст, і доля інших людей його мало обходить. Найімовірніше, що він у цій історії побачив нагоду ще раз спробувати підбурити нас проти Карла Мая, якому він заздрить і через те ненавидить.

Річ у тім, що обидва вони члени партії, тільки Іван Петрович колишній, виключений напередодні арешту, тоді як Май, втративши паспорта, зберіг partквитка й навіть узявся на облік у парторганізації таловської МТС. Це не чиясь помилка чи якесь непорозуміння, бо в нього нема ні вироку, ні якоїсь постанови, і опинився він на засланні під час останньої війни тільки через те, що він німець. Так, так, тільки через те! У Таловці є ще кілька німецьких родин, але всі вони безпартійні, і лише Май становить виняток. Винятку для нього нема тільки тоді, коли приїздить реєструвати засланців комендант: як і всі інші, Май стає в чергу й терпляче чекає, поки комендант не позначить у своєму зошиті присутність Мая на місці.

Це давало можливість Іванові Петровичу не раз глузувати з нього:

— Ну, що з того, що ти й досі партійний, а які в тебе тепер права? Ніяких! Тільки й того, що маєш право платити членські внески. А ще звешся — К а р л!..

Мовчазний, спокійний Карл лиш посміхався, не ображаючись, але коли він трохи пізніше почув, що Іван Петрович позаочі базікає, нібн Карлові залишили партквиток тільки тому, що він с т у к а є, цебто доносить на засланців, Май узяв Івана Петровича за барки й, добре струснувши, сказав:

— Піди до амбулаторії, щоб тебе оглянули. Лікар подивиться на тебе, послухає і дасть довідку, що ти дурний. Тоді все буде гаразд — що з тебе візьмеш? А так я за всякі твої слова можу і покалічити тебе!

Май на вітер слів не кидав, і довелось Іванові Петровичу прикусити язика, але сьогодні він не витримав. Протягом робочого дня він оббігав усіх засланців з своїми побоюваннями, обминаючи тільки Мая, що як на те працював сьогодні сам: виконроб загадав йому виправляти старі, погнуті цвяхи.

Мая всі добре знали, й тривоги Івана Петровича ніхто не поділяв, хоч і не перечив йому — з дурнем тільки зчепись! А Доллер навіть засміявся йому в вічі:

— Та скоріше ти, Іване Петровичу, всіх нас гамузом продаси, ніж Карл щось стукне на нас!

Іван Петрович не звернув уваги на Доллерів сміх. Хто не знає легковажного Доллера! Нащадок полоненого наполеонівського солдата, Доллер, якого Іван Петрович вважає за потаємного єврея, мав у своїх жилах веселу французьку кров; він увесь час наспівував уривки оперет, декламував вірші, оповідав фривольні анекдоти, і важко було уявити, як Доллер міг колись з такою вдачею викладати в технікумі суху математику. Те, що його засуджено за шпигунство й дістав він, як кажуть і в'язні, «повну котушку», цебто всі десять років таборів, до того ж не за якимось смішним ПШ, а за шостим, «шпигунським» пунктом 58-ї статті Кримінального кодексу й судила його не заочно загадкова Особлива нарада в далекій Москві, а свій обласний суд спецколегії, трохи дивувало нас: Доллерові куди більше личив би десятий пункт тої ж статті, цебто контрреволюційна агітація, під яку підганялось здебільшого не тільки розповідання анекдотів, а й пасивне слухання їх. А втім, ми розуміли, в чому тут річ: не інакше як слідчі органи знадились на іноземне прізвище Доллера, його підозріло смагляве обличчя з чорними, як маслини,

очима й темне, як вороняче крило, волосся. Ну, чисто всі зовнішні ознаки шпигуна! От тільки морока була довести, на чию користь шпигував цей невисокий на зріст чи то зросійщений француз, чи прихований єврей, чи бозна-хто, але в усякому разі вельми непевна особа. Кілька днів безперервного стояння на слідстві, коли слідчі мінялись, а Доллер стовбичив перед ними, надломили веселого математика, й удари руків'ям нагана по голові остаточно «розкололи» Доллера, цебто змусили визнати, що його завербувала польська дефензива. Як саме він примудрився, живучи в колишній Пермі, а тепер Молотові, накладати з тою дефензивою — не цікавило ні слідчих, ні суддів: злочин був доведений щиросердим, як написано в обвинувальному висновку, визнанням своєї провини з боку самого підсудного...

Та й живуча ж людська натура! Опинитись ні сіло ні впало в неволі, втратити родину (Доллерова жінка, щоб і собі не вскочити в біду, мерщій узяла офіційну розлуку з ним), тяжко працювати, завжди відчуваючи голод і втому, не мати ніяких перспектив не те що на краще, а навіть на повернення до свого колишнього фаху вчителя, здавалося б, підкосить хоч кого, але дбайлива природа наділила людину, а особливо цього гібридного покруча рятівною мімікрією. Доллер швидко пристосувався до важких таборових умов, вважаючи їх усе ж таки легшими за сидіння в тюрмі й круті розмови із слідчими, а на засланні він і зовсім оклигав. Подумати тільки: ходи куди хочеш селом, знаючи, що за тобою не йде вартовий, пиши кому хочеш листи й кидай у поштову скриньку, а не здавай таборовій адміністрації, навіть можеш, не криючись, одверто випити чарку-другу горілки — та це ж щастя! І весела вдача знову повернулась до неборака.

Його жартівливість, підбита часом кртриманим цинізмом, уможливлювала Доллерові сприймати життя в його реальному вигляді, без усяких прикрас, і прощати людям їхні хиби й природжені вади. Якщо всі ми ненавиділи блатних, які так надопекли нам у таборах, то Доллер ставився поблажливо й до них, називаючи цих невиправних злочинців лиш невдахами-математиками:

— Ну, що ви від них хочете, коли з чотирьох арифметичних дій вони практично засвоїли лиш — одняти й розділити, тоді як скласти, а ще гірше помножити в них ніяк не виходить!

Коли з новою партією засланців до нашого села прибув артист балету з якоїсь обласної опери, Доллер одразу познайомився з ним і жваво заговорив. Це не подобалось Іванові Петровичу, який додержувався погляду, що входити в близькі стосунки педагогові годиться тільки зі своїм братом — учителем, в тому гірко дорікав Доллерові:

— З ким надумав, Миколаю, водитись! Хіба не знаєш, за що його заслано?!

— Кажуть, за гомосексуалізм. Ну і що з того? — Доллер посміхнувся й сказав у дусі свого одноплемінника Анатоля Франса: — Просто чоловік робить граматичну помилку, користуючись не тим родом, що треба,— чоловічим замість жіночого...

Як двадцятирічний джинджик, Доллер жартома залицявся до всіх таловських дівчат і удовиць, називаючи їх не інакше як «дорогуші».

Якщо немудрованих сибіряків розважали такі штуки й Доллера, чи пан Столяра, як прозвали його в Таловці, не можучи вимовити чудернацького прізвища, радо запрошували на всякі гуляння, цебто пиятику з горілкою і саморобною бражкою, то дехто із засланців небезпідставно побоювався, як би Доллерові не довелося знову сьорбати таборову баланду: така не в міру весела вдача може хтозна-куди завести нетягу!

Повертаємось, приміром, ми з роботи, і Доллер, в якого у передчутті недалекого обіду й відпочинку підноситься настрій, починає горлати на всю вулицю, наче це йому в армії або йде в колоні на першотравневу маніфестацію:

> Смело, товарищи, в ногу,
> Духом окрепнем в борьбе...

І перший же Іван Петрович Куторкін намагається зацитькати Доллера:

— Ти що — здурів? Ану ж ненароком чорт комендвита принесе й той почує: «Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой»,— що тоді буде?

— А що такого? — не розуміє поперввх Доллер. — Це ж революційна пісня.

Але життя навчило Івана Петровича підходити до всього, навіть і до пісень, діалектично. Він хитро посміхається, мовляв, старого горобця на полові не обдуриш:

— Це як сказати! Одна річ, коли це співають вольняшки,— вольняшками Іван Петрович називає за таборовою звичкою всіх людей, що не належать до гордого племені зека, цебто в'язнів або засланців,— і зовсім інше виходить, коли таку пісеньку дозволяємо собі співати ми.

— Цебто як? — усе ще не може збагнути Доллер, куди то гне Іван Петрович.

— А те виходить, що в нас судять і засилають не ворогів народу, а народ! А це вже, будь ласка,— стаття 58, пункт десятий: контрреволюційна агітація, що виявилась у зухвалому наклепі на ді льність слідчих і судових органів... Он який кандибобер виходить! І дуже просто...

Коли Доллер, що жив якийсь час ив одній квартирі з Іваном Петровичем, розважаючись його дурощами, заспівав після звйвої чарки «Інтернаціонал», Іван Петрович жахнувся від першої ж фрази — «Вставвй, проклятьем заклейменный».

— Та ти що — хочеш і себе погубити, й мене потягти?! — І, сатаніючи, погрозив: — Їй-богу, доведеш ти мене до того, що я сам заявлю на тебе комендантові!

Звявляти Іван Петрович нікуди не заявляв, але другого ж дня перейшов на іншу квартиру, подалі від Доллера.

Неабиякого клопоту завдає чвсом Доллер і Васькові Микитьонку, цьому білоруському Самсонові з ягнячою вдачею і якимось кошвчим прізвищем. На глибоке переконання Васька, світ, у якому ми живемо, такий, що в ньому, як він висловлюсться, все може бути, а тому треба передбачати всякі можливі прикрості й намагатись уникати їх. Але спробуйте утовкмачити це нерозважному Доллерові!

Одного разу влітку, коли ми лежвли в затінку на роботі під час обідньої перерви, Доллер знічев'я, виверкувшись горілиць, декламував Лермонтова. Все було гаразд, поки він не дійшов строфи

> Посмотри, в тени чинары
> Пену сладких вин
> На узорные шальвары
> Сонный льет грузин...

Тут Васьок скочив на ноги й докірливо сказав Доллерові:

— Я ж тебе просив не раз, Ніколаю, при мені таких дурниць не казати!

Усі ми кинулись заспокоювати Ввська:

— Та це ж з твору Лермонтова, написаного понад сто років тому! Тут нічого поганого нема...

Але годі було заспокоїти Васька.

— Знаю я, чим кінчаються такі твори,— підніс руку, немовби для оборони, Васьок. — Візьмуть тебе за твої зябра, а ти спробуй довести, що це лермонтовський грузин, а не той, про якого думав слідчий!..

Васьок боявся всього, що хоч би й здалека могло ивгадати про Сталіна, навіть натяку на його грузинське походження. Іншим разом, коли в неділю ми пішли гуртом у твйгу збирати чорниці й Доллер заспівав «Славное море, священный Байкал», Васьок не стерпів, почувши слова:

> Эй, баргузин, пошевеливай вал,
> Плыть беглецу недалече!..

— Ну, ви собі як хочете, а я з вами далі не йду й пісні цієї не чув.

— А а чому річ, що сталось? — спитаа здивоаано Доллер, урнааючи сайй спіа.

— Та тн що, Нінолаю, думаєш, я зоасім дурний і не розумію, про кого це: «Эй, брат-грузни, пошеаелнвай»?..

Ніяні пояснення, що а пісні співається «баргузин», а не «брат-грузин» і означає воно вітер на озері Байкал, не допомогли, і Васьок, повернувши иазад, швидно зник за ялинами й модринами.

Тим більше було дивно, ян це аін сьогодні, почуаши про хворобу Сталіна, зважнася бовннути свою сентенцію, що її ми вже не раз чули від нього за інших обставин. Поїхав, наприклад, аннопроб до Красноярська по нашу зарплату й щось не вертається третій деиь, що иаштовхує нас на думну, чи не пропна аін десь иаші гроші або чи не зник з ними хтознакуди; ие пріїхав вчасно реєструвати нвс номеидант — і Доллер висловлює здогад, чи не посадили за грати й самого комеиданта; і завжди в таких анпадках Васьок иеодміиио скаже своє:

— А що аи думаєте, братця, асе може бути!

Звісно, і вннонроб може прокрастися й зникнути, і номенданта, ян і ножиого смертного, можуть заарештувати (нас, що бачили а тюрмах і таборах колишиіх слідчих, прокурорів і суддів, цим не здивуєш!), але ян міг Васьон нааіть помислити, що Сталін помре, не акладалося а наше поняття. Не іианше ян Васька підвела під необачність ця його несиладна, але аельми прaвтична філософія, що її аін асмонтаа у себе ие з молоном матері, а лиш десять рокіа тому анаслідон одиої незаичайної пригоди.

Але про це слід розповісти окремо.

Здаааа, ще до тої нлятої пригоди, що перевернула шкереберть усе його життя, Васьон буа чорнороб. Саме цим аін дуже аідрізнявся аід усіх нас: якщо асі мн були «колишні» — нолишній учитель, нолишній письменник, нолишній колгоспнин, то Васьон і до уа'язнення, й після нього, в умовах заслвння, лишаася чорноробом, чи, як тут казали, різиоробом, цебто роби, що накажуть тобі, і не номизися, йди, нуди пошлють, і не переч, іиакше кажучи, ян висловився дотепно Доллер, Васьон увесь час перебував у тому невагомому стаиі, коли ти «то академик, то герой, то мореплаватель, то плотник...»

Чи то природа, наділиаши Васька Гернулесоаою силою, обминула його кебетою щодо науни, чи та природжеиа фізична міць потребувала щонайскоріше вияаитись у чомусь і прикласти дужі руки до діла, тільки Васьон, занінчаши з бідою чотиринласову початкову шнолу, далі прохолонув до ивуки й більше ніколи до неї не тягиуася. Та й нааіщо вона Васьнові? Писати листи не було ному, бо рано поамирали батьни, а єдина близьна істота, зграбиа жіночка Марфутка, була зааждн при иьому, й писати їй листи, нолн можна все, що треба, сказати,— зоасім ні до чого. З читаниям Васьон теж не журиася: асіх книжон одиаково не перечитаєш, тож иема чого й нема нолн сліпити иад ними очі; без газет теж легно обійтись, бо рано чи пізно асе'дио дізнаєшся, що а них було написано, а ян станеться щось иадзвичайие, профорг на будіаництаі одразу скличе загальні збори, иа яких доповідач пояснить, що саме сталось і як його треба розуміти. Проте час від часу Васьон нупуааа газети — ие так для годиться, ян на нурнво. Річ у тім, що а нрамницях не стало цигарноаого паперу, отож хоч-не-хоч, а треба було переходити на газетний папір, і тут Васьон аіддаваа перевагу «Известиям» иад «Правдой», бо з паперу «Изаестий» легше скручувались цигарни й не тан дерли горло.

Не норядном моралізування, а просто констатуючи факт, слід зазначити, що нечитания газет кінець кінцем обернулось Васьнові на велнне лихо, та про це далі. А тим чвсом Васьон добре працюваа, з його роботи було задоволене начальстао, і сам аін ие маа підстав иарікати иа свою долю, бо коли в тебе є робота й заробіток, то чого ж іще треба? До делікатесів Васьон змалку не привчений,— поїсть борщу, що зварила домоанта Марфутка, впорає бульбу, присмачену аншкварнами, заїсть нислим моло-

ком і — слава богу. Трохи сутужно стало з хлібом: на картки дають його небагато, а на базарі не купиш тепер, але то нічого — бульба виручає. Її зібрав Васьок з Марфуткою чимало на тій ділянці за містом, що виділили йому під город, тож буде він тепер уконтектований, як то й належить робочому чоловікові, і порожні кишки не гратимуть у животі марша. По обіді лишається викурити добрячу цигарку з махри, в суботу випити шкалика, а в неділю піти з Марфуткою в кіно — на цьому й вичерпуються Васькові бажання.

Усе життя Васьок десь щось будував: будував мости і гатив греблі в Білорусі, споруджував Дніпробудівську греблю на Україні, копав канали зрошення у Ферганській долині в Узбекистані, носило його й на Чирчикбуд під Ташкентом. Не був тільки в Сибіру, поки не повезли його туди казенним коштом будувати під вартою залізниці в Горношорії та за Байкалом і нарешті зводити будинки нового міста Комсомольська. І скрізь, куди тільки не закидала Васька примхлива доля, за ним поспішала маленька, прудка, зовсім не до пари Васьковій кремезній, вайлуватій постаті його вірна жіночка Марфутка. Навіть коли Васьок поневірявся за високими парканами сибірських таборів, Марфутка, як чайка, крутилася десь неподалеку, наймаючись у вільних людей на всяку господарську роботу, щоб заробити щось і з того допомагати своєму чоловікові. І сюди, до Таловки, Марфутка прилетіла відразу ж, скоро дістала від Васька звістку, що йому після табору дано ще й заслання.

Скільки світу довелось їй об'їздити за своїм Васьком, між якими тільки людьми не тертись, але й досі казала по-білоруському «йость» замість «є», називала Таловку вьоскою, а не селом, а в розмові з нами, Васьковими сябрами, раз у раз вставляла своє улюблене слівце «вєдаєте». Нас це розважало, а Іван Петрович Куторкін був не від того, щоб і поглузувати з простодушної Марфутки, якби не боявся великих, як недостиглі кавуниці, Васькових кулаків. Але ці побоювання були даремні: під вузлами могутніх м'язів таїлась незрівнянна лагідна вдача, що, можна напевно сказати, ще нікого й ніколи не скривдила і не скривдить, а великі, блакитні, ясні очі дивились на всіх приязно, зичливо й трохи ніби здивовано, хоч сам Васьок тепер уже ні з чого не дивувався. Досить було йому один раз у житті так здивуватися, що потім довго не міг зійти з дива, щоб йому вистачило цього довіку. А призвела Васька до цього така проява.

Сталося це того пам'ятного 1937 року, коли в світі стали діятися взагалі дивні речі. Після того, як років з десять усе було тихо й спокійно навкруги — люди працювали, їли, пили й спали, раптом об'явились вороги народу, й що далі, то більше й більше чулося про них. Це були не ті, відомі Васькові ще з дитинства контрреволюціонери — пани, жандарми, буржуї всякі, одне слово, біляки, як прозвали їх у народі. Про них стали вже й забувати люди, бо як прогнала біляків Червона Армія за кордон, так і слід за ними запався... А тепер ні сіло ні впало — вороги народу! Про них, чув Васьок, писали тепер газети, доповідали на спеціально скликуваних для того загальних зборах партійні товариші, малювали у стінгазетах карикатури. Бував на тих зборах і Васьок не раз, сідав у першому ряду й уважно слухав доповіді, проте мало що розумів з того потоку гнівних слів, які вивергали промовці то на якусь опозицію, що її Васьок плутав з «позицією», то на якесь праве крило, яке чомусь виросло в партії, а не в якогось птаха. Утворювалась у голові така каша, що її годі було одразу перетравити простому робочому чоловікові, який звик працювати руками, а не мудрувати неспокушеним мозком над усякими новітніми загадками. Взяти, приміром, хоч би й Троцького, що командував Червоною Армією, коли та трощила на всіх фронтах біляків. Як могло статись, що він чи не перший опинився серед ворогів народу? Та тут Васьок сам догадувався: Троцький був жид, ну, а де ви бачили, щоб жид, ставши до спілки з руськими, на чомусь та не обдурив би їх! Жид лишається жидом. От тільки невтямки, чому Троцького випустили за кордон — до капіталістів і поміщиків, замість тримати його десь у тюрмі? Дуже кортіло Васькові спитати про це доповідача, але не насмілився.

І добре зробив, бо коли через рік Троцький став викидати за кордоном усякі контрреволюційні коники й один старий робітник сказав на загальних зборах, що, мовляв, помилку зробило ЦК нашої партії, випустивши Троцького,— цього робітника тут же, на зборах, обвинувачено, що він своєю критикою політики ЦК партії «ллє воду на млин троцькістів», а через якийсь час невдалого критикана заарештовано й, подейкували, засуджено на десять років як «трактиста» (так вимовляв Васьок важкувате для його язика нове політичне слово). Ні, хай їй абищо, тій політиці,— сам чорт на ній ногу зломить! Не те скажи, не туди ступи — і не обберешся потім лиха... Не Васькового розуму те діло. Хай над ним сушить собі голову начальство — воно газети читає і знає, що треба казати й як діяти. І Васьок терпляче висиджував на загальних зборах, намагаючись не задрімати від утоми після роботи й не пропустити тої хвилини, коли почнуть голосувати й начальство в президії стане підіймати за щось руки. Тоді Васьок високо підіймав і свою правицю, полегшено зітхаючи, що виконав ще один обов'язок.

Навряд чи зміг би він сказати, за що допіру проголосував. Яке йому діло, а чому саме провинились маршали Тухачевський, Якір, Єгоров та інші, що їх прізвища й не запам'ятав Васьок, нвщо йому доскіпуватись, що там накоїв Зінов'єв або на якого біса заманулось Бухаріну та Рикову заважати товаришеві Сталіну побудувати соціалізм? Не інакше як показилися з жиру всі ті люди! Васьок знає, що єдиний, хто ніколи не помилиться й не оступиться ні вправо, ні вліво,— це товариш Сталін. Недарма ж бо він учився в Леніна — є навіть картинка така: сидить товариш Сталін на лавці поряд з Леніним, тримаючи в руці чи то папери, чи якусь книжку, і сидить скромно, поштиво, як і належить учневі. І нікого на тій картинці, крім Леніна й Сталіна, більше нема. Отож, хто виступає проти товариша Сталіна, той іде й проти Леніна, а що за Леніним пішов був увесь народ, то, виходить, той виступає проти народу, є ворог народу. І не дивно, що цих ворогів народу так пильно заходилось вишукувати й витягати за хвіст та на сонце ГЕПЕВА (так Васьок називав ГПУ — Державне політичне управління, що заступило ЧК). І дуже добре, що на чолі ГЕПЕВА стоїть такий меткий і вірний помічник товариша Сталіна, як Ягода, котрого портрети висять скрізь по канцеляріях, клубах і навіть у парках.

Трохи стало пантеличити останнім часом Васька те, що у вороги народу полізли не тільки маршали, наркоми, члени ЦК, а й прості люди, яких знали й бачили на будівництві, де тепер, повернувшись з Марфуткою на рідну Білорусь, працював Васьок. Ось, приміром, нещодавно забрали виконроба Миклашевича, а він же й сам на зборах виступав не раз, вимагаючи розстрілу то маршалам, то Зінов'єву, то ще комусь... Посадили в тюрму й столяра Бородича, а трохи згодом муляра Фесюка. Ну, а цим чого було треба? Мало хліба дають на картки й м'яса не докупишся? Так то ж усе через шкідників, що їх ще не всіх виловив товариш Ягода, й вони не дають побудувати соціалізм! Соціалізм — діло непогане, і Васьок проти нього нічого не має, бо робочій людині треба, щоб заробити й з'їсти, ну, звісно, щоб і при здоров'ї бути. Інша річ комунізм. Його Васьок трохи побоюється: хто зна, як тоді буде з роботою — чи легко буде її дістати, коли все робитимуть машини; знову ж таки не знати, які тоді будуть ціни на харчі, та й про жінок за комуністичних порядків люди всяке кажуть... Але комунізм буде ще нескоро, а соціалізм Васька цілком улаштовував, коли б тільки мануфактуру давали та хліба трохи більше на картки. Ні, не міг Васьок ніяк збагнути, чого Бородич і Фесюк пошились у вороги народу, хіба що ті кляті вороги стали такі хитрі, так спритно напинають на себе робітничу личину, що й не розпізнаєш тепер, де ворог, а де свій чоловік.

Одного разу в суботу зранку пройшов по будівництву профорг і сповістив усіх, щоб не розходились після роботи, бо відразу ж відбудуться загальні збори, де оголосять важливі повідомлення. Взагалі Васьок нічого не мав проти зборів — він звик на них ходити, як і на роботу в звичайні дні. Але сьогодні була субота, переддень вихідного дня, коли

треба піти до лазні помитись, спокійно повечеряти й рано лягти спати, щоб хоч раз на тиждень добре виспатись. А тепер усе це відпадало: збори, як звичайно, затягнуться, прийдеш додому пізно, коли нема чого й думати про лазню, все перекапуститься і ждана субота обернеться на звичайний будень. Це зіпсувало Васькові настрій, і робота, що завжди горіла у Васькових руках, того дня не клеїлася, тліла, як мокре.

Однак наприкінці роботи знову прибіг захеканий профорг і оповістив, що доповідач затримується в іншій організації і через те збори переносяться на понеділок. «Отак би з самого початку треба було перенести на понеділок, а не каламутити людей!» — подумав Васьок, але вголос не сказав: такі речі начальство не любить слухати.

Добрий настрій знову повернувся до Васька, і все пішло як по писаному: чудово помився в лазні й прийшов додому рум'яний і свіжий, як огірок, смачно поїв, випивши пікалика горілки, якого дбайлива Марфутка припасла чоловікові на суботу, й рано ліг з своєю щебетухою жіночкою спати. Виспався в неділю так, що аж боки перележав; не поспішаючи поснідав і пішов до перукарні підстригтися. Після цього лишалось повернутись додому, пообідати, відпочити добре, а ввечері піти з Марфуткою в кіно. На цьому можна було б вважати недільну програму за цілком вичерпану.

Почуття задоволення, що все так гаразд іде, не покинуло Васька навіть у перукарні, де зійшлось у неділю багато народу й довелось довгенько чекати своєї черги. Ну, що ж, можна й почекати, однаково Васькові нема куди поспішати. Він сів біля маленького столика з газетами й журналами, поглянув знічев'я на ілюстрації в «Огоньке» й, не знайшовши там нічого особливо цікавого, поклав журнал на місце й став розглядати публіку. Сьогодні в перукарні зійшовся все чистий люд, видати, із службовців, бо в одного на колінах лежав великий шкіряний портфель,— мабуть, чоловік збирався, дарма що неділя, ще в установі попрацювати, а може, прихопив його з собою так просто, для поваги.

Серед тих, коло яких уже поралились перукарі, Васькові впав у очі довгастий чолов'яга з запалими щоками й синцями під очима. Він розвалився в кріслі, витягнувши далеко ноги в начищених до блиску чоботях, морщився й пирхав від мила і час від часу невдоволено бурчав щось перукареві. «Мабуть, якесь цабе»,— подумав Васьок, бачачи, як перукар пританцьовує коло довгастого і не голить, а просто пише бритвою по його мерзкому, похмурому виду.

Двоє Васькових сусідів пильно вчитували разом щось у газеті, мурмотячи між читанням і докірливо хитаючи головами. Васьок спочатку дивився на них байдуже, більше думаючи, як би то швидше підстригтися й іти додому, але потім зацікавився, що там такого вони могли вичитати, й став прислухатися до їхніх реплік. Тим часом сусіди кінчили читати й стали голосно когось лаяти:

— Подумати тільки — так йому довіряв товариш Сталін, так покладався на нього, а він он яким негідником об'явився! Га? Страшно навіть подумати, куди заліз мерзотник, як довго маскувався!..

Васьок не витримав з цікавості й делікатно спитав:

— Я, звісно, вибачаюсь, але скажіть, будьте ласкаві, про кого це ви так?

— Як про кого? — здивувались з такого наївного запитання сусіди. — Про Ягоду.

— Про кого, про кого? — ошелешено перепитав Васьок, гадаючи, що йому помилково причулося таке відоме й шановане всіма прізвище.

— Та про підлого ж зрадника Ягоду! Ви що, з неба звалились і нічого не знаєте?

Від крайнього подиву Васьок закліпав очима.

— Як ви можете говорити таке про, можна сказати, першого після товариша Сталіна комуніста? — промовив Васьок, затинаючись і не уявляючи гаразд, чи це йому наснилась така дивина, чи справді він

почув і побачив на власні очі відвертих ворогів народу, що наважились прилюдно ганьбити самого Ягоду.

Але це був не сон, бо Васьок помітив, як, спинивши помахом долоні перукаря, круто обернувся в кріслі довгастий, похмурий начальник, як замовкли в перукарні всі після Васькових слів, не інакше як схвалюючи, що Васьок отак пробоєм пішов на зухвальців. Це збадьорило Васька, і він, на догоду довгастому начальникові, що вп'явся в нього гострими очима, став гримати на сусідів, сам собі дивуючись, що може так розприндитись:

— Та як ви смієте? І хто дав вам повне право так говорити на товариша Ягоду, якого поважають і люблять усі радянські люди!

Та й затяті ж трапились Васькові вороги народу! Один, захлинаючись і бризкаючи на Васька слиною, щось кричав, а другий насмішкувато подивився на Васька й сказав:

— Ви що — газет не читаєте чи з лісу вийшли?

Тим часом довгастий начальник, нашвидку покінчивши з перукарем і визволившись з-під простирадла, що досі закривало його френч з червоними петлицями, на яких Васьок побачив дві шпали й якийсь значок у вигляді золотого меча, впевненими кроками підійшов до Васька й, тицьнувши йому в груди вказівцем, коротко наказав:

— Ідіть за мною!

А потім до Васькових сусідів:

— Ви також.

Це приголомшило Васька. Чого це він має кудись іти й ламати так добре запланований порядок дня? Якщо довгастому начальникові потрібні два вороги народу, хай бере їх і тягне куди слід, а Васька це не обходить — він сам собі, а вони самі собі. Проте погляд у начальника був владний і голос категоричний — такий спуску не дасть! — і Васьок не посмів відмовитись. Почухавши за вухом, він неохоче поплентався за начальником з перукарні, забувши навіть застерегти за собою чергу.

«І нащо було встрявати в суперечку! Хай би собі ляпали язиками що завгодно,— то не моє діло; моя хата скраю, нічого не знаю»,— картав себе Васьок, передчуваючи, що через дурну необачність тепер пропаде марно вихідний день, а там, гляди, ще станугь тягати його по судах за свідка, і буде Васьок оббивати пороги «казенних домів» замість шпаркою працею заробляти собі й Марфутці на прожиття...

Змалку не любив Васьок тих казенних домів, де, крім лиха, нічого доброго не може бути, десятою вулицею обминав їх, а зараз сам напросився туди з дурного розуму. Кілька разів дорогою йому кортіло нишком вислизнути геть, але начальник пішов вулицею позад Васька, наказавши двом іншим ступати поряд нього. «Боїться, мабуть, втратити мене як свідка»,— подумав Васьок, дивуючись у той же час, чому це довгастий начальник учепився саме за нього, коли в перукарні було багато людей і всі чули, що варнякали ті два зухвальці. Не інакше як тому, що Васьок не стерпів, чуючи огуду на щонайголовнішого чекіста, і начальник певен, що такий свідок, як Васьок, не буде відмагатися й викручуватись, мовляв, хоч і був там, але не слухав, не чув, нічого не знаю...

Це припущення трохи скрасило Васькові невеселі думки про змарнований день і на якийсь час навіть заспокоїло, надто коли він прочитав на таблиці біля дверей будинку, куди завів їх начальник, напис — НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ. «Щось мовбито міліція, чи що?» — роздумував Васьок, але скоро побачив, що на міліцію, де одного разу йому трапилось побувати по п'яному ділу, цей будинок зовсім не схожий. У вестибюлі стояв вахтером не міліціонер, а військовий з такими ж червоними петлицями, як і в довгастого начальника, а головне — тут панувала така насторожена тиша, якої ніколи не буває в міліції. До того ж увесь будинок здавався таким безлюдним, немов його заворожено й усе живе покинуло це прокляте місце. А втім, у колінчатих коридорах, де їх повів начальник, вони зустріли чоловіка в цивільному, знати, з тої вищої категорії людей, яку Васьок називав службовці; цей чоловік обмінявся

з довгастим начальником значущим поглядом, з чого Васьок зрозумів, що вони обоє служать у цьому «хитрому», як кажуть вуркагани, будинку.

З-за ріжка, де коридор завертав ліворуч, почулась тиха хода й хтось там, попереджуючи, заляскав пальцями. Довгастий начальник одразу спинився й суворо наказав Васькові та тим двом його сусідам з перукарні повернутися лицем до стіни. Васьок слухняно скорився, але периферійним зором зумів усе ж таки побачити, що повели якогось роботягу. І тільки коли вони знову з наказу начальника рушили далі, Васьок збагнув, що їх приведено до ГЕПЕВА (бідолаха не знав, що десь уже два роки тому Державне політичне управління перейменовано в НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ).

Довгастий начальник завів їх у свій кабінет, де посадив Васька ближче до себе — за маленький столик, поставлений перпендикулярно до великого письмового столу, за який він поважно сів сам, недбало показавши рукою Васьковим сусідам сісти далі — на стільцях під стіною.

«Чого це він так заскакує переді мною?» — подумав Васьок, скоса поглядаючи, як начальник дістає з шухляди папір і починає щось писати на ньому. «Мабуть, підхлібити хоче, щоб я нічого не замовчував, усе виказав!» — з гордістю подумав Васьок і приготувався цілком задовольнити, хоч і суворого, але, видати, справедливого начальника, який став йому навіть подобатись.

Але як же здивувався,— та ні, це не те слово,— як зачудувався, як остовпів, аж не міг спочатку й говорити Васьок, коли за хвилину дізнався, що він не свідок, а — обвинувачений і за свідків сюди приведено тих двох зухвальців, котрі в перукарні лаяли товариша Ягоду!..

— Цебто як?! Мене?.. Я вибачаюсь, але... — залепетав Васьок, коли мова трохи повернулась до нього.

— Ніяких «але»! — грюкнув кулаком по столу начальник, визвірившись на Васька. — Повторіть тут усе, що ви сказали в перукарні про ворога народу Ягоду!

— Ворога народу?.. Ягоду?.. — бурмотів Васьок, усе ще не можучи зійти з крайнього дива.

— Так, про Ягоду! — гнівно ствердив начальник, просвердлюючи Васька наскрізь гострими очицями. — Того Ягоду, мерзенні вчинки якого вчора обговорювали на загальних зборах підприємств і установ міста, а сьогодні надруковано в усіх газетах.

Аж тепер стало помалу доходити до Васька, про що мав казати вчора той доповідач, що десь забарився й не прибув до них на будівництво; догадувався він і що вичитали в газеті його сусіди в перукарні, які тихо сиділи тепер проти нього під стіною, але збентежений розум Васька не міг сприйняти такої неймовірної дійсності.

— Так що ж це — світ догори раком став чи як це треба розуміти? — промовив він, непорозуміло дивлячись то на свідків, то на сердитого начальника, котрий від Васькових слів зовсім осатанів і, переходячи на «ти», зревів:

— Я т-тобі покажу, де раки зимують! Світ т-тобі немилий стане, як я візьмусь за тебе!!..

І він узявся...

Довгі ночі він мучив Васька допитами, хоч не було про що й допитувати: від сказаних у перукарні слів Васьок не відмовлявся, свідки їх ствердили, і єдине, що Васьок міг сказати собі на виправдання,— він же нічогісінько не знав про арешт Ягоди, не знав навіть, що якийсь час тому Ягоду переведено в НКВС до НАРКОМПОЧТЕЛЮ, і де вже було йому знати, що НАРКОМПОЧТЕЛЬ став правити тепер за етапний пункт, через який спровадили вже казна-куди самого голову Раднаркому Рикова, а далі спустили в політичне небуття й Ягоду...

На такій каруселі міг би спантеличитись і досвідченіший у політиці за Васька чоловік, але довгастий начальник, що, як виявилось, був не просто собі слідчий, а старший слідчий в особливо важливих справах, на те не зважав. Як дідько за грішну душу, він учепився за Васька й, ніби

приміряючи до нього різну злочинницьку мірку, то намагався втиснути його в ряди «трактистів», то раптом пришивав спантеличеного не відомими йому прізвищами Васька до правих опортуністів, то нарешті закидав Васькові блок білоруських нацдемів з правими опозиціонерами... Від цих не знаних досі назв Васькові йшла обертом голова, і, якби в камері, де він сидів після допитів, не було ще таких же, як і він, людей, Васькові б здавалось, що він уже не живе, а лиш марить у страхітливому сновидді.

У камері, куди Васьок повертався з чергового допиту змучений, з таким болем у голові, ніби розламувався череп, він потроху приходив до пам'яті, відповідав товаришам на їхні розпитування й помалу став розуміти, що слідчий забиває йому баки, чи, як казали в'язні, «бере на пушку». У камері Васьок дізнався, що таке «трактизм», чи пак троцькізм (хай йому абищо!), що таке білоруська нацдемівщина й хто замістив праву опозицію. От тільки невтямки було Васькові, чи всі оті троцькісти, праві опозиціонери й нацдеми справді існують десь і чогось домагаються, чи їх вигадав слідчий, щоб більше шити справ таким же невинним, як і Васьок, людям.

Кінець кінцем, чи то слідчому набридло морочитися з Васьком, чи набігло багато важливішого діла, коли заарештовані затиналися й не хотіли визнавати за собою провини, через що доводилося вибивати з них потрібні зізнання, а тільки слідчий став звінчувати Васькову справу, оформивши його необачні слова в перукарні як контрреволюційну агітацію. З тим Васьок і пішов на суд Спецколегії, покладаючи кволу надію на виправдання. Повинен же суд розібратись, як було діло, й зрозуміти, що ніякий Васьок не контрреволюційний агітатор, а якщо й сказав щось не так у перукарні, то тільки через недомисел і тому, що за всяким клопотом та роботою не читав газет. На суді Васьок пообіцяє надалі щодня читати газети, пролетарський суд повірить йому, робочій людині, й пустить Васька до його бідолашної Марфутки...

Але не так сталось, як гадалось. Суд був короткий, і вирок чіткий.

Коли далеко пізніше, вже на засланні, ми задля розваги просили розповісти про той суд, Васьок супився й махав рукою:

— Ат, що той суд! Трах-бах, БЕСЕСЕР, десять літ далеких таборів!..

— Це тобі ще пощастило, Ваську! — зауважив якось, слухаючи цю трагікомічну розповідь, Доллер. — За такі слова, та ще під кампанію, тебе могли б і того... пустити через розстрілярій [1].

Раніш, до свого арешту, Васьок тільки чув про якийсь солярій, але ніколи не доводилось йому там бувати, зате в планетарії був одного разу з Марфуткою в Мінську й дивився там через трубу на зорі, в от про «розстрілярій» уперше почув від Доллера, проте відразу збагнув, що воно таке:

— А що їм дати людині вишку — плюнути й розтерти! І навіть дуже просто!..

Якщо пустили під укіс самого Ягоду, то чи ж дивно, що й Васька могли б «розпорошити»! Нема нічого дивного, бо світ став тепер такий, що в ньому все може бути.

Два дні ми ходили на роботу, не знаючи, чи Сталін і далі на тонку пряде, чи завдяки кремлівським лікарям і закордонним лікам став одужувати. Після тої страшної фрази, що її необережно випалив позавчора Васьок, ми боялись навіть питати когось про стан здоров'я Сталіна, щоб нас не запідозрили в зловтішності, якщо стан погіршав, або не помітили смутку в наших очах, якщо Сталіну полегшало.

Та ось третього дня, йдучи на роботу, я зустрів недалеко вже від нашого будівництва Карла Мая. Побачивши мене, він швидко підійшов, міцно потиснув кілька разів мені руку й чи не вперше за все своє перебування на засланні радісно усміхнувся:

[1] На таборовому й тюремному жаргоні — найвищу кару, цебто розстріл.

— Кінчилася гра в кота-мишки! Er ist ganz fertig schon![1]

І я зрозумів, що Сталін помер.

Чи то для того, щоб ми могли удосталь пожуритись, чи щоб дати змогу й нам, як і всім трудящим, почути трансляцію з Москви великого похорону, виконроб оголосив, що сьогодні роботи не буде.

Несподіваний вихідний день — для кожного роботяги радість, а для нас, засланців, і поготів, тим більше що до неї спричинилась така незвичайна подія, яку ми не могли ще гаразд усвідомити. Хотілося поговорити про неї, обміркувати, як то воно тепер буде без Сталіна, але за звичкою все це було страшнувато. Тільки Мурад Хакімов, що спізнився на роботу й пристав до нас, коли ми вже йшли з будівництва, спитав, протираючи заспані очі:

— Сталін дубаря врізав, правда?

Мурад так гостро висловився не тому, що набрався духу після смерті вождя народів, до якого в Мурада не було ніяких претензій,— надто далеко й високо стояв той вождь над простим узбецьким колгоспником, а лиш з тієї причини, що російську мову Мурад вивчав тільки в таборі, де про смерть будь-кого інакше не кажуть.

— Стривайте! — спинив нас дорогою Доллер. — Невже ж ми так і не відзначимо сьогодні вихідний день? А може, все ж таки зміркуємо на літра?..

Усі охоче пристали на таку пропозицію й скинулись по карбованцю, тільки Іван Петрович Куторкін завагався був на мить, а потім і собі поліз до кишені. Проте зважив за потрібне на всякий випадок голосно уточнити підставу для випивання горілки в такий день:

— Ну, що ж, за давнім звичаєм годиться пом'янути покійного...

У Доллеровій квартирі, де за перегородкою без вгаву тріщав хазяйський гучномовець, ми мовчки випили по чарці. Тільки Мурад, хоч і дав гроші на гурт, одмовився пити через мусульманську відразу до алкоголю.

— А все ж він багато набудував! — закусуючи квашеною капустою, сказав Іван Петрович і важко зітхнув.

— Хто це — він? — спитав насторожено Май.

— Як — хто? Сталін...

— Не Сталін, а народ! Такі дурні, як я і ти, будували, щоб лакузи й підлабузники приписали все й о м у! — одрубав Май, і дивна річ — ніхто, навіть Васьок, не злякався зараз його слів, тільки Іван Петрович не хотів піддатися й промовив, щоправда, не так уже й твердо:

— А плани все ж таки й о г о були...

У цей час з гучномовця почулося:

«...Маршали виносять на оксамитових подушечках ордени... безконечні делегації трудящих несуть вінки...»

— Почала-сь остання возня!.. — махнув рукою Май і повернувся до господаря квартири Доллера: — Налий, Ніколаю, ще чарку, там уже нема чого слухати.

Ми трохи зніяковіли: не годилось би так казати, та ще й членові партії, хай і засланому, а урочисту хвилину похоронної процесії, але що робити, коли надволзький німець мав обмежений запас російських слів і не зумів інакше висловитись про той рух десь далеко в Москві, коли Сталіна понесли вперед ногами.

Доллер, стримуючи сміх од слова «возня», поспішно налив повні чарки й напівсерйозно, напівжартома проголосив тост:

— Ну, товариші, «мертвый спи в земле спокойно, жизнью пользуйся живущий»!

— Не «в землі», а в — Мавзолеї: по радіо передавали, що там покладуть його поруч з Леніним,— виправив Доллера Іван Петрович, який з обачності все ще удавав, ніби сидить на поминках.

— Сталіна нема. Хто тепер Сталін? — спитав Мурад, бажаючи дізнатись, хто буде на місці Сталіна.

---

[1] Він уже сконав, готовий! *(Нім.)*

— Мабуть, Берія, а може, й Молотов або Маленков... — керішуче відповів Іван Петрович, нишком думаючи, як би хибним передбаченням не накликати на себе згодом біди, коли при владі стане хтось інший.

— А чи не буде між ними того... — замислено промовив Доллер. — Чи не перегризуться вони між собою, кому бути першим?..

І тут Васьок, що досі тільки слухав інших і мовчки уминав квашену капусту й солоні гриби, раптом озвався. Таємничо оглядаючи нас, він сказав:

— А що ви думаєте, братця, все може бути! — І, підчепивши з миски складаним ножиком, що правив йому за виделку, ще солоного грибка, категорично додав: — Усе що завгодно!

ЗУСТРІЧІ НА ДОВГІЙ ДОРОЗІ

Вступ

Життя моє йде послідовно до свого природного кінця. І це не дивно: мені вже 82-й рік, а позаду довгий, нелегкий, а часом і трагічний життєвий шлях, коли було стільки сприятливих для загибелі моментів, а я, мов той гумільовський божевільний трамвай, що, прогуркотівши по трьох мостах різних епох, «заблудился в бездне времени»...

Людям похилого віку часто не спиться і пригадуються нічницями ті, котрих давно вже немає серед живих, мелькають у пам'яті окремі епізоди, а то й цілі сцени постають так виразно, немовби те сталось десь зовсім недавно...

Чимало з того, що бачив, я використав у своїй творчості, але далеко більше лишилось неперенесеним на папір, та й куди було мені перенести його, коли раніш тяжкі обставини, а тепер стан здоров'я унеможливлювали це. Лишається тільки писати фрагменти тих подій та бліді контури тих людей, що траплялись мені на життєвому шляху, не додержуючись ні історичної послідовності, ні якогось прагматичного зв'язку між ними. Лишається писати без будь-якої надії побачити написане в друку, але мушу писати, бо інакше життя втрачає всякий сенс.

ПРЕДТЕЧА СУЧАСНИХ МОРЖІВ

Навряд чи хто, крім сусідів, знав у дореволюційній Охтирці його прізвище, ім'я та по батькові, але відомий він був усьому місту завдяки своїм двом посадам, де він працював за сумісництвом. Це був повітовий гицель і золотар — гроза міської собачні і вкрай потрібна власникам будинків особа.

Коли-не-коли його можна було бачити посеред міських вулиць, де він, зарослий ніколи не чесаною довгою бородою, в якомусь фантастичному капелюсі, що його роздобути він міг хіба тільки десь на смітнику, поважною сократівською ходою сунув поряд своєї халабуди, яку спроквола, не поспішаючи, тягла худезна шкапа. У халабуді жалібно скавчали піймані собаки, мабуть, передчуваючи, що їх везуть на шкуродерку. Гицель не звертав ніякої уваги на те вищання і простував далі, тримаючи напоготові довжелезне пужално, що кінчалось якоюсь хитромудрою петлею, якою гицель спритно заарканював необачних сірків та бровків, котрі бігали міськими вулицями, а надто на базарі, шукаючи випадкової поживи. Собаки пручались у гицелевих руках, схожих на лапи, але не було випадку, щоб жодна з піймвних жертв укусила гицеля, коли він запихав її в халабуду. Собаки чи то нюхом, чи з якоїсь собачої інтуїції відчували в гицелі свого смертельного ворога і, ще здалека побачивши

його, розбігалися врусібіч, щоб сховатися десь під ганком або у вузеньких суточках, де їх не могли дістати злощасна гицелева петля.

Якщо в гицелеву хлабуду попадались випущені на вулицю породисті трезори або діани, це давало гицелеві певний зиск, бо власник породистої собаки, дізнавшись про лихо, що спіткало його улюбленця, біг на шкуродерку викупляти свого улюбленця. Лаяти чи дорікати гицелеві за те, що він схопив породистого собаку, не можна було: гицель не мав права давити собачню по дворах, а на вулиці в нього були розв'язані руки й повна воля.

Обов'язки золотаря він виконував звичайно вночі, тільки для цієї оперції гицель запрягав шкапу в довгий високий ящик, а за знаряддя виробництва золотареві правило таке ж довге пужално з прив'язаним на кінці відром, яким він вигрібав лайно із відходків, куди його наперед запрошували хазяї в разі потреби.

Від цієї другої роботи одяг гицеля-золотаря просмердівся наскрізь, а після чергової операції від нього так гидко тхнуло, що близько коло нього не можна було стояти, не затуливши носа. Мабуть, розуміючи це, гицель-золотар уникав з'являтися між людьми і жив десь на околиці міста відлюдьком. Але раз на рік був день, коли гицель-золотар вважав за своє право стояти, як рівня, між людом, що скупчувався на березі невеликої і неглибокої річки Охтирки, що перетинала місто на дві частини й за містом впадала у славнозвісну Ворсклу. Це бувало на водохрещ, чи йордань, як звали це свято в народі. Трохи далі від широкого мосту вирубували широку ополонку, біля якої ставили вилитий з криги високий хрест. До цього місця з собору урочисто йшла велика процесія, що складалася з духівництва й півчої, в на чолі її урочисто ступав протоієрей отець Гаврило, притуливши до похиленої голови метлевий хрест, якого тримав голими руками. Надворі лютував мороз, від якого люди, щоб зігрітись, тупцяли на місці й потирали вуха, а отця Гаврила не брав ніякий мороз. Не інакше як святість рятує його від обмороження, думав я і лиш через багато років дізнався, що наш протоієрей рятується від морозу не небесними, в цілком земними засобами, натираючи руки й чоло спиртом...

Над ополонкою відбувалась коротка церковна відправа, після якої отець Гаврило тричі опускав у воду хреста, після чого рота уланів робила залп із рушниць, а в повітря злітали спеціально принесені для цього голуби. Воду освячено, і, розштовхуючи людей, до ополонки підходив відомий усім наш повітовий гицель-золотар. Не поспішаючи, поважно, мов чинив якесь таїнство, гицель скидав кожуха, вилазив із валянців і роздягався до тіла. Тоді не водилось трусів, і гицель у чому мати народила опускався в ополонку й тричі занурювався в крижану воду, розтираючи долонями зарослі волоссям груди, немовби змивав із себе всі свої собачі гріхи. Перехрестившись широким хрестом, гицель нехапом вилазив із ополонки, вскакував у свої валянці і, накинувши на плечі кожуха, закидав назад голову й одним духом випивав шкалик горілки. Не закусуючи нічим, він швиденько одягався, запинався в кожуха і йшов геть, не оглядаючись, де люди глечиками й мисками черпали з ополонки свячену йорданську воду.

Я не пам'ятаю випадку, щоб хтось після гицеля ліз і собі в ту крижану купіль, але без гицеля, як кажуть, і вода б не освятилася. В Охтирці він був єдиний предтеча сучасних наших моржів.

СВОЇ ДУРНІ

Часто-густо за дореволюційних часів повітові міста славилися своїми дурнями. Це не були божевільні в повному розумінні цього слова, але певне відхилення від психічних норм у них, безперечно, було. Це були диваки, пройняті якоюсь химерою, що визначала їхню, безпечну для інших людей поведінку і правила за розвагу міським обивателям та вуличним хлопчиськам.

Не пасла задніх щодо цього й Охтирка: тут було дві знаменитості,

котрих знало все місто: Давид Феоктистович і Сильвестр Іванович. Найяскравішою постаттю був Давид Феоктистович Форов, у якого були старші за нього брат і сестра, що мали вищу освіту, а до Охтирки наїжджали тільки влітку. Всі троє були дуже подібні одне до одного, й у кожного з них зрослись на переніссі брови — одна з ознак психічної дегенерації.

Старші брат і сестра рідко коли показувались на людях і восени зовсім зникали з міста, зате Давида Феоктистовича можна було побачити скрізь: він прислужував духівництву у соборному вівтарі, роздмухуючи кадило, й був на побігеньках, виконуючи ті чи ті замовлення окремих священиків; метушився на похоронних процесіях і допомагав поліцаям під час парадів уланського полку «осаживать» публіку на тротуар. Манією Давида Феоктистовича була ніби служба в «сыскной» поліції, якою він дуже пишався й намагався старанно виконувати: досить було комусь сказати Давидові Феоктистовичу, що десь на вулиці загубилось п'яте колесо до воза, як він одразу ж кидався на розшуки.

Іноли соборні попи запрошували Давида Феоктистовича на прошені вечері. Тоді він у поті чола крутив на кухні м'ясорубку, бігав з дрібними дорученнями до крамниці й носив на кухню дрова. Звісно, за стіл з гостями його не садовили (за послуги його вдосталь годували на кухні), але ходити по кімнатах і стежити, як грають у преферанс, Давидові Феоктистовичу дозволялось. Горе було тому гравцеві, котрого Давид Феоктистович обирав за об'єкт своїх спостережень і ставав позад його стільця. Нічого не тямлячи в грі, Давид Феоктистович раз у раз давав поради своєму підопічному й обурювався з кожного його ходу.

— Ну, навіщо ви пішли козирною десяткою, коли у вас є жировий король? Ви просто не вмієте грати!

Ці зауваження дратували гравця, а головне — розкривали для інших його карти, що призводило до програвання. Підопічний сердився, нервувався, це смішило інших гравців, але єдине, що могло звільнити невдаху від непроханого порадника,— це попросити його щось принести або загадати Давидові Феоктистовичу якесь безглузде запитання, на зразок: «Чи ви, Давиде Феоктистовичу, не пам'ятаєте, якої губернії Сибір?» — на що Давид Феоктистович, подумавши трохи, відповідав: «Здається, чи не Саратовської».

Давид Феоктистович був невід'ємною часткою міського життя, і, коли його довго не видно було на різних публічних церемоніях, усіх дивувало — а де ж це подівся Давид Феоктистович?

Хто зна, скільки б ще літ допомагав він священикам у вівтарі та поліції під час парадів і хресних ходів, але прийшла революція, і Давид Феоктистович загинув через свою манію, яка нікому не завдавала шкоди. Коли 1919 року червоні частини захопили Охтирку і стали перевіряти на вулицях документи в перехожих, спинили й Давида Феоктистовича. Документів при ньому не було ніяких, і через те його спитали, де він працює. Давид Феоктистович з гордістю відповів червоноармійцям, що він агент «сыскной» поліції. Цього було цілком досить, щоб його тут же розстріляли...

На противагу Давидові Феоктистовичу був Сильвестр Іванович, вельми спокійна, тиха людина, котру лише зрідка можна було побачити на охтирських вулицях, через що його знали далеко не всі в місті. Його дивацтво полягало в тому, що раз на місяць у точно визначений день він приходив до грошовитих жителів по «жалування». Йому давали гривеника, і Сильвестр Іванович, чемно подякувавши, зникав, щоб через місяць у цей самий день знову прийти по «жалування». Сильвестр Іванович був дуже люб'язна, готова до всяких послуг людина. Йому можна було доручити здати на пошті листа або передати комусь якусь річ, і можна було бути цілком певним, що Сильвестр Іванович виконає доручення бездоганно. Леле, ця послужливість і погубила його...

Раптом Сильвестр Іванович зник із міста. Не приходив більше ні до кого по «жалування», не видно було його й на міських вулицях. Лиш через якийсь час пішла по місту чутка, що якісь невідомі в Охтирці люди

повезли Сильвестра Івановича до Харкова і там, знаючи його послужливість та виконливість, посадили в центрі міста на мосту через Лопань, дали йому велику пачку революційних прокламацій і наказали роздавати кожному перехожому.

Сильвестр Іванович за своєю звичкою старанно виконував доручення, не пропустивши жодної людини, що проходили повз нього, поки не сунув крамольного папірця і поліцейському приставу. Той, прочитавши прокламацію, схопив Сильвестра Івановича за барки й одвів до поліцейського участку.

Як там повелись із Сильвестром Івановичем — нікому невідомо, тільки слід після цього за ним звпався. В Охтирці вважали, що не інакше як Сильвестра Івановича запакували на Сабуровій дачі, цебто в харківській психіатричній лікарні, де він і скінчив своє тихе, безневинне життя.

КОЛИШНІ ПОЛЯКИ

Мені колись випало прочитати в одній анкеті відповідь про національну приналежність: «бывший еврей», і ця відповідь звучала анекдотично, але в житті до революції мені довелось зіткнутися з двома колишніми поляками, які себе вважали за росіян, і ніхто в місті не сумнівався в їхній російській приналежності.

Коли після третього поділу Польщі більша частина її опинилась у складі Російської імперії, її стали підганяти під загальний всеросійський рвижир, як і всі поневолені нації, за влучним висловом Леніна, цієї великої тюрми народів. Почалась русифікація освіти, витіснення польської мови з офіційного життя й рекрутчина; тільки релігії не торкалась енергійна ніаелізаторська рука, і Польща лишалась католицькою. Поки поляк лишався католиком, він лишався й поляком за національністю, дарма що й назва «Царство польское» помалу замінялась на «Привіслянський край». Звісно, все це викликало ворожнечу й ненависть, але після поразки останнього повстання 1863 року Польща втратила надію на своє відродження і, хоч не так багато, як Україна чи Білорусь, усе ж стала давати свою данину на вівтар «отечества чужого». Усі ці славнозвісні російські діячі — Ціолковський, Пржевальський, Кржижановський, нарешті, Дзержинський і Менжинський — були з походження поляки. Дехто з них був навіть нащадок польського повстанця 1863 року.

Були такі два й серед педагогів охтирської гімназії, про польське походження яких свідчили тільки їхні прізвища — Седлецький і Квінцінський, більше відомі серед гімназистів та охтирських обивателів своїми прізвиськами — Козел і Клишко: перший через свою незвичайну упертість, другий через свої криві ноги. Обидва вони були православні, а не католики і в своїх політичних поглядах крайні реакціонери.

Козел був до того ж гласним міської думи, але і в гімназії, і в думі він виявляв таку впертість, з якої Козла ніхто не міг спихнути. Якщо в якогось учня з усіх предметів були самі п'ятірки в атестаті, а з математики, яку викладав Козел, стояла двійка, вся педагогічна рада не могла умовити Козла поставити бодай трійку: Козел лишався непохитний. Через Козла вішались і стрілялись гімназисти, але ніщо не могло змінити Козлової вдачі — він був як кремінь і лишався далі грозою гімназії. Досить було після перерви вийти Козлові з учительської, як у класі западала могильна тиша. Лисуватий, брезклий на виду, з випнутим черевом і понурим поглядом, Козел досить прудко, як на його літа, входив у клас, поважно сідав за кафедру і, нашвидку записавши в журналі зі слів чергового, кого нема на лекції, витягав із бічної кишені свого маленького записника. Наставала жахлива хвилина, коли Козел із записника вибирав чергову жертву. Річ у тім, що Козел не просто перевіряв знання учнів, а намагався впіймати на слизькому тих недбайливих щодо опанування математичної премудрості простаків, котрі, бувши викликані вчора, сьогодні спочивали на лаврах і не приготували як слід завдання. Головне, що проти Козла не діяло навіть безглузде заклинання

тихо сидіти й шепотіти: «Сухое дерево назад не пятится»,— досить поширений серед гімназистів забобон, що ніби рятував од виклику. Рідко яка лекція з математики обходилась без двійок і одиниць.

У кожної людини буває своє шкульке місце, а в Козла їх було аж два: він захоплювався фотографією і над усе на світі любив гігієну. Кожної неділі Козел сідав у свого тарантаса, на передку якого сидів разюче подібний до Козла парубійко, і їхав до крамниць, де торгували всяким фотографічним начинням або термометрами й барометрами. Поповнивши запаси всяких віраж-фіксажів та подивившись, чи не продається якоїсь нової конструкції барометр, Козел урочисто повертався додому.

Не можна сказати, що Козел визначався віртуозністю у фотографії, але це був своєрідний аматор, якого, здавалось, захоплював сам процес перенесення живої натури на глянсуватий папір фотознімка, через що Козел фотографував будь-що: знайомих і незнайомих людей, коней, собаку-дворнягу, що спинився чогось серед двору, або горобця, котрий залетів на підвіконня. Якщо фотознімок був удалий, Козел дуже тішився, і казали, що вдома в Козла назбиралось багато альбомів з такими беззмістовними фотошедеврами.

З великою ретельністю Козел міряв щодня температуру повітря і записував у спеціальний щоденник. Про користь гігієни й потребу її пильно додержуватись Козел міг просторікувати хтозна-скільки часу.

Цими Козловими дивацтвами й користувались нездібні до математики або ледачі учні: Козла можна було «заговорити», цебто витягти на розмову про фотографію на цілу годину його лекції. Ця місія доручалась бездоганному щодо знання математики учневі, котрий, піднісши вгору руку, чим питав дозволу спитати, підходив до кафедри і показував Козлові позичений у вправного аматора фотознімок, прохаючи оцінити й дати пораду. На цього гачка Козел часто ловився, забував про свого записника і пускався у розмови про всякі системи фотоапаратів, радив, як ліпше проявляти й закріплювати платівки, поки не чувся ритівний дзвоник у коридорі, що сповіщав про кінець лекції. Але горе було тому учневі, котрий наважувався самотужки «заговорити» Козла! Підносе руку який-небудь Пилипець, що з якихось причин вдома і не доторкнувся до домашніх завдань, і питає:

— Я чув, Костянтине Фердинандовичу, що вже вигадали кольорову фотографію. Чи правда цьому?

— Кольорова фотографія — це справді цікавий винахід, але про це поговоримо іншим разом, а тим часом ідіть до дошки,— відповідає незворушно Козел, і Пилипець перелякано, як кріль у пащу полоза, йде до дошки, щоб повернутись через кілька хвилин з одиницею...

Зрідка траплялось, що Козел, почувши серед лекції чийсь кашель, несподівано сідав на свого улюбленого гігієнічного коника і заводив мову про всякі хвороби та як від них устерегтись. Насамперед треба добре мити руки, чистити зуби, уникати застуди й ні в якому разі не курити.

— А то зайдеш у кімнату гімназиста, а там так тютюнищем тхне, хоч сокиру вішай! — казав наостанку Козел, вважаючи, що висловився дуже дотепно. Козлові подобалось, коли ми удавано реготали з цих його неоковирних дотепів і заохочували далі говорити про гігієну.

— А чом би, замість витрачати гроші на тютюнище, не купити собі надвірного термометра і записувати щодня температуру, а потім через рік подивитись: цікаво, яка була температура повітря торік або позаторік.

Ми удавали, ніби це справді нас дуже зацікавило, хоч я не знаю жодного випадку, щоб хтось справді придбав собі термометра й морочив собі голову торішньою температурою.

Козел ніколи не сміявся, мені важко уявити його завжди похмуре обличчя хоч трохи усміхненим, але Козлові подобалось, коли клас, звісно, удавано, реготав з його важкуватих дотепів, і ми реготали, щоб заохотити Козла не вертатись до осоружної математики. Та це спричини-

лось до трагікомічного випадку, що надовго відбив у Козла охоту просвіщати нас у галузі медицини взагалі й гігієни зокрема.

У старших класах гімназії вчився дуже здібний учень Веселовський, котрий відзначався до того ж і артистичною здібністю реготати, для чого йому не потрібні були ні репетиції, ні найменша підготовка. Домашні завдання він робив на перервах між лекціями, одразу схоплюючи суть предмета. На лекціях він преспокійно читав під партою черговий випуск пригод сищиків Ната Пінкертона, Ніка Картера та Шерлока Холмса. Він не робив винятку й для Козлових лекцій, коли Козел пояснював нову теорему або викликав когось до дошки.

Поруч Веселовського сидів син поліцейського пристава Слатін, на обов'язку якого було штовхнути сусіду в бік, коли треба було реготати з приводу якоїсь нової потуги Козла на дотеп. Одного разу Слатін розсердився за щось на Веселовського і надумав помститись.

Веселовський забув уже про сварку з Слатіним і весь поринув у дальші незвичайні пригоди спритного сищика, коли Козел, записуючи в журналі, кого нема на лекції, звернув увагу, що вже третю лекцію пропускає учень Андрушов.

— А що з ним сталось? — запитав Козел чергового.

— Андрушов захворів на інфлюенцу[1],— журно відповів черговий, і Козел несподівано вийнявся на свого улюбленого гвинтика:

— Дехто помилково думає, що інфлюенца зовсім незначна хвороба, на яку не варто звертати серйозної уваги,— сказав Козел, кладучи на каламар перо й не витягаючи свого страшного записника,— а тим часом це захворювання, якщо не берегтись, може дати вельми сумні наслідки. Та ось нема чого за прикладом далеко йти. Позаторік моя теща захворіла на інфлюенцу; пролежала три дні в ліжку, на четвертий встала і через день поїхала кіньми в Тростянець на весілля своєї небоги. Дорогою вона перемерзла, її добре провіяло, і, приїхавши до Тростянця, одразу ж захворіла на запалення легень...

Усі в класі вдали скорботні обличчя, виявляючи цим співчуття Козлові і його теші.

— І що ви думаєте — через чотири дні ця мила, добра, люб'язна жінка померла...

Слатін тихенько штовхнув Веселовського в бік, і той, кинувши Ната Пінкертона в парту, зайшовся таким голосним, заразливим реготом, що не тільки Козел, а й усі ми заціпеніли від несподіванки. Веселовський, почувши, що його щирий регіт ніхто не підтримує і він регоче соло, зблід і круто урвав на півноті регіт, а Козел оговтався тільки за хвилину й ледве зміг промовити ображено:

— Ви збожеволіли, Веселовський! Вийдіть із класу.

Звісно, після цього посипались двійки й одиниці, а Веселовський, незважаючи на свої математичні здібності, вище трійки ніяк не міг піднестись у Козла.

Химерний кінець спіткав Козла: будучи таким ентузіастом гігієни, він загинув від недодержання елементарної гігієнічної вимоги: загнав скалку у пучку вказівного пальця правиці і, не продезинфікувавши голки, став виколупувати скалку, що призвело до зараження крові, від чого Козел через тиждень «у бозі почив», чи, як ми всі радісно казали, дуба дав...

Не тільки учні гімназії, а й учителі та гласні міської думи полегшено зітхнули, дізнавшись про смерть Козла. Мало кому кидали пригорщі землі в могилу з такою охотою, як ми, гімназисти, коли ховали Козла.

Минуло чотири роки, як помер Козел, і два роки, як я скінчив охтирську гімназію. У серпні 1919 року я був в українській армії на денікінському фронті. Перехід пішим порядком з тилу на фронт протягом цілої ночі мене дуже стомив, але спати було ніколи, бо зранку почався бій. Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську

---

[1] Інфлюенцою тодішні лікарі називали всім відомий теперішній грип.

батарею від можливого наскоку ворожої кінноти. Батарея добре замаскувалась за невеликим гайком, і денікінська артилерія довго не могла намацати її, дарма що за батареєю, мов на ярмарку, скупчилось багато тимчасово мобілізованих селянських возів із снарядами. Коли ворожий артилерійський вогонь перенісся на інші ділянки широкого фронту, я, стомлений, приліг на одного воза поряд із снарядами і миттю заснув.

І сниться мені кошмар: я знову в гімназії, з учительської вийшов Козел зі своєю математикою, з якою в мене бували часті конфлікти. Козел сів на своє місце на кафедрі й витягнув записника. Не приготувавши як слід домашнє завдання, я чую з жахом, як Козел називає моє прізвище... Я підводжуся з місця — і прокидаюсь від недалекого вибуху денікінського снаряда. Перебуваючи ще під сильним враженням сну, я ніяк не можу отямитись і дібрати, де сон, а де дійсність. Лиш коли вибухає неподалік другий снаряд, я остаточно переконуюсь, що я не в гімназії, а в бою, і це, очевидно, ворожа артилерія таки намацала нарешті нашу батарею. Читачеві важко буде повірити мені, але це справді було так: я полегшено зітхнув і подумав, яке щастя, що Козел більше вже ніколи не викличе мене до дошки!..

На схилі віку я випадково зустрівся в Коломиї із старшим сином Козла, відомим у Охтирці адвокатом. Гай-гай, куди його занесло життя! 1937 року він необачно взявся боронити на суді жінку, що з ревнощів убила свого чоловіка-командира. Убивцю він таки оборонив, але за свою адвокатську спритність заплатив десятирічним ув'язненням у далеких таборах, обвинувачений у тому, що хотів послабити бойові сили Червоної Армії, захищаючи вбивць її командирів... У Коломиї він працював палітурником, набувши в цьому фаху неабиякої досконалості й загальної пошани. Мене не вразили сумні сторінки його біографії — подібні перипетії траплялись тоді з багатьма людьми, але я був дуже здивований, дізнавшись, що син Козла на схилі віку раптом зацікавився своїм польським походженням і став вивчати польську мову з польсько-українського словника і навіть брав приватні лекції в якоїсь старої, зацілілої в Коломиї польки. Не знаю, чи вийшов із нього майбутній поляк, як із батька, колишнього поляка, вийшов росіянин...

Цілковитою протилежністю Козлові був спочатку інспектор, а потім директор охтирської гімназії Квіцінський Павло Якович. Якщо Козел з очима кольору гнилого винограду й тяжкою вдачею являв собою скоріше інтернаціональний тип бурмила, то Квіцінський, або Клишко, десь одних з Козлом літ, своєю зовнішністю дуже скидався на польського шляхтича. Посріблене сивиною, трохи кучеряве волосся на голові, такі ж охайно підстрижені вуса та жваві сіро-блакитні очі свідчили про давню шляхетську породу і разом із характерним польським прізвищем нагадували про його національне походження. Якби не клишоногість, яку він прикривав довгополим мундиром, його можна було б і тепер вважати за красеня.

Навряд чи він був ревним православним, хоч, як директор, вистоював усі вечірні й обідні в нашій домашній гімназіальній церкві, а будучи ще інспектором, організовував прощу залізницею до мощей Іоасафа в Білгород. Але це диктували суто кар'єристичні міркування. Вище начальство цінило запопадливість Квіцінського й рано зробило його директором. Він був щирий монархіст і, демонструючи це, дозволяв собі прикру нетактовність: почувши, що в нашому класі гармидер під час перерви, він раптом заходив і вигукував: «Що за жидівський меламед?!» — дарма що в нашому класі вчились два євреї...

Для нього не існувало ні польського, ні якого іншого національного питання. Коли почалась перша світова війна, Павло Якович раз у раз влаштовував у гімназії літературно-музично-вокальні «патріотичні» вечірки, на які неодмінно запрошував вищого представника поліції — повітового ісправника. На цих вечірках гімназіальний хор співав на мотив польського національного гімну: «Гей, славяне, здесь свободно речь родная льется»,— і замість української «Гей на горі та женці

жнуть» таку ж безглузду: «Полк пехотный на войну идет». Гімназіальна духова оркестра з великим піднесенням вигравала гімни союзних держав, починаючи від російського «Боже, царя храни» й кінчаючи екзотичним гімном Японії, що захопила на початку світової війни німецьку колонію в східному Китаї Дзін-Дао і теж вважалася за союзника.

Одне слово, Павло Якович мав тепер широке поле доводити свій російський патріотизм і бездоганну вірнопідданість.

У гімназії подейкували, що Клишко має широку шпигунську мережу, до якої залучив навіть перукаря на центральній вулиці, щоб наглядати за гімназистами й бути в курсі всіх справ, що стосувались його гімназіальних вихованців. Але треба віддати належне Павлові Яковичу: він не зловживав шпигунськими відомостями, бо хотів бути популярним серед учнів. Якось гімназисти восьмого класу розсердились на нашого гімназіального законовчителя, отця Михаїла Кочетова, і побили йому вночі шибки. Ця зухвала помста поставила на ноги не тільки гімназіальне начальство, а й поліцію, та бешкетників так і не знайшли. Через рік, коли заводій цієї операції був уже студентом, Клишко, зустрівши його на вулиці, спинив: «А я ж знав, що вікна Кочетову розбив ти, Ісиченко». Ісиченко зніяковів і сердечно подякував Клишкові, бо, коли б Павло Якович дав хід цій справі, не бачити б Ісиченкові університету...

Треба сказати, що Квіцінський був чудовий педагог. Викладаючи «русскую словесность», як тоді звалась російська література, він дав нам елементарні знання з теорії літератури й привчив нас багато читати й роздумувати над прочитаним. Він не задовольнявся тим, що учень слово в слово перекаже все написане в підручнику про того чи того класика,— Павло Якович хотів, щоб учень висловив ще й свій погляд на класика, дав йому свою оцінку.

Десь у жовтні 1916 року, коли ми у восьмому класі вивчали творчість Гоголя, Квіцінський викликав мене. Це припало на той час, коли я прочитав «Історію України-Русі» Аркаса, декламатор «Досвітні вогні» і нецензурований Шевченків «Кобзар», що його як трофей привіз із окупованої Галичини офіцер Гожієнко, старший брат мого однокласника. Цієї лектури було досить, щоб я став «свідомим українцем», як казали тоді.

Коли я докладно переказав Квіцінському все, що було надруковане в підручнику про великого класика російської літератури, Павло Якович спитав мене, чи все мені подобається в Гоголя, маючи на увазі, чи всі його твори заімпонували мені.

І отут моя солодка нова віра прорвалась назовні. Із запалом неофіта я відповів:

— Ні, не все. Мені не подобається, що Гоголь писав свої твори нерідною мовою...

— Цебто як — «нерідною мовою»? — вилупив на мене очі з крайнього подиву Павло Якович.

— Він писав їх по-російському, а не по-українському, як то робив Тарас Шевченко.

— Ах, он воно що,— промовив Квіцінський, і я приготувався сприйняти на свою голову всі громи й блискавки, що мали посипатись на мене від такого вірного слуги царату, яким був Квіцінський. Та розумний педагог знав, що я радо зазнаю будь-якої кари, бо за ідею треба ж постраждати, і він удався до іншої тактики. Помовчав хвилину, а потім, розвалившись на стільці, став висміювати те, що стало мені найдорожчим у житті:

— Ну, хіба ж можна говорити серйозно, Давидов[1], про якусь «українську мову», цей мужицький жаргон, якого, крім базару, ніде не можна застосувати! Невже ви думаєте, що цю мужицьку говірку можна запровадити в словесність, в культурне життя?

---

[1] У гімназії я значився під цим зросійщеним прізвищем, якого я позбувся, вийшовши в літературу й повернувши собі прізвище моїх далеких предків.

— Цією мовою вже створено літературу,— тихо пробурмотів я.

— Ви хочете сказати — Шевченко? Шевченко — це виняток, а винятки, як відомо, стверджують правило. Це, безперечно, талант, але можна тільки пошкодувати, що він абрався не в ті шати, в які слід було б. Якби Шевченко писав по-російському, з нього вийшов би малоросійський Кольцов, а так...

— Крім Шевченка, є ж іще Котляревський, Леся Українка, Грінченко... — боронився я, але Павло Якович перебив мене:

— Чув про таких, але всі вони фантасти й диваки. Бачив я у Валуйках, де два роки був інспектором гімназії, одного нотаріуса-українофіла: освічена людина, а балакає по-хохлацькому й носить вишивану сорочку! Це ж просто смішно, клоунада якась...

Гучний дзвінок у коридорі провістив велику перерву, і Павло Якович, забираючи класний журнал, сказав мені:

— Зайдіть, Давидов, до мого директорського кабінету.

У кабінеті, де ми сиділи тільки вдвох, Квіцінський спитав мене:

— Скажіть, Давидов, де ви набрались таких шкідливих і небезпечних ідей?

— Нівідкіля,— спокійно відповів я.

— А все ж таки — хто на вас так вплинув, що ви захопились Шевченком? — допитувався далі Квіцінський, намагаючись вивідати, чи не попав я під вплив нелегального українського гуртка в Охтирці, яким керував сухотний стельмах Бездрабко і про якого міг щось почути Квіцінський через свою шпигунську мережу.

Я відповів так, як воно й було насправді:

— Ніхто на мене не впливав, я сам дійшов цих думок, читаючи книжки.

— Які книжки? — жваво поцікавився Квіцінський і на клаптику паперу щось занотовував собі.

— «Кобзар» Шевченка я взяв з нашої гімназіальної бібліотеки, прочитав «Історію України Русі» адмірала Аркаса,— я навмисне наголосив на слові «адмірала». — Ця книжка вільно продається і в нашому охтирському газетно-книжковому кіоску...

— Уся ця література дозволена, але висновки з прочитаного ви зробили дуже хибні, Давидов. Ну, так ось що: ви непоганий учень, і я не хочу псувати вам вашої життєвої кар'єри, але, як директор гімназії, я повинен попередити вас: якщо я дізнаюсь, що ви займаєтесь у гімназії пропагандою українофільства, то, вибачайте, я муситиму виключити вас із гімназії з «вовчим білетом», і перед вами, Давидов, зачиняться двері всіх вищих учбових закладів Російської імперії. Зрозуміли?

Після цього Квіцінський відпустив мене і більше до цієї справи не повертався.

Та треба ж було так статись, що через півроку, в лютому 1917 року, вдарив перший грім революції, і могутній, здавалось, непохитний царат раптом упав, а за ним, випереджаючи одна одну, пішли події, які й не снились ще зовсім недавно громадянам Російської імперії. Квіцінський швидко зорієнтувався в ситуації і владною рукою послабив туго загвинчені досі гайки гімназіального порядку й дисципліни.

Десь на початку березня я звернувся до нього по дозвіл відбути в гімназіальній залі загальноміські збори учнів-українців.

— Прошу, прошу! — ніби аж зрадів Павло Якович, що така знаменна подія відбудеться в стінах його гімназії. — А мені, Давидов, дозволите бути присутнім на цих зборах?

Тепер уже я в свою чергу відповів:

— Просимо, просимо, Павле Яковичу! Будемо дуже раді бачити вас на наших зборах!

Квіцінський таки прийшов на збори. Узяв стільця й сів збоку біля стіни, щоб усіх бачити. Він зацікавлено розглядав юнаків і дівчат, що заповнили залу, і на обличчі його виразно було помітно велике здивування. «Як же так? — мабуть, думав він. — Я гадав, що є тільки одни укра-

нофіл Давидов, а їх он скільки назбиралось: і гімназисти, і з ремісничого училища, і з вищої початкової школи, ба навіть гімназистки є!..»

6 червня в Охтирці відбулася велика українська маніфестація, в якій і я, звісно, теж брав участь. Коли маніфестанти проходили повз будинок гімназії, я вигукнув гасло: «Хай ця гімназія буде українською!» Маніфестанти підтримали мене, і почулись вигуки: «Хай живе українська наука! Слава!» Квіцинський, що вийшов на ганок свого директорського будинку глянути на це незвичайне, не бачене ще ніколи в Охтирці явище, старанно заплескав у долоні на знак свого цілковитого схвалення мого гасла.

Десь у липні місяці я випадково зустрівся з Павлом Яковичем на вулиці, і він спинив мене.

— Я читаю «Селянську газету», що її видає охтирська «Просвіта». Ну, скажіть, Давидов, навіщо там пишуть «кляса», «фльота», коли український мужик каже «клас», «флот»? Треба, щоб газета була близька до нього своєю мовою, а не відштовхувала від себе всякими тими к л я с а м и.

Отаке диво: Павло Якович починає турбуватись за мову української преси! Яку величезну еволюцію пройшов він за десять місяців революції після тої пам'ятної розмови зі мною, коли загрожував мені «вовчим білетом» за українську пропаганду!

А ще через рік він вразив мене так, що я отетерів. Коли я на кілька днів приїхав із війська до матері, то знову зустрівся з ним випадково на вулиці. Побачивши мене у військовому вбранні й синій шапці з синім шликом, Павло Якович сплеснув від захвату руками й заговорив зі мною... по-українському:

— Здрастуйте, Давидів! Дуже радий вас бачити! Скажіть, Давидів, чому в Києві ще й досі стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому, а не Мазепі? Чому взагалі панькаються з кацапами? Якщо у нас самостійна українська держава й гетьман, то кацапів треба виганяти з України. Це одвічні її вороги! Ні, Давидів, я цього ніяк не розумію.

Я слухав Павла Яковича й думав: яку круту еволюцію зробив цей колишній поляк, що обернувся на росіянина, а тепер стає українцем! Він буде зразковим директором української гетьманської гімназії. Він буде пильно стежити, хто що говорить по-російському, й нещадно переслідувати їх. Він буде вірно служити всім владикам на землі, він зможе обернутися ще на будь-кого, тільки поляком уже не буде ніколи. Для Польщі він назавжди втрачена людина...

ХАЙ СПИНИТЬСЯ ЧУДОВА МИТЬ!

Замість останнього слова

18 травня за старим стилем був день народження моєї матері. Я вистрибом повертався додому, склавши останнього іспита з географії, а це означало, що я перейшов з третього класу охтирської гімназії в четвертий. Замість подарунка я ніс матері п'ятірку, яку не так легко було добути в Никанора Івановича Клевцова, прозваного в гімназії за довготелесість Макароном. У Макарона, викладача географії, був свій улюблений коник, на якого він раз у раз сідав на іспитах: з ледве помітною в старих, вицвілих очах хитрістю Макарон загадував учневі мандрувати з Охтирки в різні країни світу. Ще напередодні я подумки мандрував до Нью-Йорка, Сінгапура й Сіднея, але найбільше налягав на подорожі до Англії. Це тому, що в Лондоні жив знаменитий генерал Баден-Пауль, основоположник бой-скаутизму. Про цього генерала я вичитав у єдиному на всю дореволюційну Росію журналі «Ученик», котрий активно пропагував створення в Росії організації бой-скаутів під назвою «Юные разведчики». Я зважився написати цьому лондонському генералові листа

і, на мій крайній поднв, через місяць одержаа од генеральської секретарки відпоаідь російською моаою з купою бой-скаутських книжок та журналів по-англійському.

Сьогодні на іспиті мені поталаннло внтягти квнтка «Англія». Тількино я почаа опоаідати про людність, флору й фауну Брнтанського острова, як Макарон спинна мене:

— А чн не будете ан ласкааі розпоаістн нам, як аи поїдете з Охтиркн до Лондона?

Я одразу ж на слоаах поїхаа залізницею до Одеси, сів на морський пароплав і майнуа ним у Чорне море. Проскочнвши щаслнво через Босфор і Дарданелли та перетнуаши Мармурове й Егейське морн, н аниииа у Середземне, далі через Гібралтарську протоку опинився а Атлантичному океані й, минаючи берегн Іспанії та Франції, дістався до Ла-Маншу, де замнслився — чи мені зійтн з пароплавв а Дуврі й їхати до Лондона залізницею, чн плнвти далі до гнрла Темзи, щоб там, пересівши на річковий пароплаа, прибутн до столиці Великобританії.

— А ще як можнв з Охтирки до Лондона? — підступно спитаа Макарон, та я, не моргнуаши оком, заторохтів:

— Можна через Петербург, Фінську затоку... — І Макарон, не питаючи вже мене ні про флору, ні про фауну, вваів у журнвлі жирне «5».

Ідучн додому, я ще рвз подумки повторював свою вдалу подорож із Охтнркн через морн й океан, наперед смакуючи пиріжкн з м'ясом, які матн так уміло пекла за рецептамн «Советы молодым хозяйкам» якоїсь Канівець.

Але що це? Коло нашого дому на розі Вище-Котелевської вулиці та Зеленого провулка збираються людн, трнвожно перешіптуються, а дехто, сміливіший, андряпується на призьбу, щоб зазирнути в крайнє вікно. Гості? Та ні, гості прийдуть увечері привітати матір з днем народження й ніхто з ннх не дозволнть собі так поводитнсь у гостнному, але строгому щодо пристойності нашому домі...

Передчуваючи щось недобре, я пришвидшна ходу й через одчинені навстіж двері увійшов до покоїв, де теж товклнся хтознв-чого чужі засмучені знайомі й незнайомі людн.

Назустріч мені кинулась моя заплакана матн й гірко заридала:

— Подумай тільки, яке лнхо, та ще а мій день: Федінькв застрелився! О боже!..

Я кинуася а кутню кімнату, де з початку навчального року жив у нас на квартирі восьмикласник Федя Горбвч.

Засунувши під потнлицю ліву руку й антягнувши на ліжку доагасті, покладені одна на одну ногн, лежав нерухомо одягнутий у чорну тужурку Федя. Прааа рука, мабуть, після пострілу впала, випустивши реаольаер, і тепер безснло звнсала з ліжка. З маленької дірочки на прааій скроні тягнулась темно-червона струмнна закипілої вже крові, а на підлозі застнгала неаелнка криваа калюжка.

За Фединим столиком сидів поліцейський пристаа і повільно гортав сторінкн підручннкіа та книжок, шукаючи передсмертної запнскн самогубця. Край столнка лежав маленький, блискучий, антертий аід кроаі револьвер системн «Бульдог», з якого Федя порішив себе. Пристав на всякнй внпадок повиймав із револьвера решту п'ять набоїв, і вонн лежали поряд купкою як речоаі доказн події. Я здаля дивився на них і ніяк не міг збагнути, як могла маленька олна'нна кулька обіраати людське життя, та ще на світанку його.

Матн покликала мене їсти, але я ще раз глянуа на мертаого Федю, а якого на губах застигла, здалось мені, усмішка, а високе чоло ніби ще думало щось, тількн темна струмина на щоці й червона пляма на підлозі свідчилн, що Феді більше нема й ніколи не буде. Ніколн! Яке це страшне слоао...

Матн зааела мене в спальню, де не було сторонніх людей, що без дозволу тоаклися в наших покоях, і, підсуааючн мені тарілку з теплими ще пиріжками, схвильоаано оповідала:

— Вийняла пиріжки з печі, глянула на годинника: аже на одинадцяту пішло, а Федінька ще спить. Хотілось почастувати його гарячсенькими пиріжками, підійшла до його дверей, постукала тихенько раз — не озивається, постукала вдруге — мовчить. Тихенько прочинила двері, глянула, а там на підлозі кров і непогашена свічка на стільці біля ліжка догорає... Я стерялась, кинулась у двір і кричу: «Люди добрі, допоможіть! Наш Федя наклав на себе руки...» Збіглись сусіди, хтось кинувся в поліцію, повідомили молодшого Фединого брата, що живе аж на Повстяній, той прибіг, постояв, бідолашний, трохи й помчав на пошту — телеграму батькам... Що буде з нещасною Фединою мамою!..

Я надкусив теплого пиріжка з м'ясом, але їсти далі не міг. Певно, й мертве Федине тіло ще тепле, — промайнуло в голові, і мене так звнудило, що я потім цілий рік не міг дивитись на пиріжки з м'ясом.

Федя був один з перших учнів в останньому восьмому класі охтирської гімназії. Він видавався не про свої літа старшим і розвиненішим і скидався більше на студента, ніж на гімназиста. Проте не чванився тим, був добрим товаришем, а у вільний час охоче розмовляв і зі мною, жовторотим третьокласником. Якось я похвалився Феді, що в петербурзькому журналі «Ученик» надруковано мого вірша «Цусима», і Федя по-діловому спитав: «А гонорар вони платять?» Уперше почувши це слово, я сприйняв його не як грошову вартість, а як вияв пошани й значливості, що означає воно по латині, і впевнено відповів: «Аякже! Ось надіслали авторського примірника й звохочувального листа». Федя посміхнувся й пояснив мені прозаїчне значення цього дивного слова.

У третій чверті того року до нашої гімназії прибув замість симпатичної, але хворої на туберкульоз викладачки французької мови Софії Нарцизівни справжній француз, мало не з самого Парижа, мосьє Шарль. Високий на зріст, трохи смаглявий, з пишними чорними вусами й такою ж чорною кучмою на голові, він здавався мені схожим на Мопассана, якби можна було вдесятеро збільшити його розум, такт і кмітливість. Хто зна, чи мав він якусь педагогічну освіту, бо в його поводженні й методиці цього не було помітно, а в гімназії пройшла чутка, що він просто колишній лакей з якогось фешенебельного паризького ресторану. Про Росію, з усього видно, в нього було досить тьмяне уявлення як про країну, людність якої визначається фанатичною релігійністю й безмежною глупотою. Це призводило до курйозів, чутка про які миттю облітала всю гімназію й передувала першим педагогічним дебютам в інших класах. Отак, приміром, у четвертому класі лекція французької мови була першою; черговий у класі, як годилося, вийшов до кафедри прочитати молитву перед навчанням і доповісти вчителеві, кого немає в класі та що звгадано на сьогодні вивчити. Чергувати того дня випало відомому своїми витівками пустунові, котрий, прочитавши належну молитву, став читати й інші, що пам'ятав із закону божого. Коли його релігійний репертуар вичерпався, він з тим же побожно-серйозним виразом обличчя став декламувати байки Крилова, ревно хрестячись і раз у раз стаючи навколішки. Увесь клас давився від сміху, але, щоб не загнати чергового на слизьке, ледве стримувався й мовчки хрестився. Француз стоячи терпляче ждав кінця безконечного моління: треба ж бо поважати релігію й звичаї чужої країни! Тим часом одчайдух, низько вклоняючись до ікони в кутку класу, позирав між навмисно розчепіреними ногами на круглі вікна в дверях позаду, куди інколи заглядав наглядач, а то й сам інспектор гімназії. Це була доречна обережність, бо інспектор таки цікавився, як проходять у класах перші лекції мосьє Шарля.

Пустун дійшов до байки «Лисиця й виноград» і пополотнів: у кругле вікно, напружено прислухаючись, дивився інспектор, здивований, що так довго затяглася коротка молитва перед навчанням. Він рвучко ввійшов у клас, проінструктував ламаною французькою мовою мосьє Шарля і вивів з собою зухвалого пустуна.

Мосьє Шарль, дізнавшись, як його пошили в дурні, розгнівався не тільки на четвертий клас, а й на всю охтирську гімназію і раз у раз вигукував з французьким прононсом «больван!» — одне з небагатьох слів свого убогого російського лексикону. Особливо він побоювався каверзних підступів в останньому, восьмому класі, де сиділи дебелі парубчаки, дехто з темним пушком над верхньою губою й майже всі з хитрувато-скептичними поглядами, з якими вони не крились перед збентеженим мосьє Шарлем.

У лексиконі мосьє Шарля бракувало чомусь слова «фамилия», й через те він користувався словом «имя», що теж призводило до непорозумінь. Коли мосьє Шарль уперше прийшов у восьмий клас, він, оглядаючи учнів своїми чорними вирлами, звернув увагу на серйозне обличчя Феді Горбача. Мабуть, підозріливому французові Федя видався найспокійнішим для першого знайомства.

— Как твое имя? — спитав мосьє Шарль, показуючи ручкою з пером на Федю.

Федю трохи кинуло в жар від звернення француза до нього на «ти», бо всі вчителі звертались до учнів, починаючи з першого класу, на «ви», але він стримався й спокійно відповів по-російському:

— Федор.

Француз кинувся до класного журналу, де на першому місці стояли прізвища й лиш на другому імена. Він пробіг очима через усі двадцять дев'ять прізвищ, але «Федора» не знайшов. Не інакше як нова каверза, подібна до безконечного моління в четвертому класі, подумав мосьє Шарль, і роздратоване лице його стало буряково-червоним.

— Больван! Как твое имя? — крикнув він гнівно.

Для амбітного Феді цього була занадто, і Федю прорвало:

— Сам ти болван! — вигукнув він і демонстративно вийшов із класу.

Таке нечуване грубіянство не можна було подарувати навіть такому дисциплінованому й старанному учневі, яким усі знали Федю досі. Його виключено з гімназії, однак не з «вовчим білетом» — без права вступати в будь-який навчальний заклад Російської імперії, а допущено складати іспит на атестат зрілості екстерном.

Федя скинув із себе осоружну гімназіальну уніформу, перебрався в чорну тужурку й засів за підручники. До нього часто навідувались товариші з класу, бо Федю всі любили, і він успішно приготувався самотужки до суворих весняних іспитів. Навіть на побачення з коханою дівчиною, восьмикласницею Вірою Місан, він рідко тепер ходив, та тут була й інша причина.

Хто зна, чи любила Віра Федю так само, як він її, бо приділяла увагу й другому хлопцеві з Фединого класу, котрий захоплювався поезією Бальмонта й Блока і сам пописував вірші. Бідолашний Федя тяжко переживав суперництво і, щоб добитись повноцінності в очах красуні, коли-не-коли відсував набік підручники й брався вивчати твори Бальмонта напам'ять, поволі захоплюючись і сам його поезією.

Замкнутий у собі й вразливий, Федя таївся зі своїм коханням навіть перед близькими товаришами. Вони лиш здогадувались про це, випадково бачачи Федю на віддаленій вулиці разом із вродливою Місан, що зосереджено слухала тиху Федину мову.

Зайшов травень, коли скінчилось загальне навчання й почалась іспитова гарячка. У восьмому класі два перші письмові іспити — «сочинение», цебто твір, та з математики — були вирішальні: хто провалювався на них, того вже не допускали до дальших, усних, іспитів; якщо ж кому щастило доскочити на них високих оцінок, той міг не турбуватись за усі іспити, бо далі все підганялось під ранжир перших, навітяжчих.

Федя склав обидва іспити на «5».

Давалося чотири дні підготуватись до усних іспитів. Другого дня перерви, коли стали відомі перші оцінки, Федя пішов увечері відсвяткувати десь з іншими абітурієнтами свій блискучий стрибок у дальше напівсамостійне життя. Повернувся він дуже пізно, коли я вже спав.

Власне, він не прийшов сам, а його, п'яного до нестями, принесли на руках шість товаришів, роздягли й бережно поклали в ліжко.

Прокинувся Федя третього дня пізно, мабуть, з перепою, сумний і мовчазний. Неохоче поснідав, певно, соромлячись перед моєю матір'ю за свій учорашній вигляд, бо досі ми ніколи не бачили його п'яним, і мляво подався до своєї кімнати сісти за підручники.

Увечері Федя знову кудись пішов і повернувся десь опівночі веселий і радісний. І хто б міг подумати, що цієї ночі Федя застрелиться...

Дарємно поліцейський пристав, перегорнувши всі Федині книжки та нишпорячи по кишенях одягу, шукав передсмертної записки: її ніде не було.

Ховали Федю через день, коли приїхали вкрай засмучені батьки.

Похорон у повітовому місті взагалі був подією, але коли ховають самогубця, що не знати з якої причини сам наклав на себе руки,— величезна сенсація. Тичба всякого люду зібралась коло нашого дому того ясного травневого дня, коли все навколо цвіло, буяло життям і ніщо не нагадувало про смерть. Найбільше було гімназистів, бо майже всі учні старших класів прийшли провести Федю в останню путь. Впадало в очі, що не прийшов ніхто з гімназіальних учителів, лиш голова батьківського комітету, відомий у місті ліберал Андрушов, зважив за потрібне взяти участь у похоронній процесії й принести вінок з написом: «Жертві недосконалої педагогічної системи». Не було й духівництва, бо, за релігійними поняттями, самогубство є великий гріх і самогубців ховають десь поза православним кладовищем, та хтось подбав, щоб у цьому випадку зроблено виняток, і тому глибока яма чекала на Федину труну на головній алеї соборного кладовища.

Смерть уже стерла з Фединого обличчя тінь передсмертної усмішки, і Федя лежав із складеними на грудях восково-жовтими руками, мов передумавши все й нарешті спочивши від існитових турбот і тяжких особистих переживань.

Коли найближчі Федині товариші підняли зі столу труну, голосно скрикнула Федина мати, що досі якось стримувалась, заплакала гірко й моя мати, котра полюбила Федю, як рідного, зволожились очі й у багатьох гімназистів.

Без похоронного співу, без жалобної музики Федину труну понесли тихо до її вічного пристанища, а за труною, далеко позаду від Фединих батьків, ішла між гімназистами-восьмикласниками й Віра Місан у чорній жалобі. Десь попереду, перед віком, несли між багатьма вінками і її вінок з лаконічним написом: «Феді від Віри».

Я вперше побачив зблизька цю вродливу, серйозну не по літах, як і Федя, дівчину, і мені здалось, що якась незрима нитка тягнеться від мертвого Феді до скорботного обличчя Віри із закам'янілим запитанням, на яке нема й не буде відповіді.

Минуло два тижні.

Роз'їхалися з міста абітурієнти, заспокоїлась і моя мати, що тяжко переживала перші дні драму в нашім домі, лиш не міг одійти від глибокого враження я та Віра Місан, котра щодня надвечір звільна проходила повз наш будинок, простуючи із свіжими квітами в руках до соборного кладовища.

У Фединій кімнаті все прибрано й переставлено, щоб ніщо не нагадувало тут те, що скоїлося ще так недавно. Кімната лишалась вільною до початку навчання в середині серпня, коли мати здасть її новим квартирантам, а тим часом, на літо, в ній оселився я.

Нерозв'язана загадка — чого Федя покінчив із життям, саме коли воно всміхнулось йому під час іспитів,— не покидала мене, тим більше що перед своєю смертю він був веселий і радісний. Що ж змусило його кінець кінцем замислитись і натиснути на гашетку «Бульдога»? Що?..

Я дивився на порожнє тепер місце, де стояло Федине ліжко, пригадував дивний вираз мертвого обличчя, підходив до крайнього вікна, перед яким стояв раніш столик із Фединими книжками й зошитами, дивився крізь вікно на Вище-Котелевську вулицю, намагаючись відтворити в уяві те, що бачив Федя востаннє в житті. Ось ряд електричних ліхтарів, ударнії соборив дзвіниця, аптека... А може, Федя підвівся з-за столу й глянув ліворуч — на замулене Зелене озеро під старими вербами, що торкнулося одним боком Вище-Котелевської вулиці? Може...

І раптом мої очі спинились на дрібно писаних олівцем літерах у лівому кутку лутки. Я нахилився й прочитав:

> Пусть завтра будет мрак и холод —
> Отдам я сердце лучу:
> Я буду счастлив, я буду молод —
> Я так хочу!
>
> Бальмонт.

І збоку дата напису: 17.V.1913.

17 травня! Переддень Фединої смерті чи останні години того дня...

Це писав Федя, напевно, після того, як повернувся віднілясь радісний і веселий, щоб через короткий час вистрілити собі в скроню. Це його передсмертна записка, яку так і не знайшов поліцейський пристав...

Але ж кінчають життя самогубством з розпуки, з одчаю, з безвиході, невже можна вкласти на себе руки з радості?

І нараз, мов у непрогляднй пітьмі, зблиснуло яскраве світло, в моїй уяві постала розгадка Фединого самогубства.

Безперечно, він повернувся тоді з побачення. Що сказала йому кохана дівчина, яку радість, а може, й щастя подарувала вона закоханому в неї до самозабуття Феді, лишилось таємницею. Віра Місан була теж замкнутою в собі людиною, ні з ким не ділилась ні своєю радістю, ні своїм горем. Вона мовчки переживала страшну втрату й, ходячи щодня на Федину могилу, сама того не розуміючи, творила з мертвого Феді культ. Лиш пізньої осені, коли перший сніг припорошив Федину могилу, вона виїхала з Охтирки назавжди.

Але тоді, тієї фатальної ночі, Федя повернувся від неї щасливий. Ліг на ліжко, ще думаючи про недавню чарівну мить, котра хтозна чи повториться коли в житті, така досі не відома, первинно прекрасна. І Федю пройняла химерна думка: а чом би й не спинити цю мить навічно?

Він не знав, як і я тоді, Олесевого:

> Ти не дивись, що буде там.
> Чи забуття, чи зрада:
> Весна іде назустріч вам,
> Весна в сей час вам рада.

Феді промовляв лише Бальмонт:

> ...завтра будет мрак и холод...

Так чого ж не віддати зараз «сердце лучу»?

І короткий спалах пострілу на мить опромінив щасливого Федю.

Так воно було чи ні, ніхто не скаже: Федя забрав таємницю своєї смерті в могилу, а Віра Місан вивезла її з Охтирки хтозна-куди.

Не раз у житті я згадував Федю і його загадкову смерть, і не раз знадна спокуса штовхала мене наслідувати його приклад, але то були хвилини розпачу, тоді як Федя сам спинив своє життя в мить щастя. Що ж було діяти, коли фортуна не часто виявляла ласку до мене і більше сіяла на мій життєвий шлях терни? Чи ж дивно, що, коли між тернами зрідка траплялася квітка — хай навіть найпростіша квітка шипшини,— мені хотілось продовжити її коротке життя, а з нею разом і своє.

Отак і дотягнув до похилого віку, коли хоч-не-хоч, а доведеться десь незабаром поза своєю волею покидати життя. Те життя, котре, попри всі його злигодні й лиха, все ж лишається прекрасним!

29.V.1978 р.

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

«ВОРОГ НАРОДУ» З СЕЛА СТАЙКИ

СУДОВА ПОВІСТЬ

ПРО КІЛЬКА СЛІВ, ЗА ЯКІ НАЛЕЖАВ РОЗСТРІЛ

Понад півстоліття, а саме з 26 лютого 1938 року до 30 травня 1988 року, Микола Григорович Дудка вважався ворогом народу. І хоч поняття це давно вже вийшло з ужитку, прокляття 58-ї кримінальної статті тяжіло над ним аж до наших днів. Бо на неодноразові клопотання про реабілітацію Дудка незмінно одержував відповідь, що підстав для зміни вироку немає. Остання відмова датована січнем 1988 року.

Що ж це означає? А означає це те, що в діях Миколи Григоровича, засудженого «до позбавлення волі у виправно-трудових таборах віддалених місцевостей СРСР строком на 10 (десять) років», нібито був наявний склад злочину.

Далі Колими не послали.

Що ж до самого складу злочину, інкримінованого Миколі Григоровичу, то боронь боже згадати вам про нього проти ночі. Принаймні за Кримінальним кодексом УРСР, який набув чинності 1 червня 1927 р., вчинок Дудки кваліфіковано як

«Пропаганда та агітація, яка містить заклик до повалення, підриву або послаблення Радянської влади... поширення, або виготовлення, або зберігання літератури того ж змісту».

Ознайомившись з кримінальною справою № 2026, я знову переконався в тому, що не може бути нічого гіршого, ніж упередження. Не приховую — сподівався тут знайти докази, що Микола Григорович у свій час став жертвою обмови, а всі ті, хто розглядав його клопотання, поставились до свого обов'язку формально. І справді, важко було повірити, що в селі Стайки Ржищівського району Київської області могла жити людина, котра закликала до повалення Радянської влади або ж виготовляла літературу «того ж змісту».

Та ледве я почав знайомитись з матеріалами справи, як одразу натрапив на протокол, з якого випливало, що в хаті Дудки

«Начальник Ржищівського райвідділу НКВС Кальчевський в присутності голови сільради здійснив обшук, виявивши:

1. Паспорт.

2. Три контрреволюційного змісту листівки, які закликають до виступів проти Радянської влади.

3. Різне листування (не становить інтересу)».

Зважимо на те, що це були не «зізнання» обвинуваченого, вибиті на слідстві. Це були неспростовні речові докази. Ці три «листівки», написані рукою Дудки, тоді цілком тягли на вищу міру. Інша річ, чи можна їх витлумачувати як контрреволюційні, але це вже питання оцінки. У цілому ж ніби виходить, що відповідно до діючих на той час законів Дудку було засуджено недаремно.

З протоколу допиту М. Дудки від 12 вересня 1937 року:

«Запитання: *У вас при обшуку вилучені листи контрреволюційного, фашистського змісту, в яких міститься заклик до повстан-*

В заголовку використані фотографії, надані редакції Магаданським краєзнавчим музеєм.

ия проти Радянської влади. Листи ці підписані вами. З якою метою ви їх виготовляли?

Відповідь: *Я підтверджую, що вилучені у мене при обшуку контрреволюційні, фашистські листи писав я — Дудка Микола. Я мав намір розіслати їх поштою деяким особам. Один з таких листів я надіслав моєму знайомому Маргоміну Йосипу — райагрономові Ржищівського району.*

Запитання: *Кому ви зачитували виготовлені вами контрреволюційні листи?*

Відповідь: *Виготовлені мною контрреволюційні листи я зачитував учителям школи в селі Стайки Ржищівського району, де працював...*

Запитання: *З ким у вас були контрреволюційні розмови, їхній зміст, де, коли і за яких обставин були ці розмови?*

Відповідь: *Контрреволюційні розмови зі мною вів мій дядько, лікар ржищівської лікарні Дудченко Дмитро Іванович, і гр-н Ремізовський Іван Борисович, службовець однієї з установ Ржищева... У розмовах зі мною Дудченко Дмитро Іванович був дуже обережний, але свої контрреволюційні настрої він мені висловлював. Ця зняття з роботи і виключення з партії ворогів народу Дудченко сказав: «І хто тільки залишиться у керівництві! Вчора Гамарник покінчив життя самогубством. Сьогодні Черв'яков, а скільки ще буде завтра...» Він розповів, що йому як лікареві робітники скаржились на погане соціальне забезпечення. Дудченко Дмитро говорив про радянські позики як про засіб вибивати гроші у населення, порівнюючи при цьому радянські позики з царськими податками. Дудченко казав, що багато ще є державних працівників, незадоволених Радянською владою... Він казав, що стахановські норми — це норми сильного робітника і що з ними не кожен робітник впорається... Дудченко казав, що в партії не допускається справжня критика, що є тільки «алілуйщина, славослів'я»... що на з'їздах бояться виступати проти партії, а говорять лише про «монолітність партії». Так, сказав Дудченко, партія існувати не може».*

Я наважився майже повністю процитувати цей документ як безцінне свідчення того, про що думали в Стайках у 1937 році.

Навіть не так уже важливо, чи це думки дядька Дмитра Івановича або самого Дудки. Вже самий факт, що в маленькому населеному пункті хтось не лише так оцінював перебіг подій, а й довіряв це паперу, певною мірою змінює наші уявлення про стан тодішньої громадської думки. Мабуть, не всі були засліплені і не всі заликані.

Звичайно, показання племінника могли коштувати лікареві Дудченку життя. Але оскільки з дальших матеріалів справи видно, що Дудка ставився до свого дядька з належним пієтетом, то можна лише здогадуватись, за яких умов відбувався той допит. Сам Дудка цієї теми уникає. Каже лише, що бити його не били. А втім, існує багато інших способів фіксувати саме ті показання, які потрібні слідчому, і без биття. Про це у нас нещодавно була розмова з прокурором відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Прокуратури УРСР Євгеном Васильовичем Макашовим. «Зізнання» не обов'язково вибивались, і взагалі, всупереч поширеній думці, тодішній НКВС зовсім не складався із самих тільки катів. Але кожен мав «план по ворогах народу», кожен його виконував у міру своєї старанності.

Скажімо, підслідний говорить одне, а слідчий записує в протокол інше, розраховуючи на те, що більшість підписує їх не читаючи. А коли читають, то навряд чи здатні у стані, який ми нині називаємо стресовим, щось зрозуміти з прочитаного.

То, може, взагалі ні лікар Дудченко, ні його племінник Дудка нічого подібного взагалі не говорили? То, може, це взагалі потаємні думки слідчого, котрий приписав їх Миколі Григоровичу? І про те, що у стахановському русі чимало показухи, і про те, що в умовах суцільного славослів'я партія існувати не може...

Дудка подробиць того допиту не пам'ятає. Проте весь жах політичної ситуації в країні тоді полягав, мабуть, у тому, що в існування масового підпільного руху найменше вірили самі функціонери НКВС. Хто-хто, а вони добре знали ціну кожному зізнанню.

— Я розумію, що ви не ворог народу, але ворога народу з вас будь-що зроблю, — запевнив Миколу Григоровича слідчий. І зробив, не докладаючи до цього особливих зусиль. Бо чотири приватних листи Дудка все ж таки написав.

МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ НЕ ЗГОДНИЙ З ЯКІРОМ

За яких же умов учитель із села Стайки, забутого на той час богом і людьми, наважився на те, що ми нині називаємо гласністю? І висловив незгоду з внутрішньою політикою?

У країні дедалі зростала соціальна ейфорія, котра відбувалась під гаслом будівництва світлого майбутнього. Навіть великий людинознавець Ліон Фейхтвангер, котрий досить швидко збагнув, що таке Гітлер, Сталіна зрозуміти не зміг, про що свідчить його книжка «Москва 1937». Від Сталіна він був у захваті, хоч обережно висловився, що не зовсім розуміє сенс політичних процесів.

Та що там Фейхтвангер!

На XVII з'їзді партії ще зовсім молодий Хрущов виголосив типову культову промову, на всі лади вихваляючи геніального вождя. Виголосив щиро, а чому відбився рівень тогочасної громадської свідомості. А Радек написав свою суціль апологетичну книжку про Сталіна «Зодчий соціалістичного суспільства» (що, однак, не допомогло йому уникнути табору, де він через кілька років загинув).

Сталін ставав об'єктом мало не язичеського поклоніння. А в селі Стайки, яка загубилось на всіх наочних посібниках з географії, жила людина, котра написала те, про що думала, хоч це означало добровільно покласти голову на плаху.

То був самий пік репресій. Уже на вимогу Вишинського «розстріляти скажених собак усіх до одного» страчено Зінов'єва і Каменєва. Десь у підвалах Луб'янки загинули Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк. У справі антирадянського правотроцькістського блоку уже заарештовано Бухаріна, Рикова, Крестинського, які «зізнались» у найсмертельніших гріхах.

Те, що вчинив Дудка, за тих умов і справді дорівнювало самогубству.

Що ж писалось у листах, які, за визначенням начальника Ржищівського райвідділу НКВС Кальчицького, «виготовляв» Микола Григорович?

З протоколу допиту вчителя А. Ляшенка (с. Стайки):

«Коли ми прийшли до Дудки,— показував свідок,— він розпочав читати уривки з цього листа. Уривки ці мали явно контрреволюційний характер, оскільки вихваляли ворогів народу Тухачевського, Якіра та ін. і паплюжили вождя партії Сталіна».

З протоколу допиту вчителя В. Ворощенка (с. Стайки):

«Безпосередніх контрреволюційних розмов у мене з ним не було, але Дудка тонкими натяками давав зрозуміти, що здійснювані органами арешти зайві, обережно висловлюючи при цьому незадоволення і симпатизуючи заарештованим».

З протоколу допиту вчителя І. Шестопала (с. Стайки):

«Я дійсно був присутній і чув, як Дудка Микола у вересні 1937 року у себе в квартирі читав виготовлений лист контрреволюційного змісту. Всього змісту я не пам'ятаю, але перші рядки були такі, що робітники і селяни не задоволені існуючим ладом і переворот неминучий. Почувши такі контрреволюційні вирази, я утік з квартири, побоюючись наслідків».

Один дотепник сказав: варто сьогодні увімкнути в штепсельну розетку все що завгодно, хоч звичайну праску, і ми почуємо осуд культу особи Сталіна. Та це сьогодні, коли Сталіна вже немає з нами понад третину століття. А тоді? Його обожнювали і мертві.

У підвалах Луб'янки буквально за мить до загибелі, а може, і в ту саму мить Якір вигукнув: «Хай живе товариш Сталін!»

Простий сільський учитель Микола Григорович Дудка Сталіна не обожнював. То більш, якщо Якір своєму катові зрештою простив, Дудка образився за Якіра і згадав його ім'я у своїй небаченій на ті часи акції протесту.

Через кілька днів після засудження Миколи Григоровича улюбленець партії Бухарін скаже такі слова на процесі у справі «антирадянського правотроцькістського блоку».

Із стенограми судового засідання від 2 березня 1938 року:

«...Мої контрреволюційні спільники і я на чолі їх робили спробу вбити справу Леніна, яку продовжує Сталін з таким велетенським успіхом».

Про самого Бухаріна в «листівках» Дудки немає нічого. А стосовно до того, що Сталін продовжує справу Леніна з таким велетенським успіхом, він висловив цілком обгрунтований сумнів.

Це була не фраза, кинута мимохідь, і то більш не політичний анекдот, пошепки розказаний у курильні.

Це була позиція.

— Звичайно, нікого до повстання у селі Стайках я не закликав,— зауважив у розмові зі мною Микола Григорович. — І те, що писав про незгоду зі Сталіним, лише відбивало моє розуміння внутрішніх подій. Коли дізнався про те, що розстріляли кількох уславлених командармів, мене аж підкинуло...

Так і сказав: «підкинуло». Тобто Сталін ніби повірив сфальсифікованому німецькою розвідкою документові про те, що Тухачевський зрадник, а Микола Григорович не повірив. Хоч на той час мав усього сім класів освіти, що вважалось достатнім для викладання історії в школі.

Не повірив і негайно з цього приводу написав листа, який було адресовано районному агрономові Марголіну.

Коли агроном Марголін цього листа одержав, його теж ніби підкинуло, хоч з мотивів зовсім протилежних тим, які спонукали до дії Дудку.

ЧИ БУВ МОЖЛИВИЙ У 1937 РОЦІ ПЛЮРАЛІЗМ ДУМОК, ДО ТОГО Ж НА ПЕРИФЕРІЇ?

Агроном Марголін мав принаймні три можливості: або поділити думки Миколи Григоровича, або удати, що ніякого листа не отримував, або, зрештою, віднести його в райвідділ НКВС.

Він обрав третю.

Я не знаю, чи живий зараз Марголін, але те, що він зробив, за загальнолюдськими мірками є огидним. Та оскільки я взяв на себе сміливість не лише описати всі події, пов'язані з драматичною долею Дудки, а й дослідити їх, то розглянемо дії агронома з суто правового боку.

Донесення про злочини, особливо про ті, що кваліфікувались як державні, належало не лише до безумовних чеснот громадянина, а й було вимогою кримінального закону. За недонесення належало суворе покарання. Отож кожен і поспішав викрити чергового «ворога народу», коли про щось дізнавався або щось підозрював, не кажучи вже про тих, хто строчив доноси за неправедним натхненням.

Хоч як дивно, суперечність між правом і мораллю, яка ніколи не заохочувала доносительство, збереглась і до наших днів. І donині діючий Кримінальний кодекс зобов'язує повідомляти правоохоронні органи про відомі нам факти порушення закону, хай іть вищо порушники наші рідні. Під загрозою опинитись у в'язниці мати зобов'язана доносити на сина, син на батька, а чоловік на дружину. Безумовно, боротьба із злочинністю — справа загальна, і всі ми маємо сприяти викоріненню протиправної поведінки, але ж не в такий спосіб! На щастя, в проекті нових «Основ кримінального законодавства СРСР» передбачається, що карному розшуку доведеться переважно розраховувати на власні сили.

Одне слово, донести компетентним органам Марголін був просто зобов'язаний. Але, судячи з усього, не відчував з цього приводу ніяких моральних вагань, бо за мить після того, як розпечатав конверт і до нього дійшов жахливий зміст вкладеного в нього послання, він уже біг до молодшого лейтенанта державної безпеки Кальчевського. Робочий день у райвідділі закінчився, і довелось чекати до ранку. Про що сам і розповів на допиті. Я певен, що ранку він ледь дочекався, тримаючи в хаті той текст.

Але Марголін, який відіграв таку зловісну роль у житті Миколи Григоровича, був не тільки доносчиком, а й жертвою.

Усі катастрофічні наслідки сталінізму ми

в основному заодно до повної зневаги самоцінності життя й винищення власного народу. Політика, яка не має аналогів в історії. Проте не завжди усвідомлюємо, що сталося з тими, кого не встигли розстріляти і кого обминули табори.

Саме поняття особистості було повністю девальвоване. Аж до того, що людина переставала бути власником своїх думок і думати так чи інакше могла лише за командами з центру. Інакомислення жорстоко переслідувалось, хоч, безумовно, будь-який мудрий лідер цінує його незрівнянно більше, ніж рабське «що зволите». До речі, розповідають, що великий Резерфорд, якому належить честь розгадки будови атомного ядра, спеціально запросив до своєї Кавендішської лабораторії фізика, на якого було покладено один єдиний обов'язок — сперечатись з Резерфордом. У такий спосіб Резерфорд перевіряв правильність своїх думок.

Інакомислення ж було грубим порушенням статуту казарменої ідеології, і Марголін біг до НКВС, цілком усвідомлюючи, що чекає після цього на Дудку.

На що ж розраховував Микола Григорович, поділившись із своїм давнім товаришем деякими думками? Власне, ні на що. І та одна «листівка», яку одержав Марголін, і ті три, які не мали ще своїх адресатів, були приречені опинитись у сейфі молодшого лейтенанта держбезпеки Кальчевського.

То навіщо ж це все?

Я знову хочу ввести події в контекст епохи. За двадцять років до того, як прозрів Хрущов, чия мужність ще належно не оцінена,— він звинуватив і мертвого Сталіна, і живого Берію, що, звичайно, було незрівнянно важче,— у селі Стайки знайшлась людина, котра заперечила Сталіну.

Чи багато нам відомо осіб, які за життя його насмілювались на опір тирану? Хіба що Рютін або Раскольников, та і той з-за кордону. Я, звичайно, не ставлю безвісного сільського вчителя в один ряд з цими великими політиками. Я лише констатую факт.

Отже, Дудка випередив свій час принаймні на два десятиліття. Тоді з найвищої трибуни в країні не було вперше розвінчано Сталіна. Потім був «задній хід». Недавно я не без цікавості перечитав «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу», видану 1974 року за редакцією сонму академіків. Де жовтневий Пленум ЦК (1964 рік), який усунув Хрущова і обрав першою особою в партії Брежнєва, «висловив непохитну волю суворо зберігати і розвивати ленінські норми партійного життя і принципи керівництва». І де все, що накоїв Сталін у країні, обережно кваліфікується лише як зловживання владою. Так що Дудка, власне кажучи, випередив свій час майже на півстоліття, доживши до тих днів, коли Сталіна було розвінчано вдруге і, слід сподіватись, остаточно.

ЩО ЗАЛИШАЄТЬСЯ НЕЗМІННИМ З ЧАСІВ РИМСЬКОГО ПРАВА?

Та хто ж він, Дудка? Бунтівник чи божевільний? Питання не пусте. З моменту порушення кримінальної справи і до її закриття питання це неодноразово поставало перед правоохоронними органами, куди Микола Григорович звертався з клопотанням про реабілітацію. То більш, вже в наші часи Дудці була призначена судовопсихіатрична експертиза, яка визнала його цілком осудним.

М. Г. Дудка. 1947 р.

Ну, а якщо не божевільний, то виходить, що бунтівник? Такий собі Джордано Бруно, який пішов на вогнище заради своїх переконань? Як людина, котра замолоду цікавилась поезією і поетами і цікавиться донині, Микола Григорович, мабуть, уже знав, яка доля спіткала Мандельштама, котрий вважав Сталіна катом, а його підручних «зграєю тонкошиїх вождів». Знав і теж з хоробрістю відчаю адресував товаришеві Сталіну такі епітети, котрі можна більш-менш безпечно виголошувати лише сьогодні.

Ну, а тоді?

Того ж самого дня, коли надійшов сигнал, по Дудку приїхали, скрутили йому руки за спиною і кинули в камеру попереднього ув'язнення, що навпроти церкви, де Миколу Григоровича хрестили. Збереглась вона й донині, я був у Ржищеві і бачив. Не Луб'янка, звичайно, але свою функцію теж виконувала належно. Людина,— винна вона чи невинна, на цій стадії розслідування ще невідомо,— виминувалась із звичного соціального середовища і потрапляла в скотинячі умови.

Дудку утримували тут з якимось односельцем, якого підозрювали у крадіжці сусідських курей.

Отож сидить Дудка навпроти церкви і чекає на розстріл. Тоді розстрілювали взагалі ні за що. Начальник відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Прокуратури УРСР В. Я. Лісний показував мені тоненьку папку з кількома папірцями — кримінальну справу 1937-го. Цитую по пам'яті: оскільки громадянка така-то (називається прізвище) була дружиною ворога народу і не могла не співчувати його ворожій діяльності, засудити її до найвищої міри. Довідка в справі: вирок виконано. Хоч з погляду юриспруденції ще з часів римського права такі докази є цілковитим абсурдом.

Ну, а Дудка? Тут навіч чотири прикметни ки кричущого компромату, який пече руки не лише агрономові Марголіну, а й самому молодшому лейтенанту держбезпеки.

«Розстріляють», — вирішив Дудка і вперше з того дня, коли почав складати крамолу, злякався. Адже було йому тоді лише двадцять три роки. І він робить заяву, що зліп наклеп на вождя товариша Сталіна лише для того, щоб потрапити до табору, бо в нього був невпорядкований побут, а у таборі є хоч дах над головою і регулярно годують.

Виходить, що не божевільний він і не бунтівник. Не Джордано Бруно, спалений за свої переконання, а скоріше Галілео Галілей, котрий зрікся свого вчення, щоб врятувати собі життя. Звичайно, є різниця у масштабі і цих особистостей, але ситуаційна поведінка та сама. І взагалі невідомо, де було небезпечніше — у катівнях святої інквізиції чи в підвалах Єжова.

Так, Микола Григорович злякався. Оскільки ж якогось більш-менш прийнятного пояснення своєму вчинку знайти не міг, вигадав версію, над якою, мабуть, посміхались і в НКВС. Що ж до своєї житейської невлаштованості, то йому згодом була надана можливість належним чином оцінити побут Колими.

І те, що Микола Григорович злякався, на мою особисту думку, аж ніяк не применшує того, що він все ж таки зробив. Зрештою, зламали і Рютіна, і Мандельштама, а щодо Раскольникова, то і з-за кордону виступати проти Сталіна було вкрай небезпечно. Про це свідчить хоча б насильницька смерть Троцького, і організацію її приписують саме Сталіну. Про це свідчить також доля чекіста-розвідника Ігнаца Райса, старого більшовика, котрий повстав проти сталінських репресій і написав листа «єдиному і незамінному», звинувачуючи його у вбивстві Каменева, Зінов'єва. Райса у вересні 1937-го зрешетили дванадцятьма кулями під Лозанною.

І все ж таки у Стайках було ще небезпечніше, бо що таке права людини, тут, мабуть, і не здогадувались, а якщо й здогадувались, то за офіційними роз'ясненнями це належало тлумачити як пережиток капіталізму.

Може, саме в тому, що Микола Григорович зрештою злякався, і полягає своєрідна привабливість цієї постаті. Не винятнова натура, а звичайний смертний. Просто його нелукава логіка не змогла змиритись із спробами Сталіна та його підручних нав'язати усім норми своєї мавпячої свідомості.

Думка, яку один публіцист назвав народною. Хоч, може, і не в тому соборному розумінні, коли ми говоримо про народ як про вищу духовну спільність. Просто це була думка людини із здоровим глуздом і тим природним відчуттям істини, яке не може сам по собі замінити жоден диплом.

Прибокати Миколу Григоровича було неважко. За нього не заступалась світова громадська думка, як, скажімо, за жертви гучних політичних процесів, які тоді відбувались у Москві і на яких хоч зберігалась видимість дотримання кримінально-процесуальних норм. З Дудкою було просто: як сам розповідає, вже на першому допиті на нього навісили наличку «ворога народу», з якою благополучно проіснував півстоліття.

Що, власне кажучи, означає «ворог народу», в Стайках до ладу ніхто не знав. Але сама по собі ця вигадка належить до непересічних. Бо якби Дудку судили за опір політиці Сталіна, то в очах декого він міг би набути ореолу правдолюба і страстотерпця. Ну, а коли оголосили, що Микола Григорович проти народу, то він став ворогом всіх і кожного окремо.

Так, ніхто, напевно, не знав, за якими саме ознаками слід виявляти антирадянські елементи на селі, але оскільки це була чергова загальнодержавна кампанія, то, як і на кожну кампанію, у Стайках відгукнулись охоче.

Звичайно, одного Дудки для успішної звітності про боротьбу з ворогами народу було недосить. І тому схопили ще кількох місцевих учителів. Отак у малому населеному пункті Стайки, котрий годі знайти не лише на будь-якому глобусі, а й на географічній карті України масштабом 1:4000 000, викрили згуртовану антирадянську групу, існування якої становило велику небезпеку для існуючого ладу. Водночас, як стало відомо з газет, на Далекому Сході заарештовано напівписьменного вантажника Івана Демура, котрому, якщо мене не зраджує пам'ять, інкримінувався шпіонаж на користь Японії. Це було б смішно, якби Івана Демура того ж таки дня не розстріляли. І як лише тепер встановили юристи, в тоненькій папці, в якій вмістилась його справа, теж не існувало жодного доказу. Бодай натяку на доказ. Що знову ж таки з часів римського права вважається не правосуддям, а знущанням із суспільства, яке називає себе цивілізованим.

Отже, нитки змови можна простежити від Далекого Сходу до Стайок. Чим, мабуть, пояснюються розрахунки Роя Медведєва, за якими в період 1937—1938 рр. було репресовано кілька мільйонів чоловік.

«Я ДУЖЕ ЗАДОВОЛЕНИЙ, ЩО... СВОЄЧАСНО ЗААРЕШТОВАНИЙ»

Розслідування розгорталось успішно, бо переляканi підслідні ладні були засвідчити все що завгодно. Внаслідок цього у справі з'явився такий документ:

«Постанова

с.Ржищів 28 жовтня 1937 року

Уповноважений Ржищівського райвідділу НКВС УРСР Синозалезов, розглянувши матеріали про злочинну діяльність гр. Дудки Миколи Григоровича, 1914 року народження, яка виявилась у тому, що Дудка Микола Григорович, будучи контрреволюційно настроєний, виготовляв і поширював контрреволюційні листівки із закликом до повалення Радянської влади, вербуючи і готуючи групу людей для спільної контрреволюційної діяльності» і т. д.

Одне слово, постановою оперуповноваженого Синозалезова було порушено кримінальну справу і проти чотирьох учителів — А. Ляшенка, І. Шестопала, Ю. Полякова, В. Ворощенка.

У всіх чотирьох зробили обшук, з приводу чого було складено відповідні протоколи, де у графі «що вилучено» значалось:

у Ворощенка — «конспекти з хімії»;
у Полякова — «нічого немає»;

у Шестопала — «нічого немає»;
у Ляшенка — «нічого немає».

Тобто нічого немає, що могло б мати значення по справі. Вивчивши ж конспект з хімії, оперуповноважений Сивозалезов явної антирадянщини в них не виявив. Що не завадило йому взяти Борощенка під варту, так само як і його колег. Таким чином, майже вся інтелігенція села Стайки опинилась за гратами, що, безумовно, свідчило про успіх місцевих органів у викорененні крамоли.

Так, докази були непотрібні, оскільки Вишинський проголосив презумпцію невинності «буржуазним мотлохом». Хоч був освіченою людиною і, безумовно, не міг не знати, що цей фундаментальний принцип права був сформульований ще в Дигестах Юстиніана, датованих VI століттям до н. е., і саме звідтоді вважається безцінним надбанням людської культури. Але за цим принципом — тобто людина вважається невинною доти, доки не доведене протилежне,— не можна було б розстріляти або заслати на Колиму жодного «ворога народу». І тоді Вишинський у своїй книжці «Теорія судових доказів», якщо не помиляюсь, удостоєній Сталінської премії, висуває тезу про те, що «вимоги закону можуть суперечити вимогам живого життя», що є не чим іншим, як проповіддю войовничого беззаконня.

Жодних доказів не було, але за «вимогами живого життя» заарештували і лікаря Дмитра Івановича Дудченка. Він був винний вже в тому, що доводився дядьком Миколі Григоровичу. Попередньо примусили Дудку дати на нього компромат.

Залишили у спокої лише стареньку матір Дудки — Любов Олексіївну, яка навряд чи могла становити інтерес для іноземної розвідки. До речі, це була єдина людина, яку не викликали на слідстві:

«Мій син Дудка Микола дуже радів, що я п'ятисотенниця, давав мені настанови, як можна працювати, і з усіх питань відгукувався як цілком радянська людина. Щоправди, викликав підозру стан його здоров'я, він скаржився на болі у хребті...»

Слово «підозра» в протоколі енергійно підкреслене олівцем. Мабуть, оперуповноважений зреагував на нього рефлекторно, лише потім збагнувши, що йдеться про спину нещасного Миколи Григоровича.

Здавалось, що весь світ збожеволів. Не тільки слідчі, які торочили таке, чого не почуєш і в гарячковому стані, а й самі судді, які споконвіку вважались жерцями неупередженості і завжди були останньою надією всіх несправедливо обвинувачених. Що збожеволіли й адвокати, котрі за відповідний гонорар мали обстоювати інтереси своїх підзахисних, проте не лише кидали їх напризволяще, а й, по суті, допомагали обвинуваченню.

Всі учасники «контрреволюційного підпілля» з села Стайки, яке складалось з п'яти вчителів і одного лікаря, знову ж таки у значно зменшеному масштабі ніби відтворювали долю розгромленої московської інтелігенції. Я читав стенограму процесу «антирадянського правотроцькістського блоку» і, звіряючи її з нашою провінційною справою, був вражений деякими збігами:

Із стенограми процесу в справі «антирадянського правотроцькістського блоку», засідання 2 березня 1938 року:

«Гринько (нарком фінансів. — Л. С.): На довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч, і партії, і Батьківщини, і Сталіна... Я наважусь сказати про мою радість з приводу того, що нашу злочинну змову викрито!»

Але радів з приводу викриття не лише колишній наркомфін. Виходило, що раділи геть усі, кого серед ночі витягали з ліжок.

Із справи про «контрреволюційну організацію в селі Стайки»:

«Дудка: Я дуже задоволений, що разом з цією компанією не встиг продовжити своєї діяльності, оскільки був своєчасно заарештований».

У Москві, як і в Стайках, обвинувачені на кожному кроці відмовлялись від своїх попередніх показань.

Із стенограми процесу в справі «антирадянського правотроцькістського блоку», засідання 3 березня 1938 року.

«Крестинський (заступник наркома закордонних справ. — Л. С.):

Учора під впливом миттєвого гострого почуття удаваного сорому я не в змозі був перед лицем світової громадської думки сказати правду, що я весь час вів троцькістську боротьбу».

Тепер стало відомо, що у перерві між судовими засіданнями Крестинського катували. Чи катували вчителя Борощенка, я не знаю, але на черговому допиті він теж говорив протилежне тому, що стверджував напередодні.

Із справи «про контрреволюційну організацію в с. Стайки»:

«Борощенко: Так, я слідчому на першому допиті дав неправдиві показання. Я справді був присутній, коли Дудченко Микола у присутності вчителів Шестопала і Полякова читав контрреволюційного змісту листівку, в якій вихваляв ворогів народу Любченка, Якіра, Тухачевського, Троцького і паплюжив ім'я вождя партії товариша Сталіна, тим самим зводячи наклеп на радянську дійсність».

Отже, вчитель Борощенко,— і не будемо, виходячи з відомих нам фактів, його надто суворо нині судити,— не лише «підставив» Миколу Григоровича, а й двох інших учителів — Шестопала і Полякова.

У свою чергу Микола Григорович теж ніби не щадив своїх колишніх колег, виправляючись у такого роду свідченнях.

> *З протоколу допиту М. Дудки: «...замість того, щоб викрити мене, поставити мене на правильний шлях, з якого я схибив, не зробили цього, а, навпаки, Ляшенко схвалював мій настрій, висловлений у листі... Шестопал лише попередив мене, що «з такими листами слід бути обережнішим!» І тим самим дав зрозуміти, щоб я свою контрреволюційну діяльність більш законспірував...» І т. д.*

І лише Ремізовський, про якого я вже згадував і про якого Дудка сказав, що його «контрреволюційні погляди» сформувались «не лише під впливом лікаря Дудченка, а й службовця Ремізовського», зберіг відчуття власної гідності, сказавши про Дудку:

«Судячи з його розмови, він був цілком радянською людиною».

ДУДКА НЕЗГОДНИЙ І З ЧЕРЧІЛЛЕМ

Безумовно, феномен Сталіна потребує ще свого пояснення. Непоказний зовні чоловік, котрий плутав Гоголя з Гегелем, про що свідчать кадри старої кінохроніки, якось непомітно переходить в інший вимір, де звичайні земні мірки виявились незастосовними. Немає сумніву і в тому, що серед тих, кого ми називаємо ленінським оточенням, він був людина явно випадкова. І за рівнем знань, і за ступенем культури, що визнає зараз більшість істориків. Але у першому Радянському урядові знадобився нарком у справах національностей, і чомусь зупинились на вольовому партійному функціонерові з акцентом. Хоч важко було знайти гіршу кандидатуру на цю посаду, бо він ненавидів росіян, українців, калмиків, інгушів, курдів, як і всі інші народи, включаючи і той, до якого належав сам.

Отак і почалося його сходження по щаблях влади аж до рівня, який був невідомий жодному монарху. Тому що не лише Сталін формував свій народ, а й народ формував Сталіна. І я вже писав, що за зростаючим шквалом овацій — від з'їзду до з'їзду — можна і зараз спостерігати, як з демона створювався бог. Про що свідчать ремарки після кожної звітної доповіді, що увійшли до його книжки «Питання ленінізму». Злий жарт діалектики.

А втім, щось у Сталіні, безумовно, було винятковим. Його з нами немає вже понад третину століття, але те, що він залишив нам у спадок, ми викоренити до кінця ще не спромоглися. І додаємо до його прізвища «ізм», що є безумовною ознакою цілого світогляду. Одне слово, ми не можемо пояснити сутність сталінізму ні його психічним захворюванням, ні масовими репресіями. Навпаки, чим більше він винищував своїх співвітчизників, тим більше зростала «загальнонародна любов» до тирана. Приклад, який теж не має аналогів в історії.

Ну, добро, обдурений і заляканий народ був змушений прийняти «правила гри», запропоновані Сталіним. А як ставилась до нього світова громадська думка?

Про Фейхтвангера я вже згадував. Тепер пошлюсь на Черчілля, найпроникливішого політика XX століття. Не сприймаючи соціалізму як такого, він водночас досить високо відгукувався про Сталіна.

А Дудка — ні!

Так, культ особи Сталіна — явище ще не досліджене. Само по собі володіння владою його аж ніяк не пояснює. Ані Хрущов, ані Брежнєв, хоч як старались самі і навколо них пропагандистський апарат, не могли і наблизитись до того олімпу, на який зійшов Сталін. Навпаки, Брежнєв досяг протилежного результату і став посміховиськом ще за життя.

Як же перетворився на «батька народів» Сталін? Як зміг перехитрити долю, що прирікала його зовсім не на перші ролі?

У країні на той час було вакантне не лише місце вождя. Було офіційно заборонене віровчення Ісуса Христа, на якому тисячу років трималась Росія, і у Сталіна з'явився шанс стати новою релігією. Віддамо йому належне, він з цього шансу блискуче скористався. Розраховуючи на те, що люди без віри жити не можуть.

Обожнювання генсека з часом набувало гіпертрофованих форм.

Це лише сьогодні ми можемо з них безкарно глузувати, і в записах Миколи Григоровича я натрапив на десь заозначений ним трагічно-фольклорний радок: «Пришла зима, настало лето, спасибо Сталину за это!» Але релігія ця вирізнялась серед усіх інших тим, що геть-чисто була позбавлена моралі. І Дудка рішуче відмовлявся її сповідувати. В умовах, коли йшла масована обробка умів і всіляко заохочувалось мислення, яке хтось назвав тунельним, тобто з суворо визначеним напрямком, нехитрий селянський син, учитель-самоук раптом виявив небачене вільнодумство.

Та чи справді раптом?

Недарма кажуть, що витоки наших вчинків слід шукати в нашому минулому. Ще десь за рік до того, як Микола Григорович заходився виготовляти антисталінські листи, він був курсантом Московського танкотехнічного училища. Але танкістом йому стати не судилось. Якось його запросили до начальства і поцікавились, що він мав на увазі, коли в курильні висловив незадоволення товаришем Сталіним. Тоді Миколу Григоровича передусім послали на психіатричну експертизу. Бо яка ж нормальна людина може сказати таке про кращого друга радянських військовослужбовців! Експерти визнали його цілком нормальним. Але, щоб не роздувати справу Дудки, з училища його відрахували як такого, в кого недостатній бойовий дух.

НЕ СУД, А ІНКВІЗИЦІЯ

Так, усі ті, кого несправедливо звинувачують, з нетерпінням чекають суду. Недаремно давня символіка богиню правосуддя зображує, як відомо, із зав'язаними очима, мечем і терезами в руках. На жаль, у часи політичних процесів тридцятих років дійшли висновку, що тереза їй ні до чого, і залишили тільки меч. Відтоді і з'явився у нашому судочинстві обвинувальний ухил. Людей тоді прирікали на смерть або тривале ув'язнення не за доведеною в судовому порядку виною, а на підставі проскрипційних списків. Основу обвинувачень становили «зізнання», здобуті під тортурами. Бухарін, який сам пройшов підземелля НКВС, наважився назвати це на процесі «середньовічним принципом». Але і за тих жахливих умов кожного, хто потрапляв на лаву підсудних, все-таки не полишала надія, що його хоча б вислухають. Зрештою, кожен судовий процес — це дійство, за формою колективне, не те що ти весь час наодинці із своїм безжальним слідчим.

Судила Миколу Григоровича та його «спільників» спецколегія Київського обласного суду. Як розповідає сам Дудка, тут було двоє дверей. Одні вели до залу судового засідання, другі із залу — на Колиму.

Зачитується обвинувальний висновок, в якому викладено те, що вже нам відоме. Потім головуючий пропонує Миколі Григоровичу дати показання по суті справи, і Микола Григорович несподівано заявляє, що свого дядька Дмитра Івановича Дудченка обмовив, що ніякого контрреволюційного впливу він на нього не справляв і всі заборонені думки — це його власні, а приписав він

їх Дмитру Івановичу тому, що його примусив слідчий.

Я вже говорив про те, що далекий від думки писати з Миколи Григоровича ікону. Микола Григорович нам усім цінний лише такий, який він є. Але не можу при цьому не підкреслити, що відмова від своїх попередніх показань, показань таких, які були «потрібні» під заздалегідь вибудуваний хід процесу, безумовно, була на той час актом високої мужності.

З протоколу процесу в справі «контрреволюційної організації в с. Стайки», засідання 25 лютого 1938 року:

«Дудка: Я дав на попередньому слідстві неправдиві показання, обмовивши Дудченка, Ремизовського, Шестопали та ін. Те, що писав листівки, в котрих висловлював незадоволення політикою товариша Сталіна, підтверджую, але не під чиїмось впливом, а за своїм внутрішнім переконанням. Як лікар Дмитро Іванович Дудченко мав авторитет у районі. Що ж до Ворощенка і Полякова, то я й справді читав їм свою листівку, але в той момент вони були п'яні і жодного слова не зрозуміли. Ніякої контрреволюційної організації я не хотів організовувати і не організовував».

Але з причин, що їх зараз встановити неможливо, Дудку, котрий раптом став некерований, у підвал не кинули. Чи то постать виявилась не досить одіозною — не Крестинський-бо, чи то слідчий втомився. Хоч є дані, що вони, слідчі, пильно стежили за ходом процесів і просто вбивали показання «на своє місце», якщо вони відхилялись від попередніх.

Одне слово, у цій справі Дудченка виправдали. Але показання його племінника на попередньому слідстві все ж таки згодом зіграли свою зловісну роль.

Через кілька місяців лікаря знову заарештували. Цього разу, по безглуздому обвинуваченню у приналежності до «антирадянської організації — Спілки визволення України (СВУ)» і шпигунській діяльності.

Старший помічник прокурора Київської області І. Левчевський показує мені довідку, складену ще у 1967 році УКДБ по Київській області: за постановою «трійки» при обласному управлінні НКВС від 22 вересня 1938 року Дмитра Григоровича Дудченка розстріляли.

Сам Дудка одержав десять років Колими. Безумовно, йому неабияк пощастило. Бо листи, де паплюжилось ім'я товариша Сталіна, вважались таким смертельним гріхом, що за них і розстрілу було мало. І все ж таки обійшлося. Всього десять років Колими! А інші підсудні одержали ще менше, в основному за те, що знали про листи, але не повідомили кого слід.

І ще важливо зважити на те, що згідно зі статтею, за якою його обвинувачували в організаційній діяльності, спрямованій на повалення Радянської влади, Дудка був виправданий. Йому інкримінувалась лише антирадянська пропаганда.

В ПОЛОНІ У СВОЇХ

Отже, тільки тому, що Микола Григорович уголос сказав те, що думав, його кинули у зону вічної мерзлоти, обгороджену колючим дротом. І він категорично не згоден

Мати. Любов Олексіївна.

з тим, що життя за цих умов було виживанням. На думку Миколи Григоровича, виживання передбачає, що людина або група людей, опинившись, як тепер кажуть, в екстремальних умовах, прагнуть будь-що утриматись «по цей бік». Утриматись навіть тоді, коли, здається, вже витрачено весь запас міцності, закладений у людині природою. Про що свідчать у наш час експерименти з добровольцями, які навмисне прирікають себе на умови, гірші за колимські. Які тривалий час обходяться без їжі, без намету над головою, і лише холод такий самий, як у таборах Дальбуду. Ці експерименти вкрай потрібні в інтересах науки, що вивчає граничні можливості людського організму. Щоб виробити рекомендації для тих, хто внаслідок авіаційних чи морських катастроф потрапляє в середовище, непридатне для життя. Добровольці, як правило, виживають. І передусім саме завдяки вольовій настанові.

На копальні «Качина» і в таборі, що її обслуговував, навпаки, як правило, не виживали. Хоч, попри всі поширені уявлення, цей табір зовсім не був задуманий як фабрика масового знищення. Тут не було крематоріїв і за пам'яті Дудки нікого не розстрілювали. Тут нікого навмисне не морили голодом. Навіть обморожені і дистрофіки вмирали своєю смертю. Незважаючи на те, що користі від них не було жодної, хліб і баланду на даний контингент виписували за нормами.

Понад те, за ідеєю кожного ув'язненого табірна адміністрація мала всіляко оберігати, бо копальням конче потрібна була дармова робоча сила. Репресивна машина виробляла її вдосталь. Але етапування на Колиму коштувало дорого, зокрема ешелон з Дудкою йшов понад два місяці до Владивостока, а потім ще пароплавом, — і тому

надійшла команда «берегти кадри». Які, сказав товариш Сталін, вирішують все.

Вони, безумовно, витримали б і ще важчу працю, і ще більші морози, якби зрозуміли те, що з ними відбувається. У Дахау чекали на маршала Жукова. На копальні «Качкан» були в полоні у своїх, і чекати на визволителів було нізвідки.

— Ми вмирали не тому, що нас убивали, а тому, що ми не хотіли жити,— каже Дудка.

Напевно, Колима була обрана як таборна територія передусім тому, що тут виявили багаті родовища золота. І вже само собою вийшло, що колимський холод став додатковою мірою покарання, принижуючи людську гідність не менше, ніж сам режим.

Микола Григорович Дудка, який взагалі тяжів до літературного слова, уривками пише спогади. На одному з зошитів заголовок: «Мої записки, нотатки і курсиви». І хоч дещо тут має иний вплив Варлама Шаламова, Андрія Жигуліна, Івана Іванова та інших літераторів-колимчан, редагувати Миколу Григоровича, звичайно, сенсу немає.

Із записок М. Дудки:

«Так, я чомусь вижив. На відміну від багатьох моїх товаришів, котрі падали, як мухи, і котрим доля вготувала лягти під сопку з фанерною биркою на лівій нозі з особистим номером. Яка іронія долі! Тут, у вічній мерзлоті, тіла їх збережуться назавжди. Безсмертя за межами життя».

Коли Микола Григорович підрахував, скільки загинуло на кожного, хто вижив, він казав мені такі цифри, які я просто не маю права публікувати без належної перевірки.

Із записок Дудки:

«Спочатку ми жили у кількох брезентових наметах по двісті чоловік у кожному. В центрі розжарена металева бочка-грубка, вогонь в якій підтримується цілодобово. Але, незважаючи на це, шапка, яку на ніч не знімали, за час побудки примерзала до брезенту».

Холод був не лише табірним вихователем, а й охоронником. Утекти з Колими було неможливо.

Із записок М. Дудки:

«Здається, Сталін п'ять разів тікав із заслання. Тепер не виключається можливість, що йому з якихось причин допомагали тюремники. Коли ж ні, то робимо висновок, що царські в'язниця не була нездоланною. Цей недолік каральної системи «кращий друг радянських ув'язнених» врахував.

Утекти з таборів було неможливо. Хоч у нас спроба була. Намагались піти через Якутію. Та вони навіть не встигли замерзнути. На них полювали, як на диких звірів, з собаками, і те, що залишилось від їхнього одягу і від їхньої шкіри, я бачив на табірній лінійці».

Якось Дудка не привітався як належить з тутешнім адміністратором. Не звернувся до нього за формою «громадянин начальник». І в пам'яті знову спливає минула, тому що порядки в усіх політичних в'язницях, мабуть, однакові. Спрямовані на те, щоб відкинути людину на нижчі щаблі еволюції. Щоб вибити з неї самосвідомість і почуття самоповаги.

Микола Григорович наполягає на тому, що «багатовікова історія не знала прикладу такого приниження людського в людині, яке масово практикувалось на Колимі».

Звичайно, історія знала вже все.

Сталося це ще в минулому столітті. Політичний арештант Боголюбов не зняв шапки перед петербурзьким градоначальником Треповим, котрий інспектував в'язницю, за що генерал звелів висікти його різками. Сікли доти, доки той не перестав кричати. Саме за зневажену людську гідність, як відомо, у Трепова стріляла Віра Засулич, котра ніколи не бачила Боголюбова, але, даючи показання на засіданні Петербурзької судової палати, сказала, що знущання з людини, позбавленої волі, має бути покараним. Суд присяжних виніс їй виправдувальний вирок.

За тих, хто утримувався в таборах, заступитись ніхто не міг. В часи Сталіна було ще менше місця для вільнодумства, ніж за царя.

Отже, Дудка не звернувся до якогось табірного чина із належним «громадянин начальник», за що його посадили в ізолятор суворого режиму на три доби. Покарання для покараних.

Із записок М. Дудки:

«Надворі 30—40 градусів. В ізоляторі так само. Площа 3×3,5 метра. «Заходь»,— наказує конвоїр, і двері за мною зачинилися, брязнув замок. Як же вижити? Рішення приходить відразу. Рухатись, хоч і тісно тут, але рухатись. Рухатись безперервно, без зупинки. До знесилення. З кутка в куток, краще по діагоналі, більше кроків. Туди-сюди. Уперед-назад. Як ходять звірі в клітці. Але це не все. Треба ще обманути час. Треба, щоб витримала психіка. Читати вірші. Не думаючи, по тисячу разів один і той же рядок: «Однажды в студеную зимнюю пору», «Однажды в студеную зимнюю пору»...

Попри вимоги політекономії, функцію загального еквівалента в таборі виконували не гроші, а хліб. Навіть більше, він тут був мірою життя.

У «Качкані» Дудка видобував золото. А втім, саме слово «золото» вимовляти категорично заборонялося, треба було казати «метал». Той, хто давав стільки металу, скільки передбачалось за нормами, звичайно, одержував більше хліба, ніж доходяга. І утворювалось зачароване коло: чим менше хліба, тим більше виснаження і відповідно менший видобуток.

У Дудки з металом було більш-менш усе гаразд, а отже, і з хлібом. Від товаришів по нещастю він засвоїв кілька технологічних премудростей. І коли в породу закладали вибухівку, він уже знав, що це його час. Ледь розвіювався амонітний газ, біг з напарником лавою, уважно вдивляючись в лінію спаю. Вона довго тягнулась паралельно до покрівлі, доки не падала вниз. На мові геологів це зветься провалом. Саме тут, у провалі, нагрібаєш в лоток — і швидше на-гора, де в так званому тепляку здійснюється промивка. Найчастіше його старання винагороджувались додатковим хлібом.

Та заробити його ще зовсім не означало, що з нього можна буде неодмінно скористатись:

Із записок М. Дудки:

«Коли наставав час роздавання баланди й хліба, треба було виявляти максимальну пильність. Інакше вирвуть. Вихід один —

негайно їсти з двох рук (або під ковдрою), з'їсти все до останнього доважка, до останньої крихти, щоб дожити до наступного роздивання».

Я зовсім не маю на меті особливо наголошувати на колимській екзотиці, то більш на табірних жахах. І лише намагаюсь зрозуміти, чому Микола Григорович все ж таки залишився живий, бо й справді ймовірність цього була дуже мала.

Центральна постать у зоні нарядник. Тут він бог, цар і табірний начальник. Як правило, вони комплектувались з кримінальників-рецидивістів. І, як каже Дудка, ще не народився той ув'язнений, котрий перед розводом на роботу міг сховатись від нарядника. З пам'яті його поступово стираються обличчя табірних офіцерів, конвоїрів, охоронників. І тільки нарядник може і зараз привидітись уві сні в усій своїй реальності. Його і без того хворий хребет не раз зазнавав ударів нарядницького чобота.

Розпитуючи Миколу Григоровича про компанію «Качина» та її вимушених старателів, я всіляко намагався витягти з нього спогад, котрий міг би хоч якоюсь мірою «врівноважити» його оповіді про жахливий табірний побут. Невже, питаю, за десять років перебування на Далекій Півночі нічого не залишилось у пам'яті, крім братських могил і кам'яних карцерів?

Микола Григорович сумлінно морщить лоба. «Ось візьмімо саморубів. Коли до в'язня приходило відчуття, що черговий змах кайла може коштувати йому життя, він відрубував собі пальці, а то й руку. Сподіваючись хоч на тимчасове звільнення від роботи. І уявіть собі, що були лікарі, які відповідні звільнення давали. Поки не вийшов наказ про те, що будь-яке каліцтво не є підставою для невиходу на роботу».

Такий собі оптимістичний спогад.

Але Дудка вижив не лише завдяки хлібові. І, як сам пояснив мені, він вижив в основному завдяки природному відчуттю гострої цікавості. Спочатку я вирішив, що він жартує. Але потім слухав академіка Дмитра Сергійовича Лихачова, котрий ще замолоду відбув три роки на Соловках. Він розповідав: йому теж було цікаво спостерігати, як існує одна частина людства, позбавлена волі другою частиною. Потім я читав публікацію колишнього дисидента Андрія Синявського в нашій центральній пресі, і той теж цілком серйозно запевняв, що роки в таборі були найкращими. Ну, щодо найкращих можна висловити сумнів, але в цілому я йому вірю. Є люди, які за складом душі дослідники. І увагу дослідників завжди привертає життя в усіх його виявах, зокрема і за колючим дротом. Борони боже нам опинитись на їхньому місці. Але у них не було вибору, і вони пройшли свій каторжний шлях гідно.

У тому числі й Микола Григорович Дудка, який нині доживає свій вік у Ржищеві. Не можна без гіркоти читати його «записки і курсиви».

Із записок М. Дудки:

«У чомусь на Колимі було краще, ніж на волі. Тільки-но я звільнився з табору, як почались мої мандри по рідній землі, справжнє ходіння по муках і страшно принизливе звання «колишній»... Моя холера, чума, проказа... Ось і знайшлось слово: «прокажений».

«ЗАЛИШИТИ МІСТО ПРОТЯГОМ 24 ГОДИН»

Ще два роки після звільнення Дудка працював на Колимі вільнонайманим. І потім подався до Ленінграда, де мав намір влаштуватись у знайомих. Та де там! Його запросили до міліції, запропонувавши залишити місто протягом 24 годин. Якщо не залишить, повернеться туди, звідки прибув. І оскільки міліція не та організація, де жартують, Микола Григорович негайно скористався з даної йому поради.

Після Ленінграда зробив спробу осісти ще в трьох містах, та звідти йому треба було ретируватись вже протягом 12 годин. Тому що ближче ніж на 101 кілометр до ряду населених пунктів наближатися права не мав (йшов перелік).

Знайшов собі притулок на Волховбуді, на торфопідприємстві, де умови праці були як колимські.

Потрапив у лікарню.

— У таборі я був свій, а на волі став чужий, — коротко констатує Микола Григорович. Це самооцінка всього його післятабірного життя.

Батьківський дім був у Ржищеві. Де згодом і з'явився, не маючи нічого за душею, крім довідки № 5724/2 про звільнення, найдорожчого на той час для Миколи Григоровича документа, в якому зазначалось, що в разі загублення не поновлюється, за посилку на проживання не править і де фотокартку звільненого чомусь наклеєно на тому місці, де згідно з позначкою має бути відбиток пальця правої руки. Ось з такою довідкою почав Дудка звикати до неквапливого тутешнього життя.

Так, що таке «ворог народу», односельці не знали. Але, незважаючи на це, ставились до нього не підозріливо, а поблажливо, як споконвіку ставились на слов'янських землях до колишніх каторжників. Хоч були й такі, що про всяк випадок обходили його стороною.

Мабуть, у тих, хто повернувся з Колими і не зміг протягом десятиліть відновити своє добре ім'я, склався певний табірний комплекс. Звичайно, про всіх не скажу, але у Дудки назавжди залишилось упередження проти людей у формєному одязі. І коли ми цієї зими йшли з ним вулицею Кірова в Києві, признався мені, що ніколи не може позбутись відчуття, ніби за ним постійно ступає конвой.

У чомусь він, безумовно, надломився. У погляді прохоплюється настороженість, не любить зачинених дверей і взагалі замкнутого простору. Не любить кабінетів, де за своє довге життя нічого, крім приниження, не бачив. Щоразу, запрошуючи Миколу Григоровича до редакції, ми пропонували йому машину, щоб відвезти до дочки, яка живе у Києві. Навідріз відмовлявся. І коли зрештою одного разу умовили, він попросив водія підвезти його лише до найближчої станції метро. Чи через надмірну скромність, чи через те, що востаннє його везли в казенній машині рівно п'ятдесят років тому і спогади від цієї поїздки залишились не найкращі.

Взагалі за характером Микола Григорович, безумовно, гострий полеміст і сперечальник. Але мені було боляче спостерігати,

ви легко він поступається у будь-якому спорі, не наполягає на своїй думці, хоч нині за це і не загрожує Колима. Життя вано зле з ним пожартувало.

Сказав мені не без іронії, що будь-яку людину з папкою під пахвою сприймає як начальника.

І, попри все це, Микола Григорович людина на диво, як тепер кажуть, комунікабельна. І в свої сімдесят п'ять років, з яких п'ятдесят прожив з тавром ворога народу, він аніскільки не втратив інтересу до навколишнього світу. У нього не виявляється найменших ознак соціальної апатії, що, відверто кажучи, було б цілком природним. П'ятдесят років прожити з відчуттям, що ти людина другого сорту, погодьтесь, привід не тільки для апатії, а й для озлоблення.

— Нічого до Дудки ми не мали і до його запізнілої реабілітації,— говорили мені в Ржищевській селищній Раді. — Але однаково була якась пляма на людині...

З причин, які цілком зрозумілі, Микола Григорович надзвичайно чутливий до найменших виявів уваги до нього. Реакція у нього на це, відверто скажемо, неадекватна. Навіть ніяково слухати, як він згадує про завідуючу якимось київським архівом, котра зняла трубку й зателефонувала, щоб дістати інформацію про документи, потрібні Миколі Григоровичу для пенсії. Власне кажучи, виконала найелементарніший службовий обов'язок. Але Микола Григорович згадує про цю «незвичайну жінку» із справжнім захопленням, бо до цього обійшов дванадцять кабінетів і в жодному не зустрів співчуття.

Колима не вичерпалась для нього отими десятьма роками, які відбув день у день. Прокляття табору тяжіє над ним і сьогодні.

Я не знаю, ким би став Дудка, якби не табір. Одне безсумнівно, що свій, сказати б, духовний ресурс він так і не вичерпав. Змолоду прагнув до вчительської кафедри, але так і залишився самоуком, бо в інститут його, звичайно, не прийняли б.

Коли приїхав до Ржищева, зробив спробу влаштуватись у колгосп. Ще у дядька Дмитра Івановича Дудченка навчився працювати з бджолами. Спочатку не взяли. Чув за спиною шепіт: «Та він звик до білих ведмедів і наших бджіл погубить».

Усе ж таки влаштувався. Доглядати 250 бджолосімей. За оцінками односельців мед качав добре. Але під якимось приводом його незабаром звільнили з роботи. (Тримати небезпечно?) Коли запросили в школу читати основи сільського господарства, дехто з учителів застерігав директора: «Та він же ворог народу».

Помер Сталін, і всі у Ржищеві плакали. Дудка не плакав. Домашні були впевнені, що його знову візьмуть під варту.

Микола Григорович все ж таки зміг закінчити Всесоюзний заочний сільськогосподарський технікум (я бачив його свідоцтво — самі п'ятірки), і ось його вже запрошують в Київську обласну контору бджільництва на посаду старшого зоотехніка. Дудка вже з папкою! Їздив по районах, виявляв порушення. Тільки той, хто пройшов Колиму, навряд чи здатний на командирські нотки. Микола Григорович кидає контору і повертається на пасіку. Та коли був запрошений в Москву, на ВДНГ, у готель його не пустили. Щось готельному адміністратору не сподобалося в його паспорті.

У РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІДМОВИЛИ

Принизливе буття Миколи Григоровича через давнє засудження навряд чи зазнало істотних змін і сьогодні. Чомусь наша висока громадська чуйність, яка з такою силою поширюється на мертвих, далеко не завжди враховує запити живих.

Чи не тому, що з мертвими легше? Не треба дивитись їм у вічі, не треба відшкодовувати їм збитки і взагалі мучитись докорами сумління.

Ні, давайте не будемо удавати, що в усьому винен лише Сталін. Бо Сталін особисто про Дудку нічого не знав. Але він мав стільки помічників, які діяли зовсім не примусом, що вони добрались і до Дудки. З мовчазної згоди всіх. Так що, називаючи речі своїми іменами, перед Дудкою завинило суспільство. І не лише в тому, що десять календарних років тримало його на Колимі. Відтоді усе життя Миколи Григоровича й пішло під уніс, чим він, безумовно, має завдячувати цілеспрямованій діяльності багатьох людей, котрі через свою некомпетентність, жорстокість або, навпаки, повну байдужість звели під старість життя Дудки на рівень жалюгідного існування. Хай вибачить мені Микола Григорович за те, що я уникаю евфемізмів, цілком доречних у даному випадку.

У 1967 році Дудка вперше звернувся до Генерального прокурора СРСР у справі своєї реабілітації. Йому чомусь видалось, що це саме той виток вітчизняної історії, коли можна сподіватись на справедливість. По деякому часі одержав відповідь:

«Повідомляю, що Вашу заяву, адресовану Генеральному прокурору Союзу РСР з питання реабілітації розглянуто прокуратурою Київської області і залишено без задоволення.

При перевірці встановлено, що Ви правильно були засуджені в 1938 році.

Підстав для реабілітації немає.

Пом. прокурора Київської області, радник юстиції

М. Коритова».

Як же так? Людина ще за життя Сталіна висловила рішучий протест проти необгрунтованих репресій! І визнати, що вона за це засуджена правильно,— це однаково, що виправдати каральну політику 1937—1938 років!

Проте не будемо надто звинувачувати пом. прокурора М. Коритову. Усі ми діти свого часу, і я взагалі вважаю, що треба дуже обережно застосовувати нинішні критерії до деяких явищ минулого. Пом. прокурора М. Коритова була вписана в конкретну правоохоронну систему, що діяла у ті роки, котрі ми називаємо роками застою.

За часи Брежнєва про репресії згадувалось дедалі менше, зате дедалі більше наголошувалось на тому, що зробив Сталін як «зодчий соціалізму». І коли б історики далекого майбутнього вивчали даний період лише за енциклопедичними довідниками, то, мабуть, ніяк не змогли б збагнути, чому дата смерті більшості відомих діячів однакова — 1937-й. Про те, що їх розстріляно, ані слова!

Сталіна поступово повертали облагодіяному ним народові.

Таким чином, Микола Григорович знову відчув себе колишнім державним злочинцем, який відбув строк недарма.

Йому знадобилось рівно двадцять років, щоб, з огляду на нову обстановку в країні, наважитись на нове клопотання. Але у селище Ржищів надійшла аналогічна відповідь, датована вже 15 січня 1988 року.

Отже, безумовно, виник певний юридичний прецедент. З одного боку, Микола Григорович був засуджений за законами свого часу, коли його дії можна було кваліфікувати як спрямовані на підрив Радянської влади. З другого боку, з погляду нині діючих правових норм ці репресії визнані необґрунтованими. І якщо закон усуває караність діяння, то він має зворотну силу.

Чому ж прокуратура Київської області протягом тривалого часу не знаходила підстав для реабілітації Дудки? Не поспішаймо звинувачувати її в легковажності рішень.

— То справа оцінки,— відповів на моє запитання начальник відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Прокуратури УРСР Володимир Йосипович Лісний. Тобто оцінки діянь Дудки.

Тим часом Дудка вже значно скоротив інтервал між своїми зверненнями в правоохоронні органи.

У своєму листі на ім'я прокурора УРСР Петра Григоровича Осипенка вже від 9 лютого 1988 р. він писав:

«Причиною арешту став мій лист другу дитинства Морголіну, в якому я обурювався тим, що найталановитіші наші полководці... за велінням всевладного Сталіна були оголошені ворогами народу... Обурення цією розправою перейшло в бунт моєї душі проти Сталіна... Ви, може, спитаєте, чому я залишився живий?.. «Мы были выше и упрямей своей трагической судьбы», як сказав чудовий поет А. Жигулін... За грубим моїм підрахунком я намив тільки вручну (не враховуючи роботи на промивальних приладах) понад центнер золота. Колима — це мій університет, якщо хочете, моя друга батьківщина. Не подумайте лише, що я хочу когонебудь розчулити. Ні. Я розумію — ліс рубають, тріски летять. От я і виявився тріскою рубки тридцятих років... Під час слідства мені сфабрикували неіснуючу антирадянську організацію молоді, керівником якої нібито був я. Це вигадка. Ніякої такої організації не було... Залишається запитання: чи правильно я був засуджений в 1938 році? Прошу дати відповідь».

А дати відповідь було зовсім непросто.

Настав уже час докладніше ознайомитись нам з текстом, який вийшов понад п'ятдесят років тому з-під пера Миколи Григоровича і який так дорого йому коштував, фактично перекресливши все життя. Я не зробив цього раніше навмисне через небезпеку, що сумна доля Дудки з самого початку сприйматиметься читачем очима помічника прокурора М. Коритової. І це була не її провина.

Спробуємо ж уявити собі, що відчула М. Коритова, узявши до рук (1967 року!) листа Миколи Григоровича до агронома Марголіна.

«Я не можу мовчати в той час, коли гучно кричать інші».

Лист цей великий. Навести його повністю не маю змоги через брак місця. І скажу відверто, що за давньою редакторською звичкою рука потяглася скорочувати саме найгостріші місця. Але якщо ми сьогодні болісно вчимось говорити не лише напівправду, а всю правду, варто дати портрет Миколи Григоровича Дудки зовсім без гриму.

«Я не можу мовчати і тому, що органічно не терплю радянської дійсності. Іскрою, що запалила й до цього досить сухий матеріал, став цілий ряд самогубств наших вождів, гріхопадінь великих державних мужів, славетних військових стратегів.. ні, не гріхопадінь, я обмовився, їх не розстріляли, їх по-звірячому вбили сталінські послушники, грузинофіли».

На перший погляд, маніфестальна заява Дудки про те, що він ненавидить радянську дійсність, й донині може бути поставлена йому у вину, як ворожа вихватка. Але вчитаймось далі в текст — і зрозуміємо, що, на думку Миколи Григоровича, радянська дійсність — це... «вибачте... не диктатура пролетаріату, це не диктатура партії — диктатура Сталіна».

Що ж до того, що політичні вбивства в країні, за висловом Дудки, здійснювали грузинофіли, то тут Микола Григорович трагічно помилявся, бо коса репресій невблаганно пройшлась і по Грузії. Сталін і справді був «інтернаціоналістом».

«Я не можу мовчати тому, що не мовчать мільйонні маси... не кажучи вже про німецькі, японські і херстівські газети. Адже після розстрілу (звірячого вбивства) т. Тухачевського, Якіра, Корка, Ейдемана, Путна в міжнародній політиці відбувся великий, ніколи раніше не бачений перелом... Комуністи Росії на всіх перехрестях верещали, що лише диктатура пролетаріату може устояти непорушно в усьому світі завдяки монолітності Комуністичної партії. Де ж, з вашого дозволу, монолітність? Якщо шпіонаж в Генеральному штабі РСЧА, якщо самогубство товаришів (я не помилився, і повторюю: товаришів) Гамарника, Любченка, Черв'якова... і т. д., і т. п. (хіба можна всіх перелічити?) вважати монолітністю, то тоді, може, й так. Але це ж не все, для доповнення цієї антирадянської ієрархічної драбини треба приплюсувати ще тисячні маси населення Радянської держави».

Даючи згодом усілякі пояснення, Микола Григорович не заперечував, що в чомусь помилявся. Але в цілому його аналіз обстановки в країні вартий принаймні того, щоб з ним ознайомитись. Знову ж таки зважаючи на те, що він належить перу політолога з семикласною освітою із села Стайки.

«Чи може радянський громадянин комунебудь вірити? Звичайно, ні! Немає гарантії в тому, що сталінські вихованці Лазар Каганович, Клим Ворошилов, Микола Єжов не стануть (якщо вже не стали) ворогами народу. Ідеологічну міць нашої держави підірвано, нам зараз немає чим крити в міжнародних кабінетах, хай Максим Максимович (Литвинов, нарком закордонних справ. — Л. Є.) повернеться з відпустки, все одно не допоможе».

З такою ж самою експресією, дивною і для його скромного соціального становища, і для його віку, він обрушується і на внутрішню політику. Але в словах його відчувається не

зловтіха, а біль. Саме цей біль і знімає всі питання про мотиви, якими керувався Дудка. Один з небагатьох тоді, хто на півзвуку випередив і епоху гласності.

«Наші робітники і селяни ходять ніби блекоти об'їлись, вони озлоблені проти Радянської влади, але ще зберігають інкогніто; на мітингах кажуть: «Ми переможемо, хай живе наш батько Сталін».— а виходячи звідти, виявляють повне незадоволення. Воно й правильно, нема де правди діти. Хіба стахановський метод, стахановський рух — це не той самий фордизм, не той самий конвейєр вижимання поту з робітника? Той самий. Хіба державні позики — це не здирання шкури з робітників і селян? А що коїться у наших колгоспах України (Молдавської автономної республіки, РРФСР), колгоспник працює як очманілий, а ходить мужиком личаком. Воно за 20 років уже час і збагатіти, але не тут воно було».

І ще один пасаж, який, мабуть, найбільше сполошив обласну юриспруденцію.

«Коротше кажучи, пальне цілком готове — варто лише запалити, і нам допоможуть роздмухати пожежу із Заходу і Сходу. Дерзайте, товариші!

Микола Дудченко[1]

с. Стайки Ржищівського району,
3 вересня 1937 року».

Якщо це й справді була листівка, то чому підписана? Якщо конспіративний лист, то чому надісланий без шифру і поштою? Адже до адресата було рукою подати! Навіть спецколегія Київського обласного суду, яка засідала 26 лютого 1938 року, визнала: нічого схожого на підпільну антирадянську організацію у Стайках не існувало. І Дудку, по суті, було покарано лише за сміливість суджень, гостроту язика, що, закликаючи зараз поважати чужу думку, визнаємо нормою суспільних стосунків. А насправді це був справжній крик душі. Помилився він лише адресатом.

Перед текстом Дудка написав епіграф: «Еще одно последнее сказанье...» Ніби у воду дивився.

Що ж до сподівання Дудки на те, що «рухові опору» в Стайках, який складався з одного Миколи Григоровича, допоможе Захід і Схід, то ця чисто літературна вільність, напевно, й обернулася йому двома відмовами у реабілітації. Тим часом не лише спецколегія Київського обласного суду, а й самі слідчі, котрих навряд чи можна звинуватити у відсутності належної революційної пильності, з приводу «закордонних зв'язків» Дудку навіть не допитували, бо не сприймали всерйоз. Чи не запозичив Микола Григорович цей горезвісний пасаж у наших відомих сатириків, де організатори «Союзу меча і орала» заспокоювали тих, хто вагався: «Закордон нам допоможе»?

ЩО КРИЧАВ ОДИН ДИВАК НА РИНКОВІЙ ПЛОЩІ

Треба віддати належне В. Й. Лісному та його співробітникам. Вони не відповіли на останній лист Миколи Григоровича відписою, покладаючись на попередні висновки прокуратури Київської області. Справу витребували з архіву. Її уважно вивчав прокурор відділу Володимир Пантелеймонович Погорілий, незважаючи на те, що навантаження на кожного співробітника тут зараз величезне. Клопотання про реабілітацію надходять одне за одним.

Саме тут, у Прокуратурі республіки, рівно через півстоліття після засудження Миколи Григоровича зробили серйозний аналіз справи і вперше дійшли висновку, що Миколу Григоровича покарано безпідставно. Що він зовсім не мав наміру кликати «Русь до сокири» і лише в такий спосіб висловив свій рішучий протест проти хвилі беззаконня, яка затопила країну. І що якщо нездалі рядки, які прохопились у листі Миколи Григоровича п'ятдесят років тому, не можуть бути підставою для довічного переслідування людини, котра всім своїм наступним життям виявила повну лояльність до існуючого ладу.

Не можемо не визнати, що тодішню репресивну політику сприймали як належне мільйони, і лише одиниці, відчайдушні до безрозсудності, наважились на аналіз реальних подій. Чому ж не затаїлись? Ну, почекали б до XX з'їзду, а ще краще — до наших днів і висловили б усе, що думають. А так? Чого домоглись? У більшості випадків їхній протест ніхто не почув. То чи досяг мети і єдиний відправлений лист Миколи Григоровича, який ввечері дійшов до адресата, а вранці вже був на столі начальника Ржищівського райвідділу НКВС?

Даремна жертва?

Недаремна, звичайно. І самі слідчі, і прокурор, і судді, і тюремники, котрі тягали Миколу Григоровича із в'язниці у в'язницю, а потім супроводжували по етапу до табору, і, зрештою, ті, хто вартував його з собаками на Колимі, може, вперше відчули, що вони не всесильні. Що є люди, які думають не «за правилами». Що ж до самих «ворогів народу», а тому числі й чотирьох нещасних учителів із села Стайки, вина яких полягала лише в тому, що вони ознайомились із злощасним листом, але не донесли на його автора, то Дудка повертав їм віру в те, що не кожна людина безвинна жертва обставин, не іграшка в руках тиранів.

Отже, занесемо Дудку до списку тих, хто ще за життя Сталіна зумів сказати йому «ні!» Кожен новий тут — справжнє відкриття. Хоч, кажучи відверто, не доводиться сподіватись, що список цей раптом зарясніє прізвищами.

Перегляд справи Миколи Григоровича, безумовно, став виявом нового правового мислення. Особливо коли зважити на те, що тоді ще діяли санкції за «антирадянську агітацію і пропаганду». Під що можна було підвести і критику місцевих властей, і невдоволення існуючими порядками, і просто анекдот, розказаний не до речі. Не кажучи вже про те, що вони були спрямовані проти гласності. Жахлива спадщина «юстиції» за Вишинським. Спроба регулювати умонастрій людей з допомогою Кримінального кодексу.

Як розповіли мені в Київському міському суді, а роки, які називаємо застійними, було засуджено до позбавлення волі одного художника. У зв'язку з підвищенням цін на деякі види продовольчих товарів його запро-

[1] У церковну книгу Микола Григорович, 1914 року народження, записаний як Дудка, до війни і в таборі носив прізвище дядька — Дудченко, а після звільнення знову видали паспорт на Дудку

сили у приміський район для зміни товарних ярликів. Годину за годиною вписав він нові ціни, стомився і, звернувши погляд на полицю з пляшками, вирішив винагородити себе за безсонну ніч. Урешті в трохи піднесеному настрої вийшов на вулицю і тут почув з репродуктора, встановленого на ринковій площі, що наш добробут неухильно підвищується. Тоді, звернувшись до першого зустрічного, художник почав голосно обурюватись: «Яке там підвищення добробуту, коли тільки-но переконався у його зниженні».

Три роки позбавлення волі. За переконання, висловлене вголос. До того ж, безумовно, справедливе.

Коли цей матеріал вже був підготовлений до друку, у квітні 1989 року було видано довгожданий Указ «Про кримінальну відповідальність за державні злочини». Чому ж довгожданий?

У жодній країні, яка вважає себе цивілізованою, не карається особиста думка, нехай вона навіть суперечить офіційній ідеології. Отож Указ і передбачає нову редакцію статей, які походять від сумнозвісної 58-ї. У цій редакції такого поняття, як «антирадянська агітація і пропаганда», взагалі не існує. Тепер за законом не становлять складу злочину ніякі приватні бесіди, довірчі розмови, особисті щоденники і листи, незалежно від того, що в них написано.

Тільки публічні заклики до насильницького повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу дають підстави для кримінального переслідування. Цей Указ на першій сесії Верховної Ради СРСР набув сили закону.

Але й до видання згаданого Указу було зрозуміло, що, як на сучасний погляд, Микола Григорович підривною діяльністю не займався. Лише спересердя написав приватного листа. І нічого, радянський лад витримав.

Вивчивши кримінальну справу Дудки, Прокуратура УРСР в особі заступника прокурора Степана Хомича Литвинчука заявила протест в порядку нагляду на вирок від 26 лютого 1938 року. Протест розглядав пленум Верховного суду УРСР.

31 травня того ж року у Ржищів було надіслано довідку на бланку Верховного суду УРСР з круглою гербовою печаткою:

«Постановою пленуму Верховного суду УРСР від 20 травня 1988 року вирок від 26 лютого 1938 року щодо Дудченка (Дудки) Миколи Григоровича, який працював учителем середньої школи в с. Стайки Ржищівського району Київської області, скасовано, а кримінальну справу на підставі п. 2 ст. 6 КПК УРСР провадженням припинено через відсутність в його діях складу злочину.

Гр. Дудченко (Дудка) М. Г. по даній справі реабілітований.

Заступник голови судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР
Г. М. Омельяненко».

Поставлено останню крапку в справі, яка тривала з 1937-го до 1988-го. Хоч із величезним запізненням, та людині таки повернуто добре ім'я ще за її життя.

М. Г. Дудка. 1989 р.

У НЕОПЛАТНОМУ БОРГУ

Що ж зробило суспільство для Дудки і таких, як Дудка? Про всіх не скажу, а для Дудки нічого.

Ось уже понад два роки, щоб якось звести кінці з кінцями, він працює сторожем у позавідомчій охороні Кагарлицького РВВС (нині селище Ржищів підпорядковано райцентру Кагарлик).

Раніше одержував колгоспну пенсію в сумі 54 крб. 77 коп., яка тепер йому не належить, бо лічиться за держсектором. Коли ж почав клопотатись про державну пенсію, то знову наштовхнувся на стіну нерозуміння.

Передусім Микола Григорович зробив спробу дізнатись, чи належать йому якісь пільги, чи ні. Власне кажучи, мав дістати вичерпну відповідь у своєму районі. Не дістав.

Із записок М. Дудки:

«Зав. Кагарлицьким райсоцзабезом Пилипенко Микола Юрійович мені повторює: «От якби ви були учасником (ветераном) війни, тоді було б ясно, у мене щодо цього є закон, а вам пільгова пенсія не належить, такий був час, вік минув. Так що на загальних підставах можете одержати по мінімуму — 50 крб.»

Микола Григорович така людина: що думає, те й говорить. Відповідь Пилипенка його обурила. Може, не так змістом, як формою. Повна байдужість! І не стримався. «Ви,— сказав,— сталініст і зовсім не перебудувались».

Може, Пилипенко і не сталініст, але те, що не перебудувався, то це напевно. Навіть і свої 50 крб. Микола Григорович відразу не зміг одержати. Якось на настійне прохання місцевої лісомеліоративної станції лікував бджіл і заробив 280 крб. Бувши на той час колгоспним пенсіонером, на це права не мав. Але відповідні правила дозволяють подібну заборгованість погасити, якщо боржник у важкому матеріальному становищі. Не погасили. Бо Колима тут не видалась досить вагомим аргументом, щоб списати

оті 280 крб. на статтю витрат районного бюджету.

Проте досить було одного мого телефонного дзвінка завідуючому Київським облсоцзабезом Степану Юрійовичу Грицаю, як той в свою чергу зв'язався з районом, і питання з отими спірними 280 карбованцями відразу ж уладналось.

І взагалі Дудка не мав підстав робити висновки, що його повсюди зустрічають з розкритими обіймами. Якось в черговий раз він зайшов у свій рідний райсоцзабез, де обов'язки завідуючого виконувала Катерина Пантеліївна. Прізвища не запам'ятав.

Із записок М. Дудки:

«Вона вперто не хоче, щоб призначена мені державна пенсія була більша, ніж колгоспна, тобто 54 крб. 77 коп... Не хоче вона і визнати 6 років стажу по найму згідно з угодою як зоотехніка-бджоляра, а записала колгоспну працю за угодою лише 10 місяців 13 днів... А коли я, не одержуючи колгоспної пенсії, просив переоформити мене на державну, та сама Катерина Пантеліївна уперто доводила, що цього, мовляв, зробити не можна.

Довго не визнавала десятирічного стажу ув'язнення (тільки дев'ять років).

Категорично відмовлялась повернути мені трудову книжку (примусив райвиконком).

На моє прохання направити мене на ЛТЕК сказала: «Не направлю!» — Чому? — «Тому, що вам дадуть там групу і ви потім будете канючити у нас пенсію» Не знаю, як я витримував усе це. Адже це готовий інфаркт»!

І ще: «пригадайте і скажіть, з якого по яке число і місяць ви працювали на такій-то шахті на Колимі? [1] *А я не знаходив слів для відповіді. Чорт знає що! Так, я в'язень. Але ж не довічний!»*

Слово «в'язень» Микола Григорович написав величезними літерами. На третину аркуша в зошиті.

Не сумніваюсь в тому, що Катерина Пантеліївна краще, ніж Дудка, знає пенсійне законодавство. Але чому поставилась до нього, як до набридливого прохача? Чому не пояснила йому по-людськи, на що має право Дудка, а на що ні, і довела його до стресового стану?!

Я теж гірше, ніж Катерина Пантеліївна, знаю пенсійне законодавство. І через те не можу зрозуміти, чому райсоцзабез не докладає ніяких зусиль, щоб допомогти Миколі Григоровичу зорієнтуватись у хащах інструкцій.

Адже він заявляє, що працював на шахті. Чи не належать йому в такому разі пільги, які належать шахтарям? Працював на Колимі. Чи не належать йому «північні»? І чи взагалі не слід узяти до уваги трудовий внесок Дудки в національний доход, бо, за його словами, намив понад центнер золота? Центнер не центнер, але не можна ж так просто, без перевірки, відмахнутись від людини, щодо якої офіційно визнано, що вона стала жертвою беззаконня.

Зневірившись у можливості що-небудь дізнатись про свої права на місці, Дудка написав листа до Москви.

[1] Ув'язнених досить часто переводили з шахти на шахту.

Відповідь надійшла від завідуючого відділом юстиції Київського облвиконкому.

З копії листа М. Дудки, в свою чергу надісланого до відділу юстиції:

«Тиждень совісті в Москві і на місцях.

Я писав до Ради Міністрів СРСР.

Надісланий Вами мені лист з приводу пільг для незаконно репресованих і потім реабілітованих громадян виявився таким розпливчастим і зовсім неоднозначним (можна і так, і сяк). Читаючи його, співробітники соціального забезпечення тільки розводять руками, зрозуміти зміст цієї консультації неможливо. З цієї причини мені досі не призначено державну пенсію після реабілітації».

Якщо Миколі Григоровичу за законом не належить більше ніж 50 крб. на місяць, то це ганебний закон. І всі високі слова про вшанування пам'яті тих, хто загинув внаслідок сталінських репресій, негайно знецінюються, коли дізнаєшся про долю таких, як Дудка. Залишилось їх дуже мало. То невже їм треба померти, щоб про них, зрештою, згадали і як останній акт милосердя занесли в пам'ятні списки реабілітованих?! Але я особисто гадаю, що рух «Меморіал» потрібний не полеглим, а живим. Інакше він перетвориться на чергову тріскучу і безплідну кампанію, що ними так багата наша недавня історія.

Що ж ми ще встигнемо зробити для тих, хто «выше в упрямой своей изломанной судьбы»?

До 1935 року у нас в країні діяло «Товариство колишніх політкаторжан і засланців-поселенців», члени якого незалежно від їхньої партійної приналежності користувались значними соціальними пільгами і відчували загальну увагу. Може, в рамках «Меморіалу» варто створити і для реабілітованих подібне товариство?

Чому все ж така книжка Дудки? Я думаю, що відповідь слід шукати не в умовах табору, котрий лишив йому як доброму золотошукачеві шанс. Відповідь слід шукати в самому Дудці.

Він живе сам один у хаті на березі Дніпра, біля якої не залишилось навіть городу — його затопило через «великі будови комунізму». Коли я зайшов до нього, Микола Григорович попередив: «Обережно, тут усюди павуки». І уявіть собі, що в цій убогій оселі не згасає вогник справжнього життєлюбства.

Він занотовує все, чим зацікавився. Годі й думати, щоб це якось систематизувати. На першому місці, звичайно, всі колимські автори з його коментарями. Потім я натрапив на поезії Олександра Блока і несподівано — гострий памфлет Роя Медведєва «Спадкоємець Сталіна, який ним не став» (про Мельникова). І відразу ж щемливі рядки з Жигуліна:

> Россия. Выжженая болью.
> В моей простреленной груди.
> Твоих плетней сырые колья
> Весной пытаются цвести.
> И я такой же — гнутый, битый,
> Прошедший много горьких вех.
> Твоей изрубленной ракиты
> Упрямо выживший побег.

Майже цілий зошит списано спогадами про голод на Україні в тридцяті роки.

Знайшов я тут і Максиміліана Волошина, поета у нас майже забутого, про якого згадує зараз хіба що справжній цінитель.

У міліції, де працює сторожем, він редактор стінівки «На посту». Живучи майже впроголодь, один з перших у районі передплатив новий журнал «Известия ЦК КПСС».

— Щоб бути в курсі,— зауважує безпартійний Дудка.

В одному із зошитів читаю чернетку його заяви до ЦК ЛКСМ України:

«Через п'ятдесят років моя Радянська влада повернула мені добре ім'я. Прошу вашого клопотання про повернення мені комсомольського квитка, відібраного (вилученого) при арешті 8 вересня 1937 року органами НКВС».

Ні, не озлобився, не став байдужим, не згас. Хоч, відверто кажучи, й досі залишається пасинком своєї Батьківщини.

І хоч як би я хотів закінчити цю розповідь на оптимістичній ноті, на жаль, не зможу.

Коли цей матеріал вже був підготовлений до друку, мені зателефонував кореспондент «Правды» по УРСР Михайло Семенович Одинець, котрий щойно повернувся з Ржищева. У Дудки тяжке ураження коронарних судин серця. І остаточний діагноз як постріл: інфаркт.

Його врятувала сусідка. В якійсь справі зайшла до хати: Микола Григорович лежав на підлозі. Вибігла на вулицю, зупинила машину.

Лікуваася у районній лікарні.

Прошу цей матеріал вважати офіційним клопотанням перед Київським облвиконкомом про призначення Дудці персональної пенсії місцевого значення. Тепер сторожем працювати не зможе, а зі своїми районсоцзабезпечними 50 карбованцями опиниться нижче лінії бідності.

Людина, перед якою суспільство у неоплатному боргу.

Ржищів — Київ

Коментар прокурора Української РСР, державного радника юстиції 1-го класу Петра Григоровича Осипенка:

— Отже, повернуто добре ім'я ще одній людині, репресованій в тридцяті роки, про що й розповідає нарис Леоніда Єфімова «Ворог народу» з села Стайки». Повернуто через п'ятдесят років з дня арешту. Непроста це була справа, і М. Г. Дудці двічі відмовляли в перегляді вироку, винесеного в 1938 році.

То лише необізнаній людині може видитись, що у нас зараз працює безупинний конвейєр реабілітації, що справи сходять з нього одна за одною без належної перевірки. Ні, кожна з них вимагає уважного вивчення, а в окремих випадках — і додаткового розслідування. Процес цей досить тривалий. Спочатку треба знайти кримінальну справу в архіві, надіслати запити на різні адреси. Зауважу, що велику допомогу в цьому нам надають працівники Комітету державної безпеки УРСР.

Указом Президії Верховної Ради від 16.01.1989 р. скасовуються всі позасудові рішення, прийняті так званими трійками, особливими нарадами. Це була розправи із заздалегідь наміченими жертвами, навіть без дотримання зовнішніх форм юридичних процедур. І, називаючи речі своїми іменами, можна сказати, що це був безпрецедентний кримінальний злочин — вбивство тисяч безневинних людей.

Як же оформлялись прийняті особливими нарадами рішення? Аркуш паперу поділявся по вертикалі. Ліворуч — «слухали», праворуч — «ухвалили». Скажімо, за 58-ю статтею (в тодішньому українському Кримінальному кодексі — 54-ю) ухвалювали розстріляти. Вирок часто виконувався протягом 24-х годин. Без усякого суду і слідства.

Здавалося б, такі справи переглядати нескладно, не те що багатотомні.

Проте новий порядок реабілітації, спрямований на повну ліквідацію наслідків беззаконня і відновлення соціальної справедливості щодо жертв репресій, нам, прокурорам, роботи не полегшує. Все одно до кожної справи індивідуальний підхід. Тому що серед репресованих траплялись і справжні злочинці, особливо ті, які були засуджені в сорокові роки. Це і поліцаї, і карателі, і ті, хто добровільно вступав у гітлерівські легіони. Реабілітовувати їх було б не лише незаконно, а й глибоко аморально.

Полегшення буде лише для судів. Адже зараз для реабілітації за цією категорією справ досить висновку, затвердженого прокурором, без судового розгляду.

Як же ми розрізняємо уявних злочинців від явних? За матеріалами справи, протоколами допитів. Людей, звичайно, не бачимо. Але й матеріали справи самі по собі досить багатоінформативні для спеціалістів. Існують об'єктивні ознаки, за якими сфальсифікований злочин безпомилково виявляється.

Що ж стає безпосереднім приводом для перегляду справ? Часом розслідування відновлюються за нашою ініціативою, часом за заявою родичів засуджених, які до того ж можуть повідомити якісь нові обставини справи. Якщо такі повідомлення надходять, доручаємо органам держбезпеки під прокурорським наглядом перевірити їх. Це дуже нелегко. Адже багато жертв сталінських репресій вже пішли з життя. Слідчим доводиться вивчати архівні документи, розшукувати свідків, котрі залишились живими, відновлювати істину за найменшими деталями.

Щоб уявити собі обсяг цієї роботи, назву деякі цифри. Розпочато її у 1956 році. З 1956 по 1959 рік органи прокуратури, держбезпеки і судові органи республіки переглянули 286000 архівних кримінальних справ на осіб, репресованих у 30—40-і роки і на початку 50-х років за злочини, віднесені законодавством того часу до контрреволюційних. Реабілітовано 250000 чоловік. Коли ж зважити на те, що, як я вже згадував, кожна справа розглядалася окремо, можна уявити собі, яке навантаження

випадало на працівників правоохоронних органів, котрим цю роботу було доручено.

Слід сказати, що з цілком зрозумілих причин у наступні роки процес реабілітації був певним чином загальмований. З 1960 до 1987 року — за сімнадцять років — переглянуто лише 84 308 справ, втричі менше, ніж за попередні три роки. Тобто інерція застою позначилась і на цих заходах великої політичної ваги.

За останній час ця робота значно активізувалась. Кількість справ, переглянутих у минулому, 1988 році, в десять разів перевищила аналогічний показник 1987 року. Лише апарат Прокуратури УРСР у другому півріччі 1988 року переглянув 728 справ. Основний тягар цієї роботи ліг на відділ по нагляду за слідством в органах державної безпеки, очолюваний старшим радником юстиції В. И. Лісним. Працюють тут висококваліфіковані прокурори Є. В. Макашов, В. П. Пагарілий та інші, працюють напружено. Під контролем цього відділу, керівництва Прокуратури УРСР в цілому відповідна робота провадиться і в областях. Зроблено вже чимало, але ще багато слід зробити. Адже за попередніми оцінками підлягає ще перегляду велика кількість справ. Не можна допустити, щоб це затяглось на багато років. Водночас працівників дуже не вистачає.

Справа М. Г. Дудки, простого сільського вчителя з Київської області, який у зловісному 1937 році не побоявся у листі до знайомого висловити свою незгоду із сталінським режимом, по-своєму унікальна. Хоч мені особисто відомі й інші аналогічні випадки. Років тридцять тому, тоді ще молодий працівник прокуратури, я вивчав справу однієї людини, яка написала листа безпосередньо Сталіну і, звертаючись до нього на «ти», теж в різкій формі висловила протест проти розгулу беззаконня в країні. Звичайно, її було засуджено, ув'язнено в таборі. Але і цей чоловік дивом уцілів, брав участь у Великій Вітчизняній війні, дослуживши до підполковника, згодом він був реабілітований. На жаль, його прізвища пригадати не можу.

Отже, як справедливо зазначається в нарисі Леоніди Єфімова, не всі були в ті роки засліплені і залякані. І кожен виявлений факт відкритого опору Сталіну ще за його життя, безумовно, становить великий інтерес для сучасників. Це були зерна, з яких згодом проросло справді народне розуміння тієї зловісної ролі, яку відіграли Сталін і сталінізм в історії.

Анонс „Вітчизни"

ПРОЦЕС СВУ — ОЧИМА «ВІТЧИЗНИ»

Досвідчений юрист за дорученням редакції вивчає 250 томів сфальсифікованої в сталінські часи кримінальної справи т. зв. «Спілки визволення України» (СВУ).

Віце-президент ВУАН С. Єфремов, професор О. Черняхівський, письменники М. Івченко та Л. Старицька-Черняхівська, редактор «Словника живої мови» Г. Голоскевич та чотири десятки інших представників української інтелігенції були оголошені агентами зарубіжних розвідок.

Якщо ви передплатите «Вітчизну» на 1990 рік, то матимете в руках наслідки цього вивчення справи нашим автором.

Нагадуємо: передплата триватиме лише по 30 вересня!

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

Почекаємо до завтра...

«Світ іще не знав такої кількості критичних праць, як у наші дні... Широка публіка шукає їх, обговорює, виявляючи до них незрівнянно більшу цікавість, ніж раніше. Ми живемо в літературний вік критики...»

Ці слова сказав сімнадцять років тому француз Роже Кайюа на одній із сесій міжнародної асоціації критиків. У них зафіксовано характерну особливість загальнолітературної ситуації того часу в багатьох країнах Західної Європи. Сказати тоді щось подібне про нас, звичайно, не можна було. Моральний авторитет критики в часи стагнації в усьому багатонаціональному письменстві країни впав майже до нуля. Бідна пасербиця чи служниця в літературному домі повинна була виконувати вимоги, а почасти й безглузді примхи його власників і не мала аніякісінького права й кроку ступити без дозволу тих, хто почувався в ньому абсолютним господарем.

Одне слово, нашій критиці на той час було дуже й дуже далеко до цивілізованої Європи, хоч ми, можливо, до пуття про це й не знали. Цілковита аномалія умов існування видавалася нам чимось близьким до норми.

Нині багато що в нас, хоч і повільно, змінюється. Навіть виникає спокуса «накласти» слова Роже Кайюа на стан справ у нашому літературному господарстві, де критика слідом за публіцистикою виходить на передові позиції. Відійшли в минуле вузькоцехові дискусії про те, що саме є критика (наука, література чи публіцистика?), цікаві тільки для спеціалістів «рухомої естетики», не чути вже й кволих суперечок (також невідомо кому цікавих!) про позитивного героя доби розвинутого соціалізму чи про високі здобутки соціалістичного реалізму в контексті світового письменства, про його «перемогу» над усілякими «ізмами», що «інколи й подекуди» давали себе знати у творах тих чи тих письменників (до речі, здебільшого саме у тих творах, які сьогодні складають авторитет літератури).

Несподівано ми зрозуміли, що справді важливої і серйозної роботи в критики стільки, скільки вона раніш, очевидно, й не сподівалася. Ідеться не тільки про повернення й популяризацію розстріляної і замовчуваної літератури, яку критика повинна сама осмислити й пояснити читачеві, а й про набагато складніші завдання: переоцінку самої системи цінностей у нашому письменстві, перегляд її десятиліттями канонізованого «табеля про ранги», зрештою, створення відповідного дійсності курсу історії літератури, в якому вона, література, постане у своєму нефальсифікованому вигляді.

Інтенсивне повернення імен і творів додало критикам багато «просвітянської» роботи, вимагаючи осмислення недавніх білих плям у контексті загальнонаціональної культури. У статтях М. Жулинського, С. Гречанюка, В. Брюховецького, В. Дончика, Г. Сивоконя, П. Федченка, В. Яременка, В. Панченка, С. Білоконя, В. Мельника, Г. Штоня реставрується справжня історія літератури, витісняючи з неї зручні формули вульгарно-соціологічного штибу, продиктовані вказівкою дивитися на минуле національного письменства як на нескінченний ланцюг помилок та ідейних збочень, що успішно виправлялися відповідними постановами і смертними вироками. Розвінчано незмирущий, здавалося б, догматизм ідеологів РАППу, «Гарту» й «Молодняка», що намагалися представити звичайну для літератури, абсолютно нормальну для її існування боротьбу ідей, напрямків і стилів як гостру класову боротьбу.

Не лише у всесоюзних, а й у республіканських часописах критика на рівних почала конкурувати з прозою і поезією завдяки тому, що відважилась називати речі своїми іменами, владно вторгаючись у сфери діяльності істориків, філософів, соціологів.

На жаль, усе це тільки починає йти до читача в книжкових виданнях — такі наші видавничі темпи, такий довгий сьогодні — в епоху НТР! — шлях від рукопису до книжки.

Тому потрібно застерегти: при розгляді навіть найкращих критичних видань мова йтиме, власне, не про справді сьогоднішній, а про вчорашній день критики й літературознавства, незважаючи на всі беззаперечні успіхи, все ж менш цікавий, аніж газетно-журнальний варіант цих жанрів.

Вже перший погляд на свіжі видання критики й літературознавства засвідчує незвичайне жанрове розмаїття. Є тут, скажімо, цілком витримана в дусі й стилістиці неодмінних академічних канонів монографія М. Стрельбицького «Проза монументального історизму» («Радянський письменник», 1988), в якій аналізується творчість

О. Гончара. Є літературно-критичні нариси Г. Штоня «Анатолій Дімаров» («Радянський письменник», 1988) і В. Марка «Анатолій Мороз» («Радянський письменник», 1988). Є цікаві фактами, ненав'язливо белетризовані студії С. Гречанюка про популярних серед дітей та юнацтва зарубіжних письменників, видані під назвою «Вічні книги» («Молодь», 1988). Є глибоке літературознавче дослідження з проблемною інтерпретацією матеріалу «У всякого своя доля» І. Дзюби («Радянський письменник», 1989) і написана Ю. Федченком за найновішими науковими даними біографія Тараса Шевченка («Наукова думка», 1989). Є збірки літературно-критичних статей «У вимірах часу» М. Ільницького й «Енергія пошуку» Л. Таран (обидві видані «Радянським письменником», 1988), які справляють враження своєрідних звітів авторів про те, що вони думали й писали в останні роки. Є, зрештою, книжки оригінальних нарисів та есе «Загадані побачення» А. Скрипника й «Золотые ворота Киева» Л. Хінкулова (обидві — «Радянський письменник», 1988), в яких поряд з елементами неакадемічного літературознавства органічно уживаються і краєзнавчі студії, і белетристичні описи, й «етюди з натури», й активна авторська присутність у всьому тому, що становить матеріал оповідей. До речі, жанр цей не належить до особливо активно культивованих у нас; маємо тільки поодинокі його зразки. Тому поява в республіці відразу двох аналогічних у цьому розумінні книжок видається цілковитою випадковістю. Якщо в братніх письменствах, зокрема в російському, грузинському, естонському, латиському, створено цілі літературні карти, описано кожен заповідний куточок, пов'язаний з долею того чи того видатного діяча національної культури, то в нас на цю карту наносяться тільки перші позначки, а вся вона лежить в отих прикрих і осоружних білих плямах.

Книжка Л. Хінкулова присвячена російським письменникам у Києві. «Загадані побачення» А. Скрипника поряд із мандрівками (так визначає автор жанр своїх творів) по слідах російських письменників Ф. Тютчева, С. Єсеніна, К. Паустовського, М. Рубцова містять і матеріали, пов'язані з іменами М. Рильського, О. Довженка, В. Земляка, В. Симоненка. І тут знову хочеться сказати про не зниклі (хоча вже задавнені!) читацькі сподівання одержати цілісну й цільну книжку подібного характеру саме на українському матеріалі.

Широке жанрове розмаїття української критики переконливо засвідчує навіть одна — окремо взята — книжка Д. Павличка «Біля мужнього світла» («Радянський письменник», 1989). У ній є і літературний портрет, і доповідь, і проблемна стаття, й ювілейна нотатка, і спогад. Безперечно, це одна з найцікавіших літературно-критичних книжок останніх літ. І, звичайно, не так офіційними виступами чи доповідями письменника (це звичайна літературна публіцистика), а саме літературно-критичними студіями та есе. Колись Л. Новиченко відзначав дивовижну здатність Д. Павличка насичувати кожну фразу глибоким змістом завдяки образним формулам. Там, де «чистий» критик змушений писати абзац чи й два для того, щоб схарактеризувати якийсь літературний факт і сказати про своє до нього ставлення, Павличкові, як правило, вистачає однієї-двох фраз. Ось, скажімо, він говорить про свого колегу І. Драча. Важко втриматися, щоб не зацитувати ці образно точні й емоційно проникливі рядки, присвячені появі поета на нашому літературному обрії: «Коли на початку шістдесятих років пробилися й заклекотіли гейзери творчості Івана Драча, декому видалися вони занадто гарячими. Для студеного, млявого провінційного мислення вірші «новобранця поезії» справді були окропом (різниця температур!), але, на щастя, землю не замкнеш, не накажеш їй виліскувати саме лише для розледащілих душ літепло. Можна було б і не згадувати складної, для новаторського таланту не зовсім сприятливої ситуації, за якої зводився на ноги цей в «урагани взутий» митець, але ж саме тоді гартувався й показав свою міцність його людський характер, саме в той час виявилася незламна, вірна своїй громадянській правоті хребетна структура особистості Івана Драча».

Як не схоже це письмо на численні квазінаукові філологічні трактати з їхньою емоційною порожнечею і відверто безбарвною стилістикою. Колись Ю. Тинянов казав, що про вірші говорити так само важко, як і писати вірші. Звичайно, мався на увазі саме такий випадок — говорити на тому ж емоційно-філософському рівні, на якому написано вірші. Отакою щасливою здатністю обдарований критик Д. Павличко, якому дуже відчутно допомагає в тій роботі Павличко-поет.

Дивовижна широта духовних виднокола у цій книжці: Шевченко, Франко, Рудницький, Шашкевич, Федькович, Рильський, Я. Івашкевич, В. Земляк, Григір Тютюнник, Гілевич, Барадулін, Мірдза Кемпе, а поряд ще й екскурси у світ суміжних мистецтв. І це не екскурси шанобливого глядача, а справді глибокі роздуми діяча культури, який добре на тій культурі знається і безпомильно орієнтується в тому, що стало об'єктом його зацікавлення: народний мелос, сучасна українська пісня, живопис Івана Марчука чи новий український художній фільм, справді вартий широкої уваги.

До речі, інші наші критики, за винятком хіба що І. Дзюби й А. Макарова, не виявляють схильності чи цікавості до суміжних мистецтв. Тому ні в статтях, ані в рецензіях майже не зустрінеш аналогії чи паралелі між явищами літератури і, скажімо, живопису чи музики. Звичайно ж, необізнаність критиків із сучасним мистецтвом, ізольованість від нього не дає змоги бачити літературу важливою складовою загальнокультурного процесу республіки. Усі розмови про письменство — навіть найцікавіші з них — точаться тільки довкола самого письменства, плюс (де більше, де менше) поправка на реальну дійсність, що в ній те письменство твориться. Але це інша тема. Книжка ж Д. Павличка підказує, що така розмова, не дуже приємна для критиків, давно назріла і кожному з нас треба суворо й самокритично проревізувати те, що узагальнено називається професійним багажем. Проревізувати, щоб побачити, з чим виходимо на люди. А також: не літературою єдиною живе (хоча нею він справді живе!) сучасний читач, а тому й багато про літературу мож-

на б сказати йому, говорячи саме про інші мистецтва.

Одна з таких рідкісних спроб у нашій критиці — книжка Л. Брюховецької «Література і кіно: проблеми взаємин» («Радянський письменник», 1988). Авторка простежує творче співробітництво в українській культурі цих мистецтв упродовж двох складних десятиліть, починаючи з позначених українським поетичним кінематографом шістдесятих і закінчуючи буквально нашими днями. Теоретичний матеріал у цьому дослідженні тісно поєднано з художньою практикою. Книжка видається особливо прикметною тим, що написана вона з позицій захисника літератури перед сваволею в чи байдужістю до неї більшості режисерів, які сьогодні працюють в українському кіно. На відміну від більшості кінознавчих досліджень, присвячених розгляду кіно ізольовано від літературних текстів, як замкненого самого в собі мистецького процесу, книжка Брюховецької — це слово на захист Слова, що йде на екран, так часто спотвореного чи й кастрованого на догоду нібито особливостям мистецьких режисерських візій.

Л. Брюховецька аж ніяк не збивається на крайнощі відчайдушного апологета літератури перед лицем кіно, не виступає активним супротивником перекладу літературного твору на мову суміжного виду мистецтва. Вона об'єктивно аналізує складні стосунки української літератури і так званого сучасного українського кіно (якось І. Дрич небезпідставно назвав його марсіанським кінематографом). І хоча її висновки звучать здебільшого не на користь кіно, авторка зберігає розважливість і закликає до конструктивності: «...Не можна впадати в крайнощі, вважаючи, з одного боку, літературу єдиною панацеєю від беззмістовності кінематографа, з другого — розглядати літературу як гальмо, яке перешкоджає творчому самовираженню режисера, олітературнює кінематограф, нівелює його специфіку». До такого логічного висновку дослідниця послідовно веде читача усім ходом своїх міркувань упродовж усієї книжки.

Справді сучасний, «гарячий» матеріал знаходимо вже у згаданих попереду книжках М. Ільницького й Л. Таран. Так М. Ільницький прагне зафіксувати риси колективного портрета української поезії сьогодні, наприкінці вісімдесятих (цьому присвячено три статті в його книжці). Л. Таран у своїх тематичних студіях («Спроба етичної оцінки екологічної проблематики», «Спроба характеристики сучасної української любовної лірики», а також «Молоді поети про моральний досвід Великої Вітчизняної війни») теж здебільшого послуговується найновішим літературним матеріалом, прагнучи окреслити головні вектори сучасної поезії.

Можливо, критики подекуди завищують естетичні оцінки обраних для аналізу творів, спокушені їхньою тематичною важливістю, можливо, подекуди підганяють матеріал під власну концепцію (літературна дійсність, як відомо, завжди складніша, аніж усі наші графіки й кардіограми, зрештою, сама система уявлень про неї). Однак це справді серйозні розвідки, позначені широтою авторських поглядів, активним прагненням неупередженості у сприйманні конкретного матеріалу. Шкода тільки, що подекуди динамізм думки обох дослідників може раптово уриватися, і ми несподівано опиняємось у розводнених словесах ось такого штибу: «Поет, який активно працює в літературі, завжди міняється, завжди ширшає діапазон його голосу...» (М. Ільницький). Або: «У соціалістичному суспільстві утверджується новий підхід, заснований на ідеї єдиного збалансованого управління соціальними й природними процесами,— постійно вдосконалюється система заходів оборони і захисту навколишнього середовища...» (Л. Таран).

У виданій «Советским писателем» 1988 року книжці «Художественные ориентиры XX века» її автор Д. Затонський говорить про те, що в нас дуже багато збірок критичних статей та портретів і зовсім мало цільних, канонічних монографій. Сам автор пояснює цю особливість не тільки і не стільки тим, що критики, мовляв, механічно складають усе написане за рік-два в один рукопис і шпурляють його на видавничий конвеєр. Є тут інші причини чи навіть сам знак часу: «І ті філологи, котрі працюють без поспіху, в кожному випадку напружено й заглиблено, сьогодні також рідно пишуть літературознавчі твори в старому, традиційному значенні слова. Навіть якщо їх твори — безсумнівні монографії. Тут проглядає цікава закономірність. Коли дослідник,— буває, що один і той же,— береться за рицарський роман, творчість Бальзака чи історичні долі реалізму, з-під його пера виходить щось в академічному розумінні цільне. А коли звертається до явищ найновіших, до проблематики, що так чи інакше торкається животрепетної сучасності, то він створює своєрідні «лики часу» — тобто серію ескізів, ряд портретів. І зв'язок між такими ескізами, такими портретами більше внутрішній, складноасоціативний, аніж безпосередній, прямо зумовлений темою».

З огляду на це цікаво порівняти монографію (саме монографію!) М. Стрельбицького з літературними нарисами в книжках Д. Павличка, М. Ільницького, Л. Таран, а також з книжками Г. Штоня про А. Дімарова й В. Марка про А. Мороза.

М. Стрельбицький написав про прозу монументального історизму, сказати б, монументальну монографію, в якій прискіпливою увагою охоплено, здається, все, так чи інак пов'язане з творчістю О. Гончара. Є тут цікава й оригінальна концепція (щоправда, подекуди матеріал не вкладається в неї, і тоді стає так, що відоме положення Д. Лихачова начебто механічно припасовується до творів О. Гончара), є влучні спостереження, дотепні полемічні прийоми. І все-таки монографія створює враження якоїсь намертво застиглої класицистської монументальності, а подеколи сприймається навіть як щось анахронічне з погляду нашого динамічного й нервового сьогодення. Розумію, таки книжка по-своєму потрібна, можливо, вона стане підсумковою чи етапною в гончарознавстві, однак твердо переконаний, що наблизитися до неї насмілиться тільки вузький спеціаліст. Наприклад, теж гончарознавець. Бо ж дуже відчутно бракує дослідженню легкості (не легкопису), граціозності викладу матеріалу, зрештою, просто есеїстичної вигадливості, котрі, видається, були б цілк

ком логічним не тільки з погляду співзвучності цих компонентів нашому розвихреному часові, а й психологічно відповідали б духові всієї художньої практики О. Гончара. Адже вона — справді демократично відкрита творча система, а в книжці створюється враження якоїсь безнадійної замкнутості її в минулому часі, підручникової канонізованості.

Читаючи цю книжку, мимоволі порівнюєш її з аналогічними працями І. Дедкова, А. Нуйкіна про С. Залигіна й того ж І. Дедкова про В. Бикова. Це порівняння, звичайно, зовсім не на користь «Прози монументального історизму». За рік до появи монографії М. Стрельбицького у «Дніпрі» вийшов літературний портрет А. Погрібного «Олесь Гончар». Розумію весь ризик порівняння різножанрових книжок, однак спільність об'єкта уваги дослідників дає право, бодай у загальних рисах, зіставити їхні праці. Різниця тут не тільки в тому, що А. Погрібний не забігає так далеко від текстів на холодні вершини теорій, а й у тому, що він набагато уважніший в аналізі особливостей творчої еволюції О. Гончара. Дослідник остерігається так званих остаточних висновків і пояснює, що «нинішній Олесь Гончар багато в чому інший, аніж був учора. Відтак хіба дивовиж, якщо у принципово новій якості постане письменник перед читачами завтра? Такою є внутрішня суть цього спраглого до пошуку художника...» Стрельбицький же весь націлений на так звані остаточні підсумки. Читаючи його, згадуєш гірку іронію слів Р. Морріса: «Тепер хорошою рецензією вважається та, яка робить непотрібним читання книжки». (У дужках хотілося б висловити ще одну заувагу на адресу критика — вже суто етичного характеру. Наскільки пам'ятається, він часто виступав із захопленими рецензіями на твори П. Загребельного. Було це в ті часи, коли письменник мав статус одного з керівників правління СПУ. Так, аналізуючи в «Літературній Україні» роман «Намилена трава», М. Стрельбицький відзначав як позитивну «наговореність» твору. Нині ж він,— щоправда, не називаючи імені П. Загребельного,— з сарказмом говорить про письменника, що «почав друкувати романи відразу на машинку, надиктовувати на диктофон, а в різного роду автокоментарях, спробах автокоментарів, щедро розданих інтерв'ю, передмовах та післямовах, широко друкованих нотатках «підказувати» критиці тезу про таку собі особливу «наговорювальну прозу», благодатне багатослів'я тощо». Кожен, більш-менш знайомий із літпроцесом, одразу ж пізнає «зашифровану» тут постать. Чи й варто казати: якщо критик переглянув свої погляди й своє ставлення до творчості того письменника, якого він так активно пропагував, треба було б сказати про те публічно, аргументовано мотивуючи, що спричинило таку ревізію. Перекреслювати ж одного письменника для того, щоб возвеличити іншого,— це вже така анахронічна метода в роботі критики, що навіть ніяково про те говорити. Адже різні літературні школи цікаві тільки тоді, коли вони справді різні; їх не варто протиставляти одна одній, якщо вони мають здорову творчу основу. Стиль і творча лабораторія кожного письменника цікаві за порівняння з іншими, часто ні в чому на них не схожими; кожен по-своєму виражає свій час, і маємо по-господарськи дорожити всім тим, пам'ятаючи, що виразити його тільки власними зусиллями не дано навіть генієві...)

Літпортрети Б.-І. Антонича, В. Мисика, В. Симоненка, Р. Іваничука з книжки М. Ільницького, мікропортрети Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, П. Мовчана, І. Жиленко з книжки Л. Таран, портрет А. Дімарова, написаний Г. Штонем, несуть у собі ті прикметні особливості, про які говорив Д. Затонський, це, дійсно, і фрагментарність, і мозаїчність композиції, але й сфокусованість авторської уваги на певних — здебільшого етапних — моментах творчих біографій письменників, зрештою, просто компактність і популярність викладу, що роблять ці студії цікавими не тільки для вузькофілологічного читача. А чи й треба казати про те, що розширення читацького кола і на сьогодні лишається однією з проблем української критики — а цьому досить переконатися, глянувши бодай на тиражі критичних і літературознавчих видань.

З-поміж потоку книжок, автори яких успішно відходять од традиційно безбарвної стилістики, що десятиліттями культивувалася в наших літературно-критичних писаннях, володіють даром образного, артистичного вислоалення думки, окрім уже згадуваної збірки статей, нарисів і виступів Д. Павличка, справді помітно вирізняються «У всякого своя доля» І. Дзюби, «Зупинені миті» В. Дончика («Радянський письменник», 1989) і «Борис Грінченко» А. Погрібного («Дніпро», 1988).

Якщо І. Дзюба й А. Погрібний звертаються до матеріалу, який давно вже належить історії української культури, то книжка В. Дончика цілковито присвячена літературним подіям та ідеям останнього десятиліття. Але всіх цих авторів спільнить активне прагнення розсунути рамки жанрів, збагатити їх не так часто вживаними в критиці й літературознавстві прийомами «біографії ідей», біографічної прози (І. Дзюба, А. Погрібний), «ораторської критики» й «усного жанру» (В. Дончик).

Літературно-критичний нарис І. Дзюби має такий підзаголовок: «Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами» — і, здавалося б, обіцяє суто локального значення дослідження, в якому уточнюються певні біографічні моменти, з'ясовуються подробиці стосунків поета з його сучасниками, черговий раз інтерпретуються і коментуються його твори. Але насичена багатющим фактографічним матеріалом книжка І. Дзюби, гадається, може стати етапною в шевченкознавстві. В авторській особі тут маємо рідкісне поєднання сумлінного реєстратора й нічим не зашореного осмислювача подій і тогочасних суспільно-політичних ідей.

І. Дзюба не тільки з'ясовує розстановку сил серед інтелігенції російської суспільності, місце в ній слов'янофільства, а й застерігає від однозначно-поверхового погляду на цю проблему й схематичних про неї уявлень: «Слов'янофільство аж ніяк не зводиться до системи поглядів на слов'янство, на проблему об'єднання слов'ян тощо. Воно включав в себе цілий комплекс суспільно-політичних і естетичних позицій, як-то: ставлення до самодержавства і православ'я;

до кріпосного права; розуміння державного устрою Росії та його перспективи; оцінка політичних і духовних засад європейського життя; ставлення до революційних рухів; історіософія Росії; тлумачення національного духу і національного характеру, народності мистецтва та ін. Філософія й ідеологія слов'янофілів охоплювали майже весь обсяг питань, що стояли перед російською суспільністю середини XIX століття».

Отже, два «духовних вождi одні одному» — Шевченко і Хомяков. Справжній демократизм та інтернаціоналізм першого й шовінізм та лицемір другого. І. Дзюба не просто з'ясовує соціальні, ідейні, духовні позиції Шевченка й Хомякова, а й докладно простежує середовище, в якому вони народжувалися й циркулювали, всіма засобами намагається наблизити читача до «драми ідей» російської суспільності середини XIX ст.

Книжка «У всякого своя доля» видається одним із небагатьох приємних винятків серед суто літературознавчих праць, що, як правило, відзначаються традиційною академічною сухістю й емоційною безбарвністю стилю. Виразністю змальованих постатей, викінченістю їхніх соціально-психологічних характеристик це дослідження цілком успішно може конкурувати навіть з біографічними чи історичними творами. Ось автентичне, гадаю, тому підтвердження: «Предметом ідеологічної легенди ставали не лише ідеї Хомякова, але і його життя, біографія. Зокрема, один із перших біографів його, П. Бартенєв, записав зі слів самого Хомякова кілька версій, в яких закладено було свого роду символіку слов'янофільської святості і які перейшли потім у канонізовані життєписи духовного вождя. Насамперед ішлося про особливе, праведне походження його поміщицьких статків і прав на землю й селян. На цій версії варто зупинитися, оскільки вона посідала важливе місце як у самоусвідомленні Хомякова, так і в творенні прихильниками його іконописного портрета...»

До подібних прийомів вдається й А. Погрібний, вимальовуючи духовний портрет видатного діяча української культури Бориса Грінченка, на якого попередні дослідники навішали чимало всіляких застережливих ярликів. Дослідник прискіпливо ревізує всі присуди й закиди на адресу Грінченка, веде аргументовану полеміку з прибічниками вульгарно-соціологічних догм. Багатогранна діяльність людини дивовижної енергії і працездатності розглядається в широкому історико-культурному контексті. І як цілком органічні входять у канву літературознавчого тексту ось такі, наприклад, переходи в іншу форму викладу, до яких раз по раз звертається автор: «Щоб читачеві цього нарису виразніше уявився Б. Грінченко, не зайве буде, гадаю, подати деякі «оживлюючі» штрихи, що здатні наблизити його до нас...»

«Зупинені миті» В. Дончика — це зведені під однією обкладинкою виголошені й невиголошені виступи, мікропортрети, спогади, монологи й діалоги і навіть продовження анкети «Краща прозова книжка року?», розпочатої ще в його збірці статей «Єдність правди і пристрасті». З усього цього «зібраного» виразно відчувається невдоволення автора традиційними жанрами критики. І, гадаю, це сьогодні відчуває не тільки він один.

Є серед сьогоднішніх критичних праць і такі, які могли б і не з'явитися, оскільки не несуть у собі жодної, справді вартої уваги громадськості думки.

Я відніс би до таких передмову М. Равлюка у книжці К. Гордієнка «Земле, земле» («Радянський письменник», 1988). Автор передмови запевняє нас, що це «не просто випадкова збірка літературно-критичних статей і публіцистичних нарисів. Це сплав роздумів, філософії романіста, вивірених десятиліттями, романіста з чіткою суспільно-громадською позицією, який має свій кут зору в житті і в літературі».

Виявляється, це лише невдалий рекламний трюк. У статтях відомого прозаїка, на жаль, надто часто владарює не просто прикрий літературний баналітет, а й догматизм мислення, такий характерний для вже безповоротно далеких від сьогодні 40-х і 50-х років: «Ми живемо у великий час духовного розквіту заснованих віками народів, яких вивів на історичний простір великий Жовтень. Ми є свідками того, як духовно розвивалися народи, як одвічні кочівники, звіролови ставали ученими, інженерами, поетами... Зігріті братньою єдністю, тягнуться вони до світлого російського слова, його душі, його сили, його краси...»

Однією з хронічних хвороб нашої критики є невмовна любов до загальних місць. Ми так часто вдаємо, буцімто говоримо щось дуже важливе, хоч насправді не говоримо нічого, а тільки жонглюємо зачовганими й зашмульганими словами. В книжці спогадів О. Килимника «З вершини літ» («Радянський письменник», 1988) поряд із справді дорогоцінними фактами з творчих біографій майстрів нашої літератури зустрічаємо не тільки скоромовки переказів життєвих біографій (мовби вставлені сюди зі шкільних підручників), а й такі речі, які автором видаються за відкриття, хоч насправді не несуть у собі нічого важливого і, по суті, збіднюють образ того, про кого оповідається.

От, приміром, уривок зі спогадів про П. Панча: «...Панч, звертаючись до всіх нас, сказав, наскільки пригадую, так: «Я переконаний, — і тут мене ніхто не може похитнути, — що позитивний герой мусить не стільки красиво говорити, скільки глибоко думати й активно діяти відповідно думам і діянь нашого народу». На зауваження Оксани Іваненко про те, що у нас є немало літераторів, які, неглибоко розкриваючи життя, часто-густо вдаються до строчкогонства, дбаючи про кількість сторінок тексту, а не про його мускулатуру, художню силу, Петро Йосипович зауважив: «Треба вести рішучу боротьбу з верхоглядством у показі життя, з дріб'язковістю у виборі тем, образів, створенні характерів. Я гаряче вітав заклик партії писати високохудожні твори про сучасність. Це має бути свята святих для кожного літератора. А як же інакше? Адже ми, письменники старшого покоління, інакше і не мислили ніколи: треба бути у своїй творчості нерозривно зв'язаним із сучасністю. Коли письменник не пише про сучасність, він не живе повнокровним життям. Виникає тоді питання: що це за літера

тор? Я свої сили і в майбутньому віддаватиму художньому відображенню великої справи народу і до цього закликаю всіх...»

Невже тільки ось такі трюїзми виголошував майстер нашої прози навіть у вузькому колі друзів? Невже ніколи й нічого не казав він по-людськи, а тільки так — ставши на високі котурни й зриваючи голос од офіціозного пафосу?

Хоч як намагається переконати нас у тому автор мемуарів, все одно не хочеться йому вірити. Мені здається, в цьому мемуарному образу надто проступає офіціозна ретуш. А як хотілося б побачити Панча без оцього казенного гриму, за яким просто не видно справжнього виразу його обличчя. Натомість постає безнадійно канонізований класик, якому заборонено бути просто людиною і дозволено висловлювати лиш сентенції для історика літератури — не живий чоловік, а бронзове опудало. На жаль, таким виходить з-під пера О. Килимника не тільки П. Панч, а й А. Головко, С. Скляренко, А. Малишко, Л. Смілянський, М. Стельмах...

Подібні зауваги можна адресувати й деяким спогадам у книжці про Григора Тютюнника «Вічна загадка любові» («Радянський письменник», 1988). Поряд із матеріалами, де справді тонко й ненав'язливо змальовуються особливості людської вдачі письменника, зустрічаються і саморекламні пасажі, і зовсім неістотні подробиці, які аж ніяк не працюють на характер згадуваного, й оті вбогі загальні місця, в яких Григір Тютюнник, раптово втративши всю динамічність своєї натури, починає нудно розводитися про літературу й призначення письменника. І говорить він, звичайно ж, не своїми власними словами, а високими словесами авторів спогадів. Ті, хто знав письменника зблизька, безперечно, зрозуміють: це містифікація; ті, хто не знав, але прочитав щоденникові записи і листи письменника, вміщені в цьому ж виданні, теж зрозуміють: щось тут не те, щось не так...

Часом, читаючи наші літературні мемуари, помічаєш не тільки низьку культуру цього жанру в республіці, а й низьку етичну культуру авторів. А якраз у спогадах найбільш помітно, якого значення надає автор власній персоні, своїй ролі у житті згадуваного. Та це тема вже іншої розмови — про етику мемуариста...

І в книжці О. Килимника, і в спогадах деяких авторів про Г. Тютюнника вражають масивні монологи тих, кого згадують. Чи й справді автори так покладаються на свою пам'ять, чи, може, вважають, що мемуари — це щось на зразок белетристики, де можна вільно фантазувати на запропоновану тему? У книжці спогадів С. Голованівського «Меморіал» («Радянський письменник», 1988) є такі слова: «В нашій сучасній мемуарній літературі автори часто не лише викладають точний зміст розмов, які відбувалися десятки років тому, а й роблять це у формі діалогів, наче застенографовували ті розмови або запам'ятали їх слово в слово, знаючи наперед, що писатимуть колись мемуари. В наявність таких стенограм, як і в феноменальність пам'яті, я не вірю. Мені вже не раз доводилося читати виклади розмов, які з огляду форми прямої мови мусять бути абсолютно точними, але були витвором лукавої фантазії мемуариста, в чому я переконувався на випадках, коли особисто ті розмови чув».

Сам Голованівський у своїй мемуарній книжці продемонстрував такт і культуру подібних писань. Цінне в його книжці й те, що тут, на противагу спогадам О. Килимника, прямо й конкретно говориться про драматичні періоди в життєвих і творчих біографіях письменників, тут же зустрічається багато важливих деталей з літературного побуту різних періодів нашої історії, а самі згадувані люди постають не в парадних костюмах, при всіх літературних регаліях, а в якомусь доброму, сказати б, інтимному світлі. Звичайно ж, «Меморіал» С. Голованівського стає в ряд популярних серед любителів нашого письменства книжок спогадів — «В літературі і коло літератури» Б. Антоненка-Давидовича, «Розповіді про неспокій» Ю. Смолича, «Думи і спогади» М. Бажана, «Червоний Парнас» В. Минка... На жаль, цей жанр не належить до особливо активно культивованих в українській літературі, а тому й поява кожної з таких насичених цікавим матеріалом, написаних щиро і з тактом книжок стає щораз помітною подією.

Повертаючись до осоружних загальних місць у наших писаннях, треба сказати, що редактори мали б сміливіше здійснювати вівісекції в тексті і тоді ми не втомлювали б читачів ось такими приголомшливими «відкриттями», які, наприклад, раз по раз зустрічаємо у загалом цікавій за матеріалом книжці «Золотые ворота Киева» Л. Хінкулова: «Особенная убедительность образов Николая Ушкова возникла из поэтической практики автора. Картины грандиозных индустриальных строек и белых разливов колхозных садов, южных портов и кавказских виноградников создавались им не на основании услышанных разговоров и газетных информаций, а в результате личного и теснейшего знакомства с жизнью людей в самых различных уголках нашей Родины... Коммунисты отдают делу народа все свои силы. Нет у них никакой иной цели, как оправдать возложенные на них надежды трудящихся...»

Чи ось, наприклад, такі псевдолітературознавчі пасажі з передмови М. Дубини до книжки «Відповідь «землянам»» («Радянський письменник», 1988): «У дружній сім'ї народів-братів знайшла своє щастя й радість оновлена Радянська Україна. З відсталої колись напівколонії російського царизму та іноземного капіталу за сімдесят років Радянської влади вона перетворилась в квітучу індустріально-колгоспну республіку... Небаченого розквіту досягла за цей час наука, література і мистецтво українського народу, його культура загалом...»

Подібні затерті кліше в цій передмові сусідять із довжелезними списками, читаючи які, починаєш підозрювати автора в намаганні зацитувати весь телефонно-адресний довідник СПУ.

Такі статті, звичайно, поза всякою критикою і можуть хіба що успішно слугувати прикладом того, як не треба писати. Вони не мають нічого спільного ні з критикою, ні з літературознавством і жодною мірою не

стосуються літератури, хоч у них нібито про неї і йдеться. Це недолуга і навіть анітрохи не замаскована засобами літературного мінімалізму стопроцентна кон'юнктура. Дивовижна її живучість. Хоч як боремося ми з нею, а вона не вмирає, ба навіть подеколи почувається доволі затишно й безпечно, заховавшись за щит «важливості» теми, буцімто громадянськості своєї пристрасті, хоча нічого з того в ній, як мовиться, і вдень з вогнем не знайдеш. Прикро, що про такі — зовсім елементарні — речі доводиться говорити й сьогодні, на тлі безперечних успіхів і піднесення загального творчого тонусу нашої критики та літературознавства.

Якщо ж підсумувати враження від усіх цих книжок, то можна сказати, що після них лишається відчуття обнадійливого чекання: можливо, завтрашній день критики й літературознавства буде більш авторитетною сторінкою в їхній історії. Підстави для таких оптимістичних сподівань дають і найсвіжіші журнальні та газетні публікації.

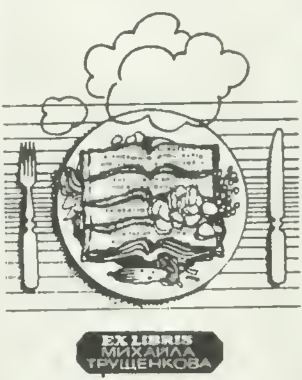
Отже, почекаємо до завтра...

М. Павлусенко. Екслібриси.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

Пантелеймон Куліш і книга про його любовні пригоди

Досі в нашому літературознавстві була дивна традиція: про митців із складною біографією, людей у житті й літературі неоднозначних та неодновимірних, намагалися не писати, їхньої творчості не досліджувати, писань не видавати — до них традиційно ліпили ярлики з досить убогого й одноманітного арсеналу. Письменник потрапляв у забуття й переходив у стан, так би мовити, проклятих. У першу чергу така доля спіткала Пантелеймона Куліша, сторічча від дня народження якого відзначаємо 8 серпня цього року. Складна це була особистість, і як багато мав псевдонімів, так багато й личин, змінювався часом кардинально як людина, борсався, шукав, чинив якісь цілком непередбачені вчинки, писав твори високого й темного духу, не раз дратував громадянство екстравагантностями; зрештою, відрікся суспільного життя, усамітнився на хуторі, власними руками обробляв землю, перекладав Шекспіра та Біблію, пережив жахливу пожежу хутора, в якій загинула багаторічна праця його й дібрана бібліотека, і нарешті в самотині помер, забутий і зневажений. Кирилометодієвець, автор знаменитих «Записок о Южной Руси» і водночас оспівувач царів Петра й Катерини, які так негативно вписали свої імена в історію українського народу, пильний дослідник української історії і водночас огудник святого святих для українця — козацтва, блискучий поет і прозаїк, а водночас автор творів, позначених затемненістю ума й духу,— все це Пилько Куліш, неспокійний, гарячий, нервовий, вразливий, непевний, мінливий, людина, зрештою, важкого характеру, але духовна спадщина якого така монументальна, що вразитися можемо. Розібратися у всіх тих складностях і було б по-особливому цікаво сучасному літературознавцеві, але тільки такому, котрий не знає сліпої упередженості і догматичного мислення, а котрий мав би силу, розум і освіченість глянути на Куліша історично, адже кожна людина — це не тільки носій тих чи інших ідей, а й частка великого історичного процесу; зрештою, й добро та зло будь-якого діяча минулого має важитися не з позицій сучасної заангажованості, а з позицій загальнолюдських про те ж таки добро і зло. Як на мене, ми не повинні непотрібно обожнювати, ані по-непотрібному огуджувати, ми повинні наших культурних діячів розуміти, а з їхніх доробків користуватися всім, що начинено естетичною енергією незбутньою, немеркнучою,— без того самі себе ущербно відчуваємо. Про Пантелеймона Куліша писали багато, видавалися томи досліджень, його біографія, в основному опрацьована; до нього як митця інтерес чи спалахував, чи пригасав, його пробували й канонізувати, й проклинати, але й ті дослідження не менша вже бібліографічна рідкість, як і більшість його писань, і ми нині ніби знову стоїмо на порожньому полі: не маємо ані по-сучасному написаної докладної біографії його, ані поважного зібрання творів. Немає й спокійного, розважливого розмислу й розуміння всіх його хитань, борсань та пошуків. Через те, поки народиться нова літературознавча, на серйозному ґрунті основана наука, треба перевидати те, що вже існує, щоб хоч у такий спосіб наблизити до себе загадковий, притуманений континент, яким і є діяльність П. Куліша. Без цього ані уявити нам літературного процесу XIX ст. на Україні, ані зрозуміти суспільних змагань нашого народу.

Однією з таких вельми цікавих книг про письменника є есеїстична монографія Віктора Петрова «Романи Куліша», що її видало кооперативне видавництво «Рух» у 1930 році в «Бібліотеці історичних повістей та романів». Відразу ж зазначаємо: йдеться не про романи Куліша — художні твори, а про його любовні романи, стосунки з жінками, скажемо, непересічними жінками свого часу — Милорадовичівною, Марком Вовчком, дружиною Л. Глібова Параскою, Ганною Рентель; зрештою, й дружиною П. Куліша була знаменита письменниця Ганна Барвінок — добрий янгол цієї неспокійної душі. Загалом, значення інтимного життя митця у нашій культурі — терен не тільки занедбаний, а дехто вважає: навіщо воно потрібне, оте копирсання в інтимному видатних людей! І справді, копирсання, може, й не потрібне, але конче потрібне пізнання творчої особистості в усіх аспектах, а тому числі й інтимному, зрештою, ніде інакше як у стосунках з жінкою не виявляється так повно характер чоловіка. А коли це видатний чоловік, то маємо ніби дзеркальний відбиток його творчих шукань і легше можемо збагнути його поетичні поруки серця, а відтак і його творчість, бо тут виявляються його найживіші, найреальніші рефлексії. Тож не

треба до інтимного життя письменника ставитися чи з нездоровим інтересом, чи з надмірним ригоризмом — пізнання на те й пізнання, щоб розуміти людину, а не судити її. Віктор Петров і спробував зрозуміти цю дивовижну людину, яка не раз «зіскакувала з рейок», як зазначав про себе й сам. Зрештою, цікава гра долі: і сам біограф П. Куліша — людина так само складної і важкої біографії, в якій варто ще розібратися, адже він, бувши одним із найяскравіших учених та письменників 20—30-х років, мав за собою також немало темного (треба було б вияснити докладно його участь у сумній долі М. Зерова і взагалі його поведінку в 30-і роки, еміграційний період його життя, діяльність поеміграційну тощо). Але в його доробку й справді чимало блискучих книжок, і однією з таких є «Романи Куліша», яку «Вітчизна» збирається надрукувати в році наступному.

Віктор Петров був великим знавцем культури так званої Миколаївської епохи на Україні. Він писав про Т. Шевченка, М. Костомарова, а про П. Куліша найбільше (згадати хоча б його грунтовну монографію «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки», 1929 р.). Очевидно, недаремно він так пильно цікавився, бо й сам був «Кулішевого духу», мав у собі немало й від авантюрника. Але не про це зараз ідеться, а про одну з його найкращих книжок, яка й до сьогодні зберегла наукове й естетичне значення і цілком заслуговує, щоб бути перевиданою. «Історія Кулішевих романів,— пише у «Вступних увагах» Віктор Петров,— це історія спроб заховати свої думки, деформувати свої прагнення, зробити свої любовні визнання «лояльними» і «моральними». Як у своїх політичних поглядах Куліш ухилиться в моралізаторство, «просвітництво», в проповідь «слова», так само і в своїх любовних пригодах, його кохання — його менторство і моралізаторство, вияв його «євангелістичного просвітництва», простацького месіанства. Він свідомий своєї безсилості здійснити свою любовну мрію». Отже, В. Петров так і розглядає ці романи — як частку душі великого митця. Я не помилився, назвавши П. Куліша великим митцем, він справді великий, але не завжди яснодухий. Не завжди велич і яснодухість ідуть у парі — це також нам треба признати. Можна було б сказати й точніше: великий П. Куліш ставав у часи своєї яснодухості, а в часи, коли його дух малів, велич свою напевне втрачав; зрештою, перелини чи спалахи величі й малості в душі визначної особистості — це одна із надзвичайно цікавих тем для дослідника. Власне, Петров і намагається розглянути цей душевний комплекс, який трапляється в митців, бо не тільки в творчості своїй Пантелеймон Куліш сходив од яснодухості до малості, а й у приватному житті.

Отже, перед тобою, читачу, буде захоплююче читання, одна з цікавих спроб розібратись у духовному світі й у міру його пізнати, одного з найвизначніших і найсуперечливіших, найскладніших діячів української культури XIX століття,— відсилаю тебе на труд спробувати його збагнути.

М. Павлусенко. Екслібриси

ОЛЬГА ОХРІМЕНКО

На орбіті світового письменства

Протягом усього життя Пантелеймон Куліш наполегливо вивчав іноземні мови. Крім української, російської і старослов'янської, добре володів польською, непогано знав латинську, французьку, німецьку, італійську, іспанську, англійську, шведську, а на схилі літ заходився опановувати ще й давньоєврейську, щоби з оригіналу перекладати Старий заповіт Біблії.

Знання іноземних мов сприяло поглибленому ознайомленню з багатьма досягненнями світової літератури. Сам Куліш твердив, що це допомогло йому краще орієнтуватися й у вітчизняному письменстві, що «пильне й постійне читання таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір», поставило його «міцно на ноги»...

Знайомство Пантелеймона Куліша із світовою літературою розпочалося ще з юнацьких років — у період домашнього і гімназіального навчання. Як відзначав сам Куліш, сталося це багато в чому завдяки сусідці-поміщиці Мужиловській (описаній у повісті «Ульяна Терентьевна»), яка опікувалася ним після смерті матері, турбувалася про підготовку допитливого й здібного хлопця до гімназії. «Я був зовсім огречений,— так говорив про свої юнацькі роки Куліш,— і з того часу вже все, що грецьке, почало мене вабити надзвичайно». З цього «грецького» йому найбільш сподобався Гомер. Саме з його безсмертними поемами «Іліада» й «Одіссея» пов'язані такі твори Куліша, як «Україна» і «Орися».

Поему «Україна» (1843) Куліш задумав був створити за зразком українських народних дум і «Іліади» та «Одіссеї». В епілозі («До земляків») він проводить паралель між ними, заявляючи: «Був колись між греками тямко розумний чоловік Гомер. Він позбирав поміж народом усі стародавні пісні та й зложив з них дві книжки, «Іліаду» й «Одіссею»... Такі ж якраз пісні співають по селах і наші бандуристи й кобзарі... Дуже гарні тії співи, зовуть їх бандуристи думами». З них та своїх «нових дум» Куліш вирішив скласти поему на взірець «Іліади», але, переконавшись у штучності свого задуму, роботи не закінчив. Думка «створити українську «Іліаду», за висловом Бориса Грінченка, не вдалася. Все ж показовим є те, що одним з найголовніших імпульсів кулішівської «України» була творчість Гомера.

До творчості Гомера Пантелеймон Куліш звертався і пізніше, а саме при написанні романтичного оповідання-ідилії «Орися» (1857), причому на цей раз досить вдало. Це оповідання викликає в пам'яті шосту пісню «Одіссеї», в якій ідеться про сон дівчини, що віщує одруження. Однак подібність стосується лише до композиційного прийому, запозиченого у Гомера, а за змістом «Орися» — цілком національно-український твір, насичений духом і поетикою народних казок та легенд.

Захоплення Куліша творчістю Гомера вилилося в бажання (наприкінці 40-х років) перекласти українською мовою «Одіссею». На жаль, з невідомих причин цей задум не був здійснений.

Особливо відчутний вплив на ряд історичних романів Куліша 40—50-х років справив Вальтер Скотт, що відзначають майже всі дослідники його творчості. Цього дуже популярного у свій час англо-шотландського романіста він ставив у перший ряд найвизначніших письменників світу. Не обходилося навіть без курйозів: Куліш не пробачав друзям і знайомим байдужості до Вальтера Скотта, через що іноді навіть поривав з ними приятельські стосунки...

Вплив Вальтера Скотта на Куліша, насамперед у відтворенні історико-етнографічного фону певної доби, характерних деталей і аксесуарів, виразно відчувається в його першому історичному романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), а потім у таких романах, як «Алексей Однорог» (1852—1853). Ці твори присвячені зображенню минулого України, задрапованого романтичним флером, у поєднанні з героїчним духом українських історичних пісень та дум, легенд і переказів про козаків. У Куліша, як і в його улюбленого письменника, велика увага приділяється романтиці походів, лицарським подвигам в ім'я батьківщини, несподіваним вчинкам і пригодам. Це особливо характерне для «Михайла Чарнышенка» і «Алексея Однорога», написаних російською мовою. В них акцентується на народній моралі, пошані до батьків та їхніх заповітів, що в цьому плані суголосне романам Вальтера Скотта і не меншою мірою українським думам. Так, Михайло Чарнышенко, який пішов у військо московського царя всупереч волі батька, козацького сотника, терпить багато тяжких випробувань, губить кохану і сам гине

з «растерзанной душой». Таких же несподіваних пригод та нещасть зазнає й Олексій Однорог, син боярина з Сіверщини, що перекинувся на бік Самозванця, знехтувавши волю батька, прибічника Годунова, і через це теж загинув.

В історичних романах Вальтера Скотта Куліша приваблював насамперед яскравий показ колориту певної доби з її характерними атрибутами (побутовими, фольклорно-етнографічними, архітектурними тощо) і національними характерами. Щодо атрибутів і колориту зображуваної доби він таки досяг значних успіхів, але щодо національних характерів у названих ранніх романах Куліша успіхи загалом незначні. Відтворення типових національних характерів він домігся насамперед у відомому романі «Чорна рада», який є взірцевим для свого часу історико-соціальним твором. У змалюванні соціально-політичних конфліктів минулого для змужнілого Куліша Вальтер Скотт уже не був зразком, гідним наслідування. Невипадково при створенні «Чорної ради» у нього були вже інші орієнтири — трагедії Шекспіра, історичні твори Пушкіна, «Тарас Бульба» Гоголя.

Уважне ставлення і висока оцінка Пантелеймоном Кулішем багатьох кращих досягнень світової літератури, в першу чергу поезії, чітко позначилися в його активній перекладацькій практиці, дуже плідній в останній період діяльності цього письменника. До перекладів він почав звертатися десь з кінця 50-х — початку 60-х років. Про це свідчить зміст першої поетичної збірки Куліша «Досвітки», виданої 1862 року (більшість поезій, що ввійшли в неї, друкувалися в «Основі» у 1861—1862 pp.). У ній, крім оригінальних поезій, вміщені своєрідні переклади балад Міцкевича «Русалка», «Химерн», «Чумацькі діти» і «волинської думи» (поеми) «Топір-гора» Олізаровського — маловідомого польського поета української школи. Майже всі вони значною мірою українізовані, тобто є, по суті, переспівами. Для прикладу можна назвати баладу «Чумацькі діти», що є перекладом-переробкою «Повернення батька» Міцкевича. Свій переспів Куліш доповнив типово українськими описами, головним чином побутового характеру. Так, купця, що повертається додому, Куліш замінив чумаком, якого зустрічають діти на могилі (характерний мотив української народнопісенної творчості), та й сама форма переспіву набула у нього пісенності.

Такого ж плану Кулішеві переклади-переробки, тобто переспіви, «З великорусчини» — з російських поетів: Пушкіна, Некрасова, Кольцова, Нікітина, Фета, Олексія Толстого, Мінаєва.

Готуючи збірку «Досвітки», Куліш ретельно заходився вивчати життя і творчість Данте. В поезії «До Данта, прочитавши його поему «Пекло», він висловив захоплення цим всесвітньовідомим генієм художнього слова:

Хто не знав, Данте, твого горювання,
Той і твого пекла страшного не взнав:
З твого серця вийшли ті оповідання...
Нехай усі люди тії болі чують;
Нехай усі землі, всі язики знають,
Як великі душі за ввесь мир горюють

У збірці «Хуторна поезія» (1882) зустрічається подібне звертання ще до одного генія світової літератури, а саме до Шекспіра. Йдеться про вірш «До Шекспіра, заходившись коло українського перекладу його творів», у якому з усією очевидністю відбилися культурницькі ідеали Куліша. За допомогою творів Шекспіра він прагнув підняти рівень свідомості темного українського «народу незгідного»:

Шекспіре, батьку наш,
усім народам рідний!
Чи чуєш, як зове тебе народ незгідний?..
Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опіку знакомиту...

Світове письменство дедалі більше втягувало Пантелеймона Куліша в свою орбіту. Про це свідчить його намір перекладати і Шекспіра, і геніальну поезію Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, яка в його інтерпретації склала збірку «Позичена кобза», видану в рік смерті Куліша.

«Позичена кобза» складається з перекладів і переспівів творів німецьких поетів-класиків, а також уривків із «Чайльд Гарольда» Байрона. Деякі «Виписки з «Позиченої кобзи» друкувалися 1895 і 1896 років у другій і третій книжках збірника Н. Кобринської «Наша доля» (Львів), а «Дон Жуан» Байрона — в журналі «Правда» 1890 (т. III) і 1891 (т. I) років видання. Пізніше (в 1903—1905 роках) теж видавалися окремі переклади Куліша з Гете і повністю «Чайльд Гарольдова мандрівка» Байрона (Львів, 1905). Ці переклади, як і переклади п'єс Шекспіра, мали не лише знайомити читачів України з рядом видатних явищ світової літератури, а й ілюструвати здатність української мови до культурного вжитку,— «до переспіву співаного від повняви серця», як говорив сам Куліш. З цього приводу він писав Шенроку (одному з своїх знайомих і біографів): «...я бачу в перекладах найкращу пробу мови щодо її зграбності, живописності, гармонії».

Перекладаючи рідною мовою досить численні зразки світової класичної поезії, Куліш відчутно збагачував українську літературу і разом з тим, орієнтуючись у ряді випадків на кращі зарубіжні взірці, вдосконалював поетичну форму своїх творів. Микола Зеров у передмові до видання його «Поезій» 1927 р. писав: «Навчили його дечого і великі європейські поети, з якими він познайомився і яких вистудіював у перекладі. Петрарка навів його на тон урочистого «Благословен і час той, і година». Байрон дав пафос його поезії спогадів (пор. переклад з Байрона «Віддалеки» і власні Кулішеві «Чолом доземний» або уривок «Левада, гай і старосвітський сад»). Від європейських — англійських, німецьких, італійських — поетів взяв він і свою розмаїту строфу... якою він лише і орудував серед українських поетів, октаву, якої він, ще перед Франковими поемами, дав прекрасні зразки».

Це переконливе свідчення благотворності впливу світової поезії на творчість Куліша. Без її глибокого знання він не міг би написати і таких своїх віршів, як «До Данта», «До Шекспіра», «Нехай Гомер, Шекспір і всі співці великі...», «Гомер і Шекспір», «Ана

хорет», «Візантійський антик», поеми «Магомет і Хадиза» і т. п.

Іноді нелегко відрізнити перекладене чи тим більше «переспіване» від власної поетичної творчості Пантелеймона Куліша. Для прикладу можна взяти «Вільшаного царя». Його вважають перекладом балади «Лісовий цар» Гете, але, по суті, це переспів, у якому лише в основному відтворена суть оригіналу без збереження його багатої і різноманітної форми із специфічно німецькими фольклорними ознаками. Натомість у Куліша фігурують такі українські вирази, як «коточка співати», «під полою», які надають «Вільшаному цареві» українського колориту.

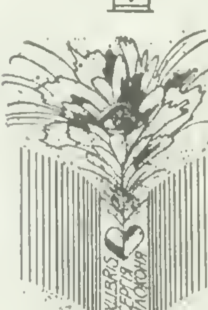
Дещо іншу подібність спостерігаємо при порівнянні таких поезій, як «Віддалеки» Байрона і «Левада, гай і старосвітський сад» Куліша. Перша з них — досить точний і вправний переклад, не без впливу якого Куліш написав названу поезію (а за твердженням М. Зерова, ще й ліричний вірш «Чолом доземний моїй же таки знаній», яким захоплювався І. Франко). В обох поезіях відтворюються спогади про юність ліричних героїв. Це милі серцю «стежки літ малих», коли «дружба спилась... коротким сном своїм»,— у Байрона; це та пора, як «ще весна... була красна», «як жизнь була надіями рясна», коли герой ще «друзів мав, прикритих ворогів»,— у Куліша. Безумовно, «Левада, гай і старосвітський сад» вірш оригінальний, в якому лише скрупульозний аналіз може виявити байроніанські ремінісценції та спільну з «Віддалеки» тональність. Однак їхня наявність свідчить про певну пореємність традицій, що завжди було характерним для літературного розвитку. Це ж слід сказати і про вплив Пушкіна на цілий ряд поезій Куліша, який умів черпати із світової літератури потрібні йому мотиви і теми, прийоми і поетичні барви. Все це не в'яжеться з позицією відрубності щодо української літератури, на якій, як твердили вульгарні соціологи, нібито стояв Куліш.

Окремо слід відзначити переклади багатьох п'єс Шекспіра, над якими Пантелеймон Куліш розпочав роботу десь наприкінці 70-х чи на початку 80-х років. 1882 р. у Львові була видана книжка «Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав Куліш». До неї ввійшли «Отелло», «Троїл та Крессида» і «Комедія помилок». У 1889—1902 роках у Львові з'явилося ще кілька видань Кулішевих перекладів п'єс Шекспіра з передмовами й поясненнями Івана Франка: «Гамлет, принц данський» (1899), «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» (1900), «Юлій Цезар», «Ромео та Джульєтта», «Багато галасу знічев'я», «Антоній і Клеопатра» (1901), «Міра за міру», «Король Лір» (1902). Дещо з перекладів Куліша залишилося у рукописах, у тому числі «Вільгельм Телль» Шіллера.

Іван Франко дав високу оцінку перекладам Куліша з Шекспіра: «Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого володіння над рідною мовою... І дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті перекладачів великого британця. Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш умів при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що позволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета». Ці кулішівські переклади п'єс Шекспіра зіграли помітну роль в освоєнні шедеврів світової літератури українськими читачами, зокрема в Галичині.

Нарешті, слід згадати про переклади Пантелеймона Куліша з Біблії, розпочаті ним у кінці 60-х років і продовжувані до останніх днів життя. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років він опублікував у Львові у віршованих переспівах з Старого завіту «Мусієві пісні» (дві частини), книгу Іова, Псалтир (окреме видання 1871 р.), а 1893 р. у Коломиї апокрифічні «Тиверові словеса». Разом з Пулюєм Куліш переклав і видав (у Відні) в кінці 60-х років Новий завіт Біблії. Повністю перекладену Біблію він мав уже десь на початку 70-х років, але ця трудомістка праця загинула під час пожежі на його хуторі Мотронівці (1885 р.), де майже постійно жив у останні роки Куліш. На старості літ він заходився знову коло перекладу всього «святого письма», спеціально вивчаючи для цього, як уже згадувалося, давньосарейську мову, але закінчити цієї праці не встиг, хоча напружено трудився до самої смерті. Як повідомляє Б. Грінченко, Куліш «уже лежачи в останній день без пам'яті, швидко водив пальцем у повітрі: він писав, закінчував переклад Біблії...»

Такий справді подвижницький творчий шлях Пантелеймона Куліша, багатьма каналами міцно поєднаний із світовою літературою. Плідність і результативність цього міжнаціонального, інтернаціоналістського за своєю суттю єднання не викликає сумніву, як не може бути сумніву і в тому, що людина з обмеженими національними поняттями не змогла б іти таким шляхом. Про це слід сказати зі всією категоричністю, оцінюючи кипучу творчу діяльність П. О. Куліша у контексті її багатогранних зв'язків із світовим письменством.

М. Павлусенко. Екслібрис.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

■

Чотири роки українська козаччина віддавала неустанні послуги польському правительству в московській війні. Латала свої злидні московським добром, мобілізувала й висилала туди десятки за десятками тисяч української людності, вириваючи її з рам «звичайної зверхності і послушності» польського режиму, помножала й розширяла в нескінченність свої кадри, стаючи силою дедалі сильнішою і активнішою, та заразом зобов'язувала польське правительство як свого неоплатного боржника за неоплачені платні до всякої поблажливості й архирозумілості, і до своїх своєвільств, і до своїх претензій. Козацькі впливи, козацьке право, козацьке панування на «україні», вже перед тим розвинувшися сильно, знаходить собі тепер нові опорні точки, нові виправдання в козацькій службі Речі Посполитій, в козацьких заслугах, в козацьких претензіях до невиплатного державного скарбу, і не було що думати ставити якісь границі і перешкоди сим претензіям. Мобілізуючись до походу, з'являючись на Україні в антракті між двома походами, випочиваючи і ремонтуючись по походах, і козаки — під фірмою козацькою, «подъ зволовою и назвискомъ рыцерства низового козацкого», і ще незмірно гірша, далеко більше хижа і грабівнича різна всяких збирачів — не мали стриму в своїх вимогах: претензіях до місцевої людності і її хазяїв — панів і державців.

Звички сучасної війни, хижої і грабівничої тоді скрізь, так само у поляків, як і в німців, не тільки у козаччини, що, врештою, воюючи власним коштом і промишляючи війною на прожиток, тим самим була засуджена на мародерство, на обдирання людності, перекосилися на відносини домашні. Люди, особливо з країв ближчих до театру війни: з Литви, Білорусі, України, не знаходять слів на жалі від шкод і насильств, які терпіли від всякого роду війська з московської війни. «Вже язик не може описати бід і спустошень від своєвільного козацького війська і від частих леж вояків в нашім повіті за всі літа від початку московської війни; згинули сили і вся натура людська»,— пише мозирська шляхта до гетьмана литовського на початку 1614 року. «Будемо дивитися на ту неволю і погибель нашу»,— вторує пінський шляхтич, доносячи про козацькі полки, які загостили на лежі до Пінщини з кінцем 1613 року: «направду вже сей край видано на м'ясні ятки; як вовки шарпають убогих підданих, але дістається і убогій шляхті: мусять з своїх домів давати грошима стацію — як хто вже їх умовить і згодить, до того пиво, горілку — де хоче, мусить взяти, а ще й похвалки різні чинять на Річ Посполиту». Там були ватаги полковника Старжинського, Путивльця, Мітли, Топіги.

А от маленький образок з Київщини (Житомирщини). На літо 1610 року звіхав в волості Черняхівську і Шершнівську Стефана Немирича полковник Григорій Пашкевич з іншими полковниками (Старжинським, Магдаленським,

---

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989. №№ 1—7.

Федором Киншем, Козичем й іншими), маючи ще при собі велику силу вояків і різиих своєвільних людей, як казав Немирич, до восьми тисяч. Він з ними страшенно нищив села Немирича і його підданих, так що той, аби відчепитися, мусив відкупитися (дав йому двоє коней добрих і 50 червоних), бо не бачив іншого виходу (шкоди, починені сим військом, Немирич рахує, розуміється, перебільшуючи, на 40 тисяч золотих, окрім шкоди в збіжжі, яку рахує він на 7 тисяч). Та, незважаючи на окуп, з початком 1611 року Пашкевич завітав знову до Немиричевих маєтностей і почав їх «плюндрувати» і знущатися з людей, як оповідає се Немирич: «розмаите се надъ поддаными моими безъ погамованья по поганску и по содомску явне пастаилъ, жоны и девки учтивые подданыхъ моихъ кгвалтилъ, а маючи мало на тымъ еще тые белые голоаы, мало не по поясъ копну-ли пообрезоаавши, пасучи лотровскые своє очи, яко быдло якоє, нагрвааючись зъ нихъ, гналъ по улици; и кгвалты немалыя починилъ: подданыхъ побилъ, помордовалъ, а некоторыхъ позабнявши на смерть ни маємъ ведомости где ихъ тела подеаалъ». (Таких убитих вичисляє Немирич шість). Возкий судовий потвердив, що бачив в маєтностях людей побитих і покалічених до сімдесяти душ, старих і молодих, потовчених, побитих булавами, шаблями з різними ранами на головах, спині, ногах і руках; «тыє крычали и волали на тогожъ Григория Пашкоаича и на люди при немъ саоволие идучиє, ижъ были побиты, потлучоны, поранены, и дочки ихъ погвалчоны, пошкврожоны, маєтности побраны, полупены». Кінець кінцем прийшло до оружної стрічі Пашкевича з Немиричем і в ній Пашкевич з кількома товаришами наложив головою. З актів процесу виясняється, що Пашкевич і його товариші були полковниками козацьких охочих полків, одним з тих ротмістрів, що, дістаючи «приповідні листи» (право на навербування собі роти) і королівські корогви на знак сього, збирали під ті корогви козаків і всяку збиранину. За словами жінки Пашкевича він «їхав до Москви, на послугу королівську, і там, як належить рицарському чоловікові, свої обов'язки сповняв, і король, «затягнуаши» його на службу свою разом з іншим рицарством, дав йому корогву і під власть його поручив полк людей рицарських, і він, будучи полковником над ними, на різних місцях у Москві визначно служив, а потім його король і гетьман (коронний) з листами своїми вислали до тутешніх країв у різних справах і «для зведенъя» більшого числа людей рицарських. Ближчими товаришами Пашкевича в сій афері виступають, одначе, не козаки, а різна збиранина: поляки, серби, угри, волохи (Войтех Малчиниський, Янущ Липський, Оршул і Петрашко Рекети, Василь Даандович, Блажей, Кштьян, Януш Тхоревський, Войтех Бжезинський й инші їхні товариші серби, Мигаль Сербин, Марко Сербин, Григорій Полицький, поручик «Ракаиренц» Липський. — М. Г.), «чужоземці». А от реєстр майна, пограбованого від Пашкевича, за словами його жінки, що дає нам образок того «добра», яке привозили сі «рицерські люде» на Україну з своїх московських послуг. Забрано у нього по убиттю «золота, сребра робленого к ламаного (в виробах і лому), клейнотовъ и перелъ, шатъ коштовныхъ, яко злотоглоаыхъ, алътемъбасовыхъ и инъшихъ розмаитыхъ сдвабныхъ и штуками розмаитыхъ аксамитоаъ, одамашокъ, атласовъ, китаєкъ, розноє масти, и футеръ такъже яко соболихъ, рысихъ, мармурковъ, куниихъ, бобровъ, лисихъ к инъшихъ розмаитыхъ» — на суму 100 тисяч золотих польських, грішми — дві тисячі червоних, «а на возі а двох скринях монетою різною московською і польською, талярами і червоними золотими 20 тисяч золотих поль», коней дванадцять упряжних і т. ін.

Супроти сих своєвільств і грабувань від тих різних «людей своєвільних» з московської війни чисто козацькі домагання і претензії блідли і мусили здаватися дуже скромними і лояльними.

На сеймі 1611 року, незважаючи на його оптимістичний настрій і прихильність королівським планам, висловлено було, хоч в обережній формі, бажання, щоб король не брав на службу української козаччини «з огляду, що українська своєволя бере так дуже гору — під претекстом служби вашої — і чинить великі і незносні шкоди і кривди станові шляхетському в його маєтностях і инших (королівських)». Король обіцяв не брати її на ніякі служби, «хіба б виявилася нагла потреба Речі Посполитої», і в такім разі вербування козаччини буде робитися тим способом, що «приповідні листи» видаватимуться тільки шляхтичам місцевим, маєтним, котрих би маєтності могли служити запорукою і відшкоду-

ванням за шкоди, які б починили їхні вояки (постанова «Про українську козацьку сваволю». — М. Г.).

Але нагла потреба в козацькім війську не зменшувалася, а збільшувалася за браком грошей на наєм іншого війська, а та обставина, що замість правдивих козацьких контингентів під проводом виборних козацьких полковників поручалося відповідно до бажання сейму вербувати а суміш козаків і всяку всячину різним, хоч би й шляхетнородженим бандитам-авантурникам, могла тільки погіршити, а не поліпшити справу. Хоч би навіть се були й заможні шляхтичі, що було робити з ними, коли правительство не сповнило своїх обов'язків супроти них і не заплатило їхнім людям платні?

Але панів заможніших, ліпшої марки й не могло бути багато між охочими до того, і приходилося звертатися до різних шляхетних пройдисвітів, а які результати з того виходили, показують вищенаведені звістки й оповідання.

Сейм, скликаний королем на початку 1613 року для ліквідації московської справи, завзято і злобно ударяв на короля й його дорадників-ініціаторів московської війни; хотіли судом доходити на них тих шкод, які з того вийшли для Речі Посполитої; королю заборонили вчиняти будь-яку війну без виразного дозволу. На заплату війську ухвалили потрійний побор, але й його далеко-далеко не вистачало, і з кінцем року скликано новий сейм, який ухвалив іще шестірний побор на сю мету. Репрезентанти східних провінцій, що терпіли від козацьких леж, пригадували, що, крім вояків, треба думати й про козаччину. Біскуп віленський, наприклад, у своїй промові просив застановитися над тим, що взагалі робити з сею величезною масою воєнного люду, змобілізованого, призвичаєного за кілька літ до воєнного ремесла і розбійничого життя, навіть якби їм заплатити за попереднє, і звертав спеціальну увагу на козаччину: «козацьких військ на всі сторони повно, таких, що їх ані Річ Посполита, ані король, ані гетьмани не затягали: вони або нас тут вічно будуть непокоїти й нищити, або пересварять нас з котримсь сусідом проти умов і трактатів; побачимо, що нам вчинять ті козацькі громади, що нищать Велике князівство Литовське, і тих, що з конфедератів сапіжинських вийшли» (з давніх банд царика).

«Якби ми мали державу добре упорядковану,— розправляв далі біскуп-сенатор,— їх можна б було законами заспокоїти і розвести або вивести за границі на нові колонії; але що у нас все робиться по невчасі, а своєволя так розпустилася, що її ні король, ні закон (nec reh nec lex) не може стримати, то нам на ніщо ті способи, які в державах порядних ідуть своїм порядком; мусимо шукати інших способів». І він радить випустити якимсь способом ті «купи» знову на Москву. Але шляхетський загал, натерпівшися від війська, нічого не хотів чути про якісь дальші зачіпки з Москвою. Він ухвалив ще шість поборів на заплачення боргів воякам, щоб позбутися військових контрибуцій, а на козаків, всупереч виводам біскупа, що з тим можна б щось починати тільки «в порядній державі» (in republica bene ordinata), наухваляли законів і відозв. Вислано до всіх тих своєвільних куп мандати, щоб розходилися; позволено кожному оружно боронитися від їхніх наїздів; уневажнено всякі відклики до приповідних чи рекомендаційних листів королівських і гетьманських.

Нарешті сейм ні більше ні менше як ще раз скасував всяку юрисдикцію козацьку, так якби не робив уже того кілька разів: «Тому що сі люди, зневажаючи нашу власть (королівську) і виломлюючися з юрисдикції своїх панів і з послушності своїй власті, під котрою живуть, а, постановивши собі осібних судів і старших, не хочуть ставитися ні перед яким судом, тільки перед отаманами, яких собі установили,— то ми ту юрисдикцію їхню касуємо, як противну загальному праву, а піддаємо їх під власть місцевих і їх пробутку».

Король на жадання «чисто всеї Речі Посполитої», що «одностайним голосом гаряче домагався, аби ту своєволю карано і гамовано», вислав лист до козаків: наказував, аби вони залишили свій замір іти на Волощину (про се, власне, принесено вість на сейм), розійшлися й не чинили шкоди на волості, не зачіпали сусідніх держав, інакше грозив оружною силою і карами «на маєтностях, жонах і дітях» їхніх. І не покладаючись на вплив сих наказів і погроз, визначено комісію, яка оружною рукою мала зробити лад з козаччиною.

Дійсно, в міру того, як правительство польське залишало воєнні заходи свої в Москві, а нове правительство московське, організоване вповні з вибором нового

царя на початку 1613 року, відновляло порядок і лад у державі та виганяло з неї грабіжницькі банди, які волочилися ще по різних московських краях (1613—1615),— козаччина, змобілізована в не бувалих ще розмірах і вибита з своєї колії московською війною, вертаючи на Україну і страшенно зважала тут шляхетському режимові і з подвоєною силою вела зачіпки з полудневими «сусідами» турецькими землями і турецькими васалами. Воли, сі зачіпки, не переривалися, безперечно, весь сей час — з турками, Волощиною, татарами, але з перервою в московській війні набирають небувалої сили. Сей час, роки 1613—1620,— се героїчна доба, особливо морських походів козацьких на турецькі краї й інших зачіпок з Туреччиною та її васальними краями. Сі ж зачіпки незвичайно непокоїли польське правительство і суспільність. Польща почувала за собою власну вину — експедицію Потоцького на Молдову, вчинену з королівського наказу; розуміла, що турки будуть і дальші зачіпки класти на рахунок польського правительства, не зважаючи на всі його відхрещування. І з страхом думала, що гнів турецький колись може вилитися в грізнім поході на Польщу, виснажену московськими війнами, жовнірськими конфедераціями, позбавлену війська і зовсім не здатну до відправи.

Зразом не давала козаччина дихати й шляхетському режимові на Україні. Мало ми знаємо з тих «незносних насильств», але й з того, що знаємо, можемо розуміти безмірне роздраження офіційних панів українських земель. Сейм 1613 року мусив, між іншим, зайнятися справою м. Хмельника, попаленого татарами і козаками (правдоподібно, вийшла у них якась сварка з Струсем, старостою хмельницьким. Зимою 1613–1614 р. козаки, як оповідав Жолкевський, «вийшовши великим військом з Звпорожжя на волості, почали злості і утиски чинити людям всякого стану по всій Україні», і шляхта воєводства Брацлавського через депутацію свою просила гетьмана Жолкевського, аби визволив з тої біди. Восени 1614 року чуємо, як «своєвільне козацтво, що мешкає на волості, декотрих рот не хотіло пустити на квартири», визначені їм гетьманом, і Жолкевський мусив наказати жовнірам уступати сим претензіям — «оминати зачіпок, з яких могло б прийти до гніву або якогось розлиття крові, і не давати до того причини, доки не виясняться результати переговорів з козаками комісії» і т. д.

І разом з сим ті небезпечні «зачіпки» з турками, що грозили стягнути на Польщу страшний турецький похід.

Першою причиною турецької небезпеки вважано ту необережну експедицію Потоцького на Молдову, що закінчилася його погромом (літо 1612 року). «Як Иов проклинав колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день»,— говорив Жолкевський на соймі 1618 року, представляючи історію тої турецької небезпеки. «Були й перед тим прикрості туркам, але се була найбільша, яка була досі; бували щасливі походи королівські, а з того часу, як з печі на голову, впали ми: розсердилися погані, роз'ятрилися, стратили поважання до нашого рицарства; впали ми, як камінь в пекло, й горимо».

Зараз, за кільканадцять днів по поході Потоцького, прийшов Мехмет Гірей, знищив Поділля. Жолкевський зайнятий був переговорами з жовнірською конфедерацією, ледве вибіг назустріч, стримуючи татарський похід, а під Білою Церквою застукали Орду козаки, погромили й відібрали коло 5 тисяч невільників. Потім ще два рази того року повторилися татарські наїзди, а турки почали готовитися до війни. Олію в огонь підлили козаки — в 1613 році два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях царя турецького, як оповідає Жолкевський. «Цісар турецький вислав флот немалий — галери і чайки в порт очаківський, аби козаків в тім порті погромити, як будуть вертатися, повоювавши кілька міст в Криму, бо їм тудою дорога назад на Низ; але вийшло навпаки, бо натомість, що мали їх громити турки, самі воїни придибали нічним ділом необачних турків». Се зробило великий ефект і мало сильний розголос на Україні. Козаки поспішили потішити короля реляцією про таку славну перемогу. Але в правительствених і шляхетських колах на зимовім соймі, де її обговорювано, звістка ся наробила великої тривоги. З різних боків, від різних кореспондентів надходили чутки, що турецьке правительство дуже роздражнене сими козацьки-

ми напвдами й готується до походу на Польщу. В додатку прийшла на сейм также звістка, що козаки збираються до нового походу на Волощину.

Король на бажання сейму вислав до козаків свого секретаря з згаданим уже листом, рішуче заказуючи той похід. Але він не зробив на козаків ніякого впливу, і з початком 1614 року вони рушили через Брацлавщину на Волощину, маючи з собою якогось претендента на волоське господарство і збираючись його на тім господарстві посадити. А з Туреччини приходили дальші звістки про війну: що султан уже визначив у похід на Польщу намісника Румелії Ахмет-башу. Жолкевський, не зважаючи на незначні свої сили (жовнірам ще не було заплачено і їхній бунт, конфедерація ще тривала), рішився пробувати стримати козаків оружною демонстрацією. Загрозив козакам, що піде на них з військом, і, стягаючи жовнірські роти, як міг, рушив на них. Козаки рішилися прийняти війну й відступили до Дніпра, а потім за Дніпро під Переяслав і тут стали ладнтися табором до війни. Та Жолкевський не чув себе на силі іти на них туди й розпочати кампанію справді. Тому вирішив перейти до переговорів: вислав до козацького війська двох своїх ротмістрів, взиваючи козаків, щоб вони не чинили шкод у державі, не зачіпалися з сусідами і ждали королівської комісії, яка мала дати нову конституцію козацькому війську. Козаки заявили, що будуть чекати, і Жолкевський вернувся з своїм військом.

До комісії були визначені умисно найбільші пани з України: князь Януш Острозький, князь Януш Заславський і такі інші, в надії, що вони приведуть значніші полки з собою й тим сприіплять слабкі сили коронного гетьмана. Жолкевський почав на всі способи алярмувати короля і всякі інші інстанції, щоб якскорше комісія рушилася й стримала козаків від дальших походів на турка. Бо з Туреччини давали знати, що на святого Юрія вже визначено похід і наказано мобілізацію турецьким військам з балканських країв. Тим часом магнати, визначені на комісію, не дуже радо приймали сю частинну мобілізацію, визначену їм у формі тої комісії. Між іншим, на перешкоді стояла трибунальська сесія, де всі ті пани звичайно мусили пильнувати свої незчисленні процеси. Жолкевський не міг добитися, щоб трибунал відклав справи всіх учасників комісії. А козаки зараз на початку весни вибралися знову походом на море. Похід не вдався, бо напала буря, рознесла по морю чайки, багато війська потонуло, деяких занесло на турецькі береги, і там їх побито або забрано в неволю:

> А по Чорному морю супротивна хвиля встає,
> судна козацькі на три часті розбиває:
> одну часть вхопило — в землю Агарську занесло,
> другу часть гирло дунайське пожерло,
> а третя де ся має — в Чорному морі потопає.
> («Дума про бурю на Чорному морі
> й Олексія Поповича». — М. Г.).

Се нещастя внітрошки, одначе, не ослабило козацької енергії. Літом козаки зібралися в новий похід, небувалої сміливості замислу, і з кінцем липня пустилися просто на полудне через Чорне море. Було їх коло двох тисяч — значить, коло сорока чайок. Перепливши море навпростець під Трапезунд, почали пустошити тут побережжя, засіяне багатими містами і селами, що жили тут безпечно, не маючи нізвідки страху, «бо ні від кого іншого досі, ні від козаків не було тут тривоги й небезпечності, відколи турки опанували Малу Азію». За провідників, як оповідає турецький сучасний історик Наїма, послужили їм втікачі з Туреччини. «Напали на кріпость Сіноп, положену на березі анатолійським і з огляду на його розкішні околиці звісну під назвою «міста кохвиння»; здобувши тутешній старовинний замок, порізали залогу, пограбували й спустошили доми мусульманські і під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осідок обернувся в сумну пустиню», — оповідає той же Наїма. При тім знищили турецький арсенал, попалили все, що було там,— всякі кораблі, галіони і галери. Шкоду рахували на 40 мільйонів. І перше ніж встигли зібрати на них місцеву людність, козаки встигли забрати свою здобич на чайки й пуститися назад. Султан, прочувши таку історію, впав у страшенний жаль і гнів, казав був великого візира Насух-башу повісити; насилу жінка, доньки й інше жіноцтво випросило у султана, щоб йому дарував життя, тільки сильно буздиганом вбив,— зараз про те

пішла по всьому Царгороду поголоска. Візир опрвввдався, що він уже вислав військо і флот, абк козакіа прк повороті зикщити.

Баша Ахмет, що тим чвсом рушив був на Подкіпров'я, вирішив застукяти козацький флот при поаороті а очаківськім порті і акслаа туди турецькі кораблі з Білгорода. З Царгорода були акслакі туди теж кораблі під начальстаом Алі-баші. Але козаки завчвсу дістали про се відомість і розділились ка дві частини. Одні пішли а обхід: аисіащись на схід аід дніпроаого устя, задумалк перетягкути саої чоакк ив ввлквх через суходіл і обмкиути засідку; вле тут найшли на них татврк, і козакк потратили багато людей і здобичі. Інші пішли перебоєм через очвківський лиман: теж багвто стратили здобичі, бо, щоб облегшити чайки, самі саоїми рукамк мускли її кидатк а лимак; стратили трохи й людей, але кікець кінцем твки продерлкся нв Низ. Туркам а руки попало асього двадцять козаків, і їх відіслано до Царгородв, аби було нв кім зірвати серце: коли до султана прийшли люди з трвпезундської околиці з плачем на своє кещастя, акдако ім сих козвцьких кевільників, аби малк на кім помститися.

(Даю твкий обрвз козвцького повороту з-під Сікопа нв підстввi досить бвгвтих джерел, які ми тепер мвємо для історії сеї експедиції... не першв половина 1614 року, а осінь, кікець аересня або початок жовтня, праадоподібно... Турок Наїма зкве про обхідний марш козакіа, інші джерела (Жолкевськкй, Ахмет-баша) гоаорять тількк про засідку, зроблену під Очакоаом. Але ткм часом, як турецькі джерела говорять так, нібито козакіа погромлеко зоасім, Жолкевський пише рік пізніше, коли про се можна було зібрати асесторокні аідомості, що з загального числа козакіа коло 2000 було убктих разом з покаліченими коло 200. Пізніше каже він, що 18 козацькхх човків прорвалося через очаківську засідку, «а інші, аискочиаши, берегом утікали». Зкачить, поаорот їх зовсім не буа твккй плачевний. Той самий Ахмет-бвша каже, що «декотрі з кількома кораблями чк чоанами утекли і а границі польські до Черкас, д Корсуня пішли»... Вертвли козаки десь при кінці вересня коаого стилю; Жолкеаський, пишучк з України 26 аересня, тркаожкться, що про поворот козакіа нічого ке чувати, «а вже їм даано час». — М. Г.).

Про аксланкя свого війська ка Україну для приборкання козвччини султан упередив короля приятельськкм лкстом. Він пркгадав польські давиіні відпоаіді в козацькій спрвві, що козвччиив не підвлвдка королеаі й він нічого не має протк того, щоб Туреччина чи Орда їх винищила; отже, султан висилає тепер «трохк війська» нв знищення її, запевкяє, що сей похід ке має ніякого аорожого харвктеру супротк Польщі, і проскть тількк не пускати а її границі козакіа, коли б аокн хотіли туди від турків ховатись. Невважаючи на дуже приятельський тон сього листа, а може, аласне, через сей лагідккй тон польське праантельство було страшенно занепокоєне сею перспектнвою турецького походу на Укрвїку. Король поспішкв вислати гінця до султана з запеаненням, що аін уже доручив Жолкевському з іншими, ивйпераішими сенаторами перейти цілу Україну й аичистити від козакіа; що аже кілька козацьких куп погромлеко і забрано різних головких провиникіа до Кам'янця, щоб там їх а прксутності турецького посла покарати(!). З другого боку, король вияскяа султвнові, що та територія, на икій турецьке військо збирвться шукати й лоакти козакіа, польська, отже, ся експедиція не може обійтися без порушення польських границь, і требв її звкехвтк. (...В тім же дусі писаа канцлер польськкй до аеликого аізира турецького. — М. Г.).

Тривогв а польських колах була тим більшв, що а один час з турками й татари посунули на Подніпроа'я, й се виглядало ка скомбіноааний капад, хоч а дійскості татарськкй наїзд стояв не так у за'язку з турецькки походом, як аикликаний був кримськими усобкцямк. Сі усобкці тягнулися доаго й аідіграли чималу роль в козацьких справах, тому треба їх пояскити. Призаідцями їх булк брати Магомет і Швгік, сипк Сеадвт-Гірея, бічні члени хвкської династії. Вони претендувалк ка хакстао і старалися добути його то заходами та перекупстаамк ка султвиськім даорі, то оружною боротьбою проти тих своякіа, иким дістаaалося ханство. Хак Селямет-Гірей (1608—1610), дістаашися на ханство, хотіа їм зробити кінець; брвти підняли повстання в Орді, але булк розбкті й мускли забрвтися з Кркму. По смерті Селямета силкуаалися дістати у султака ханстао, але се їм ке адалося, і ханство дістаа Джанібек. Тоді брвти, засівшк коло Білгорода, зібрали тут розбійничі бакди і з ними ходилк на сусідні краї. Сі напади дуже докучали

хану, і він з дозволу султана вибрався походом на бунтівника і погромив їх під Білгородом. По тім Магомет удався до Царгорода шукати щастя на султанськім дворі; Шагін якийсь час зоставався ще на Україні і з якимсь пограничником Босим з Браславщини укладав собі якісь плани. Хан писав про це до Царгорода, і султан у вище згаданім листі жадав, щоб король зловив бунтівника й видав. Але хан на се не покладався й літом 1614 року вибрався на Україну сам; погромив Босого, знайшов Шагіна і побив його невеличку банду. Шагін утік до Добруджі й відти потім пішов в Персію в службу до шаха — ворога султана. А Україна пережила літо 1614 року у великій тривозі, з дня на день чекаючи татарського нападу.

Королівські представлення не відвернули походу Ахмета-баші. Він пройшов до Білгорода й, довідавшися тут про козацький наїзд на Сіноп, як сказано, вислав турецький флот з Білгорода в очаківський лиман, щоб козаків перехопити. Сам же, перейшовши Дністер, потягнув туди ж суходолом. Від султана мав він доручення побудувати замки на козацьких дорогах, щоб загородити їм приступ до турецьких країв. Такий один замок зачав будувати на усті Бугу при лимані, а другий — шість миль вище на Бузі ж при усті Чичаклею, де стояв колись городок Балаклей; на долішнім Дніпрі мали бути відновлені колишні замки — в Тегинці на правім боці і в Аслангородку — на лівім. Але се було вже в місяці вересні; зачиналися вже осінні непогоди, дощі, холоди, і розпочинати будову в таку пору серед безлюдних степів було пізно. Турецьке військо скоро запудилося стояти «на пустім місці», серед нього почалися нарікання, непорядки. Баша побачив, що мусить іти чимскорше на зимівлю за Дунай.

Коли з Царгорода прийшли листи про прислані султанському правительству від короля запевнення, що козаки будуть приборкані польськими військами, Ахмет-баша вирішив з тим вертати. Вислав листи до короля і до Жолкевського, де писав, що від узятих в неволю козаків і сіноиської експедиції він довідався, що всі козацькі походи діються з волі самого короля або можніших пограничних панів (знаємо вже сі козацькі запевнення, що всі свої походи на турків і татар вони чинять не інакше як для короля, в службі Речі Посполитій), і здобич, яку забирають козаки в турецьких землях, вони «дають монастиреві королівському і пограничним панам». Довідавшись про се, баша збирався вислати турецькі й татарські війська в границі Польщі, але султан спинив сей похід, і турецьке військо йде назад. Але польське правительство нехай доконче зробить з козаками кінець, бо більше вже ніякі оправдання не будуть прийняті і Польщі не мине руїна і неволя з рук турецьких.

Сі похвалки звучали досить неприємно, але й без них сама прогулка турецького війська під самі українські волості була дуже грізним симптомом. На Україні були тої гадки, що тільки запізнення сьогорічне та мобілізація коронного війська і комісарських полків на козаків, яку Жолкевський робив, можливо, демонстративно, відвернули сього року турецький похід на Україну, але на весну треба сподіватися турків наново; з різних боків доходили вісті про воєнні заміри Туреччини. Україна пережила дуже тривожні хвилі — «тривога, страх був великий, декотрі хотіли тікати з замків, якби їх не підбодрило розложення війська і надія скорого ратунку».

Правительство з огляду на турецьку небезпеку кинулося ще з літа якскорше вислати на Україну свою комісію, визначену ще з весни на погамування української сваволі. Трибунали віддалили справи учасників комісії й на день 10 X нового стилю (30 IX старого стилю) удалося зібрати до Житомира бодай декого з панів-комісарів: приїхав Януш Острозький, Януш Заславський, староста кам'янецький Калиновський і Жолкевський; головно постарався зібрати значні сили Острозький: показав себе і прислав «значний, правдивий княжий полк», як рекомендував його Жолкевський. Кінець кінцем не дала комісія того, що могла б дати, але все-таки значно покріпила коронне військо. З маєтностей князів Збаразьких немалим полком зібралася їхня служба. Шляхта Браславського воєводства рушила в загальний похід під проводом старости в поміч війську. З інших країв також багато прибувало шляхти, «чуючи небезпеку, що висіла над їхніми головами». Як ми знаємо, мобілізація робилася на два фронти: проти козаччини й проти турецького війська зразом; але небезпека від турків веліла не доводити по можливості до конфлікту з козаками. Козаків було оповіщено,

й вони прислали на той же час своїх відпоручників. Вони заявили, що ближчих інструкцій для яких-небудь постанов від війська не мають, але військо готове сповнити волю королівську. Комісари дали їм таку ординацію.

Військо козацьке буде за давнім звичаєм вести пограничну службу проти татар і турків, провідуючи вісті про неприятеля і бороня́чи переправ, за певну платню, а власне, річно 10 тисяч золотих і 700 поставів каразії, що мають їм рік-річно присилатися до Києва.

Старшого матимуть з руки королівської від гетьмана коронного.

Пробуватимуть на своїх звичайних місцях (себто на Низу), на волость не виходитимуть, кривди і прикростей ніяких не чинитимуть.

Козацькі сім'ї й ті козаки, що мешкають в маєтностях державних, духовних і приватних, не будуть претендувати на свою осібну юрисдикцію — ніколи небувалу і багатьма сеймовими законами скасовану (!), а будуть послушні своїм панам або їхнім намісникам яко власті, від Бога даній.

Монастир терехтемирівський зістається при них, але має служити тільки для спокійного промешкання старим, хорим, скаліченим до смерті їх. Але збирати чи скликати козаків докупи не можна їм ні там, ні в іншім місці, бо тим самим скасували б те надання.

Не повинні на сусідні держави без волі короля і Речі Посполитої нападати, давні трактати держави з ними порушувати, ані людей свовільних до себе приймати.

Вислухавши сю інструкцію, козацькі делегати сказали, що візьмуть її до товариства і обіцяють, що за п'ять тижнів дасть воно на се відповідь. Ординація була того роду, що, аби змусити козаків прийняти її серйозно і щиро, треба було б хіба погромити й розпорошити їх так, як погромлено вісімнадцять літ тому на Солониці. На волость не виходити, а купи не збиратись, на сусідні землі не ходити, панам дідичам у всім бути послушним — се ж було скасуванням усіх прав, усього побуту й життя козацького. Але козаки, очевидно, вести до конфлікту не хотіли і ніякого різкого протесту не заявляли, сподіваючися, що з того всього так само нічого не вийде, як і з попередніх сеймових конституцій, що згадувалися в тім комісарськім рішенні. Комісари розложили коронне військо по правому боці Дніпра від Києва до Черкас; Януш Острозький теж лишив своє військо разом з коронним, розложивши його в своїх староствах, білоцерківськім і богуславськім. Зроблено се «для більшого постраху, аби козаки, бачачи, що річ серйозно трактується, були послушніші комісарським постановам, боячися якої небезпеки».

По сім комісія роз'їхалася. Козаки ж вислали депутатів до короля з листом, на жаль, досі нам незвіснім в повній тексті, але зміст його можна в головнім відгадати: козаки, правдоподібно, вказували на якісь неможливості сповнити комісарські рішення і просили їх не примушувати до них. Король і сейм, одначе, потвердили комісарську ухвалу й поручили козакам її триматися. Сейм, одначе, формальних рішень не міг постановити ніяких, бо був розірваний, так що його голос у сій справі мав значення моральне більше. З тою відповіддю козацьких делегатів відіслано по закінченню сейму вже в квітні 1615 року.

■

Сі пересилки й переговори були єдиним наслідком комісії 1614 року. Козаки в делікатній формі через своїх посланців зазначили неможливість подиктованих їм умов. Правительство не вважило за можливе загострювати відносини з козаччиною з огляду на перспективу війни з турками й татарами. Ще з осені надходили вісті, що хан ладиться до походу на Україну, так само з Царгорода були тривожні вісті. Війна висіла в повітрі; турецькі говорення про те, що їхнє військо буде зганяти козаків, вважали тільки покривкою для окупації України. І на козаків у Польщі дивилися як на головне заборсло проти сих планів: якби туркам козаків удалося знищити, то тоді б безпечно Україну забрали. На випадок війни з турками, що здавалася неминучою, козаки були теж майже єдиною військовою силою, якою правительство польське могло розпоряджатися, бо з конфедерацією війська справа була ще й досі не закінчена, а до дна вичерпаний скарб і брак кредитів (сейм на початку 1615 року розійшовся, не ухваливши

нічого) не дозволяли й думати про організацію якогось нового війська. В розпорядженні Жолкевського в 1615 році було всього 300 жовнірів! Сподівання козаків, що з комісарських ухвал не вийде нічого, вповні оправдалися. І козаки не важали на них зовсім.

Уже під час сейму на початку 1615 року прийшли звістки, що якісь своєвільні козаки з полковниками Челядною і Коробкою увійшли в границі Великого князівства Литовського, збираючи контрибуції й чинячи великі насильства. Сейм вирішив видати до них універсал, а коли б вони не послухалися, гетьман мав іти з військом, котрого не було.

На весну зараз козаки вибралися великим походом на 80 човнах не більше не менше як на самі околиці Царгорода. Вийшли на берег під Царгородом між Мізевною і Архіокою, царгородськими портами, й спалили їх; султан, бувши на ловах, сам бачив з свого покою дим від того козацького вогню. Страшенно роз'ярений, казав він своєму флоту прогнати козаків. Козаки, вважаючи себе безпечними, спокійно грабували околиці, скільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецький флот догнав їх аж проти устя Дунаю. Козаки не побоялися, кинулися на турецькі галери на абордаж і погромили турків. Самого адмірала турецького взяли в неволю пораненого; давав він за себе 30 тисяч окупу, але вмер, не вийшовши на свободу. Інші турки кинулися тікати. Козаки забрали кілька галер турецьких і, привівши їх під Очаків, на глум спалили на очах очаківської залоги. Потім великим військом напали на околиці Очакова, забрали стада, штурмували замок.

В правительственних польських колах вирішено було виряднти нову комісію на козаків, але потім роздумалися: король у листі до головного з комісарів, Януша Острозького, пояснює, що козаків під теперішній час не треба дражнити, тому з комісією годі зачинати: він просив Острозького замість комісії обернути своє військо проти московських наїздів на сіверській границі. Правдоподібно, туди ж правительство хотіло обернути й козаків. Натомість прийшли вісті про козацький похід на Царгород. На нараді сенату вирішено вислати таки ту комісію на козаків, додавши ще нових комісарів. В трибуналах спинено («лімітовано») справи комісарів, щоб дати їм спромогу вибратися в комісію. Але вони не вибралися, бо прийшла нова гроза, яка змусила їх пильнувати свого життя і добра. Розгніваний козацькою відвагою, султан носився з планами помсти і репресій. Насамперед послав орду. Під осінь того року (1615) впала вона на Поділля, звідти на Волинь. Гетьман Жолкевський не мав з чим рушити проти неї. Король розписав універсали до шляхти, але ніхто не рушився. Орда пройшла Поділля, «по лікоть миючи руки в нашій крові, пустошачи все огнем і огнем, а ніде і на очі не побачивши піднесеної проти неї зброї», як не без дотепу описувала се королівська пропозиція на сейм 1616 року. А хан вислав по сій прогулинці глузливий лист до короля, хвалячися, що в сім поході знищено 200 міст і інших осад, а кожному татаринові дісталося по сім, по вісім, по десять невільників, а числа худоби ніхто не знає, окрім самого господа бога. «Воювати держави — то спадщина, переказана нам батьками, а вам де братися до воювання? То не ваше діло; хто хоче наїзджати і воювати — так треба воювати».— глумився кримський розбійник, представляючи свій наїзд відповіддю на той козацький напад на Очаків. «Не знаємо, чи то було за вашою відомістю, чи за радою і справою кн. Януша [Острозького], але знайте, що ми доходили до самого Камінця, і на будуче, що зможемо за божою поміччю, не занехаємо того вчинити, а ви невдячно приймаєте».

Король мовчки мусив прийняти сю нечувану наругу над Річчю Посполитою, її державним значенням і культурною місією в українських землях. Мусив мовчки дивитися на відновлення заходом нового румелійського намісника городків на Дніпрі, Аслангородка і Тягиньки, вчинене того року, і ще вислухувати від турецьких послів жадання, аби прислав пожиау для турецького війська, що мало будувати сі замки на козаків, і приготував для нього будівляні припаси. Хоч то добре було, що якісь перешкоди перебили турецький похід на Угорщину, призначений на сей рік. Але восени знову, «як олій на огонь», казав Жолкевський на сеймі, вибралися в Волощину вигнати Томшу й садити на господарстві молодшого Єремієвого сина Олександра українські магнати разом з козаками: князь Михайло Вишневецький і князь Самійло Корецький. Польське правитель-

ство, недавно перед тим віддавши Томші Хотин, щоб його прихилити до себе, і тепер поспішило вислати йому запевнення, що ся експедиція зроблена без волі й відомості короля. Але в кожнім разі в рахунок турецьких образ прийшла ще одна нова позиція.

На щастя, війна з Персією стримала трохи розмах турецького гніву. Вислано тільки турецький флот на козаків під проводом Алі-баші на початку 1616 року, а кілька місяців пізніше десятитисячне військо під начальством Іскандер-баші в Волощину в поміч Томші на наїзників польських. Від польського правительства зажадано виведення своєвільників з Волощини і видачі їхніх партизанів — волоських бояр.

Морська експедиція на козаків випала, одначе, жалісно знову, як і першим разом. Алі-баша поплив до дніпрового лиману, але козаки не убоялися, вийшли назустріч і, вдаривши по турецькому флоту, знищили його до решти. Взяли кільканадцять галер і до сотні човнів. Алі-баша ледве утік сам (оповідає Жолкевський в тій же промові на сеймі 1618 року. — М. Г.).

Потім козаки обернулися на кримське побережжя, повоювали його, здобули і спалили Кафу, забравши й пустивши на свободу масу невільників. Се було голосне діло, прославлене в похвальних надгробних віршах Петру Сагайдачному, — завдяки їм знаємо і се, хто був гетьманом козацьким в сім часі (про особи гетьманів не маємо певних звісток від самого 1610 року):

> За своего гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу,
> ажъ и самъ цесаръ турекій былъ въ великимъ страху,
> бо му чотырнадцать тысячъ там люду збилъ;
> которги едины палилъ, другіи потопилъ;
> много тогды зъ неволѣ христіанъ свободилъ,
> за што го Богъ зъ воинствомъ его благословилъ.

(«Вѣршѣ на жалостный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости Запорозкого, зложоныи презъ инока Касіана Саковича». Київ, 1622 рік. — М. Г.).

В Царгороді настало страшенне замішання. Позбирали козаків, які були в неволі, покликали їх перед військову раду й питалися, якими б способами можна на будуче тому запобігти і виперти козаків з їхніх осель. Не знати, що там мали говорити ті експерти-невільники, але казали, що на раді потім уложено страшні плани (сповнені багато десятків літ пізніше, і то почасти тільки, та й дуже ефемерно): вирішено осадити турками волоську землю, взяти Кам'янець і дальші землі на схід по Київ, поставити турецькі залоги на Дніпрі. До польського правительства вислано жадання, щоб відступило Туреччині погранично землі Подніпров'я: Черкаси, Канів, Білу Церкву.

Певне вдоволення натомість дав турецькому правительству похід Іскандер-баші на Волощину. Він без труду погромив наїзників (Вишневецький умер від хороби, Корецький полишений був польськими вояками, бо не заплачено їм грошей, а Жолкевський, як кажуть, з свого боку наставав на них, щоб кинули Корецького, аби не компрометувати Польщу перед Портою). Корецького з іншими шляхтичами взято в неволю й відіслано до Царгорода; Томшу посаджено наново на господарстві. В Польщі зі страхом чекали з Волощини турецького походу на Поділля. Жолкевський постарався знову демонструвати свою оружну готовість на волоськім пограниччі — кинувся туди з своїми невеликими силами, мобілізував місцеву шляхту і магнатів і, як думали, тим заімпонував справді й стримав турецький похід з Молдови на Поділля. Татар, висланих на Покуття, удалося також погромити. В результаті кампанія польсько-турецька закінчилася переговорами під Хотином з захованням «гідності Речі Посполитої».

Козаки, одначе, попсували слідом се ледве склеєне помирення. Восени того ж 1616 року вони вибралися новим походом за море на малоазійське побережжя, і сим разом похід їм удався ще ефектніше, ніж попередній, хоч всього було їх не більше в поході як 2000. Вони вибралися під Самсун, але вітри занесли їхні чайки до Мінер. Вони вийшли на берег і берегом пройшли до Трапезунда, здобули його й пограбували. Ударив на них турецький флот під проводом Цікалі-баші, генуезького адмірала, зложеного з шести великих галер і багатьох менших

корабліа, але козаки погромили його й потопили три галери. Після погромі довідалися, що султан вислав під Очаків флот під начальством Ібрагім-баші, щоб заступити їм дорогу. Тоді вони ударили на Босфор, наробили тут спустошень, а потім, обминаючи Очаків, пройшли в Азовське море і відти — мабуть, через ріку Молочну і Конку — пройшли собі човнами на Дніпро й подалися на Україну. Ібрагім же баша, щоб вийти з такої дурної ситуації, пройшов Дніпром на пусту Січ. Була то десь пізня осінь уже; козаки, які не пішли на море, вийшли «на волость». Стояла тільки маленька залога в кілька сот козаків; вона уступилася перед турецьким військом, і баша міг потріумфувати над порожнім гніздом ненависного ворога. Взяв кілька малих козацьких гармат і кільнанадцять човнів і з сими трофеями фіктивного тріумфу подався до Царгорода — потішити султана сею «мальованою» перемогою.

Ся казкова авантюра козаців набере ще особливої пікантції, коли зважимо, що вона, правдоподібно, відбулася якраз, коли правительство польське вело переговори з козацькою старшиною про погамування українського свовільства. Король листом з 17 IX нового стилю доручав Жолкевському, упоравшися з турками, разом з іншими комісарами розпочати знову заходи, «аби українське свовільство, що нас сварить з поганами, було поскромлене і приведене до якогось порядку і послушності». Сим разом король, однак, й сам уже не мав ніяких ілюзій і додає: «Коли й сим разом не удасться осягнути нічого позитивного, то принаймні піде той слух між поганство, що старань нам не бракує» Було, отже, се більше демонстрацією про око, ut aliquid fecisse videatur. Крім турецьких справ, міг бути й інший мотив. Сейм 1616 року дав нарешті дозвіл на відновлення московського експерименту: дозволив королеві Володиславу організувати експедицію в Московщину, щоб доходити своїх прав на московську корону. Уставляючи порядок козацької служби, треба було заразом заручитися їхньою участю в московській експедиції. Але з сього нічого не вийшло.

Жолкевський, покінчивши переговори з Іскандер-башею, пройшов під Паволоч, де стояло якесь козацьке військо, і тут знову поновилися переговори: дано знову інструкцію козакам щодо порядку і служби і доручено не чинити ніяких зачіпок з турками. Козаки, очевидно, обіцяли дати на се відповідь. Правительство сим разом, видно, само не надавало сим переговорам ніякого значення. Вирішено було вислати нову комісію з більш імпозантним воєнним аргументом на день 1 *марта 1617* року до Києва, і про се оповіщено з кінцем року козаків і всі українські уряди й міста: щоб козаки ніяких приготувань до нового морського походу на весну не чинили, ніяких зачіпок з турками не допускали і щоб до них з міст і містечок з України не пускали ніяких припасів і запасів до такої експедиції.

Очевидно, до правительствених кіл дійшли чутки, що на весну ладиться новий похід на море. І він дійсно справдився, а королівські універсали не зробили на козацькі плани ніякого впливу. Замість ставитися до Києва на комісію, козаки лагодилися до походу на море і пішли коло середопостя. Подробиць не знаємо. Ще перед тим з'явилася на Україні орда під проводом калги і вийшла на Волинь. Виступити проти неї не було з чим. Жолкевський мав тільки 700 вояків. Козацьке військо попробувало заступити орді дорогу, але сили його були слабкі й не могли устояти. Слідом прийшла вість, що на Україну суне турецьке військо під проводом Алімвзор-баші нищити козацькі осади й замки; воєвода семигородський, господар молдавський і мунтянський мали прислати помічні полки. За відомостями, зібраними Жолкевським, було турецького війська 30 тисяч, 12 тисяч семигородського, коло того ж числа волоського і більше 20 тисяч татар. Замість комісії на козаків треба було думати про мобілізацію на турків.

Королевич Володислав дістав наказ обернути на полудневі границі зібране ним військо; місцеву шляхту завізвали в похід; українські магнати прислали хто що мав. Але козаки ухилилися; мотивів не знаємо — може, невдоволені були тим, як трактовано їх на тих комісарських з'їздах, і хотіли змусити правительство до іншних відносин. «Хоч було до їх писання і наказ вашої королівської милості і королевича його милості, і я їм то багато разів пригадував, щоб схотіли прислати поміч війську вашої королівської милості, коли самі того наваривали, але вони не схотіли того зробити й не зробили, тільки там на Україні грабують і людей мучать своїми вимаганнями, ще й удають, ніби я їм то казав», з великим роздраженням скаржився на них Жолкевський. Королевичу Жол-

невський писав, що козаки пустили поголоску, ніби Жолкевський стягнув королевича на Україну на згубу козаків: аби на них ударити й знищити, й для того не хочуть іти — жадають від Жолкевського закладнів. Жолкевський писав до підвоєводи київського, щоб він зібрав київських міщан, обов'язаних до військової служби, і різних охочих людей та, виступивши на татарський шлях під Ягнятин, там злучився з козаками. Але сей маневр і посередництво підвоєводи ні до чого не привело, очевидно, і козаків таки не вдалося притягнути до участі в кампанії.

Все-таки й без козаків Жолкевському удалося стягнути досить значні сили й досягнути ще раз свою мету: демонстрацією військових сил Польщі стримати турецьке військо від переходу польської границі. Ставши над Дністром проти турецького табору, він змусив Іскандер-башу спинитися й розпочати переговори. Жолкевському навіть докоряли, що він, маючи такі значні сили, не дав сам битви туркам, але се було забагато, і Жолкевський зовсім справедливо вказував, що се було б занадто великим ризиком, бо на випадок програної битви він віддав би в руки турецького війська Річ Посполиту зовсім безборонну. Тому всі заходи турків спровокувати його до походу лишилися без успіху; Жолкевський не вважав за можливе відділити щось з свого війська, бо зараз би ослабив свою позицію проти турецьких сил. Коли татари, невдоволені тим, що в трактаті Польща не прийняла на себе обов'язку виплатити їм харач за попередні роки (коли вони рік-річно грабували Україну), під носом Жолкевського пустилися грабувати Галичину, він стоїчно дивився на дими татарських пожеж і стояв над Дністром напроти турецького війська, не сміючи рятувати земляків і добиваючись лише одного: щоб Іскандер-баша пішов назад. Се йому удалося. По довгім стоянні розпочато переговори й уложено трактат, затверджений 23/IX під Яругою. Першим пунктом його було: «Розбійники козаки не мають виходити з Дніпра на море, в краях цісарських (султанських) ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути знищені, аби більше ані від нас (поляків), ні від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарському флоту більше не треба було виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і обов'язуємося козаків і їхній край приборкати й покарати». Крім того, Польща обіцяла не втручатися в справи семигородські, молдавські, мунтянські, не підтримувати там ворожих Туреччині рухів; татарам мав платитися харач, а вони за те не мали нападати на землі Польщі. Іскандер-баша, якому не давали спати торішні лаври Ібрагім-паші, «що перевернув Запорожжя», жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, Чигирина, але як се дано рішучу відмову, і він мусив вдоволятися тим, що спалив Рашків і добився знищення Бершаді — гнізд звісного пограничника Босого, що не давав спокою туркам і волохам. І з тим вибрався назад.

■

Позбувшися турків, Жолкевський з тими силами, які мав в руках, хотів заразом розправитися і з козаччиною. Вважав се конче потрібним не тільки з огляду на турків, що за перший козацький напад заповідали розірвання згоди, — і Жолкевський не брав сього за пусті слова, але і з становища самої Речі Посполитої. Як я вже сказав, був він в високій мірі роздражнений непослушністю козаків, що вони — to chłopstwo zbestwione, як він їх називав, — відмовили помочі і служби в такий рішучий час, самі стягнувши турецьку небезпеку на державу. І взагалі вийшли з послушності — не хочуть служити державі, а тільки під покривкою служби нищать волость своїми поборами: замість іти в поміч, як їх накликав король і королевич, вони «під претекстом, що йдуть до нас, Україну немилосердно обдерли, облупили (збираючи немовби припаси на війну), а потім назад пішли на Дніпро».

Потім Жолкевський вислав до них свого посланця, повідомляючи, що з турками вже прийшло до угоди, аби вони не пустошили України, а йшли на Дніпро, а до нього прислали б кількох поважних осіб, «аби з ними порозумітися про волю королівську». Але й сього посланця козаки відправили «досить легковажно» — сказали, що до Жолкевського не підуть: «Коли того треба кому, то нехай до нас прийде або пришле». Очевидно, пусті комісарські переговори попередніх років, ставлячи козаччині неможливі жадання, домагаючися від неї обіцянок сповнювання сих жадань, а нічого не роблячи, щоб добитися того сповнювання на ділі,

і роздражнили козаччину і відібрали у неї всяке поважання до сих комісарських церемоній і до «маєстату Речі Посполитої».

Але коли б на чолі козаччини стояли ті самі «статочні люди», що держалися принципу «дуріть, коли хочуть, аби їх дурили» (mundus vult decipi, ergo decipiatur, як формулює се клерикально-католицький афоризм), і приймали всі попередні інструкції комісій, пускаючи їх на довгий дріт проволоки, вони, певно б, і тепер не відмовили Жолкевському в його досить невинним жаданні «розмовитися» з козацькими делегатами «про волю його королівської милості». Але в сім році мусило вийти якесь замішання в козацькій політиці. Загальний провід на хвилю вийшов з рук зручного керманича козацької політики, гетьмана Сагайдачного, і опинився в руках репрезентанта козацького радикалізму, вроді пізнішого Бородавки. Був ним Дмитро Богданович Барабаш, батько звісного «угодовця» часів Хмельницького, звісний нам на гетьманському уряді з одного універсалу 7 марта 1617 року. Тою переміною треба пояснити, що козаки так нетактовно відмовили помочі на турків і так різко відповіли на запросини Жолкевського до переговорів.

Розгніваний і заклопотаний, Жолкевський рішив дати козакам почути на собі його силу. Він задумував захопити їх несподівано весняним походом: «Пустити поголоску, що військо йде до королевича його милості і рушити з військом в київські краї, бо війську таки найближча дорога на Київ або близько повз Київ»,— і якби козаки не прийняли вимог комісії, ударити нагло на козаччину. Для того ще перед кінцем переговорів з Іскандер-башею просив він короля прислати доручення комісарам і «суворі мандати до тих самих лотрів і до українських міст, особливо подніпрянських: аби ніхто не смів посилати на Низ живності і припасів під страхом найтяжчих кар — смерті, конфіскації майна; бо як тепер нічого не буде зроблено, то потім наново збирати військо і вести його через цілу державу було б то і довго, і трудно, а тим часом сі лотри і нашу умову з турками розіб'ють і, будучи в такій масі, бозна-як багато злого зможуть зробити».

Такої ж гадки про потребу приборкання козаччини був і король. Тим більше що з огляду на московську війну важно було запевнити собі козацьку службу і послушність; ні король, ні Жолкевський не могли бути такі наївні, аби думати, що без козаків можна буде обійтися в тій війні, особливо при тих скромних кредитах, які були уділені сеймом на сю війну. Універсал на комісію з козаками був виданий королем ще в липні; прихід турецького війська не дав тій комісії дійти кінця, та й з визначених до того панів майже ніхто до тої комісії не брався; тому видано новий універсал 15/IX нового стилю, і сі королівські поручення комісарам і мандати до козаків прийшли саме на час, зараз потім як Іскандер-баша ладився додому, і Жолкевський став збиратися до походу на козаків, хоч здоров'я його вимагало спочинку по довгій кампанії. «Скільки сил стане, буду старатися приборкати своєволю, бо навіть якби не треба було оглядатися на турка, вона й сама по собі страшна Речі Посполитій»,— писав він королю. «Назбиралося того гультяйства так, що трудно дістати хлопа наемника: все, що живе, йде до тої яволочі на своєвільство. Правда, не такі-то й сили у мене, але прийдеться ризикнути, якби не обернулася фортуна Речі Посполитої». Не покладаючися на свої сили, не дуже значні, Жолкевський задумував «більше доходити розумом, ніж силою», інакше сказати інтригою і хитрістю, як і під час кампанії 1596 року. «Я вже кинув між них деякі насіння незгоди: старші не в згоді з черню, бо старші радо б інакший завели порядок, а в такім замішанні порядку не може бути, бо заглушають людським криком і гуком». Може бути, Жолкевський, знаючи про внутрішню боротьбу між партією «старших», на чолі якої стояв, очевидно, Сагайдачний, і «своєвільців» Барабаша, вийшов в потайні переговори з «старшими» і вважав, що вони його підтримають в дальших переговорах. І справді, як побачимо ще, під час переговорів в за'язку з оружною демонстрацією Жолкевського змінилася ситуація в козаччині, й наверх вийшов знову Сагайдачний з «старшими» та дав привід до порозуміння з правительством, то значить, дав ще раз згоду на польські вимоги, аби минути конфлікт так само, як давав уже кілька разів, і так само не надаючи тому всьому значення сим разом, як і попередніми.

В останніх днях вересня нового стилю Жолкевський, скінчивши справу з турками, попасав кілька день в своїй державі в Барі (Барське староство належа

ло до нього) і звідси вислав листи до козаків, наказуючи їм прислати своїх делегатів для переговорів до Паволочі, як торік, а кілька день пізніше рушив туди сам чотирма полками. Але замість делегації на зустріч рушило ціле козацьке військо; «старші» стримували козаків, але ті таки йшли і відгрожувалися на Жолкевського. Та Жолкевський мав досить значні сили і не хотів дати себе стероризувати. Крім властивого війська, прийшли значні полки комісарів: князя Януша Острозького, князя Збаразького, воєводи руського і старости черкаського Даниловича (сей прийшов особисто). Покладався Жолкевський на київську шляхту, що тоді саме була скликана «на оказ» (okazowanie — воєнний контроль), власне, сюди, між Паволоч і Трилиси, може, власне, з огляду на козаків. Покладаючися не так, може, на сі сили, як на психологічний аплив свого походу, Жолкевський в середині жовтня нового стилю рушив з своїм військом з-під Паволочі під Білу Церкву на стрічу козацькому війську, а заразом, як каже, написав до них «дуже гладкий і людяний лист», хотячи їх «привести до слушних способів слушними намовами». Але в відповідь на се козаки «написали лист гордий і надутий, вважаючи за кривду собі, що (Жолкевський) пішов з Паволочі під Білу Церкву, і даючи знати, що поступають до нього». Се була погроза війною, і Жолкевський уважав неможливим від неї ухилитися. З-під Білої Церкви він рушив униз Россю, тим часом як козацьке військо ішло над Рось з полудня, чи, може, вже й було над нею. Ся рішучість Жолкевського, за котрим потягнула також і київська шляхта з-під Паволочі, зробила певне враження. З другого боку, мусили вплинути також намови «старших» партії Сагайдачного, що мусив виснути некорисні перспективи такого гострого конфлікту з правительством і вигоди політики угодової, опортуністичної. Його партія і політика компромісу взяла гору. До польського табору, що стояв на ур. Суха Ольшанка (недалеко від теперішньої Тараші), прибули делегати козацькі з табору козацького, що стояв також на Росі, в місці, ближче незвіснім, і зав'язали переговори. «Козаки, особливо старші, заявили, що вони не хочуть воювати з гетьманом коронним, тоді й іншим серце упало, і розпочали переговори»,— лаконічно оповідає в своїм сеймовім справозданні Жолкевський. На жаль, не пояснює, наскільки в сій зміні відбилися ті semina discordiarum, які він старався серед козаччини посіяти. Гетьманська булава опинилася наново в руках Сагайдачного, і він повів справу методом попередніх комісій.

Проект ухвали комісари виладили ще перед походом під Білу Церкву в Житомирі на з'їзді київської шляхти. З довгої низки визначених до комісії панів особисто ставилися тільки Данилович, Станіслав Конецьпольський (будучий гетьман) та свояк гетьмана Ян Жолкевський. З гетьманом разом вони зладили на підставі комісарської постанови 1614 року нову декларацію, в тім же дусі, але ще більше загострену. Число «запорозьких козаків» зводилося на одну тисячу, всі інші мали стратити зараз титул козаків і всякі претензії до своєї козацької юрисдикції; на всіх непослушних і своєвільників ухвалено кари смерті; заборонено пускати на Низ всякий припас без відомості воєводи київського і старости черкаського. Потім, коли в польський табір на Старій Ольшанці, як оповідає декларація комісарів, явилися перед комісарів козацькі делегати й заявили, що не мають заміру противитися волі короля й готові умовитися з комісарами щодо дальших порядків, з польської сторони були делеговані парламентери, які вїхали для переговорів в козацький табір і предложили козакам проект, вироблений у Житомирі. Він був, одначе, настільки неможливий і нереальний, що комісари не вважали можливим на нім наставати: обмежити козацьке військо тисячею людей було таким абсурдом, що самі комісари мусили се признати — для оборони пограниччя, доручено козакам, «треба більшої купи людей». Інші справи, щодо розміру річної плати козацькому війську і потвердження за козаками їх вольностей, «стариним козакам стародавньо наданих попередніми королями», козаки відложили до найближчого сейму: козаки мали вислати на сейм своїх делегатів до короля, і комісари з свого боку обіцяли підтримати сі козацькі прошення. І так прийнято постанову в формі двох декларацій, комісарської й козацької, де в чім між собою відмінних.

Число козацького війська не означалося, але військо мало виключити з-поміж себе різну збиранину, яка поналазила в останніх літах до козацтва: «ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмистрів, кафвинників, балвкезів, різників,

враців і інших непрнкаянних від себе відогнати і виключити з реєстрів («вписати»), а також і тих всіх новоприбулих міщан, які в двох останніх роках, виломавшися з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська, аби вже більше козаками не називалися, і на будуче без волі короля його милості і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо». (В декларації комісарській говорилося про новоприбулих в останніх трьох роках, в декларації козацькій — тільки двох, і притім докладніше означено, що се міщани; се, мабуть, також обмежувало і зменшувало число тих, що мали бути виключені з війська. — М. Г.). Плата лишалася в тім розмірі, який ухвалила комісія 1614 року, але козаки, як сказано, полишили сю справу до порішення сеймові. При виплаті сеї плати комісари проєктували перевести «виписку виключених і зложити реєстр війська, аби тільки певне число зоставалося»; але козацька декларація проминула се мовчки.

Другий пункт з тих, що звернув на себе увагу при переговорах,— се справа «старшого». Житомирський проект, як і ухвала 1614 року, говорив просто тільки, що старший їхній має бути «з королівської руки». Козаки хотіли виразного зазначення, що сей старший має бути не іменований правительством, а вибраний військом і тільки затверджений урядом. Особливо виразно се зазначено в декларації козацькій, тим часом як декларація комісарська не висловлюється так докладно, може бути, що й навмисно так, що в її стилізації можна розуміти старшого іменованого, а не вибраного.

Інші справи полишено, як в давніших постановах: козаки будуть пробувати на своїх звичайних місцях, не виходячи на волость; не будуть зачіпатися з сусідніми державами і т. д. (Декларація комісарів з датою 28/X; декларація козацька з датою 30/X. — М. Г.).

Козацьку декларацію підписали як старшини козацькі: Петро Конашевич, на той час війська й. к. м. запорозького гетьман, рукою своєю, Богдан Балика, Харлик Свиридович, Іван Мамаєвич, осавул війська й. к. м. запорозького, Лаврентій Пашковський, писар війська й. к. м. запорозького, Станіслав Костжевський, Ян Міровський. Декларація писана по-польськи, але ми маємо її тільки в копії.

Сейм, на котрий мала вислати своїх делегатів козаччина для порішення тих різних питань, мав зібратися під весну 1618 року. Таким чином кілька місяців мали потягнутися відносини status quo. Але сим сеймом безпечно козаки не мали причини журитися, як і постановами комісії, з огляду на обставини, в яких сі постанови укладалися. Тоді, як велися переговори над Росією, королевич Владислав пішов з невеличким військом під Смоленськ, щоб своєю появою підігріти кандидатуру свою на московський трон, поки надтягнуть сильніші війська. Конфедерація незаплаченого війська затримувала його на зиму в Вязьмі, і супроти браку засобів і слабких надій на сеймові кредити робляться всякі заходи коло того, щоб притягнути до участі в московській кампанії в можливо більших розмірах козацьке військо як одиноку силу, яка могла бути зараз моментально змобілізована, щоб витягнути кампанію і королевича з того багна, в якім так сумно він застряг. (Бракувало не тільки грошей, а й матеріалу на військо... — М. Г.). Сим також, між іншим, пояснюється та вирозумілість, яку показав щодо козацьких гримас, їхніх «річей і фантазій» старий їхній ворог Жолкевський, відповідаючи «гладко і людяно» на їхні «горді й надуті листи» й усякими способами пильнуючи обійти конфлікт. Так само обережно ставився супроти козаків і сейм. Не хотячи уступити ні в чім серйознім, «искупував время». Не маємо звісток, чи послали козаки своїх делегатів у тих справах, які відложили до рішення сейму, чи сейм мав перед собою тільки акти комісії, предложені Жолкевським. Але се, властиво, не міняє речі. Не хотіли зразити козаків, з якими саме тоді велися переговори про похід у Московщину, а з другого боку, не хотіли зробити скільки-небудь серйозних уступок козаччині; тому пущено справу в нову проволоку. Сеймова ухвала «про низових козаків», повторивши стереотипні жалі на «козацьку свововолю» і шкоди, які терпить від них українська шляхта і польська політика загранична, вирішила, що для доведення козацької справи до кінця має бути вислана нова комісія, і вона разом з гетьманом має порішити все — ті спірні питання, які з попередньої комісії пішли до сейму. Був се очевидний викрут, бо справа була вияснена осінніми переговорами аж занадто добре, і сейм найліпше

міг оцінити, як далеко можна було піти в уступках козацьким бажанням. Але в данім момент він не вважав можливим висловити свої гадки відкрито, по попередній науці, яку дали козаки своєю абстиненцією під час останньої турецької кампанії. Правительству ж, королю і його поплечникам, доконче хотілося притягнути козаччину до московської війни. Сейм, дуже неприхильний московським планам короля, дав рік часу на полагодження відносин з Москвою і майже ніяких коштів до провадження війни (тільки один звичайний побор). Отже, треба було хапатися, щоб попробувати ще вирвати у фортуни щось, і вся надія була на козаччину.

Кінчилася постанова погрозами на козаків, якби вони знову ходили на море або іншим способом зачіпалися з сусідніми державами. Але, крім погроз, ухвалив сим разом сейм і дещо реальніше: постановлено добитися від козаків, щоб попалили свої човни, в яких вони ходили на море, в за се виплатити їм відшкодування 6000 золотих. Гроші сі н а в і т ь були виплачені коронним підскарбієм. Чи дійшли до рук козаків, се не знаю — може. Але призначена козакам річна платня — дарма що така убога — і сим разом виплачена не була, і сим одним козаки могли вважати себе морально розв'язаними з усіх обов'язків і обмежень, вложених на них останньою комісією, так само як і попередніми.

Постанови комісій з останніх літ, соймові дебати і конституції виявляли зовсім виразно задушевні бажання польського правительства і шляхетських кіл щодо козаччини. Звести козаччину до невеличкої пограничної сторожі в числі одної тисячі, як проектувала комісія 1617 року, віддати її в повне і абсолютне розпорядження польської воєнної адміністрації, зіпхати з волості, позбавити власної юрисдикції, обчистити з усіх прикмет соціального фактора, суспільної опозиції, яким, властиве, ставала вона своєю стихійною силою і своїм незвичайним зростом останніх літ,— така була ся задушевна думка польських кіл. Проект комісарських постанов 1617 року (житомирський) і пізніші дебати соймові показували її зовсім виразно; тільки досі Річ Посполита, зайнята різними війнами, не маючи свобідного війська на приборкання козаччини, властиво, ще потребуючи козацького війська для помочі, не могла своїх бажань здійснити на практиці, перевести в життя своїх ухвал і комісарських постанов. Але було се, очевидно, тільки питанням часу та поправи політичних обставин. І провідники козаччини мусили се розуміти зовсім ясно.

І всупереч тому поставало тяжке питання — якої тактики держатися козаччині супроти правительства, взагалі супроти польської держави?

Чи старатися прислипляти його увагу, не порушуючи ніяких принципових справ, запевняючи в готовності козаччини прийняти всякі його жадання, представляючи всякі конфлікти й суперечності інтересів як хвилеві малозначні непорозуміння, а заразом дбати про те, щоб приподобатися йому різними прислугами в його державних потребах та можливо прихилити до себе? Чи ставити справу кожного разу гостро, торгуватися за кожну свою прислугу і жадати формальних поступок для козацьких претензій і дезидератів, формулювати їх ясно й одверто, хоч би і не в усім їх обсягу, не всі зараз, а ступінь за ступенем здобувати для них формальне визнання правительства?

Перше було легше: не загострювати, не задиратися, покладаючися на те, що «якось-то буде»; що фактичні обставини: брак військових сил і потреба в війську козацькім, загальна дезорганізація і брак екзекутиви — не дадуть можності польському урядові допильнувати на ділі своїх домагань, і козаки, не маніфестуючи своїх претензій, годячися на все, фактично зістануться далі хазяєвами України, як зіставалися вже стільки часу, невважаючи на всі конституції й комісії, вислані на них. Правда, се був непевний рахунок, бо перше поліпшення в загальних політичних обставинах могло дати польському правительству спромогу збити козаччину з позицій (бодай на якийсь час), і не можна було сумніватися, що правительство і шляхта не занехають такої нагоди. Ніякі присипляння уваги, ніякі заяви лояльності, ніякі придобрювання і заслуги не могли забезпечити від того козаччину, як тільки вона стала виразом соціальної опозиції шляхетсько-польському режимові.

Се був ворог непримиренний, смертельний, і польсько-шляхетські кола не могли папувати спокійно, поки він жив, поки козаччину не обскубано з тих її соціальних аспірацій і не зведено до ролі простого військового корпусу пограничної сторожі. Козаччина з усіма своїми здобутками, фактичними володіннями і т. д. все жила на вулкані.

Але дорога формальних здобутків, забезпечення своїх жадань і претензій конституційними, законодатними гарантіями була не тільки далеко тяжча, але також не мала перед собою значніших виглядів. З того часу, як козаччина набрала соціального забарвлення і стала репрезентанткою суспільних змагань народних мас (і далі, коли вона прилучила до того ще домагання релігійно-національні, ставши речником національних потреб і домагань українського елемента взагалі), її домагання ішли занадто далеко, підривали занадто глибоко всю соціально-політичну будову Речі Посполитої, щоб можна було сподіватися їх законодатної реалізації, навіть розложивши сі домагання на довгі рати на менші етапи. Навіть той страшний удар, який завдала Речі Посполитій Хмельниччина, похитнувши самі основи її, не довів польські кола до добровільних поступок козацьким домаганням в сфері політичній і національній, не тільки що соціальній. І можна було знати, що, перше ніж згодитися на яку-небудь серйознішу формальну поступку козаччині, Річ Посполита напружить свої сили, щоб козаччину погромити, як погромила 1596 року.

Значить, обидві дороги кінець кінцем зводилися до тої ж самої перспективи — оружної боротьби за козацькі змагання, і останнім критерієм мали бути відносини реальних сил. Для козаччини в його новій формі питанням життя ставало, таким чином, можливе збільшення оружних сил, які могли б забезпечити його роль господаря на Україні і оборонити від можливого розгрому з боку ворожого польсько-шляхетського режиму. Дороги, якими йшов зріст козацьких сил, ми вже бачили,— се була, так сказати, інтенсифікація соціального характеру козацтва і через неї притягнення можливих більших мас народних, розширення території козаччини і розвій воєнних сил, які стояли б на обороні сих покозачених мас і територій. Для розвою військових сил була потрібна вдатна, добичлива війна. Для розширення козаччини між масами треба було хоронити її від погромів, які неминуче викликали депресію і підривали атракційну силу козаччини. Значить, поки не було шансів виграти в оружній боротьбі з державою, треба було уникати всяких оружних конфліктів. Ті ж шанси довго мусили бути ще по стороні Речі Посполитої, поки вона в своїх руках держала всі замки й укріплені пункти волості, а одинокою твердинею козаччини зіставалася Січ. Значить, треба було до якогось часу передусім обминати гострі конфлікти, можливо, не давати місця гострим репресіям з боку Речі Посполитої, менше налягати на формальні концесії й пильнувати фактичного «стану володіння». В сім напрямі переважно і йде тактика козацьких політиків, тих «статочних», чи «старших», елементів, які держали її в руках,— від Вайбузи і Кішки до Сагайдачного і Кулаги. Не доводити до загострень відносин, не відмовляти послуг Речі Посполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислуговуватися понад міру, навпаки — по можності не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного плану — втягати Річ Посполиту в воєнні тривоги, які б займали її військові сили, не давали можності обернути сі військові сили на приборкання козаччини, навпаки — змушували Річ Посполиту запобігати козаччині для помочі; одним словом — utile dulci (приємне з корисним).

Такі прикмети має козацька тактика і всього того часу, коли ми можемо добачати в ній провід Сагайдачного.

Роками 1616—1617 зачинається історична діяльність сього визначного проводиря козацького, хоч, безперечно, його впливи і вага в козацькім війську сягають далеко раніших часів. Але мало про кого з визначніших наших людей сих часів знаємо так небагато про нього. Посмертний панегірик, зложений на похорон Сагайдачного ректором братської школи Саковичем («Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска є. кор. милости Запорозкого», 1622), головне джерело для його ранішої біографії, каже нам дуже мало:

Уродил ся онъ въ краяхъ Подгорскихъ Премысскихъ.
Выхованъ въ вѣрѣ церкви всходней зъ лѣтъ дѣтинскихъ.
Шолъ потомъ до Острога, для наукъ учтивыхъ

. . . .

Тамъ теды Конашевичъ часъ немалый жилши
И наукъ въ писмѣ нашемъ словенскомъ навыкши,
Потомъ видячи ся способнымъ до мензства,
Шолъ до Запорозского славного рыцерства.
Межи котрымъ презъ часъ не малый живючи
И рыцерскихъ дѣлностей там доказуючи,
Гетманомъ потомъ собѣ войско го обрало
И зъ нимъ менжне Татаровъ и Турковъ бивало.
За своего гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу,
Ажъ и самъ цесаръ турскій былъ въ великимъ страху.

. . . .

Дознаваль не по единъ кротъ Турчинъ поганинъ
Его мензства, и прудковосный Татаринъ.
Повѣсть и Мултянская земля и Волошинъ,
Якъ ихъ тамъ гетманъ зъ своимъ рыцерствомъ полошилъ.
Досвѣдчилъ в Інфлянтчикъ того войска силы,
Кгды ихъ там рыцеры якъ траву косилы.
Пулночныи тыжъ краи будутъ памятати
Долго его мужество, бо ся имъ далъ знати,
Велкого мужества тамъ доказуючи,
Мѣста и городы ихъ моцныи псуючи.
И завше онъ дѣлностю своею а то трафлялъ,
Якъ бы безъ шкоды своихъ, неприятелювъ досталъ.
А кгды якого мѣста въ христіанствѣ досталъ,
Теды церкви въ покою оставляти казалъ.

З доюченого образка Сагайдачного на іконі з гербом Побог (підкова з хрестом нагорі) міркуємо, що був він з уродження шляхтич, з котроїсь дрібношляхетської української православної родини в Перемишщині. Так і Єрлич, київський мемуарист з молодшого покоління, про нього пише, пояснюючи, звідки такі чесноти у якогось козака знайшлися: «Був він не простого походження, а шляхтич з-під Самбора». (Але автори хотинських щоденників, і між ними Собеський, що так багато займається Сагайдачним, вважають його не шляхтичем — видко, Сагайдачний не підкреслював свого шляхетства). Коли в Острозі учився досить довго, то до Війська Запорозького вступив не дуже молодим. Як перші кампанії, де брав він участь, Касович, як бачимо, називає війну молдавську і Лівонську; судячи з сього, початки військової кар'єри Сагайдачного треба покласти перед 1600 роком. Але «історичною особою» стає він аж на схилі своєї діяльності: ім'я його з'являється в джерелах тільки від року 1616. І саме не те що роки, а останні місяці його життя і діяльності кидають найясніше світло на сю рідкісну історичну постать, що такими похвальними гімнами записалася в признаннях двох ворожих тодішніх сторін — православної Русі і католицько-шляхетської Польщі. Якуб Собеський, один з комісарів у Хотинській війні, що мав багато діла з Сагайдачним і в сій кампанії, і в попередній, московській, і добре знав гетьмана (деякі подробиці його характеристики, як от ся, що Сагайдачному вкоротили життя його сексуальні пристрасті,— давно вже викликали певну недовіру. З усім тим в його характеристиці чується й багато реального. — М. Г.), дає таку характеристику його особи і діяльності в своїй історії Хотинської війни: «Сей Петро Конашевич настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між найвизначніших людей Польщі. Скільки проводив він Запорозьким Військом, всюди окритий славою своїх подвигів на суші й морі, користувався він незмірною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши татар на перекопських степах, нагнав страх на Крим. Там він зайняв худобу на степах, у самої цілі відібрав здобич, захоплену на Русі. Коли Владислав оружною рукою вертав собі права на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, злучився з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви свої по безмірних просторах її, попустошивши вогнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі незвичайно сильні своєю позицією і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Лівни, Калуга. Обтяжений багатою здобиччю, зробив він своє ім'я постраxом для цілої Московщини, і з плачем від

Козацька рада.

таких бід і нещасть бачила вона, як його руки забирали її речі, її багатства, і, лементуючи, рахувала ті товпи бранців різного стану, різного віку, чоловіків і жінок, що йшли за його колісницями, за його обозом. Не менше прославили ім'я Конашевича його морські походи: і тут була звісна його фортуна, що завсіди приносила щасливі результати його піратським походам, і кілька зруйнованих визначніших торговельних міст Європи й Азії, попалені околиці Константинополя і, нарешті, рідкісна оборотність, проявлена ним в отсій Хотинській війні,— все це щораз збільшувало його славу серед турків. І взагалі, був се чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив життям у битві перший, у відступі останній, проворний, діяльний. В таборі він був сторожний, мало спав і не був відданий так пияцтву, як те звичайно у козаків. Зате непоздержно служив Венері, і се прискорило його смерть. На нарадах, чи був він тверезий чи підпилий, був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Королеві і Речі Посполитій вірним зістаючися завжди однаково, був він так суворий в стримуванні козацького свовільства, що за найменшу причину лив він щедро їхню кров, і через те, зненавидівши його собі, кілька разів буйна товпа скидала його з того старшинства над Запорозьким Військом. Обряд і релігію грецьку оточував він культом незвичайно гарячим, більше ніж забобонним, і для тих, що перейшли в лоно римської церкви, був він ворогом дуже завзятим і запеклим; через те ще перед самою його смертю почали ходити в суспільності поголоски і підозріння про якісь його злочинні замисли проти Речі Посполитої».

(Менше інтересна, бо більше шаблонна характеристика у Петриція, наводжу її в скороченні: «В науках невчений, як здебільшого козаки, зате з малечості привчався натягати лук, зброї й коня з рук не випускати, з негодою боротися не покровами, а витривалістю; легко зносити всяку тяготу, голод, працю; не боятися ворога і в небезпеці проявляти мужність; і тому на нарадах, коли його питали про спосіб ведення війни, те, що інші міркували більше з теорії, він на диво розбирав природженим розумом і з довгого воєнного досвіду». — М. Г.).

Коли Сагайдачний дістався на верхи козацького життя, лишається нам незвісним. Гетьманом називає його Сакович у поході на Кафу 1616 року. Чи тоді вперше дістався він на гетьманство, розуміється, не можна сказати, але, судячи з того, що Сакович не називає якогось ранішого походу, можна думати, що се таки й не дуже давно перед 1616 роком настало по довгій і славній, повній «рицарсь

ких дільностей» військовій кар'єрі. (Давніші дослідники, датуючи похід на Кафу 1606 роком, клали початки гетьманства Сагайдачного на роки 1604—1605. — М. Г.). Будучи репрезентантом партії «старших» і «статочніших», він не раз навіть і в сім «історичнім» часі своєї діяльности, 1616—1622, мусив уступатися перед провідниками своєвільників, що на час захопляли в свою руку булаву, як се було в 1617-у і потім в 1620 році (може, й частіше), але не тратив свого впливу й значення і, давши перешуміти своєвільній бурі, знову брав загальний провід у свої руки. Мірою його впливів таких неофіціяльних служать події 1620 року, коли булава переходить в руки провідника своєвільників, але Сагайдачний зістається далі на чолі городового війська і переводить діло, яке окриває його безсмертною славою в очах українського суспільства — відновлення ієрархії.

Своїм союзом з духовними й світськими колами української інтелігенції, опікою й живою участю в сучасних церковно-національних змаганнях її Сагайдачний здобув незвичайну вдячність її та поважання. В своїм панегірику Сакович величає Сагайдачного:

> в немъ залецаю
> При мензтавѣ вѣру его, въ которой статечне
> Трвалъ, заставляючи ся за ню дость сердечне.
> И завше зъ своимъ войскомъ короли пана просилъ
> Абы вѣру нашу святую успокоилъ,
> Офѣруючи ся му тымъ хентнѣй служити,
> Кгды бы рачилъ релію нашу успокоити.

Але в широких масах козаччини й народу його компромісна політика, її мета і наслідки не могли бути оцінені відповідно, і популярним в них Сагайдачний правдоподібно не був ніколи, не вважаючи на те, що козаччина багато завдячувала йому в своїм зміцненні й зрості свого престижу. Тим пояснюються сі часті рухи, звернені проти нього.

В народних устах задержалося голе ім'я Сагайдачного, стративши всяку реальність, всі індивідуальні прикмети. (Розумію звісний марш «Ой на горі та женці жнуть», де виступає Сагайдачний:

> що проміняв жінку
> на тютюн на люльку,
> необачний!

Супроти того, що тут він виступає разом з Дорошенком, в історичній літературі було вагання — чи розуміти тут гетьмана Сагайдачного чи пізнішого запорозького кошового того імені... Я думаю, що в пісні маємо ім'я гетьмана Сагайдачного, але тільки ім'я, вирване з реальних історичних обставин і причеплене до характеристики типового зайдиголови запорожця. — М. Г.). Але з тих популярних ватажків, що протиставлялися йому, не донесли народні уста навіть і голого імені до наших часів.

Відносини козацько-польські по комісії 1617 року мають характеристичні прикмети політики Сагайдачного.

Приймаючи жадання комісії, він міг напевно вважати, що всі постанови її не будуть мати ніякого значення супроти планів Московської війни, що так інтересувала короля.

Правительствені кола, чинячи волю короля, запобігали козаччини для сеї кампанії. Ще перед сеймом ведуться переговори з нею про се. Лев Сапіга, один з головних проводирів московської кампанії, їдучи на сейм, вислав свого посланця до козацьких старшин, намовити їх до участі у війні, аби якнайскоріше вислали своє військо в московські землі в поміч королевичу. Коли він вертався з сейму, в Слонімі стрів його посланець з відповіддю: козаки готові рушити на війну, скоро тільки буде їм на се наказ від короля. Наказ такий, розуміється, був їм даний, а сейм з ініціативи Сапіги асигнував козакам 20 тисяч золотих, і сі гроші «для заохоти» були їм вислані. Тим даний був новий імпульс мобілізації всякого воєнного елементу. На Україні розпочалося вербування козацьких полків; різні авантурники, уповноважені й ще більше — не уповноважені до сього, «поднесши

хорокигевъ и забраащи до себе людей люзныхъ саовольныхъ», не спішачи а Москоащину, зайнялися наіздами, збором контрибуцій. Інші рушили в землі Великого князівства Литовського — вже в початках січня на сейм до Вільна принесено звістки, що «иязові козакв» увійшли немалими купами, роблячи великі шкоди й утиски людиості, й розложилися кошем десь недалеко від Полоцька. Один з пограбованих поліських панів так описує сей новий вибух українського своєвільства — «подъ часъ своеволенства, кгды гултає козацтво, под претекстемъ истя на експедицыю московскую, рекомо до королевича вго милости, своволне купы збирали и безъ дозволенья его кор. милости яко и гетмана коронного великого корогви роспростирвючи, землю є. кор. милости власную: Украину, Полисе и Литву одно сплюндровали». Сей вибух своєвільства, без сумніву, був одним з мотивів, які підновили неохоту суспільності до московських планів короля і викликали сеймову ухвалу, що дала тільки рік часу для полагодження московської справи. Се ж вплянуло і на рішучість сеймових комісарів, які, всупереч замірам короля і королевича, перервали кампанію трактатом з Москвою, і підлило нової олії до роздражненої шляхти на козацьке своєвільство. Волинська шляхта уже на весну піднялася звгальним походом і заиялася розбиванням і розгоном тих своєвільних банд. Те ж саме рекомендував король і шляхті київській а місяці маю, коли вона удалася до нього зі скаргами на наїзди, здирства і грабування від різних проводирів своєвільних банд.

Козаччина низова тим часом накликала на Корону нові страхи від татар і турків. Ще з осені 1617 року, здається, мав місце якийсь козацький похід на море: козаки починили туркам великі шкоди й погромили турецький флот, причім убито і самого адмірала, якогось великого башу, свояка султанового. Потім на весну маємо звістку про якусь сильну експедицію козаків донських; вороги Польщі говорили, що ту експедицію підстроїла Польща, і в тім поході ходили козаки з Польщі — се друге вповні можливо. Наслідком були насамперед наїзди татар, яким ще до того й обіцяного харачу не виплачено. Перший наїзд стався в маю, і Жолкевський, незважаючи на малі сили свої, встиг дати йому відправу. Але другий, під кінець літа, вчинений був з далеко більшими силами, так що Жолкевський не відважився виступити проти нього, і «погании», за словами королівської інструкції, «глибоко запустившися в Покуття, шаблею і огнем пустошив і забкраа людей а свою паскудну неволю, так що сим хижакам аже, мабуть, і рук до забирання і лик до в'язання не ставало, а що найжалісніше — він уже кемов погорджував людьми підлого стану, а тільки шляхетською кров'ю наповняв немилосердно свої хижі руки: скільки половлено людей поважних, скільки осоромлених панив, скільки оцінених на кечувані ціни — стидно згадати й вимовити». А слідом за ордою рушив знову Іскандер-баша з турецьким військом під границі Польщі; Жолкевський мав відомості, що татарський набіг був певного роду фортелем, щоб відкрити дорогу турецькому війську, і знову стоїчно до пізньої осені стояв під Оринином, заступаючи дорогу турку. Різні посторонні обставини відвели Іскандер-башу від атаки; але ся пасивність Жолкевського накликала на нього велике невдоволення в шляхетських колах. Низове військо по довгих запросинах, обіцянках, заохотах, пригадках рушило на московські землі тільки літом. Вів його Сагайдачний, і було в нім «більше 20 тисяч козаків самого вибраного війська». Ішов через Сіверщину на Путивль, Єлець, Лебедянь, Шацьк, Коломну, здобуваючи замки, руйнуючи міста (Місту Михайлову вдалося, одначе, відбитися від Сагайдачного, як каже місцева повість: «асепагубный врагъ Сагайдачный съ остальными Запороги своими отъиде отъ града со страхомъ и скорбію, а жители богохранимаго града Михайлова совершають по вся лѣта торжественныи праздненства въ тѣ дни: въ первый приступный день (день першої атаки) августа въ 17 день чудо архистратига Михаила, а объ отшествіи отъ града Запорогъ августа въ 27 день празднують великому чудотворцу Николѣ»... Маленьке pendant (те, що відповідає) до чуда св. Івана з Дуклі, що оборонив Львів від Хмельницького тридцять літ пізніше. — М. Г.), під Москву, щоб злучитися з військом королевича, що поволі йшло під Москву ж від Смоленщини, вичікуючи козаків. Московське військо, вислане, щоб заступити козакам дорогу, не потрапило сього зробити, і Сагайдачний свобідно пройшов під Москву. Коли в середині вересня старого стилю в польський табір прийшла вість про наближення козацького війська, вона була прийнята з великою радістю:

«В незвичайно тяжких обставинах військо ся несподівана, наче з неба післана поміч сповнила душі всіх радістю незвичайною»,— пише учасник походу, бо по довгім жданні стратили були вже всяку надію на козаків і не мали про них ніяких вістей. Королевич багато обдарував козацьких послів, а Сагайдачному послав через свого посла, войського мстиславського Мадалинського, багаті дарунки, булаву, корогву й бубни. Сагайдачному доручалося пройти під Тушино і там зійтися з польським військом, і він, зручно відігнавши московське військо, злучився з польським військом. І на парадній аудієнції передав королевичу взятих в неволю московських комендантів Єльця і Лівен й перехоплених у дорозі московських послів з листами до Криму. Потім зараз же другого дня (під 1 жовтня) вчинено нічну атаку на Москву. Але в Москві знали про неї наперед і через се, а також через деякі неждані розпорядження польських начальників приступ не вдався.

Але все-таки прихід козацтва і приступ під Москву, хоч і невдалий, зробили своє враження в московських колах, і вислані сеймом для уложення трактату комісари, що весь сей час вели свої переговори, поспішилися використати се враження, щоб посунути наперед свої торги. Московське правительство стало податливіше на польські жадання, і комісари, стараючися сповнити бажання сейму, щоб протягом року московська справа була покінчена, почали гнути до угоди, хоч і всупереч бажанням короля. Жигимонт, щоб дістати дозвіл на дальше ведення війни, розписав новий сейм на початок 1619 року. Королевич з своїми дорадниками збирався зазимувати в московських землях, щоб з весною з новими засобами повести кампанію далі. За продовження війни стояв і Сагайдачний, що по невдалім приступі під Москву пустився на Калугу, здобув і знищив її й тепер прислав до королевича Путивльця, полковника козацького, «щоб їм з московської землі не виходити». Від донців теж були до королевича посланці — заявляли, що хочуть йому помагати в дальшій війні. Але комісари, не оглядаючися на сі плани і бажання, всіма силами вели до помирення, і в два місяці по приступу під Москву в селі Деуліні уложено угоду на 14 літ. Москва відступила польсько-литовській державі забрані землі: Смоленщину і Сіверщину — Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ; Путивль, Рильськ, Сівськ стали пограничними городами Московської держави. Під час перемир'я королевич Володислав обов'язувався ніяких заходів коло московської корони не чинити, Річ Посполита — ні в чім йому не помагати. Але вивести з московських земель козаків — сього польські комісари не хотіли взяти на себе, чи не вважаючи на послух козацький, чи, може, відчиняючи собі двері для козацького походу на випадок потреби.

Сим трактатом московська справа, всупереч бажанням короля і двору, була вбита на довгий час. Польща мала спокій на східній границі, могла подумати про забезпечення полудневої, що в останніх літах жила з року на рік таким тривожним і небезпечним життям. Сейм, скликаний з осені 1618 року на початок 1619-го, головно для справи московської, присвятив головну увагу вже небезпеці полудневій, котрої речником на цілім ряді сеймів виступав Жолкевський. Маємо широко накреслений ним план мобілізації військових сил і воєнних операцій для забезпечення полудневої границі: проектував довести польське військо до 100 тисяч, використати з сил козацьких, здобути Чорноморське побережжя і Подунав'я — Тягиню, Білгород, Кілію, разом з тим, очевидно, взяти знову у васальство Молдову. Сейм не схотів іти так далеко в жертвуванні державі суспільного гроша, але все-таки ухвалив досить значні кредити, прийняв організацію повітового війська і загальний похід на випадок потреби; мету не названо, щоб не дражнити ворога, але нема сумніву, що розумілася тут небезпека турецька. Поручено також обернути на сю потребу і козацьке військо, яке буде прийняте на службу державі. Сейм при тім дипломатично дав королеві й гетьманові загальне доручення подбати про загамування своєволі, зменшення козацького війська і установлення для нього певного числа, бо козаків треба було ще «до нинішньої потреби», і було б не тактовно дражнити їх якимись репресивними постановами.

Весною Жолкевський розпочав мобілізацію сил на полудневій границі для відповідного враження на турок. Правдоподібно, вона й справді відвернула дальші воєнні демонстрації з боку Іскандер-баші, висланого знову на границі Польщі, а новий господар молдавський Каспар Грацiані взяв на себе роль посе-

редника між Жолкевським та Іскандер-башею, і спільними заходами приведено до «почесної і корисної згоди».

Козаки, здається, участі в сій мобілізації не брали, офіційно вони взяли на себе роль лівого крила — сторожі України від татар, не знати тільки, чи з доручення польського правительства, чи з власного помислу, щоб відтягнутися від походу на турка. Але з того всього вони, здається, вибралися весною в морський похід: Іскандер-баша про се писав в маю Граціані, що козаки пішли великим військом, приходили чайками під Тягиню. (Жолкевський не вірив сій звістці; але згадку в ростаницьких постановах про недавній похід на море, мабуть, треба прикласти до сього походу. — М. Г.). Щось в тім мусило бути спеціально для Волощини, бо господарі молдавський і мунтянський, щоб забезпечити себе від козацьких клопотів, надумали відкупитися від них, подібно як поляки від татар. Про се писав Граціані до Жолкевського, але той рішуче запротестував проти такої тактики, бо такий окуп тільки ще більше роздражнить козацькі апетити: «На сих розбійників треба ужити зброї», — писав він. «Давніше також, як число їх занадто виросло було, також не було іншого способу привести до порядку, як тільки сила і зброя, і по всяких безладних стараннях прийшлося мені їх побити і погромити в кількох кривавих битвах» (мова про 1596 р.). «І тепер нема на них іншого способу, і, аби тільки не перешкоджали походи турецькі й татарські, се обіцяю щиро, що ми знайдемо спосіб на приборкання й приведення до порядку сих злочинників». Аби тільки переговори з турками не потягнулися, каже він в іншім місці, «ще буде досить часу, щоб, покінчивши справи між собою, ударити на злодіїв козаків».

Далі буде

ЕКСПРЕС-ІНФОРМАЦІЯ:

наукове видання праць академіка М. Грушевського
ще тільки заплановано.
А передплатник «Вітчизни»-89 уже в кінці року
матиме перший том «Історії української козаччини».
Ви хочете мати й другий том — про визвольні
війни?
ТО ПЕРЕДПЛАТІТЬ «ВІТЧИЗНУ»-90!
Через рік вам лишиться тільки вирізати з
комплекту «Вітчизни»-90 розділи другого тому
й здати до палітурні.

Анонс Вітчизни

Свого часу А. П. Чехов писав: «Наука і ліки з роками змінюються, але аптечний запах вічний, як матерія. Його нюхали наші діди, нюхатимуть і внуки». Попри всю глибоку шанобу до корифея літератури, лікаря до того ж, не будемо грішити проти істини — він помилився у своєму прогнозі. З наших аптек давно вже вивітрились неповторні запахи настоїв та відварів із трав. Нині, у вік панування хімічного синтезу, вони сприймаються як атрибут безповоротної давнини.

А чи на користь це нашому здоров'ю?

Сьогодні не тільки «мода на старовину», що торкнулась певних сторін нашого побуту, а й реальний ефект застосування народних засобів лікування при багатьох хронічних недугах пожвавив інтерес до фітотерапії — стародавнього, проте, на жаль, напівзабутого і практично втраченого, не дослідженого наукою напрямку — зцілення недужих рослинними препаратами.

ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ ДЛЯ Д'АРТАНЬЯНА

Повернути природу аптеці...

Думку цю мені навіяли не провізори, котрі щодня мають справу з ліками, і не лікарі, також зацікавлені у збагаченні цілющого арсеналу, а учасники першої наукової конференції з медичної ботаніки. Конференції неординарної вже за тематикою: напрямок новий, ще й в енциклопедії не відбитий. Задумана як республіканська, конференція практично вилилась у всесоюзну — проблема зацікавила багатьох і за межами України. Треба сказати, що й запросили сюди не лише вчених з гучними науковими титулами і званнями, а й збирачів, знавців лікарських рослин, людей, причетних до реабілітації фітотерапії.

Чому реабілітації? Про це нижче, а зараз завітаємо до конференц-залу, де акумулюється неоцінений досвід ентузіастів фітотерапії, де йдуть диспути, визначаються шляхи на майбутнє.

На трибуні людина така ж скромна, як і відома, — Іван Михайлович Носаль з Ровенщини, книжка якого «Лікарські рослини і способи їх застосування у народній медицині» не потребує ні коментарів, ні реклами; її не знайдете на полицях магазинів, хоч і вийшло вже чотири видання, готується п'яте. Батько (нині покійний) і син Носалі не вважають себе авторами — ними є дідусі й бабусі, сам народ; їм, Носалям, вдалося лише зібрати докупи ту народну мудрість, своєрідний медичний фольклор.

Проте ми знаємо, що Носалям вдалося куди більше — вони помітно збагатили комору народної медицини, внесли у фітотерапію чимало свого. Отож дозволю собі невеликий екскурс у минуле, один лише штрих до портрета Носаля сина через листування з академіком В. Г. Дроботьком, котрий по війні очолював у Києві Інститут мікробіології та вірусології АН УРСР.

І. М. Носаль: Вікторе Григоровичу! Відгукуюсь на прохання, висловлене у післямові Вашої статті в журналі «Природа». Додаю список трав, у яких, вважаю, є антибіотики... А тепер про користь суниць. Коли б усі хворі на подагру, виразки, катари, ті, що мають каміння в нирках і жовчних шляхах, збираючись на курорт, змогли спочатку провести в себе вдома правильне лікування суницями, вони б великою мірою підготували успіх видужання... У хаті, де їдять суниці й чорниці, лікареві робити нічого...

В. Г. Дроботько: Прошу Вас, усі назви подавайте так, як чули у масах. Ваш обов'язок — повернути народові очищеним те, що від нього взяте.

Принагідно зауважу, що без співпраці збирача «медичного фольклору» з Ровенщини та київського вченого навряд чи й з'явилася б друком книжка Носалів. Та це минуле. А сьогодні Іван Михайлович ділиться з колегами, учасниками конференції, своїми багаторічними спостереженнями над дією дивного зілля, яке у народі застосовують при інфекційних гепатитах та інших вірус-

них інфекціях. Чорнозілля знімає жовтуху, нормалізує склад крові при захворюваннях, що супроводжуються підвищеним вмістом лейкоцитів, допомагає при лікуванні окремих ниркових недуг.

— Але у природі трави лишилося мало, — бідкається Іван Михайлович. — Через те працівникам ботанічних садів треба подумати, як ту рослину розмножувати. Так само й зозулинець — він повертає міць ослабленому тілу. Вірю: знайдеться ботанік-селекціонер, котрого зацікавить проблема окультурення чорнозілля, зозулинця й інших корисних дикорослих трав, які ми будемо вирощувати на здоров'я людям...

Якось директор Центрального ботанічного саду АН УРСР, нині покійний академік АН УРСР А. М. Гродзинський сказав:

— Впевнений, що такий ботанік-селекціонер знайдеться, і не один...

Внесок їхнього колективу у розвиток фітотерапії великий, робота ведеться одразу у кількох напрямках: прогнозування сировинної бази, визначення найдоцільнішого обсягу заготівель і вирощування цілющих рослин, пошук і дослідження рослин-адаптогенів, тобто тих, що містять корисні людям біологічно активні речовини; вивчення антимікробного ефекту фітонцидів (летких виділень рослин); аналіз досвіду народної медицини... У перспективі узагальнення всього набутку, створення автоматизованого банку даних з фітотерапії.

Чимало вже й зроблено. Ось джерело ліків для здорових — адаптогени, досліджені ботаніками. Серед дикої природи це обліпиха, горобина, глід, представники аралієвих, переселені з Далекого Сходу на Україну, та інші — вони цінні своєю тонізуючою дією.

Вчені-ботаніки розширюють, доповнюють давні народні уявлення, відкривають нові й нові корисні властивості представників рослинного царства. Приміром, перстач білий. Як виявилось, він здатний лікувати щитовидну залозу. А це означає, що у ряді випадків можна обійтися і без хірургічної операції. Або липовий цвіт. Потогінну, протизапалювальну його дію ми знаємо всі, та вчені дослідили хімічний склад суцвіть. Широченний спектр біологічної активності: липа виявила і протираковую дію, стимулює працездатність.

Ленінградським ботанікам вдалося сказати нове слово про славнозвісний жень-шень. Як відомо, його цінують лише ради цілющого кореня. А ж виявилось, не варто нехтувати і листям — також добрий адаптоген: знімає втому, додає бадьорості. Це ж ті ліки для здорових, про які мовилося вище. Добрим замінником такого рідкісного нині жень-шеню є й аралія маньчжурська, і заманиха висока, елеутерокок колючий, китайський лимонник.

Багато що з'ясувало і вивчення алтайської народної медицини. Вчені-ботаніки мовби заново відкрили золотий корінь, про який раніше мало хто знав. Відкрили — і належно оцінили. Корінь введено до Державної фармакопеї країни — золотого фонду наших аптек.

Ще одне відкриття: як виявилось, той золотий корінь росте не лише на Алтаї, а й у наших краях — у Карпатах, щоправда, там називають його дикою родіолою. Одначе ніхто не знав, що ця звані непоказна рослина має цілющі властивості.

Перша наукова конференція з медичної ботаніки, скликана з ініціативи Центрального ботанічного саду АН УРСР, багато зробила для реабілітації фітотерапії. Кажу — реабілітації, бо мистецтво те народилося не сьогодні і не вчора — у нього гідна подиву історія, про яку не можна не сказати.

Хто з нас у дитинстві чи в юності не читав «Трьох мушкетерів», не захоплювався пригодами хороброго Д'Артаньяна. Та, мабуть, мало хто запам'ятав таку подробицю — деталь спорядження головного героя перед подорожжю до столиці. Найдорожче дали батьки синові: коня, що мав доставити молодика з рідної Гасконі до далекого й чужого їм Парижа, рекомендаційного листа до капітана королівських мушкетерів та чудодійний бальзам місцевого виробництва, який, на тверде переконання гасконців, здатний був вилікувати найтяжчі рани, окрім хіба що сердечних.

Цікаво, що й Сервантес, споряджаючи Дон-Кіхота у далекі мандри, також наділив свого героя цілющим зіллям, славнозвісним у тогочасній Іспанії бальзамом Ф'єрабраса, аби захистити ідальго не лише від недуг, а й можливих душевних травм.

Коли вже ми повели мову про трави, — а саме з них виготовлялися ліки-бальзами, — зробимо екскурс ще далі, у глиб віків. І допоможуть нам у тому вже не класики літератури, а археологи. Під час розкопок стародавнього городища третього тисячоліття до нашої ери вчені знайшли рештки двох десятків рослин. Довелося звернутися до палеоботаніків — фахівців з дослідження стародавньої флори. Довго морокували вони над розгадкою таємниці — показали ж їм, природно, не живі рослини, а лише їхні сліди. Як виявилось, то були рештки лікарських рослин — валеріани, звіробою, кропиви, дубової кори.

Цим дослідженням палеоботаніків підтверджувався й інший факт: що за чотири тисячі років до нашої ери в Єгипті існувала фармакопея — опис застосовуваних тоді лікарських рослин.

Аптеками, яких знала тільки природа, користувалися й наші прямі предки. За високе мистецтво зцілення стражденних, щире серце і милосердя лікарку Євпраксію, онучку великого князя Київської Русі Володимира Мономаха, простий люд назвав Добродією. Її діяння, описані літописцями, дійшли й до наших днів: «...І народжувались у бездітних немовлята, хворі виліковувались від недуг, сліпі ставали зрячими...»

Вже пізніше, у 1588 році, вийшов перший наш вітчизняний «Травник». У тому ж XVI ст. у Москві з'явився і аптекарський наказ. Аптеки, що живилися дарами рослинного царства, діяли вже і в Західній Європі. Отож і не дивно, що лікувальними бальзамами запасалися і відважний Д'Артаньян, і знатний лицар Дон-Кіхот.

ЧОМУ Ж ЗАБУТО БАЛЬЗАМИ?

Неймовірно, але факт: сьогодні, на порозі XXI століття, медицина лікувальних бальзамів практично не має.

З кінця 50-х років почалося загальне

закопленна кіміотерапією. Синтетичні препарати стали модою. Нежить — приймали антибіотики, у вусі закололо — також. А потім стали популярні ще дійовіші препарати — гормональні, снотворні, транквілізатори. Аптека лісу, луки, поля пішла на задвірки служби здоров'я.

Носалі, уну пі з багатьма іншими знавцями лікарської флори, практиками і вченими, спільними зусиллями відновили втрачену репутацію фітотерапії. Спробуйте сьогодні придбати бодай «Довідник з лікарських рослин», виданий у Москві «Медициной», і ви оціните величезний сьогоденний інтерес до аптеки, яку живить природа.

Що ж породило той інтерес? Одна з причин — розчарування синтетичними препаратами. Давно вже спала корона слави з антибіотиків, котрі свого часу вважалися мало не панацеєю від усіх лих. Хоча треба віддати їм належне — вони таки творили чудеса. Згадаймо той же пеніцилін. Яку мав лікувальну силу! І раптом став її катастрофічно втрачати. У чому ж річ? Та в тім, що низка хвороботворних бактерій зуміла пристосуватись до антибіотика, перестала його боятися. З другого боку, перенасичення ліками хімічного походження викликало протест в організмі людини — ширились алергійні явища, про які колись і гадки ніхто не мав. Мов шило в мішку, стали вайними й небажані побічні дії хіміотерапії — лікувались від одного, а набували інше.

А тут ще й історія з різновидом гнійного мікроба — золотистим стафілококом. Треба було шукати на нього управу — він уражав переважно кірургічних хворих і давав високу смертність. Звичайно ж, лікарі звернулися до синтетичних препаратів. Сталося несподіване — антибіотики ганебно спасували. По тривозі було піднято кращі сили медичної науки. Завдання: приборкати смертоносного мікроба, з яким всемогутня хіміотерапія не в змозі боротися. І хто б, ви думали, виручив лікарів, пробізорів? Мікробіологи. З допомогою знавців рослин. (Згадаймо рядок з листа І. М. Носаля до академіка В. Г. Дроботька: «Додаю список трав, у яких, вважаю, є антибіотики»).

Київські мікробіологи таки дали лікарям антибіотик, котрий здолав золотистого стафілокона. І це, як ви напевно вже здогадалися, був препарат рослинного походження.

Напередодні наукової конференції мені довелося побувати в Інституті мікробіології та вірусології АН УРСР, розмовляти з його директором, членом-кореспондентом АН УРСР, доктором медичних наук Валерієм Веніаміновичем Смирновим.

— Наші співробітники вивчають популярну з-поміж знавців трав лікарську рослину — звіробій дірчастий. У народі ним давно вже користуються для лікування захворювань печінки, шлунково-кишкового тракту, гнійних запалень. Наші ж дослідження показали, що можливості звіробою значно ширші. На його основі ми створили препарат новоіманін, який успішно застосовується при лікуванні опіків. Він згубно діє на гностворні мікроби, проти яких традиційні антибіотики безсилі.

В інституті мені показали препарат сальвін, створений на основі шавлії лікарської — вона застосовується у стоматології. Сальвін відзначається високою антибактеріальною активністю, здатністю прискорювати загоювання ран. А ось інший препарат, який успішно пройшов клінічні випробування,— аренарин, одержаний з безсмертника піщаного. Він став у пригоді офтальмологам. А нині мікробіологи працюють над створенням таких препаратів, які б не лише вбивали мікроби, а й стимулювали захисні сили організму. Сировину шукають серед живої природи.

Реабілітації фітотерапії посприяли й ботаніки. У 60-і роки, як відомо, зійшла щаслива зоря женьшеню. Його наділили найгучнішими титулами й епітетами: корінь життя, божественне зілля, чудо світу. Але корінь той малодоступний широкому загалові — надто він рідкісний у природі. І ботаніки стали шукати його замінників: женьшень мусить мати родичів, котрі б мали такі самі рідкісні тонізуючі властивості. Вченим прислужилася спостережливість жителів батьківщини «кореня життя» — Далекого Сходу. Місцеві мисливці звернули увагу на дивну поведінку маралів о весняній порі — напередодні парування самці шукали, а потім жадібно поїдали якесь зілля. Придивились — то була левзея. Ботаніки замислились: чи немає тут зв'язку? Чи не левзея додає сил маралам, виснаженим після голодної зимівлі? Дослідили рослину — за своїми властивостями вона мало чим поступалася женьшеневі.

А далі нові несподіванки. У звичайнісіньких рослинах було виявлено цілющі речовини, на які ніхто й не розраховував. Скажімо, з насіння моркви виділено препарати, які стали успішно застосовуватись для лікування стенокардії, атеросклерозу.

А сьогодні ботаніки займаються проблемою фітодизайну. Що це таке — поки що не вичитаєш у жодному тлумачному словнику. Поняття цілковито нове: створення шляхом добору певних рослин комфортного мікроклімату на виробництві та в побуті. Щоб стало зрозуміло, дозволю собі навести фрагмент нашої розмови з академіком АН УРСР А. М. Гродзинським.

— У всі пори року,— говорив Андрій Михайлович,— можна спостерігати, як групи городян з рюкзаками за плечима на вихідні поспішають до приміських поїздів, автобусів, щоб побути віч-на-віч з природою. А в робочі дні хіба ми не намагаємось оточити себе хоча б невеличкими острівцями зелені?..

Понад півстоліття тому професор Б. П. Токін відкрив цікаве явище: дріжджові клітини поблизу з розтертою у кашу цибулею гинули. Виявилося, що листя, корені, плоди багатьох рослин виділяють специфічні летні речовини — фітонциди, що згубно впливають на мікроби. Крім того, ті виділення зміцнюють нервову систему людини, знімають втому, гасять нервове напруження. Фітонциди збагачують повітря від'ємними іонами, що благотворно впливають на самопочуття, здоров'я людини і в той же час знижують вміст шкідливих, позитивно заряджених. Це особливо доречно в умовах високих ритмів сучасного життя, підвищених емоційних навантажень. Добре було б створити такі природні острівці-мікросади і в цехах, робочих кабінетах, в наших квартирах на користь здоров'ю. З цього і починається фітодизайн.

— Є вже і якісь конкретні наслідки досліджень?

— Цілющу дію рослин на працездатність, здоров'я тих, хто працює в умовах нервового напруження,— наприклад, пілотів, операторів автоматизованих ліній, закритих систем,— доведено. У службові приміщення ми вводили невеликі дози летких виділень рослин, і це не лише поліпшувало настрій, а й підвищувало реакцію працівників на гострі ситуації, послаблювало втому. Медики констатували нормалізацію артеріального тиску, частоти пульсу. Мікробіологи та гігієністи встановили, що у приміщеннях, насичених фітонцидами, у кілька разів менше хвороботворних мікробів, ніж звичайно. Створено й прилад, за допомогою якого закриті виробничі приміщення, системи збагачують леткими виділеннями рослин.

— Чи можна вже вести мову про реальність фітодизайну і в побуті?

— Так. І при цьому не обов'язково мати складні прилади для розпилення летких речовин. Ось кілька порад. Пахощі м'яти дають відчуття прохолоди, вона заспокоює, поліпшує самопочуття. Звичайний кімнатний лимон благотворно діє на людей, схильних до ураження дихальних шляхів, серцевих захворювань. А герань — добра сусідка для тих, у кого збуджена нервова система. Ця рослина заспокоює, допомагає здолати безсоння...

А ось проблема вже іншого ряду: створення препаратів рослинного походження з наперед заданими властивостями. Це завтрашній день науки...

З ВЕЛИКОЇ ХМАРИ...

То почнемо з практичного внеску науки. Так, ентузіасти, про котрих мовилося вище, роблять немало, щоб повернути аптеці природу. Але вони острівець в океані. А загальна картина? Звернімося до статистики. Рослинне багатство нашої країни вражаюче — понад 5 тисяч видів. Приблизно третина з них лікарські рослини. Але тільки 300 введено до Державної фармакопеї, дозволено для використання. Дозволено. А скільки фактично використовується? Десь близько 150. Підемо далі: а скільки з них можна придбати в аптеці? Зовсім небагато. Ось і виходить, як у тому прислів'ї: з великої хмари та малий дощ.

Чому ж так складається? Причини різні. Одна з них — слабка зацікавленість медичної, фармацевтичної науки. У країні понад п'ятсот вузівських кафедр і лабораторій, але віддача їхня мізерна. Якщо й ведуться пошуки, то кінцевого результату — доведення нового препарату до аптеки — мало хто досягає. Тут і нерозпорядливість Міністерства охорони здоров'я СРСР, і недосконалість, забюрократизованість системи випробування новинок з боку Фармкомітету. «Внутріутробний» період препарату (від дослідження до випробування) — 10—15 років. Коментарі зайві.

Дається взнаки і невизначеність статусу фітотерапії. Офіційна, наукова медицина не поспішає приймати її в своє лоно — не зверху. А знизу — лікарська інертність. Фітотерапія опинилася поза контролем практичних лікарів, вона дедалі частіше використовується в порядку самолікування.

Взаємини між офіційною і народною медициною мирними аж ніяк не назвеш. Для багатьох лікарів знавець трав, бодай найталановитіший, найдосвідченіший,— людина без диплома, невіглас, якщо не дурисвіт. Несправедливо це. Іноді ми спостерігаємо й таке: пацієнт, безпорадний з погляду лікаря з дипломом, змушений звертатися до дідуся чи бабусі, котрі не мають ні заморських препаратів, ні коштовної медичної техніки, а лише пучок трав — і пацієнт стає на ноги.

Загальна думка фахівців: хіміо- і фітотерапія не виключають одна одну, не конкурують між собою, а взаємно доповнюються. Багато ліків рослинного походження посилюють дію синтетичних препаратів, зменшують побічні реакції, підвищують стійкість організму. На стадії видужання трави мають потіснити хімію, допомагаючи організмові швидше відновити сили. І в стадії ремісії — відсутності явних ознак хронічної недуги — корисна, підтримуюча дія фітотерапії. Коли ж ідеться про гостру фазу хвороби, з могутніми синтетичними препаратами трави, звичайно, не можуть конкурувати.

Ідеальний варіант, який в останні роки настійно, хоч і без особливого успіху пропагує медицина, профілактика, попередження недуг. Прописна істина: допустити пожежу легше, ніж її потім загасити. Отут синтетичні препарати не будуть доречними — організм кожного з нас і без того нафарширований чужорідними речовинами. Отут придадуться саме дари живої природи, і не лише відвари, настої трав, а й овочі, які ми недооцінюємо.

А тепер завітаємо до аптеки, спробуємо придбати потрібні нам настої, трави.

Київ, вулиця Жовтневої Революції, аптека № 42. Заходимо. І стаємо свідками такої розмови. Громадянин і громадянка ввічливо так звертаються до дівчини у сліпучо-білому халаті:

— Нам би коріння валеріани...

Дівчина виразно поглядає на покупців: які наївники, мабуть, приїжджі. Проте відповідає гречно:

— Буває у нас, але рідко...

— Нам порадили ще й ромашку.

— Забули вже, коли її й завозили.

В очах покупців остання надія:

— А може, золотий корінь маєте?

— Цього й зовсім не одержуємо. А за ромашкою завітайте за кілька днів, може, й підвезуть...

Зайдуть наші покупці і вдруге, і втретє, та з тим і підуть. Досвідченіші люди підкажуть їм надійну адресу, де можна дістати все, хоч, правда, по ціні, що набагато перевищує державну,— на ринку.

Чув про ту «торговельну точку».

Вирішив поїхати на один з київських колгоспних ринків, що на масиві Лісовий. Запросив і знавця трав з медичним дипломом і багаторічним практичним досвідом — Данила Никифоровича Зубицького,— знаючий консультант аж ніяк не зашкодить.

Коли ми під'їхали, ринок уже гув, мов бджолиний вулик. Ось і ряд, де торгують насінням квітів, овочів. Тут присусідились і продавці цілющого зілля.

Немолодий уже чоловік шукає ромашку.

— Будь ласка,— співучим голосом припрошує опасиста молодичка. — Вам скільки? На карбованець, два?

Чоловік з недовірою оглядає засушені рослини, нюхає навіть:

— А чи це та сама, лікарська ромашка?

— А яка ж іще? — округлює очі молодиця. — Хіба не лікарська буває?

— Так, шановна, буває, — встряє у розмову мій консультант. — А саме: далматська ромашка. Ця не лише не лікарська, а навіть отруйна — з неї виготовляють варило, яким морить блощиць, тарганів. Убиває ту нечисть відразу.

— Скажете таке... — незадоволено сопе перекупка, з острахом зиркаючи навсебіч. І тут же нахабніє: — Та хто ви такий? Покупців тільки полохаєте...

— Я кажу те, що є. Коли вже берететесь за трав, то знайте про них бодай найпростіші речі.

Пригадую: читав колись про ту далматську ромашку, грозу блощиць і тарганів. Заповзятливі молодиці цілком могли підсунути некомпетентним хворим оту рослину — недалеко й до біди. Контролю ж бо на ринку ніякого.

Йдемо далі вздовж ряду. Ага, ось він, той самий рідкісний золотий корінь, уродженець далекого Алтаю. Покупець крутить у руках корінець завбільшки з наперсток. Для більшої переконливості жінка-продавець показує чоловікові наукову брошуру, в якій ідеться про ту лікарську рослину: мовляв, прочитайте, що про неї учені люди пишуть, як вона допомагає хворим.

— Почім же цей корінь? — зважується чоловік. Господарка розкладеного на старій газеті начиння називає таку суму, що покупець сахається.

— А ви знаєте, яка то рідкість? За скільки тисяч верст довелося везти? Одна дорога чого варта, а ще спробуйте його знайти...

Нічого не вробиш, доведеться чоловікові розкошелитись.

А по сусідству люди прицінюються до кореня валеріани.

— Дорого, кажете? — нахабно гне свою лінію «дикий» заготівельник. — А ви спробуйте самі пошукати його, та ще о цій порі...

Пригадую розмову з завідуючою аптекою № 42 Лідією Григорівною Марченко:

— Постачають нас нерівномірно й недостатньо. Причому трав, котрі мають підвищений попит, дають дуже мало, зате інших, на яких попит малий, — більше, аніж треба. Тут ще й інша заковика: аптеки не мають визначених норм продажу лікарських рослин в одні руки. Знаючи, що ромашку, звіробій, корінь валеріани далеко не завжди придбаєш, люди беруть їх набагато більше, ніж їм потрібно, про всяк випадок... А з-поміж них трапляються і перекупки.

Ось так і створюється дефіцит. І це ще не всі його джерела. Породжується він і самою організацією заготівель лікарської сировини. Хто тільки цим не займається: споживча кооперація, підрозділи Міністерства медичної та мікробіологічної промисловості, працівники аптек, «дикі» заготівельники. А недаремно ж кажуть, що у семи няньок дитя без ока.

Окремо спинимось на «диких» заготівельниках. Це ті, котрі працюють безпосередньо на ринок, маючи з людської біди неабиякий зиск, це й хворі, що добувають самі собі ліки.

Фітотерапевтичний бум, що спостерігається в останні десятиліття, викинув на поверхню тисячі й тисячі прихильників самолікування — вони висипали у ліси, на луки, болота шукати цілюще зілля. Але що це за пошуки? Одну билинку зірвав — три десятки затоптав. Особливо небезпечні торговці травами — ті тягнуть лікарські рослини мішками, причому виривають їх «з м'ясом», не дбаючи про те, щоб корінь залишити в землі, на розплід, не думаючи про те, що їхній «товар» потрібен буде людям не лише сьогодні, а й завтра, позавтра.

Бездумно, егоїстично чинять такі «заготівельники». На жаль, не завжди замислюються про завтрашній день neоціненної флори і керівники, фахівці ряду колгоспів і радгоспів, меліоратори: розорюють степи, луки, береги, вирубують ліси без міри й наукового обґрунтування своїх дій, ігноруючи думку учених-екологів, осушують болота, аж поки з них піде пил. Ось і догосподарювалися: в республіці майже цілком винищено дев'ясил, валеріану, зовсім мало лишилося конвалії, чистотілу, багатьох інших безцінних рослин. Немало їх уже занесено й до Червоної книги. Ось і маємо: з одного боку — неприпустиме збіднення нашої флори, з другого — нестача цілющих трав.

Гостра це сьогодні проблема.

Як же подолати дефіцит лікарської сировини?

ДЕФІЦИТ ПОЧИНАЄТЬСЯ В ПОЛІ

Один з реальних шляхів,— і про те йшлося на науковій конференції з медичної ботаніки,— вирощування лікарських дикорослих рослин, селекційна робота. Маємо переконливий приклад з шавлією. Та, що росла у природі, давала дуже мало насіння, селекціонери ж вивели сорт, який дає насіння у десять разів більше.

Нині в країні, зокрема і в нашій республіці, діє досить широка мережа спеціалізованих на вирощуванні лікарської сировини радгоспів. Це, так би мовити, підмога живій природі, яка через багато причин, про які мовилося вище, уже не в змозі забезпечити наші потреби. Є й відповідне союзне відомство, котре керує тими радгоспами,— Міністерство медичної та мікробіологічної промисловості (Мінмедбіопром). А проблема лишається такою ж гострою.

Дехто із провізорів із системи Мінмедбіопрому вбачає вихід із становища у розширенні мережі радгоспів лікарського рослинництва. Але ж для того потрібно потіснити землі господарств Держагропрому, які дають країні хліб, цукор, овочі, м'ясо, молоко. Потрібні будуть десятки й сотні мільйонів карбованців державних капіталовкладень. А чи це відповідає духові перебудови? Пропонований шлях — це відкинутий самим життям метод, коли йшли не вглиб, а вшир, не замислюючись над тим, чи окупиться кожен вкладений у справу карбованець.

А хіба не доцільніше — і реальніше — піти шляхом інтенсифікації: на тих же землях, якими сьогодні володіють радгоспи лікарського рослинництва, спробувати одержати більше лікарської сировини? І кращої якості, що також дуже важливо? Чи, може,

у тих спецгоспах Мінмедбіопрому уже вичерпано всі резерви, досягнуто найвищого рівня?

Давайте відвідаємо одне з цих господарств — радгосп «Райдуга», що у Кримській області. Понад 600 гектарів тут зайнято лікарськими рослинами: м'ята, шавлія, беладонна, наперстянка, мачин. Радгосп постачає вирощену сировину хіміко-фармацевтичним заводам, але значна частина врожаю йде безпосередньо в аптеки.

Виявляється, плани по всіх лікарських культурах у радгоспі систематично виконуються й перевиконуються. І середньорічне виробництво за минулу п'ятирічку зросло на 17 відсотків. Тут завжди мають добрі прибутки — господарство рентабельне. Виходить, передовики, вже й рости далі нікуди? У кожному разі, міністерство задоволене. І радгоспівці також — за перевиконання планів мають премії.

А благополуччя те позірне... І виявити це допомогла, здавалося б, дрібна деталь, можна сказати, випадок. Ідучи в поле, директор радгоспу Ф. І. Сологуб попросив водія зупинитись біля кузні, пояснив: потрібно перевірити, як виконується його розпорядження (ковалі мали виготовити кілька сот сапок). Ще подумалось мені тоді: навіщо сучасному господарству стільки отих дідівських знарядь праці? Зрозумів те, побувавши на полі беладонни.

Щоб ця рослина здобула належну силу, її треба впродовж весни й літа чотири рази прополоти.

Проблема механізації складна, масштабна, місцевими силами її не вирішити. Тут потрібна ділова допомога промислових міністерств.

Підемо далі. Як відомо, могутня підойма інтенсифікації рослинництва — це підвищення врожайності. Шляхи цього підвищення? Передусім упровадження сучасних індустріальних технологій за прикладом господарств Держагропрому. Це майже неторканий резерв у лікарському рослинництві.

Нарешті, важливо й по-господарськи зберегти вирощене. А в «Райдузі» втрати врожаю надто великі. Одна з причин — недосконалість сушильного господарства. Тут також переважає ручна праця. А це не лише надмірно великі затрати, а й погіршення якості лікарської сировини, втрати у процесі сушіння.

Чи хоч намагалися у радгоспі поставити справу на сучасну технічну основу? Так, було створено й проект механізованого сушильного господарства? Здійснення його загальмувалось через відсутність підрядника, котрий міг би здійснити задум інженерів. А поки підрядника шукали, проект грунтовно застарів.

Технічне переоснащення, підвищення культури лікарського рослинництва, упорядкування збуту сировини — поклик часу, без цього перебудова роботи у галузі так і лишиться на папері. Лишиться й дефіцит багатьох ліків, що вже давно набив оскому. А в тому дефіциті далеко не завжди винні працівники аптек — він зароджується, як ми переконалися, уже в полі. І, звичайно, не лише в «Райдузі» — у ділах і турботах цього господарства відбиваються проблеми й інших спеціалізованих радгоспів.

ПРОБЛЕМИ ХІМФАРМЗАВОДУ

Сучасне виробництво ліків з рослин — це своєрідний ланцюжок, який складається з чотирьох ланок: наука — природа (або ж спецрадгосп) — хімфармзавод — аптека. Із станом справ у першій, другій і четвертій ланках ми ознайомились. Лишилось побувати на хімфармзаводі, з'ясувати те саме питання: може, хоч тут усе роблять для того, щоб сповна, до останнього грама використати одержувану сировину, покінчити з дефіцитом ліків? Шлях наш цього разу проляже на Полтавщину.

Місцеві краєзнавці стверджують, що після розгрому шведського війська під Полтавою Петро І побував у Лубнах. Над Сулою з давніх-давен знались на лікарських рослинах, і Петро І розпорядився заснувати там першу на півдні Росії аптеку. Чи це не з неї пізніше й виріс нинішній Лубенський хіміко-фармацевтичний завод? У всякому разі, він один з найстаріших у країні, його продукцію знають на багатьох континентах планети.

Номенклатура ліків велика — близько сімдесяти найменувань. Зростанню продуктивності праці сприяє технічне переозброєння цехів. Але нас більше цікавитиме галеновий цех, де працюють з рослинною, а не хімічною сировиною. Тут ми почуємо чимало похвальних слів на адресу подорожника — рослини малопомітної, проте цілющої. Лубенський завод — єдине у країні підприємство, яке виробляє сік подорожника. Препарат допомагає регулювати кислотність шлункового соку, стає у пригоді і в інших випадках. Попит на нього великий.

Розмірковую собі: сік — це добре. Але ж мені вже було відомо, що, окрім нього, подорожник містить ще й безліч інших корисних речовин, яка їхня доля? Як і колись, ідуть у відвали як непотрібні відходи? Аж виявилось, прогрес є, тут налагоджується безвідходна технологія, про що вже давно слід було подбати. Допомагають учені Москви, Харкова, Полтави, Сум. Почали зі шроту, який лишається після віджимання соку з подорожника. Здавалось, що з нього ще можна взяти? Зробили аналіз й переконались: та це ж ціла комора воістину чудодійних речовин!

Начальник галенового цеху демонструє одну з новинок, одержану з відходів, — лінімент подорожника. Висновок компетентних фахівців: цей препарат не менш ефективний при лікуванні виразки шлунка, ніж широковідомі ліки з обліпихи. У тому ж шроті виявлено речовини, з яких на заводі одержали ще один противиразковий препарат — плантаглюцид. З допомогою Всесоюзного НДІ хімії та технології лікувальних засобів відпрацьовується технологія його виготовлення.

А ось ще один продукт з тих же відходів подорожника — біологічно активний екстракт. Як бачимо, ціла аптека з листу подорожника.

Більш доцільному, господарському використанню рослинної сировини, без сумніву, прислужиться і нова технологія переробки жовтушника. Замість звичайного соку цієї трави вирішено випускати екстракт. Переваги незаперечні: якщо досі жовтушник переробляли сезонно, якихось три місяці в році.

і в цеху навіть при тризмінній роботі створювалось велике напруження, то з екстрактором можна працювати цілорічно, а звідси й ритмічність виробництва, і належна якість продукції. А головне — діюча речовина з трав вилучається повніше.

Заводські фахівці добились і повнішого вилучення діючої речовини з перцю стручкового — те, що лишається, йде в діло, тоді як раніше йшло у відвали.

Але і в Лубнах не все гаразд, зустрічаємося і тут з прикрими неув'язками. Проблема перша: давно назріло питання про реконструкцію підприємства, розширення його виробничих потужностей. Це, звичайно, пов'язано з капіталовкладеннями, і чималими, хоч вони б і окупилися в ближчому часі. Проблема № 2 — забезпечення галенового цеху, де виробляють ліки з рослин, сировиною. Тут можна обійтися й без капіталовкладень — потрібен лише елементарний порядок.

Ось перець стручковий. Завозиться він за тисячі кілометрів, з Апшеронського півострова. Друга адреса: Житомирська область. Не багато, не мало — понад триста кілометрів. Навіть неекономісту неважко збагнути, у що обходиться сировина переробному підприємству.

А ось знайомий уже нам подорожник — найперспективніший для налагоджування безвідхідної технології вид сировини. Хіба можна вважати нормальним, що значну частину його заготовляють у Сумській області, за кілька сот кілометрів від лубенського заводу? І лише незначну кількість одержують з розташованої по сусідству зональної станції ВІЛРу.

А тепер послухаємо, що кажуть заводські економісти:

— Перевезення кожної тонни подорожника із спеціалізованого радгоспу «Перемога», що у Сумській області, коштувало нам у п'ятнадцять разів дорожче, ніж якби його вирощували на місці. Ось і виходить: завдяки освоєнню досконаліших безвідхідних технологій ми мали за рік відчутну економію коштів, а на доставці сировини з Сумської області втратили у кілька разів більше. Але й це ще не все: недовиконання заводом плану по номенклатурі ліків через перебої у постачанні сировиною спричинило невиконання плану по прибутках, а отже, й зменшення відрахувань до фонду матеріального стимулювання трудівників. Тільки через недопостачання гону подорожника підприємство за рік зазнало збитків майже на п'ятдесят тисяч карбованців. Чи по-господарському це?

Яка ж, отже, рація возити подорожник, перець стручковий за тридев'ять земель? Чи, може, лубенські землі непридатні для їх вирощування? Ні, того стверджувати аж ніяк не можна.

Нарешті, проблему вирощування рослинної сировини на місці зрушили з мертвої точки. Один з колгоспів Лубенського району, розташований поряд з зональною станцією і хімфармзаводом, було перетворено на спеціалізований радгосп і передано в підпорядкування Мінмедбіопрому СРСР. Назвали його «Дружба». Полегшено зітхнули заводчани: нарешті ми поруч, в одній системі, відпаде потреба у далеких вояжах за перцем, подорожником. І вже підраховували реальну економію коштів, інші вигоди. Та довелося розчаруватися. Перший рік у новоствореному радгоспі пішов на організацію, влаштування виробництва. Тутешніх агрономів спіткала невдача й наступного року — не вродили лікарські рослини. Дивувало й інше: рослинну сировину завод змушений завозити з Апшерону, Житомирської, Сумської областей, а новостворений спеціалізований радгосп «Дружба» взявся обслуговувати той же далекий Апшерон, вирощуючи для нього певні культури. Чи не пора нарешті спецгоспові налагодити вирощування тих лікарських рослин, які конче потрібні своєму «рідному» хімфармзаводові? Щоб з'ясувати нерозв'язані питання, мені, як власному кореспондентові «Медицинской газеты», довелося зібрати за «круглим столом» представників науки, заводу, спецгоспу.

Суворий рахунок було пред'явлено фахівцям сусіднього радгоспу «Дружба». Їх запитали: чому б вам не налагодити зрошення? Адже це реальна можливість одержати два-три врожаї замість одного. Зрошення захистило б радгоспівців і від примх погоди. Та й про доцільнішу структуру посівних площ варто було б подумати, про підвищення культури землеробства, щоб кожен гектар землі запрацював на повну силу. Перепало від заводчан і представникам місцевої науки — працівникам зональної станції ВІЛРу. Не відчувається їхня допомога ні на заводі, ні в тому ж радгоспі. Науковці могли б розробити, допомогти і впровадити надійнішу, економічнішу технологію вирощування трав на індустріальній основі, з щонайменшими затратами ручної праці за прикладом передових господарств Держагропрому і в створенні більш урожайних сортів лікарських рослин. Чи здатний на те колектив станції? Важко сказати напевне, враховуючи той прикрий факт, що й самі працівники станції, яка мала б стати еталоном вирощування трав, не навчилися знімати на своїх землях пристойні врожаї. Тільки й знають, що нарікають на природу — мовляв, погода винна.

Не можна сказати, що заводчанам є чим похвалитися. Зрушення в роботі помітні, але вистачає ще й нерозв'язаних проблем, недоробок, упущень. Це і впорядкування та зміцнення сировинної бази, і налагоджування суворої дисципліни поставок.

Ось на заводі почали випускати новий протикашлевий препарат ледин, що пішов на зміну відомому кодтерпіну. Готують його із трав багна. А централізовані його поставки Мінмедбіопромом не налагоджені. Або настойка стальника. У країні її виготовляє лише лубенський завод. Тут знайшли додаткові потужності, запустили відповідну технологічну лінію, а вона не завантажена. Потреби Міністерства охорони здоров'я СРСР задовольнити не можуть через гостру нестачу сировини. Рослина ця культивована, вирощування її можна і слід було б організувати у тих же спеціалізованих радгоспах — одна ж система, а отже, тут немає горезвісних відомчих бар'єрів... А втім, проблема лишається. Або кардіовален. Готують його із суміші трав. Валеріану пощастило дістати, а трави жовтушника рік у рік не вистачає. Нині уже й горицвіт став дефіцитом.

— У нашій галузі склалося надзвичайне

становище,— мовив під час розмови за «круглим столом» директор заводу М. А. Безноровайний. — Постачальник пред'явить акт про те, що, мовляв, урожай не вийшов через несприятливі погодні умови — з нього за те й не спитають. А наслідки — штрафні санкції іноді в сумі десятків тисяч карбованців мусить покривати завод-виготовлювач. На нашу думку, рівну відповідальність за недовиконання плану по номенклатурі ліків мають нести як заводи, так і постачальники сировини.

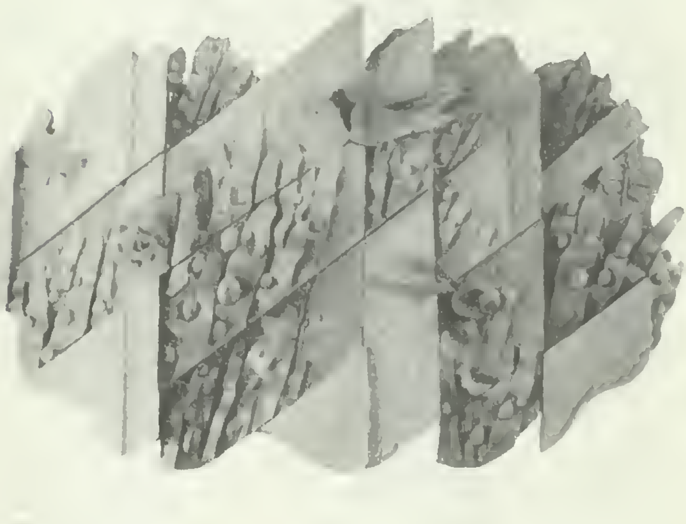
У тій розмові за «круглим столом» взяли участь і представники місцевої аптечної мережі.

— Після сьогоднішньої зустрічі нам стали зрозумілими причини багатьох наших «дефіцитів»,— сказав у своєму виступі завідуючий центральною районною аптекою В. М. Гуменник. — А винні ми в тім самі. Пригадуємо, свого часу наша ж зональна станція успішно вирощувала ромашку. Чому не дає її тепер?.. А м'ята? Був час, коли один наш Лубенський район її вирощував стільки, що вистачало на всю країну. Один колгосп міг дати м'яти шість тонн, а нині завод одержує її якихось шістдесят кілограмів. Що ж виходить? Важкими вирощувати рослинну сировину у господарствах Держагропрому відбили, а свої спеціалізовані радгоспи вирощувати її не навчились... Знову м'ята. Багатьом хворим ми, працівники аптеки, змушені відмовляти у цих ліках, а тим часом дороге обладнання галенового цеху нашого хімфармзаводу, як нам відомо, простоює через нестачу сировини. Так чому б вам, представникам спецрадгоспу «Дружба», не переглянути структуру площ таким чином, щоб давати заводові у достатній кількості і подорожник, і інші, такі необхідні лікарські рослини? Адже під них у радгоспі виділено сімсот гектарів родючої землі — це ж ціле багатство!.. Наша зустріч за «круглим столом» ще раз переконує: треба всім нам частіше отак збиратися разом, бо всі ми пов'язані одним виробничим ланцюжком і зобов'язані працювати скоординовано. Бо головне для всіх — поліпшення здоров'я радянських людей...

Правильно каже провізор.

Фітотерапія заслуговує на те, щоб посісти належне їй місце у медицині. Не тільки хімією має пахнути в аптеці.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

М. Павлусенко. Лісові тіні.

ГРИГОРІЙ ШИЯН

ДАЙОШ КУЛЬТУРУ!

Усі дивно знають, що культурна людина повинна вітатись, поступатись місцем старшому, мовчки стояти в черзі, не лаятись із сусідами... Цілий кодекс!

Однак цього мало. Першочерговою ознакою культури й освіченості є мова. Йдеться не про ту, від якої вуха в'януть. Ні. Йдеться про нашу рідну українську мову — нинькі непрестижну, бо «дядьківська», «хутірська», «безперспективна». Одне слово, люди, які себе вважають культурними, відрікаються від неї. Ви коли-небудь чули, щоб вище начальство (навіть районного масштабу) виступало перед людьми рідною мовою? Отож.

Якщо ви відчули, що й у вас від маминої мови крутить у носі, не пасіть задніх, старайтесь і собі. Для цього бажано виїхати до міста, а потім через тиждень-другий заявитись в гості й одразу показати, що ви вже не хутірський. Зустрічаєте, наприклад, знайомого чи родича і:

— Здрастуйте, дядя! Скоко лет, скоко зім, как я вас не бачил! Как жисть, як здоров'ячко? Впрушитесь? Оно, звичайно, конєшно, опять же годи-и...

Приголомшений вашою мовою, дядя і рота не розкриє. Бо він так не вміє...

На початковому етапі окультурення треба бути обережним, аби не наламати дров. Один молодик, повертаючись до рідного порогу, попросив у залізничній касі квиток до П'ятидомок. Поки з'ясовували, де таки станція, поки дотумкали, що це не що, як наші П'ятихатки, поїзд прощально підморгнув сигнальними вогнями останнього вагона.

Писати листи рідною мовою також не варто. Уявіть рідній матері, яка зроду з села не виїздила і дублянку називає ванільним кожухом. То не біди, коли ненька візьме того листа і побіжить до сусіди:

— Іване, прочитай, будь добрий, та розкажи по-людському, що він отп пише.

Остання порада: кому важко дається забування рідної мови, не обов'язково вдаватись до словників. То марудна справа. Практичніше проштудіювати комедію Старицького «За двома зайцями». Завчивши репліки Свириди Голохвостого та Проні Прокопівни, можна сміливо виходити на люди. І навіть підніматися на трибуну.

ВАЛЕНТИНА ЄВСЄЄВА

«СЛОВО ПРО РІДНУ МАТІР»

Шахтареві, який сказав, що ми заговоримо українською мовою, якщо від цього додасться ковбаси і сала.

Непрестижна рідна мова,
Як селючка-мати,
Соромно її любити
Та про неї дбати.

От як нам за тую мову
По рублю давали б,
То вона і без закону
Державною стала б.
Ось тоді ми язиками,
Неначе ціпами,
Молотили б по-своєму
Й не цурались мами.
А так що нам рідна мати,
Стара та горбата,
Як не хочуть нам за неї
І копійки дати.

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

КОНКУРС ДУМОК

- Пролетаріату нічого втрачати, крім свого апарату.
- Потрапив під локомотив історії.
- Транспарант: «Закінчимо перебудову достроково!»
- З папером для періодичних видань не буде ніяких проблем, коли його витягнуть з ковбаси, якою нас годують.
- Одна голова — добре. А з тілом — краще.
- Кому потрібен цей стриптиз: гола правда?
- Зіграв єдину роль, і ту в анатомічному театрі.
- Якби в Афганістан послали необмежений контингент нашої бюрократії, вона б одразу паралізувала там будь-який опір.
- Людина — найцінніший капітал. З неї протягом усього життя здирають проценти.
- Мистецтво належить народним...
- Він захотів побачити жахливі контрасти закордону і приїхав з Парижа до нас.
- Об'ява: «Міняю бюрократичний апарат на самогонний».
- Секс по-латині означає «стать», а не те, про що ви думаєте.
- Йде така гризота совісті, що від неї вже мало лишилося.
- Бумеранг — це стріла сатирика.
- «У ногах правди нема!» — приповідав Прокруст.
- Свята простота: «Їй-богу, бога нема!»
- Не май сто карбованців, а май сто друзів, у яких і візьми по карбованцю.
- Одноголосний плюралізм.
- Наша літературна молодь досягла розквіту біологічного згасання.
- Ректифікація договору.
- Епітафія: «Роздавлений при зіткненні думок».
- Епітафія: «Повісився на власних рогах».
- Є людиноподібні мавпи і людиноподібні люди.
- Четвертий блок комуністів і безпартійних.
- Язик до Києва доведе. Або до Магадана.

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ВО СЛАВУ РОДУ І СЕЛА СВОГО...

Літературно-критичний самопортрет

ВСТУП

Хто, скажіть мені, не бажає мати власного портрета, виконаного сторонньою, але неодмінно талановитою рукою? Ні, йдеться не про звичайну фотокартку, яку за карбованця можна замовити у першому-ліпшому фотоательє. Йдеться про літературний портрет. Щоб у ньому, скажімо, на повну потужність було розкрито і силу таланту, і життєву мудрість, і колосальний багаж зображальних засобів, і все таке інше, що слугувало б своєрідним пам'ятником творчій особистості на віки вічні. Скажемо чесно й відверто: одні такі портрети мають, другі про них мріють вдень і в зоряні ночі, треті штурмують спілчанські та видавничі кабінети, б'ють себе кулаками в натруджені груди, доводять, що вони і талановиті, і навіть геніальні, а критики мов осліпли й оглухли і про той талант ані мур-мур. Просять, благають, молять натиснути де слід і на його слід. Але дуже часто марно...

А тепер ставимо питання в іншому ракурсі: чи можу я покладатися на когось, доводити, плазувати, вмовляти, терпіти всілякі інші митарства, аби мати власний портрет? Ні, звичайно. Знаю я цих досліди-

ніа. В одиім місці недогнуть, а іншім перегнуть, вживатимуть оте «здається», «либонь», «зараз не пригадую»... А за цим виникнуть перекручення, усякі вигадки, на які так багаті дослідники. Та й узагалі, хто може краще знати мене, аніж я сам?! Отже... Ви вже здогадалися, що літературний портрет під промовистою назвою «Во славу роду і села свого» написав я власною, не менш талановитою, ніж інші, рукою. Без перебільшень, без переоцінок, без недооцінок, без перемовок і недомовок.

Читайте, заздрюйте, насолоджуйтесь, навчайтеся, переймайте... Усе, як на сповіді, викладаю. Усе, як було.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Ви, дорогенький мій читачу, не раз подибували у творах цього і споріднених жанрів про відомих акторів, футболістів, конструкторів, зоотехніків, письменників і їм подібних приблизно таке: «Ніхто і гадки не мав, що у такім-то селі (райцентрі, місті) у хаті звичайної родини з'явилася на світ людина, ім'я якої згодом уславить і рід свій, і село, і райцентр, і всю округу...» І це правильно. Бо на лобику немовляти не написано, чи вийде з нього розбишака, а чи всесвітній лідер, чи демагог, чи впертий бюрократ, чи й проклюнеться такий талантисько, як, наприклад, у мене.

Про те, що моя мама народить генія, тобто мене, ненька знала ще до того, як я об'явився у цім світі. Коли найближчі і найспостережливіші сусіди помітили відомі всім зміни у її поставі, почали делікатно цікавитись:

— А чи тобі, Тодоцю, отих двох пуцьвірінків мало, що ти й третім зважилась? Ти ж з ними по світу підеш і назад не вернешся.

Вона ж на те спокійненько:

— Може, я отут, під серцем, генія ношу, а ви такої співаєте...

Мала рацію моя ненька і, як бачите, не помилилася... Як тільки опинився я в руках сповитухи, одразу ж (на ті часи було гоже) вигукнув: «Ура-а-а-а!»

— Як мінімум генералом стане! — віщувала слабка на передбачення бабуся.

Мене така перспектива не вабила: генерали ті зникали, як мухи, не тільки на полі бою, а й до і після... І взагалі, я не любив і не люблю командувати, а ще більше не поважаю тих, хто силкується керувати мною, намагаючись принизити мою людську гідність.

У день з'яви на світ я традиційно висловив отим «ура» свої емоції й захоплення досі не баченим. Особливо мене зворушила щаслива усмішка матері. Я був щиро переконаний, що моя ненька й справді щаслива, бо мала на той час найбільше вироблених трудоднів. Могла навіть бути нагородженою ситцем на кофтину чи поросятком.

Не зловтішайтеся, не кривіться в злостивій посмішці, мовляв, звідкіль було мені тоді відомо про трудодні? Ті, хто народжувався у своїх матерів в той час, як і я, знають, що тоді ніхто ніяких днів чи тижнів вагітності не обліковував, відпусток не давав. Отак, забачивши, що жінка пройде — зупиниться, розігнеться — сповнне, казали: «Іди вже додому, а то, чого доброго, розсиплешся тут». А як не могла йти, то й на підводі, мов царицю, додому везли... Так що ми з мамою, можна сказати, виробляли ті трудодні разом. Пригадую, послали її насіннєве жито труїти. Що воно за отрута, не знаю, але така вона була гірка та смердюча, що коли мама виходила з колгоспної комори надвір, аби вдихнути свіжого повітря й відкашлятись, і мені легше ставало, і я тоді подумки лаявся: «Антихристи ви, а не люди! Немає у вас бога в животі, коли і мене, мою неньку морите отакою бридотою! Настане час, і, коли писатиму про себе, згадаю й вас, диявольські душі! І буде вам дуже незручно і за мене, й за себе!»

Та про якого бога можна було говорити, коли ще до моєї з'яви на світ у мами під ногами аж земля затремтіла, як дзвіницю з сільської церкви скинули. Розібрали на цурпалля ту церкву й хрести на кладовищі розтрощили, борючись з «релігійним дурманом». «Нам,— казали,— потрібен земний бог, а не небесний». І він був.

Сповили мене і, як зараз пам'ятаю, поклали у старі ночви, а самі всілися за стіл та й почали полуднувати всякими смачними стравами. Мені з ночов не видно було, чим вони там смакують, але хата повнилася пахощами притомленої бочкової кільки, печеної картоплі і квашеної капусти. Можливо, було там іще щось. Не знаю. Брехати не стану, але й від тих звабливих запашистостей клубочилася слина в роті.

Звісно, такої наруги над собою я стерпіти не міг. По-перше: для чого було мене так міцно сповивати, що ні дихнути, ні крикнути на повну силу? По-друге, і це головне, чому це вони отак апетитно їдять, а до мене їм ніби й діла немає? Верещу, синію.

— Хай співає,— каже батько,— хай легені розправляє. Може, з нього отой Джамайка вийде...

На жаль, не міг я тоді підвести голову з ночов і сказати недвозначно й категорично: «Не бути цьому! Ніколи! Не на того натрапили! Не для цього я на світ білий з'явився, аби горлом на хліб заробляти!» А воно й справді, коли тверезо розмислити: ціле життя без угаву горлати... Хіба ж то життя?

Вони їдять, а я волаю. Вони усякі тости на адресу повивальниці виголошують, а я протестую.

— Диви, який нахрапистий,— знову чую батьків голос.— Цей своє візьме...

І таки взяв. У рот вклали те, що належало власти. Я розумів: раз уважиш — він поступатиметься. Одержав першу перемогу, намітив другу мету — нехай мене колихають, колискових співають, казочки розказують, як ото колись бабуся Орина Родіонівна зі своїм вихованцем. Воно все знадобиться. Практика у цім ділі є, і наслідки, сказати б, не такі й погані...

Нікуди їм було подітися, почали співати й розповідати. Але ж який репертуар? Ну, розсудіть самі:

Ой, люлі, люлі,
Усім дітям дулі,
А Миколці калачі,
Щоб спав удень і вночі...

Я ж не якийсь Обломов, щоб вві сні спати хотілося, і не проти калачів, хоч і не дуже тямив, що воно таке, але ж кращій людині хоч мармелад, хоч печений бурячок щодень

пропонуйте — занудить! А потім... Оці «дулі»... Чи замислювався хто-небудь, як вони працюють на мій інтелект? Могло ж таке статися, що жах охоплює, коли уявити. От, приміром, навчили б підносити ті дулі усім без розбору і склав би я її не в кишені, а під носом якоїсь усіма шанованої людини... Наслідки? Ото ж бо й воно.

Тепер про прозу. Позавчора ріпку рвали, вчора її за чуба брали, сьогодні смикають. Уже в роті гірко від тієї ріпки. Вже так і хочеться вистрибнути з тих ночов і випатрошити з землі ту ріпку з корінням. А справу безпорадного діда і його недолуге сімейство передати до товариського суду! Або й далі. Ви здогадуєтеся куди... Мене треба було виховувати активним будівником світлого майбутнього, а вони мені у зразок типового «застійника». Такому доручи сьогодні сімейний підряд чи ферму — загубить справу в зародку, зганьбить найкращі починання. Досі дивуюся, куди дивилися ті, кому належало недремно стежити за літпроцесом і книговидавничою справою? Через таких і докотилися, що далі й нікуди котитися... Аби не схаменулися, то чи не сталося б, як з отим пухвалим Колобком?!

А були ж, були ж твори, які надихали, створювали настрій, вселяли віру, будили енергію...

Ось хоча б такі рядки:

А сонечко сходить
Та все звідтіля —
Від Сталіна-батька,
З Москви, із Кремля...

Сказали мудрі: життя — постійне долання труднощів. Це ніби про мене мовилося. І я «вибив» більш-менш пристойну літературно-естетичну програму власного патріотично-мистецького й інтернаціонального виховання, хоч, зрозуміло, не обійшлося без сіреньких козликів, рябеньких курочок, кривеньких качечок та всякої іншої живності, яку чомусь називають меншими нашими братами. Я кажу «чомусь», бо хіба ж можна братів різати, вбивати, знімати з них шкуру і робити котлети? Це очевидно не по-братському.

Одне слово, мені для всебічного розвитку творчої особистості потрібен був інший ідеал. Справжній. І він був. Та тільки, бувало, починаю нагадувати про це, у рот силоміць пхали квача, неначе гласність і повна демократія тільки для них, для тих, у кого сила, у кого влада, й аж ніяк не для мене...

(Продовження не забариться)

ВІТАЛІЙ НЄМЧЕНКО

Пародії

КОЛЬОРОВИЙ СПОГАД

Де ходили, де любили,
Все травою поросло...
Як забуть очей свічада
Й груденят цупкі бруньки...
І тому мені так журко.
А годо ж ...летять года...
Ех, і бісова ж ти, Шурко.
Голуба моя бідо.

Григорій Кулеба. Із збірки «У сяєві дощинки».

Де не стану, де не сяду,
Опущу лиш дуги вій,
Бачу спереду і ззаду
Бруньковатий профіль твій.
І тому мені так хмурко,
Журко так, хоч вовком вий...
Ех, і бісова ж ти, Шурко,
Кольоровий спогад мій.

Чи зриваю в полі маки,
Чи бреду в чужі садки,
Бачу — взяв би їх чортяка! —
Груденят цупкі бруньки.
Кіт Кузьма тихенько мурка,
Треться шерстю об диван...
Ех, і бісова ж ти, Шурко,
Кольоровий мій роман.

Заросли стежки-доріжки
У вишневому садку,
Де твої носили ніжки
Дивну мою цупку.
Дивна — мов просо курці...
Ех, забуду ту біду
І на зло блакитній Шурці
Руду кралю заведу!

НЕ ТА ПУТЯ

Щоб діти гомірливою юрбою
Збирали яблучка рожеві край путя.
Моя земля корпотською бджолою
Летітиме у вулик майбуття.
Микола Матола. Із збірки «Погідний ранок»

В поезії путі несповідимі,
Рве кігті бардів плем'я молоде,
Хто з багажем, кохаючись у римі,
А дехто й без граматики бреде.

Завжди у пошуку, завжди в роботі,
Стою погідним ранком край путя
І щось римую у своїм блокноті,
А що — і сам не знаю до пуття.

Веселі нотки у бджолинім хорі,
В моєму ж настрої мажор — тю-тю!
Боюсь, що скажуть критики суворі:
— Обрав, Миколо, ти не ту путю!

ВОЛОДИМИР ЗДИБКО

СПРАВИ КООПЕРАТИВНІ

Голові райвиконкому
від ініціативної групи слюсарів-сантехніків бригадира Юрія Компактова

ЗАЯВА.

Просимо видати дозвіл на організацію кооперативу по демонтажу пускових установок ракет середньої і меншої дальності та затвердити його статут.

●

Головному лікареві
міського психоневралогічного диспансеру.
Направляється на обстеження хворий бригадир Компактов Ю. І.
Голова райвиконкому

●

Голові райвиконкому.
Компактов Ю. І. є психічно здоровою людиною і може займатися будь-чим, навіть суспільною працею.
Головлікар
міськпсихоневродиспансеру

●

До Комітету державної безпеки
Доводжу до вашого відома заяву гр. Компактова Ю. І., 1949 р. народження, сантехнік, освіта незакінчена вища, безпартійний.
Голова виконкому
районної Ради народних депутатів

●

Голові райвиконкому.
За тов. Компактовим Ю. І. нічого не тягнеться, крім постійних поломок у сантехнічній мережі, які у нас повсюдно, тобто не кваліфікуються як диверсії.
КДБ. Нач. відділу.
Підпис нерозбірливий

●

До Міністерства оборони.
Направляю вам на узгодження заяву ініціативної групи.
Голова райвиконкому,
кавалер медалей «1500 років заснування Києва» і «Ветеран праці».
Резолюція:
Начальнику управління кадрами М. О. Оформити. (Підпис нерозбірливий)

●

НАКАЗ
командиру Першого протиракетного кооперативу «Радар» лейтенанту Компактову Ю. І.
Наказую вам протягом 24 години прибути на військову базу «Грім» (кодова плодоовочева база № 3 Держагропрому) і приступить до демонтажу пускових установок РСДМ.
Командуючий ракетними військами

●

НАКАЗ
Командиру Першого гвардійського моторизованого протиракетного кооперативу «Радар» капітану Компактову Ю. І.
Наказую вам за 24 години прибути на військову базу під кодовою назвою «Оптова база № 243» і приступити до демонтажу пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет.
Командуючий ракетними військами

●

ОБ'ЯВА
При кооперативі «Радар» створено ПТУ за спеціалізацією: слюсарі-демонтажники для всіх видів ракет. Стипендія — 400—600 крб. на місяць. Без іспитів приймають воїнів РА, звільнених у запас.
Гвардії полковник-сантехнік
Ю. Компактов

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

КРАСНОМОВНА ДВОМОВНІСТЬ

— Назовіть своє, будь ласка,
прізвище, ім'я...
— Хвьодор Тітовіч Гарасько —
так зовуть міня.
— Я, та ви вже зрозуміли,—
телерепортер.
Хочу, щоби розповіли,
як у вас тепер
йде вперед перебудова,
як радгосп живе
у нових уже умовах...
Молоко пливе
нескінченною рікою,
мабуть, чи не так?

Та й бички, днвлюсь, вагою
десь із добрнй танк...
— Да, січас другоє дєло —
повннй хозращот:
раныше всьо кудась літєло,
а тіпєр — учот.
Мн за всьо, шо внробляєм —
мнясо, молоко... —
дуже строго отвічаєм,
бо — такнй закон:
заробили — получаєм,
дурно не дають...
Потому й привісн маєм,
й молоко рєкой злнваєм —
всьо як слєд'єт буть.
— Так что, віжу, хозращьот вам
очєнь даже впрок...
— Ну, у прок чи не у прок там... —
главне, ліш би толк.
Всі рабочі у совхозі
лучче зажили —
хіба ж раньше стоко в змозі
зароблять були?..
Счас пожалуста — получиш,
скоко захатіш:
показатєлі улуччиш —
і заробиш більш.
— Что ж, скачок рєволюцьонний,
рад за ваш савхоз.
Но єщьо традіціонний
к вам адін вапрос:
как... на будущєє плани —
что ждьот впєреді?..
— Ну, у будущем — це главне! —
крепко сократім
управлєнческі канторн,
значить, апарат.
Потому шо без которого
било б вакурат:
ні тібє бумаг ненужних —
начерта они! —
вже і так совхозний нужник
потонув у ніх...
Ані завов, ні управов...
ето же ганьба!
Отаку корміть ораву
нада нам хіба?!
— Нєт, зачєм такую даром
садєржать семью?!
Фьодар Тітич — благадарєн
вам за інтєрвью.
І жєлаю аппарат-та
разагнать савсєм —
тагда лучше мнагакратна
зажівьоцца всєм...
— Ну, спасібо — це ж отлічний,
золотий совєт!
Тєлєбаченію лічний
от міня привєт!

ПОШТА «ВІТЧИЗНИ»
252021
Київ 21
вул. Кірова 34

ПЕТРО КРОПИВА

КОЛИ Ж ВІДКРИЛИ ПАМ'ЯТНИК?

У четвертому номері журналу «Архіви України» за 1988 рік, в розділі «Публікація архівних документів», уміщено статтю молодого наукового співробітника ЦДІА УРСР Л. Я. Демченко «Про історію створення пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві». Вона розпочинається так: «23 (11) липня 1988 р. виповнюється 100 років з дня відкриття у Києві пам'ятника видатному державному діячеві XVII ст., славному синові українського народу Богданові Хмельницькому»,— а далі виноска такого змісту: «Незважаючи на те, що цей факт зафіксовано в газеті «Киевлянин» за 12 липня 1888 р., а також у огляді документів «К истории сооружения памятника Богдану Хмельницкому», опублікованому в «Научно-информационном бюллетене архивного управления МВД УССР» (1954, № 1, с. 49—58), автори публікацій, присвячених 100-літтю відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому, невірно зазначили дату цієї події (див. «Культура і життя» від 8 травня 1988 р.; «Прапор комунізму» від 18 червня 1988 р.). Аналогічна помилка вкралася і до енциклопедичного довідника «Київ» (К., 1985, с. 675). Очевидно, через це і святкування у цьому році 100-річчя відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому відбулося на місяць раніше».

Хочу лише додати, що факт точної дати відкриття пам'ятника підтверджується не тільки вищезгаданою публікацією, а й оригінальними архівними документами, що зберігаються у ЦДІА УРСР і в Київському міському архіві. І от, незважаючи на документи і публікацію в «Архівах України», доводиться констатувати, що неправильну дату відкриття пам'ятника подали майже всі київські газети і журнали. Більше того, у тритомній «Історії Києва», підготовленій Інститутом історії Академії наук УРСР, на с. 296 у другому томі є такий запис: «Врешті-решт 11 червня 1888 р. пам'ятник було відкрито».

Голова комісії по спорудженню пам'ятника Б. Хмельницькому М. В. Юзефович своїм листом від 18 травня 1888 р. повідомив київського генерал-губернатора А. Р. Дрентельна про те, що «виконання робіт по спорудженню пам'ятника Богданові Хмельницькому, як запевняє Ніколаєв, буде завершене до 10 липня сього року» і що день відкриття пам'ятника варто приєднати «до наступних урочистостей хрещення руського народу». 8 липня того ж року Дрентельн звідомив Юзефовича, що митрополит Київський і Галицький Платон у своєму відгуку від 4 липня за № 1859 зазначив, що день відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому, 11 липня, передбачається почати божественною літургією о 9-й год. ранку.

І чи може бути мова про відкриття пам'ятника 11 червня, коли на засіданні комітету 17 червня 1888 р. (протокол № 32) було вирішене питання про виплату Ніколаєву авансу в сумі 6 тис. крб. на закінчення робіт по спорудженню пам'ятника. Але якщо і цих запевнень для деяких дослідників буде недостатньо, то порекомендуємо їм звернутися до всіх київських газет того часу, а також до періодики інших міст: «Нового времени», «Волжского вестника», «Русских ведомостей», «Русского курьера», «Московских ведомостей» та інших друкованих органів, представники яких були на київських урочистостях і докладно висвітлювали їх. Так, ще за день до відкриття пам'ятника газета Південно-Західного краю «Киевское слово» у своєму недільному номері від 10 липня 1888 р. дала оголошення про те, що завтра, 11 липня, в день київської княгині Ольги, відбудеться відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому. (Після канонізації великої княгині Ольги руська православна церква щорічно відзначала 11 липня як день св. Ольги, і невипадково саме на цей день були призначені урочистості, присвячені хрещенню Русі). Святкування почалося з відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому і відбувалося з 11 по 15 липня.

У цьому ж номері «Киевского слова», у розділі місцевої хроніки, вміщено перелік київських пам'яток для огляду гостей (було запрошено 20 000 чол.), де значився вже і пам'ятник Б. Хмельницькому.

Про київський пам'ятник славному Богданові за сто років написано так багато, що можна було б уже й не писати, якби повідомлення, що їх наводять у своїх публікаціях автори, не були такі суперечливі.

Уже зараз не можна не визнати, що довільне поводження з фактами спричинило недовіру друкованого слова і підрив авторитету періодики. Глибина сприймання найперше завжди залежала від міри правдивості опублікованих даних. Повідомляючи неоівправду, неможливо домогтися повної довіри читача, а тим паче неможливо відновити втрачену довіру. Єдиним шляхом її відновлення є правдиве слово. І якою б суворою вона не була, неприпустимо її підправ-

лити чи переінакшувати, чорнити чи підфарбовувати. Правда може бути лише одна. Про це треба пам'ятати завжди, особливо тепер, коли повсюдно виник підвищений інтерес до нашої історії, до нашого минулого.

Історію створення пам'ятника Б. Хмельницькому до цього часу прикрито пеленою таємничості й загадковості, неясності і недомовок. Ще у вересневому номері «Історичного вісника» за 1888 р. відомий російський письменник, видавець «Живописного обозрения» Петро Миколайович Польовий у своїй статті «Богдан Хмельницький і вдячна Росія» писав: «Історія цього пам'ятника у прямому розумінні темна й заплутана. Заглядати до цієї історії ми не будемо, та й не можемо через те, що не маємо матеріалів, хоча пропонуємо тут багато цікавого і повчального. Не торкнемося ми і заплутаної історії побудови пам'ятника, в якій чимало загадкового, дивного і навіть зовсім незрозумілого...»

Відтоді минуло понад сто років, але й тепер важко знайти у нашій пресі вірогідні дані з історії створення цього пам'ятника, тому що вони не завжди відповідають дійсності, а іноді й цілком взаємозаперечують одне одного.

Здавалося б, що 1988 року, у столітню річницю відкриття пам'ятника, українські, і насамперед київські, автори серйозніше поставляться до своїх досліджень, глибше розберуться та докладніше повідають читачеві про цей пам'ятник, хоча б частково розвіявши туман загадковості навколо історії його створення. Та нічого схожого не сталося. Автори продовжують постачати довірливого читача вигаданими фактами. Дійшло до того, що кандидат мистецтвознавства Інна Пархоменко, посилаючись нібито на справжні архівні матеріали, в одному з авторитетних київських журналів повідомляє, що в ЦДІА УРСР є «велика справа «Судове розслідування дій Микешина по продажу міді»; що Юзефович на відкритті пам'ятника не був, тому що він уже тоді помер; що брухт зеленої міді, відпущеної морським відомством, складався з поламаних мідних багнетів та рушниць; що на створення пам'ятника було зібрано лише 37 тис. крб. та низку інших даних сумнівної правдивості, серед них і запевнення у тому, що пам'ятник відкрито 11 червня. І всі погодились, і всі повірили. Та якби десь на Заході вона повідомила свої сенсаційні «відкриття» про мідні рушниці й багнети, то охочі до сенсацій фоторепортери неодмінно зберегли б на вічний образ першовідкривача існування мідних рушниць і багнетів, тому що досі жодному з археологів не вдавало їх знайти

Інший автор, кандидат архітектури С. Кілессо, у своїй статті «Окраса Києва», опублікованій у газеті «Культура і життя» 8 травня 1988 р., повідомляє, що на пам'ятник було зібрано 57833 крб. 78 коп., що у створенні пам'ятника брав участь В. Гартман, що пам'ятник було відкрито в травні 1888 р., що на відкритті його виступали генерал-губернатор, міський голова і члени комітету. То кому ж вірити? Чи довіряти І. Пархоменко, що Юзефовича на час відкриття пам'ятника не було живого, коли саме того дня йому присвоєно генеральський чин дійсного статського радника (Юзефович помер 21 травня 1889 р. на 87-у році життя). Чи довіряти С. Кілессо щодо його запевнення, що у створенні пам'ятника брав участь В. Гартман, якщо він ніколи не був скульптором. Понад те, на час укладання договору на виготовлення кінної групи пам'ятника і початку роботи над ним саме Гартмана, а не Юзефовича, не було серед живих (він помер 23 липня 1873 р. за ст. ст.). Та й у чому могла полягати допомога Гартмана Микешину, якщо Валіонський ліпив постать Богдана, Обер ліпив коня, в Микешину належало загальне керівництво.

А скільки інших, істотніших викривлень подибуємо в опублікованих матеріалах стосовно до первісного вигляду пам'ятника, процесу видозмін, причини відмови розміщення на пам'ятнику групи кобзаря та інших фігур і деталей та ін.

Одні автори пояснюють загадковість щодо встановлення пам'ятника «небажанням царського уряду ставити пам'ятник, який виражає протест українського народу проти соціального й національного гніту», а інші тим, що «пам'ятник мав русифікаторський характер» і що «широкий загал не співчував» прискоренню його встановлення. А людям хочеться знати, як же було направду. Як же орієнтуватися, як розібратися у цьому хаосі суперечливих повідомлень?

24 червня 1988 року комсомольська газета «Молода гвардія» вмістила статтю Олександра Кучерука «Богдан біля Софії», в якій від імені редакції великим шрифтом зазначено: «Сьогодні виповнилось рівно сто років з того часу, відколи бронзовий гетьман полишив тут свого бронзового коня». Прочитавши чергову сенсацію, хотілося звернутись з відкритим листом до головного редактора цієї газети зі шпальт «Правды Украины», та, розгорнувши й цю газету від 23 червня того ж року, читаємо: «24 (11 за ст. ст.) червня 1888 р., одночасно із святкуванням 900-ліття хрещення Русі, було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому».

М. М. Шулькевич в шести виданнях свого історико-архітектурного нарису про Київ жодного разу не вказав правильної дати відкриття пам'ятника, хоча періодично їх міняв.

Окремі автори почали змагатися між собою в подробицях опису костюма, у які нібито був одягнутий Микешин на відкритті пам'ятника, дехто з них досягнув успіху, та лише Микешин до самої смерті не знав, що він був присутній на цьому відкритті. Кому ж вірити, задумається читач, якщо академічні видання зазначають, що пам'ятник відкрито у червні, газета «Культура і життя» — у травні, а «Вечірній Київ», якому, здавалося б, належить знати напевно, постійно міняє цю дрейфуючу дату, нічим не мотивуючи. Так, у цій газеті 1953 р. подається дата 15 липня, 1957 р. — 23 липня, 1960 р. — просто липень, а 1988 р. — 23 червня. Більше того, 23 червня 1988 р. газета вміщує статтю відповідального працівника держархіву Тетяни Шевченко «Вершник з булавою», а в наступному, 145-у номері «Вечірка» повідомляє своїх читачів, що «сто років тому у Києві було встановлено пам'ятник Богданові Хмель-

ницькому. Цій події буде присвячене свято, яке почнеться на площі Богдана Хмельницького перед пам'ятником завтра, о 12 год.» Таким чином, улюблена киянами газета зробила усе, щоб дезинформувати своїх читачів.

Та першість у цьому змаганні, напевно, треба віддати щорічнику «Наука і культура» (1988 № 22). Тут вказується на дві дати відкриття, і жодної правильної. У цьому ж щорічнику вміщено статтю О. Кучерука «Вершини слави». На с. 404 читаємо: «100 років тому, 6 липня 1888 р., у Києві було відкрито пам'ятник Богданові Хмельницькому», а на наступній сторінці той же автор повідомляє, що відкриття пам'ятника було призначене на 23 червня 1888 р. А скільки ще нового ми дізналися із цієї статті! Виявляється, що ініціатором створення пам'ятника був М. І. Костомаров, що в групі кобзаря Микешин спершу помістив трьох дівчат-муз, котрих потім замінив селянином-українцем, запорізьким козаком, росіянином і білорусом, що Т. Г. Шевченко жив на квартирі у Ф. П. Толстого та багато інших вигаданих фактів.

Святкування на честь відкриття пам'ятника українському гетьманові відбувалося 11 липня за ст. ст. 1888 р., у понеділок, за ясної погоди і великого скупчення людей. Розпочалося воно рано о 9-й годині ранку літургією у Софійському соборі. Літургію здійснював чигиринський єпископ Ієронім. По закінченні літургії сам митрополит Київський і Галицький Платон відслужив заупокійну панахиду по «знаменитому мужеві Богданові-Зіновію, колишньому захисникові православ'я і руської народності у нашім краї». На панахиді були присутні усі військові й цивільні власті міста: губернатор і віце-губернатор, численний генералітет, управляючий навчальним округом, губернський предводитель дворянства, міський голова, ректор університету, голова слов'янського товариства, почесні жителі міста, представники різних відомств і багато гостей, серед них представники Сербії, Болгарії, Румунії і делегації з інших міст Росії й України, а також представники преси.

О 10-й годині на площу почали прибувати війська для параду. На початку 11-ї прибув командуючий КВО і, привітавшись з військами, пішов у собор. По закінченні панахиди всі присутні вийшли із собору, на чолі з митрополитом рушили до пам'ятника і стали обличчям до Михайлівського монастиря. На площі стала незвичайна тиша, і почався молебень. Після короткого молебня усі проспівали «Вічну пам'ять» славному воєначальникові й захисникові віри православної Зіновію-Богдану. У цей час присутнім відкрився з-під полотнища пам'ятник, і митрополит Платон звернувся до присутніх з коротким словом, відзначивши заслуги Хмельницького, і висловив побажання, аби кожен із синів Росії віддав свої сили на благо дорогої вітчизни. По закінченні його виступу процесія повернулася в собор, а на площі розпочався великий парад військ.

●

Рідна мова

ХТО ОСУШИТЬ СУРЖИКОВЕ БОЛОТО?

Нині однією з ознак культурної людини є ставлення до рідної мови. Ідете вулицею Леніна (центральна артерія міста) і бачите, що кипить робота,— йде заміна вивісок: «Фототовари» на «Фотомир», а «Українські страви» стали «Украинскими блюдами». Місто Чернівці з прадавніх віку українське, тут нині за офіційними даними проживає 70 відсотків українців. Аж коли кастійко почала бити на сполох молодіжна газета «Молодий буковинець», справа трохи поліпшилася — знову деякі українські вивіски повернулися на попереднє місце.

Не вельми втішні справи і з освітою.

1901 рік — на Буковині нема жодної української школи,— лише з німецькою мовою викладання.

1928 рік — на Буковині жодної української школи і понад 500 румунських. Ліквідовано кафедру української мови в Чернівецькому університеті.

Сьогодні із 38 шкіл міста 16 українських. Багато це чи мало? Треба бути оптимістом, щоб втішатися. Якщо у 1986—1987 навчальному році від рідної мови відмовилося 1923 учні, то в 1987—1988 навчальному році — 1181. Що цьому посприяло? Та, певне, педагогічні наради, роз'яснювальна робота вчителів, їхня робота з батьками, виступи у газетах письменників Галини Тарасюк та Анатолія Крима, які виступали про збереження національних традицій, та й взагалі вся атмосфера нашого життя зменшує в деяких громадян частку національного нігілізму.

Один чиновник і сьогодні у своїй запопадливості ще не знає меж. Раз дохопився до влади, то вже і всесилий заявити про себе, а від пихи носом хмари ріже. І починає... Коли ж йому закинути, що він, чиновник, безрідний космополіт з домішками великодержавного шовініста,— його це не дітине. Сприйме як титули. Про два крила нашої державності — радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм — на чув. Будучи столоначальником діячем обласного масштабу, боровся за «чистоту» російської мови. Знищував, зліквідовував україномовні назви вулиць на номерних будинкових знаках, активно зменшував кількість вивісок

українською мовою, особливо після чергових ремонтів на будинках організацій і установ, на магазинах, майстернях та інших побутових закладах, а якщо буде команда, то і рідну матір перехрестить. Зникло все українське на стадіонах і в парках; на гаслах і закликах, плакатах, інших засобах наочної агітації удень зі свічкою не знайдеш українського слова. Сам би міністр освіти Валуєв потиснув руку чиновнику, бо ж і на автошляхах міста та області все англійське залишив, а своє усунув, щоб «не компрометувало», а то ще скажуть — націоналіст. І коли ЦК Компартії України виявив турботу про розвиток української соціалістичної культури, зростання суспільної ролі української мови на шпальтах періодики,— чиновник скептично усміхнувся: «Гра в демократію перекинулася і в цю, бач, сферу. Це ж вони серйозно а чи по-вкраїнськи?»

Любов до Батьківщини, якою б неосяжною вона не була, починається з любові до рідного дому. Національний нігілізм не давав підстав ніколи задумуватися, а «хто ж ми?», «чиїх батьків діти?». Громадянський інфантилізм, споживацька, пристосовницька позиція неминуче ведуть до свято-татства, втрати відчуття історичної спадкоємності. Хочеться вірити, що перебудова, яка почалася в нашій країні, торкнеться зрештою і мовної сфери, осушить суржикове болото, тобто піднесеться культура людських взаємин, народна самосвідомість і громадянська гідність.

ОЛЕГ СЕНЧИК,
член Спілки журналістів СРСР

ДОКИ БУДЕМО БЕЗБАТЧЕНКАМИ?

Проблема рідної мови на Україні — це наш загальний біль.

І хоч у Львові з 96 шкіл 66 українських, національна мова в транспорті, в магазині та на вулиці звучить, але вузи перевели на російську мову викладання, мотивуючи це наявністю студентів-іноземців. А знаєте, деякі з них непогано говорять по-українськи, розуміють нас, просять говорити з ними саме українською мовою.

Щось не видно, щоб кінофільми українською мовою часто демонстрували... Чи їх не продукують кіностудії? Торік стрічку «Данило Галицький» українською мовою показували усього декілька днів. Прекрасний кінофільм про М. Лисенка — у російському варіанті, Кармелюк на Поділлі говорить також російською... Оце тобі двомовність, за яку так активно виступають шахтарі з Донбасу, оце такий результат вибору батьками-українцями мови для навчання своїх дітей!..

В мене особисто великі претензії до Українського телебачення: треба, щоб люди слухали не тільки рок-музику, а й більше народних пісень. Народ стужився за українською ліричною поезією, за прекрасною народною піснею, за вишиванками. І як добре, коли батьки ведуть на такі концерти своїх дітей.

Велику надію покладаю на свято міста Львова та його «Співоче поле», яке відбудеться восени — думаю, що буде цікаво усім.

ТЕОФЕНЯ КАЛИТОВСЬКА

ДОБРИЙ ДЕНЬ, ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ.

Я живу за межами України, в Ленінграді. Ви знаєте, яке дороге тут рідне слово по радіо і телебаченню. Коли я приїжджаю у відпустку на Україну, то воно для мене там як вашан-зілля.

Одначе... по Українському телебаченню, яку б передачу не включив, майже завжди вона іде російською мовою. Через ваш часопис «Вітчизна», який я передплачую, я хотів би запитати Українське телебачення: коли воно буде у к р а ї н с ь к и м? Взяти, наприклад, «Актуальну камеру» чи «Вечірній вісник». Диктор (ведучий), який говорить по-українськи, там часто виглядає білою вороною, тому що здебільшого тільки він і говорить по-українськи. Як мені відомо, ЦК Компартії України прийняв постанову по патріотичному й інтернаціональному вихованню населення, а в якій ідеться про піднесення ролі і значення української мови в державному і суспільному житті республіки. Оце так виконується постанова!

Чомусь ведуться передачі про культуру російської мови, а от передач про культуру української мови нема. Це стосується також до дитячої передачі «Вечірня казка». По УТ майже неможливо подивитись україномовного кінофільму, вистави. Публіцистичні передачі, документальні фільми, навіть створені українськими студіями, передачі молодіжної студії «Гарт» намагаються вести російською мовою. А от ставлення кореспондентів УТ до української мови: досить комусь сказати два-три слова по-російськи, як вони переходять на російську мову. Хіба це не зневага української мови? Хіба запитання кореспондента по-українськи для росіянина, який постійно живе на Україні, звучить як по-китайськи? Таке ставлення до української мови принижує нас як націю. Ми люди і повинні самі себе поважати.

МИКОЛА ДУДНИК,
військовослужбовець,
член КПРС з 1961 р.

Ленінград

ЮРІЙ БАРШТЕЙН

НА МЕДАЛЯХ — ПОЕТИ

Мабуть, найбільшу кількість настільних пам'ятних медалей, створених головним чином в останні кілька десятиліть, присвячено діячам літератури.

Маріупольський художник Юхим Вікторович Харабет уже давно працює у різних видах образотворчого мистецтва. І, може, тому, створюючи пам'ятні медалі, він вдало синтезує пластичну та графічну мови, сміливо чергує рельєф і контррельєф, алегорію і символіку, оригінальний декор та притаманну його працям шрифтову культуру. Його твори малої пластики не перевантажені деталями — лапідарно, але ясно розповідають про подію чи особистість.

Цього разу мова піде про три медалі з так званого бісквіту — фарфору, не вкритого поливою. Твори присвячені особам, не вельми шанованим у похмурий період історії нашої країни, але улюбленим і оціненим нашими народами: поетам Анні Ахматовій, Марині Цветаєвій та Володимиру Висоцькому. Для створення пластичних образів художник, певно, обрав бісквіт через те, що матова поверхня його надає портретним зображенням особливої м'якості, створює інтимність, випромінює внутрішню теплоту.

Медаль (діаметр 136 мм), присвячену Анні Ахматовій, виконано до сторіччя від дня народження поетеси, яке виповнюється 1989 року. Майже все медальне поле аверса медалі займає чудовий поясний портрет Анни Андріївни в російському сарафані, прикрашеному орнаментом. Цілком можливо, що такого вбрання вона ніколи не носила, але автор сміливо вніс цю деталь, щоб підкреслити приналежність поета своєму народові. У витончено виконаних руках намисто. Це ознака не так того, що Ахматова його любила і часто носила, а швидше як символ її життєвого шляху, етапи її життя: від найбільших намистин, які символізують блискучий початок, злет її таланту, до тих, що поступово зменшуються, ніби відходять у небуття, як символ тяжких втрат, випробувань, незаслужених звинувачень. Медаль викликає ще одну асоціацію: до її збірки «Чотки», яку авторка, якось обмовившись,

назвала своїм творчим витоком, а не «Вечір», як зазначають дослідники. На медалі немає імені поетеси, але цього, мабуть, і не слід було робити, бо образ гарної, аншуканої жінки з прекрасним патриціанським профілем, так вдало відтворений художником, пізнається одразу. У зображенні обличчя, зачіски, рук митець скористався своєю улюбленою пластичною мовою — чергуванням рельєфа і контррельєфа у чистих і співучих лініях, об'ємністю, грою тіней, що надали образові життя.

На аверсі медалі праворуч декор — частинна газової шалі (Ахматова любила накидати її на плечі), що переходить на реверс і летить на тлі Літнього саду з його чудовими решітками і статуєю. Як на мене, цей політ — символ духу Поета, що пішов від нас, та линє над улюбленим містом.

Якщо портрет Ахматової залишає враження спокійної величавості і краси, то образ Марини Цвєтаєвої в медалі (діаметр 105 мм) наповнений сумом, трагізмом, душевною тривогою.

Майже все медальне поле аверса займає високорельєфний головний портрет, на три чверті обернений вліво. На голові ніби вінок: зліва з горобини, що часто згадувалась в її віршах, як знак її народження: «Красной кистью Рябина зажглась. Падали листья, Я родилась. Спорили сотни Колоколов День был субботний: Иоан Богослов. Мне и доныне Хочется грызть Жаркой рябины Горькую кисть». А праворуч вінок продовжується колючим терном, метафорою її трагічного кінця. Художник знайшов несподіване образне вирішення: червона горобина, обігнувши голову (читай: життя), перетворилась на терновий вінець. Продовжуючи символіку, художник розмістив дати життя поетеси (1892—1941) між намистинами круг шиї, як петлю, що обірвала її життя. Портрет психологічний. В очах безвихідь, трагізм.

На медалі (діаметр 105 мм) пам'яті Володимира Висоцького майже все поле займає профільний рельєфний портрет. Він опукліший зліва і, поступово знижуючись праворуч, переходить у площину медалі. Образ поета-громадянина, артиста, виконавця своїх пісень, що, як ніхто, володів публіцистичною пристрасністю, медальєрові вдалося створити надзвичайно тонкою, точною мовою пластики, співучістю ліній. Поза голови, м'язи шиї з контурованими судинами й ледь прикриті очі промовляють про внутрішню напруженість поета, про крик його душі.

Оригінально медальєр виліпив реверс медалі, вдало використавши символіку й алегорію. Зліва гітара, на грифі якої шість струн, а одна обірвана. Не доспівав він пісню свого життя. З гітари, як з душі поета, вириваються змилені нестримні коні. Понад ними зображено малу планету-астероїд, яку відкрили в Кримській астрофізичній обсерваторії. Астероїд зареєстровано під номером 2374 і названо «Владвисоцький».

Створені Юхимом Харабетом меморіальні медалі після експозиції на республіканській художній виставці, присвяченій півстолітньому ювілею Спілки художників України, передано митцем у дар Українському фонду культури.

З листів до редакції

ТРЕБА ТОЧНІШЕ...

У цікавій статті Н. Утевської та Д. Горбачова «Сюжети з українського кубофутуризму» («Вітчизна», 1988, № 9) наведено слова художниці О. Екстер з її вступу на відкритті виставки творів народної майстрині Ганни Собачко у Києві в 1918 році:

«Ганна Собачко — приклад того, що народне мистецтво і в своєму розвитку залишається народним. Але для того, щоб воно існувало і квітло, сповнювалося новими силами, воно мусить припадати до живих джерел сучасного мистецтва, органічно засвоювати його...»

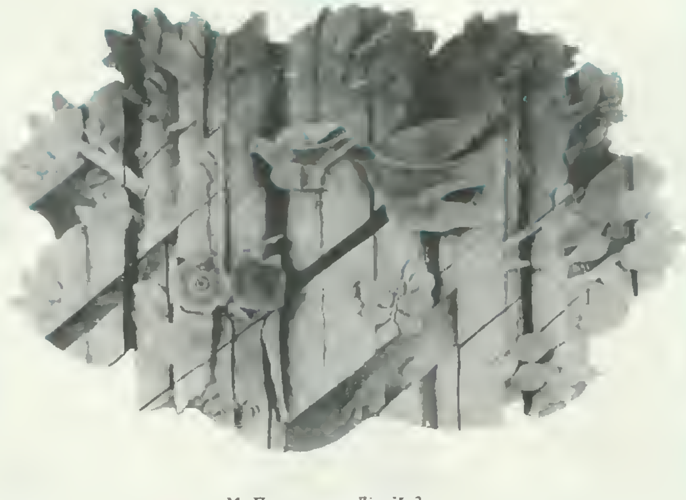
Невже О. Екстер, справжня шанувальниця таланту славнозвісної Ганни Собачко, могла вважати, що майстриня, аби розвивати народні традиції, мала не лише «припадати», а й «органічно засвоювати» новації «сучасного мистецтва», тобто кубофутуризму, як випливає із контексту статті? Хіба ж не зрозуміло, що це було б лише на шкоду їй? Невже народній художниці було замало скарбів народних традицій? Як з'ясувалося, слова О. Екстер процитовано неточно, вони мають інший зміст:

«Ганка Собачко — найбільш яскравий приклад того, що народне мистецтво залишається народним і в своєму розвитку і що для того, щоб мистецтво народне існувало і росло, ця еволюція, тобто поповнення його живими джерелами, необхідна» («Выставка декоративных рисунков Е. И. Прибыльской и Ганны Собачко», журн. «Театральная жизнь», 1918, № 9, с. 18).

Як бачимо, тут і натяку нема на те, щоб народним майстрам «припадати» і «органічно засвоювати» джерела авангарду. В контексті вступу О. Екстер йшлося лише про «живі джерела» самого життя, зокрема народної культури. То навіщо приписувати Олександрі Екстер те, чого вона не казала, навіщо було видавати славетну селянку-художницю часів революції Ганну Собачко за a нучениці авангарду? Митці-авангардисти шанували її саме за вірність народним витокам, за те, що її рукою водить геній народу, «геній колективу» («Русское искусство», 1923, № 2—3, с. 116).

ГРИГОРІЙ МЕСТЕЧКІН

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

М. Павлусенко. Літній дощ.

ТЕАТР ХУДОЖНИКА

ОЛЬГА КРАСИЛЬНИКОВА

Звичніше — **театр режисера**: вистави, об'єднані спільною художньою ідеєю, здійснені колективом однодумців. Або — **театр актора**: сукупність ролей, у яких через неповторну індивідуальність майстра постає виразно окреслена тема творчості. Театр художника — із цього ж загалу мистецтвознавчих термінів.

Театральний художник не відбирає собі партнерів по виставі, не визначає репертуар. Саме тому створити власний театр під силу тільки найзначнішим сценографам, до того ж таким, кому доля сприяла в широкому й повному вияві творчих можливостей. Найприкметніша ознака театру художника — концептуальність, яка становить, власне, суть творчості і яку майстер проводить послідовно: від вистави до вистави.

Народний художник СРСР Федір Нірод належить до тих сценографів, кому таланило в житті, чий творчий потенціал був гідний прихильності долі. Важко одним словом визначити головну концепцію його творчості, але, безперечно, першим словом має бути традиційність.

Цей термін часто вживають із негативним відтінком, подумки протиставляючи йому позитивне новаторство. Але ж традиційність — це передусім професіоналізм, якість, те, з чого починається мистецтво; втілити традиційне — означає опанувати культуру форми, виплекану сторіччями. До речі, існують такі різновиди художньої діяльності людини, які давно досягли чи майже досягли у своєму розвитку вершини, але від того мистецтвами бути не перестали. Мова не тільки про народні ремесла, як-от ткацтво, різьбярство чи вишивання, а й цілком професійні: сценічне, наприклад. Протягом віків залишилась незмінною форма японського театру кабукі. І до сьогоднішнього дня культивується застигла форма деяких вистав французького театру «Комеді франсез». З'являються постановки, які відтворюють естетику давньогрецького чи шекспірівського театру.

Зрозуміло, мистецтво у найширших його виявах не може існувати тільки за рахунок незмінної форми: потрібен розвиток, поступ. Однак не забуваймо, що традиційне — це «гени спадковості» того чи того мистецтва, які забезпечують поновлення його неповторного виду. «Мутантні клітини» нових ідей покликані пристосувати організм до «завтрашніх умов», але їм ще треба довести, і не в «одному поколінні», свою життєздатність, своє право на існування. Співвідношення традиційного і новаторського у різних мистецтвах непропорційне. Є види, жанри, рухливіші за своєю художньою природою; це, як правило, «малі форми»: так, пісня мобільніше «схоплює» інтонаційну мелодику, ніж, скажімо, симфонія. Синтетичні мистецтва залежать від рухливості кожного зі своїх компонентів-складників, від умовності виражальних засобів, образної мови, притаманної тому чи тому виду або жанру.

У мистецтві театру найбільш умовними і найбільш традиційними є музичні форми — опера і балет. Специфіка жанру зумовлює специфіку сценічного втілення роботи диригента, режисера, автора театрально-декораційного оформлення.

Концепція традиційності в сценографії музичних вистав навряд чи може виникнути інтуїтивно: потрібен власний досвід. У кожному разі, історія радянського мистецтва, в тому числі й українського, свідчить, що найвідоміші художники, такі як Ф. Федоровський, В. Риндін, П. Вільямс, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, прийшли до неї вже в розквіті творчих сил, послідовно утверджували її, не заперечуючи, ясна річ, значення нових ідей. Винятки, зрозуміло, є, але вони лише підтверджують правило, яке існує й донині,— панівну концепцію пишного, зорово ефектного, яскравого оформлення-видовища.

Ідея оперної чи балетної вистави як «бенкету для очей» народилася, власне, водночас із цими жанрами і була закріплена в архітектурі театральних приміщень з вигадливим ліпленням і позолотою порталу, яскравим оксамитом завіси. Цю ідею не просто підхопили, а й вкоренили автори численних лібрето, які переносили своїх героїв насамперед у фантастичну, казкову або екзотичну обстановку і тим-то на століття запрограмували інтер'єри багатих палаців і зачарованих озер. Але найголовніше — образний зміст і навіть стиль будь-якого грамотного оформлення майбутньої вистави запрограмовано заздалегідь композитором у музичній драматургії твору. Це єдино можливе джерело натхнення художника.

Ф. Нірод любить повторювати бувальщину із власного життя. Якось, подорожуючи по Прибалтиці, зайшов він до одного з костьолів, де був орган. Художник спокійно милувався дерев'яними різьбленими скульптурами, доки не зазвучав твір Баха. І раптом сталося чудо — скульптури ожи-

Ескіз декорації до опери М. Верихівського «Наймичка».

ли: їхня «внутрішня» музика, що належала певному часові, була ніби виявлена, видобута органною, збіглася з нею, злилася в неповторному емоційному строї. Саме такого ефекту має досягати театральний художник, створюючи декорації, які б стали органічним продовженням, пластичним еквівалентом задуму композитора,— зробила для себе висновок Ф. Нірод.

Існують, крім усього, ще й традиції сприймання оперного і балетного спектаклю (чи не за традиційність взагалі полюбляє ці жанри глядач?!). В усякому разі, як свідчить досвід, кожну нову роботу театрального художника, особливо коли йдеться про втілення класики (в таких творів більше), глядач прискіпливо порівнює з кращими зразками баченого, які запам'ятались, а також із роботами К. Коровіна, О. Головіна, Л. Бакста, Н. Гончарової та інших видатних майстрів, роботами, щедро експонованими в музеях та широко представленими в добре тиражованих ілюстрованих виданнях.

Творчість великих попередників — вітчизняних художників кінця XIX — початку XX ст. — завжди була для Ф. Нірода не тільки взірцем, а й школою творчості, шлях до якої проліг через роки навчання, альма матер — Київський художній інститут.

З чого починається художник? З прагнення малювати, виразити себе в рисунку, живописній композиції. Йому таланило на хороших педагогів: «спроби пензля» підтримували спочатку Л. Поволоцький, а згодом М. Колик (той самий, хто навчав й інших відомих українських художників — М. Умакського, П. Злочевського, В. Борисовця). Естетичні смаки Нірода, петербуржця з народження, складалися дуже рано: він завжди мав інтуїтивний потяг до гармонійно довершеного мистецтва класики, у річищі культурних традицій відчував шлях власної творчості. Здавалося б, майстерня Ф. Кричевського, де він опинився, вступивши до інституту, розкривала перед ним широкі можливості реалістичного живопису. Але доля розсудила інакше. Поруч успішно працював театрфакультет, яким керував В. Татлін (і де працювали К. Єлева і М. Тряскін), туди тягнулися студенти. Епоха великих соціальних перетворень, якими були перші пореволюційні та 20-і роки, завжди висуває на перший план ті мистецтва, які найглибше можуть втілити дух часу: так звані масові мистецтва, театр у першу чергу. Невипадково саме театрові насамперед віддав свій живописний талант А. Петрицький. Невипадково і В. Меллер, готуючи себе до роботи станковіста у кращих художніх школах Мюнхена і Парижа, присвятив свій хист сценічному мистецтву. І Ф. Нірод був сином свого часу.

Починав він традиційно, з того, що вже стало пройденим етапом у діяльності його знаменитих попередників, засновників української радянської сценографії: з захоплення конструктивізмом. Цим позначені його перші самостійні роботи у Першому польському театрі («Справа громадська» Б. Ясенського, «Рабан» В. Вандурського та ін.), де конструктивне рішення вносило в декорації узагальнення, в той же час активність кольору, єдина колористична система застерігали від сухості, утверджуючи емоційне начало. «Чистим» конструктивістом Ф. Нірод так і не став; і не міг бути — його художня природа була інша. Тим більше що від початку 30-х років у театрі набирав сили

інша система сценічного оформлення, тісно пов'язана з традиціями вітчизняного мистецтва другої половини XIX — початку XX ст.: на сцену повертається збагачений об'ємними елементами живопис.

Втім, професіоналізм Ф. Нірода (тоді ще зовсім молодого художника), масштабність обдарування виявилися в тому, що він прагнув і надалі використовувати у своїй роботі плідні здобутки «старого» конструктивізму (посилення функціональності декорацій, введення їх у процес розкриття сценічної дії і т. д.), хоча здійснювати це було зовсім не просто. Так, у театрі імені М. Заньковецької, який до війни працював у Запоріжжі й куди він незабаром прийшов, були дуже сильними традиції театру корифеїв. Їх запровадив ще фундатор Народного театру (так раніше називалися заньківчани) Панас Саксаганський, а згодом, уже на новому етапі, їх реалізував його учень Б. Романицький. Ці традиції стосувалися не тільки до режисури чи акторського мистецтва, а й до декораційної частини вистав: правилом вважалися принципи реалістично-побутового оформлення.

Прагнення Ф. Нірода замінити традиційні куліси і арки в театрі підтримував молодий режисер В. Харченко, у співдружності з яким були створені кращі вистави заньківчан: «Отелло» В. Шекспіра, «Уріель Акоста» К. Гуцкова, «Пісня про Свічку» І. Кочерги. Так, у декораціях до «Отелло» художник ефектно поєднує темно-синє оксамитне небо над венеціанським каналом з гарячою смугою місячного золота. Але це лише задник, тло. На першому плані, розвиваючи живописну гаму від теплого до холодного,— сіре каміння з червоними бліками ліхтарів на ньому, які створювали атмосферу тривожного передчуття. Ф. Нірод постійно утверджує смислове навантаження кольору в оформленні вистав, прагнучи дати емоційне забарвлення кожній картині. Акцент робиться не на тому, де відбувається дія, а що відбувається. Так, в оформленні «Уріеля Акости» від картини до картини декорації стають похмурішими, віщуючи трагічний фінал: від яскраво-вогненних у першій дії до чорних, з лихим червоним блиском у фіналі.

Десять років роботи в колективі заньківчан (1934—1945 рр.) стали справжньою школою професіоналізму: з початківця Ф. Нірод перетворився на фахівця, який глибоко осягнув специфіку свого мистецтва. Театральний художник завжди залежить від драматургічного матеріалу, режисерського задуму, майстерності актора; одним з компонентів таланту того, хто оформляє виставу, є вміння побачити свій задум у майбутньому контексті сценічного твору, узгодити свої художні плани із прагненнями і можливостями колег по створенню вистави. За ці десять років Ф. Нірод став не просто професіоналом, а художником українського театру, осмисливши свою діяльність у руслі національного мистецтва, національної культурної традиції.

Так, одна з кращих робіт, створених Ф. Ніродом у заньківчан,— оформлення «Украденого щастя» І. Франка (режисер В. Івченко, 1940 р.). Художник прагнув максимально точно віддати образну атмосферу драматургічного твору. Досвід роботи в конкретному театрі навчив Ф. Нірода з любов'ю ставитися до побуту на сцені, бачити в ньому не тільки окреме, а й узагальнене, показувати це узагальнене, символічне через побут. У декораціях подається «розріз» хати Миколи й Анни. Чисто й світло. Хоч і бідно, але затишок. Це не абстрактне житло, воно розповідає про духовний світ своїх мешканців — не затьмарений гонитвою за наживою, людяний, совісний. Навкруги хати зимова ніч, снігові замети, от-от, здається, мороз і вітер увійдуть під дах, загасять домашній вогник. Уся суть художнього образу в цьому контрасті холоду і затишку, причому зіставляється, здавалося б, буденне, звичайне. Цей принцип контрасту близький народній пісні, народному мистецтву взагалі (наприклад, червоне і чорне традиційно поєднуються у вишиваних рушниках, якими, до речі, вбрана хата Задорожних). Ця робота Ф. Нірода належить до кращих сценографічних інтерпретацій української класики, понад те — вона стала хрестоматійною, до неї кожен раз зверталися художники (полемізували, розвивали окремі

Ескіз костюма до опери М. Вериківського «Наймичка»

мотиви), коли йшлося про сценічне втілення пісень І. Франка.

З переїздом до Львова почався новий етап у творчій біографії Ф. Нірода. Ще під час роботи у театрі юного глядача (до 1944 р. Харківському, перейменованому на Львівський — за новим місцем стаціонару) критики почали писати про особливу музичність декорацій художника, всього оформлення. Безперечно, ця музичність, що виявлялася у гармонійності ліній, колористичній гамі, була очевидною і раніше, але тепер, у співробітництві з режисером В. Скляренком, який утверджував на сцені романтично-схвильоване, емоційно-піднесене мистецтво, зазвучала на повну силу. Так, особняк Фамусова (вистава «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, 1948 р.) художник побудував як образний світ Чацьких, а не тих, хто, власне, тут мешкав. Кращі представники російського дворянства, з яких виходили декабристи, були господарями, органічними фігурами в цьому сценічному просторі, у цій архітектурній довершеності, створеній руками — так прочитувалася думка Нірода — російського народу, у цій вишуканій кольоровій гамі (сірий портал; зміни декорацій — пастельні тони; те саме і в костюмах — блакитне, світло-зелене, біле з чорним).

«Музичність» обдарування Ф. Нірода стала причиною його запрошення до Львівського театру опери і балету: спочатку, з 1945 року — для оформлення окремих постановок, а незабаром на посаду головного художника. Насамперед Ф. Нірод працює над здійсненням оперних вистав (це його найулюбленіший жанр) як класичних — українських, російських, зарубіжних, так і за творами сучасних композиторів. Ознайомлення зі специфікою оформлення оперних постановок, засвоєння кращих традицій своїх попередників Ф. Нірод успішно поєднує із активним ставленням до цих традицій: так, замість кулісно-арочного типу декорацій на сцені франківців художник утверджує архітектурно-об'ємні форми, які урізноманітнювали зоровий образ вистав, допомагали режисерові створювати винахідливі мізансцени. Художня ерудиція, розуміння стилю різних епох допомагала Ф. Піродові помічати і запозичувати з пам'яток матеріальної культури найхарактерніше і на цій основі створювати власну сценографічну версію, разом з диригентом і режисером розв'язувати естетичні і моральні проблеми, закладені в музичному творі. Особливо успішно художник використовує у своїх декораціях засоби архітектури. Так, у постановці «Івана Сусаніна» (1949) в основі сценографічного образу — народна дерев'яна архітектура, міцна, доладна, така, що відповідає епічному характерові музики М. Глінки, асоціюється із духовною монолітністю героїв музичного твору. Своєрідні «ритми» готики якнайкраще характеризували музичну драматургію «Далібора» Б. Сметани (1950), а для оформлення «Руслана і Людмили» М. Глінки (1956) характерним був монументально-билинний образ.

Важливу роль у роботах Ф. Нірода відіграє пейзаж, який створює певний настрій, дає емоційну оцінку подіям, що відбуваються. Улюблений пейзажний мотив, що його у різних варіантах використовує художник,— це низький обрій і високе небо на більшій частині сценічного простору. Наприклад, у «Тихому Доні» І. Дзержинського (1952) увесь сценографічний образ вистави створюється переважно за допомогою пейзажного задника, що зображує небо, та ще однієї-двох характерних деталей на першому плані. На початку вистави глядач бачив низько опущений обрій, сповнене тривоги хмарне небо, на цьому тлі — красномовні свідчення епохи громадянської війни (стовп з обірваним дротом, протипіхотні загородження). У кульмінаційній, фінальній, сцені знову небо, стрімкий лет хмар, крутий станок-косогір, по якому упевненим кроком рушає загін червоноармійців.

Зміною пейзажу, станом природи Ф. Нірод характеризує й дію «Милани» Г. Майбороди (1957); у більшості ж вистав, оформлених художником на оперній сцені Львова, зоровий образ будується на поєднанні архітектурних образів і пейзажних, як-от в «Руслані і Людмилі» М. Глінки (1957). Монументальна архітектура першої картини у поєднанні з блакитним небом задника звучить музичною увертюрою молодості і кохання; цьому ж архітектурному образові надається іншого характеру, коли після викрадення Людмили Чорномором у гридницю вповзає імлистий світанок, знекровлюючи всі яскраві барви.

Оформленню цієї вистави притаманний описово-оповідний спосіб зображення, він не завадив створенню картин, внутрішньо ліричних, поетичних (як-от у палаці Наїни). Проте оформленню в цілому бракує узагальнено вираженого цілісного образу, натомість декорації переобтяжені бутафорією, хибують на зайву пишність.

Наприкінці 50-х років у творчості художника з'являються нові тенденції: створювані ним образи стають тоншими, психологічнішими, думка художника точнішою, об'ємнішою, узагальненішою; дедалі більше символічного значення набуває деталь, іде поступове наростання колірної виразності, доведеної до музичного звучання. Так, основний напрям декораційного розвитку постановки «Мазепи» П. Чайковського — поступове нагнітання трагізму — виявляється насамперед у кольоровому вирішенні кожної сцени. Ф. Нірод вирізняв два кольори — червоне і чорне, надаючи їм символічного звучання, щораз протиставляючи їх. У першому акті, коли Кочубей клянеться помститися за збезчещену дочку, темні куліси та чорний силует будинку Мазепи уособлюють його злочинницьку владу. Не менш похмурим є другий акт, коли Кочубей страждає у підземеллі: важкі склепіння, масивні стіни створюють атмосферу безвиході. Контрастною для попередньої виступає сцена у палаці Мазепи — блиск і розкіш, проте червоного стільки, що, здається, навкруги все напоєне кров'ю. Червоне — символ крові, смерті (сцена страти), разом з тим це і символ помсти, розплати (у фіналі чорний задник освітлюється багряними блискавицями).

Трактуючи «Мазепу» як психологічну драму трьох персонажів (Мазепи, Марії, Кочубея), Ф. Нірод і режисер В. Скляренко включили в оформлення три тополі — символ зіткнення цих індивідуальностей, переплетення їхніх доль. На початку вистави три стрункі дерева сягають верхівками

грозових хмар, наприкінці дії перед глядачем поникли обгорілі стовбури у багряно-попелястих відблисках пожежі (на жаль, ця символіка простежується не у всіх картинах оформлення). Сценографія «Мазепи» має найбільш цілісний образ порівняно з іншими роботами художника того періоду. Принцип покартинного оформлення — коли оформлення однієї картини аж ніяк стилістично не пов'язане з оформленням наступних — є нормативним для театрально-декораційного мистецтва 50-х років, особливо коли йдеться про музичні вистави. Хоча були окремі художники, зокрема і на Україні (як-от М. Уманський), які займали щодо цього принципу негативну позицію і послідовно своїми роботами доводили її хибність. Творчість же Ф. Нірода не випадала із загального процесу мистецтва оформлення вистав свого часу, тобто художник завжди йшов в авангарді цього процесу, але ніколи не випереджав його. Це одна з найсуттєвіших характеристик таланту Ф. Нірода.

Втім, хіба це так мало — йти в авангарді? Те, що було притаманне сценографії названого періоду, втілювалося в творчості Ф. Нірода найпослідовніше і найпереконливіше. Крім того, нові сценографічні ідеї цей художник завжди засвоював дуже легко, втілюючи їх напрочуд органічно в жанрі музичних вистав.

Шістдесяті роки ввійшли в історію театрально-декораційного мистецтва як час активного розвитку: удосконалюється, поглиблюється його образна мова, урізноманітнюються виражальні засоби, зростає роль художника в процесі творення вистав. Попередами розвитку сценографії виступають художники драматичного театру, які починають декларувати ідею співрежисури художника у виставі. Практично це означало якісне зростання сценічності оформлення, дійове входження — не на рівні «зображального тла» — в образну структуру вистав, вираження власне сценографічними засобами основної думки сценічного твору. Палітру Ф. Нірода, починаючи з 60-х років, дедалі більше починає визначати так звана «згущена образність», багатоасоціативність, продуманість і логічна вибудуваність, те, що змушує говорити критику про «драматургічність» почерку художника. Створені Ф. Ніродом декорації стають функціональнішими, а отже, дійовішими. Подібно до провідних художників драматичного театру він починає звертатися до принципу цілісної пластичної ідеї, єдиного образно-емоційного середовища, в якому відбувається дія вистави. Отже, в творчості Ф. Нірода бачимо суттєвий крок на шляху художньої цілісності оформлення вистав, і цей крок характерний вже для робіт сценографа у Київському державному театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, куди його було запрошено на посаду головного художника.

Театральні художники 60—70-х років у своїх пошуках найчастіше звертались до творчих надбань 20-х років; подекуди ця звертання мало характер формальних запозичень, без внутрішнього осмислення. Що ж до Ф. Нірода, для якого 20-і роки — сторінка власної біографії, то тут зустрічаємо творчий підхід відповідно до стилю і жанру музичної драматургії. Одначе й зовнішні прикмети «стилю шістдесятих»: підкреслений лаконізм оформлення, пильна опрацювання фактури матеріалів, складно розроблена світлова партитура і т. д. — знаходимо і в роботах Ф. Нірода.

В цей час художник багато експериментує, шукаючи нові виражальні засоби. Так, в оформленні опери «Доля людини» І. Дзержинського (1961) Нірод одним з перших використав на оперній сцені світлову проекцію, застосувавши прийом, який у кінематографії зветься «подвійною експозицією». Це цілком відповідало логіці музичної драматургії. Твір І. Дзержинського — опера-монолог (спогади героя, Андрія Соколова, про пережите). Звідси об'ємний, підкреслено матеріальний (фактурний) перший план — портал церкви, куди було зігнуто військовополонених, і приглушений другий план, на якому наплиривами виникали епізоди-спогади.

Декорації «Загибелі ескадри» (1967) в унісон музиці В. Губаренка втілювали грізні ритми буремної епохи. Дія відбувається на військовому кораблі, і художник повсюдно акцентує на фактурі холодного металу. Різкі промені прожекторів доповнюють лаконічне оформлення, створюють відчуття тривоги. Просторове вирішення декорацій чітке, образне: наприклад, салон кают-компанії, осередок контрреволюції, здається вибі затиснутим у лещатах металевого громаддя, майже фізично відчуваєш силу, яка ніби от-от його розчавить.

Аскетизм виражальних засобів в оформленні балету «Спартак» (1977, балетмейстер А. Шекера) — зовсім не данина моді, а новий крок в осмисленні матеріалу, музичної драматургії А. Хачатуряна (художник вже звертався до цього твору в сезоні 1964—1965 років). Раніше в декораціях був урочистий і пишний Рим, який засліплював своїм багатством, своєю матеріальною культурою, а рабовласницькому закопленні схиляв перед ним голову не один чужоземець. Це світ Красса. Хоч як хотілося протиставити бездушному камінно-громаддю сповнену порину, стрімкого лету постать Спартака і в постановці 1977 року, Нірод пішов іншим шляхом. Не з матеріальною культурою воював легендарний герой, а з людською несправедливістю. Арена Колізея — ось де конфлікт оголено, коли один посилає на смерть другого, а той постає проти несправедливості, проти рабства взагалі. Арена й зручний площадка для танцю — тут є де злетіти в переможнім стрибку, виражаючи бажання помсти й боротьби. Статичне за зовнішніми ознаками, таке оформлення містило в собі глибокозмістовний образ. Лаконічні декорації доповнювала виразна світлова партитура.

У шістдесяті-сімдесяті роки розширюється палітра виражальних засобів Ф. Нірода, а втім, основною «фарбою» в ній, як і раніше, залишається живопис. Отже, живопис і музика — два самостійних мистецтва, пов'язані між собою за допомогою третього, драматургії, об'єднуються в єдине образне ціле, синтезуються у сценічній дії. Колорит є одним з найважливіших засобів емоційної виразності: в живопису це найбільш музичний елемент, а музиці — найбільш живописний. Коли ж образотворче мистецтво і музика об'єднуються, то колорит створює їхній сплав, синтез. Органічному злиттю музики і живопису (в оперній чи балетній виставі)

Ескіз декорації до балету Є. Станковича «Ольга»

сприяє також властиве їм обом ритмічне начало.

У київський свій період Ф. Нірод утверджує сувору, серйозну, внутрішньо значущу красу колориту. Колір використовується без нарочитої ефектності, але завжди виразно і образно точно. Відтінки його красиві й на диво гармонійні у поєднаннях. У контрастному вирішенні є своя система, але немає схематизму. Ф. Нірод полюбляє чи то ніжні, чи то яскраві кольори обрамляти чорним тлом. У колористичну гаму він часто вводить золото і срібло.

У декораціях художника завжди тонко продумується кольорова гама, підказана характером музики, яка відіграє істотну роль у створенні емоційної атмосфери дії. Ця гама доповнюється світловою партитурою (можна сказати, що на новому етапі Ф. Нірод «живописує» світлом), яка також узгоджена з розвитком музики, сценічною дією і системою костюмів, кольорово співвіднесених з декораціями. Світло і костюми створюють рухливу, мінливу картину оформлення. В розвитку дії музичної вистави вони поєднуються з декораціями в єдине ціле, утворюючи «симфонічний живопис».

Особливе місце в творчості Нірода належить класичному репертуарові; саме в сценографії зарубіжної класики, на чому наголошував ще А. Петрицький, вповні виявляється творча індивідуальність Ф. Нірода. Протягом останніх двох десятиріч на сцені Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка художник оформив «Кармен» Ж. Бізе (1962), «Трубадура» Д. Верді (1964), «Аїду» Д. Верді (1969), «Травіату» Д. Верді (1972), «Гугенотів» Д. Мейєрбера (1974), «Дон Карлос» Д. Верді (1984), а в Новосибірському театрі опери і балету, з колективом якого у Нірода склалися тісні творчі стосунки, «Фіделіо» Л. Бетховена (1980), «Отелло» (1981) Д. Верді.

Звертаючись до зарубіжної класики, художник прагне насамперед визначити стиль оформлення, вже на його основі створювати образне середовище сценічного твору. Пам'ятки культури, характерні для часу і місця дії, стають відправною точкою цієї роботи. Тут Ф. Нірод виступає як типовий послідовник традицій подібно до своїх попередників — видатних художників музичного театру минулого, а також і до переважної частини своїх колег-сучасників, тих, хто оформляє оперні і балетні вистави сьогодні. Він бере епоху у її звичному «іміджі», в її знайомому загальнокультурному вигляді, вважаючи, що саме такого типу оформлення буде найдоступнішим, сприйнятливим для найширшої аудиторії; ніколи — це його характерна риса — не проводить додаткових історичних студій, не заглиблюється в інші маловідомі шари історико-матеріальної культури. Однак широковідомі раритети все-таки залишаються для Нірода опорою, оскільки не завжди повною мірою узгоджуються із музичною драматургією, яка, в свою чергу, вимагає сучасного прочитання.

Так, музика Д. Мейєрбера, не кажучи вже про традиції постановки «Гугенотів», безумовно, штовхає театрального художника на створення пишного монументального видовища. Ф. Нірод, небезпідставно побоюючись, що в оформленні такого типу, в складних любовних перипетіях сюжету стане другорядною важлива антиклерикальна ідея твору, обрав інший шлях. Поштовхом для творчої уяви стала висока культура французької графіки XVI ст. Лінія-думка, ніби звільнена від обтяжливих шат кольору, стала чіткою, дала можливість показати багато, а водночас зосередити увагу на головному. Пожовклі сторінки старовинних фоліантів або ж пергаментних сувоїв зумовили загальний колір радіуса, на якому гостроверхі будови, вузенькі вулички середньовічного міста, панорама далеких осель і берегів, по краях радіуса — фігури діви Марії, подані об'ємно, ніби вирізьблені. Це не тільки історичне тло, це особливий емоційний камертон сприймання сценічного

твору. Перед цим радіусом (незмінним протягом усієї сценічної дії) з'являються великі об'ємні деталі: стела з примхливою лінією різьблення, силует Нотр-Дам, високі вітражі готичного собору. Разом з кевпсоким станком вони конкретизують місце дії: помешкання багатого графа, площа, храм. Ці деталі виконані в тій же гамі, що і радіус, хоча з'являються яскравіші відтінки. Чіткість і виразність сценографічного задуму, його монументальна видовищність, невіддільна від уміння художника розмовляти з глядачем мовою художніх образів, дають підставу поставити оформлення «Гугенотів» в один ряд з кращими досягненнями радянської сценографії.

Оперну виставу «Отелло» Д. Верді Ф. Нірод і режисер Д. Багратуні створювали як поетичну розповідь про любов, довір'я, підступність, заздрість. Звідси природне бажання художника абстрагуватися від побутового. «Знаком» місця дії є венеціанський лев і пурпур в урочистих сценах. «Знаком» італійського Відродження — легкі, ніби різьблені з мармуру колони, що, об'єднуючись, створюють характерні арки. Аркоподібну конфігурацію мають і піднесені над сценою білі стели. Архітектурні деталі оформлення рухливі, вони діють у зображенні змін внутрішнього стану героїв цієї зовні статичної опери.

Художник навмисне звужує кольорову палітру вистави, надаючи перевагу чорному, білому, червоному й коричневому. Натомість на повну силу примушує відчути символічне звучання кольору. Саме тому художник живописує великими мазками. У сцені приїзду після Венеції на червоно-оксамитному тлі з'являється ще яскравішого тону червона стела із запаленими фацелами. Цей зримий акорд створює особливу емоційну атмосферу напружених до краю пристрастей. У фіналі вистави маса білого кольору, високо здійнята над ліжком Дездемони, схожа на білопінну хвилю, сприймається як неминуча трагічна розв'язка. Білий колір — це взагалі основний колір вбрання Отелло, Дездемони, середовище їхнього існування. Щоправда, в переплетенні білих арок тан зручно натягнути павутину, як і вчинив Яго, схожий у своєму чорно-коричневому костюмі на павука.

Історична тематика завжди притягальна для театрального художника, особливо коли йдеться про вітчизняну історію. Над створенням спектаклю «Ярослав Мудрий» на київській сцені Ф. Нірод розпочав свою роботу ще тоді, коли Г. Майборода задумав написати оперу на основі історичної драми І. Кочерги. Співдружність композитора і художника виявилася плідною: у спільній роботі, зокрема, створювалися симфонічна картина бою й інтермедійна завіса, яка, власне, є квінтесенцією ідейно-художнього задуму опери-вистави. У постаті білого вершника, який вражає списом чорного, вгадуються риси давньоруського воїна. Проте символіка цього образу місткіша: художник утверджує незборниму силу свого народу, одвічну перемогу добра над злом. Вміщений у верхній частині композиції Софійський собор стає уособленням високої матеріальної і духовної культури — власне, того, що й наповнює реальним змістом почуття любові до Вітчизни.

Втілюючи на сцені київського театру образ Русі епохи Ярослава, художник прагнув історичної вірогідності. Відштовхувався він од характерних особливостей архітектури, фрескового живопису саме Києва, не схожих на аскетичні форми мистецтва російської Півночі або на пишність візантійських храмів. Проте історичні реалії Ф. Нірод втілює творчо, узгоджуючи з режисерським задумом (Д. Смолич), музичною драматургією, створює цілісне середовище вистави. Характерна для давньокиївської архітектури широка, півколом арка, повторювана у різних пропорціях, надавала оформленню особливого ритму: мудро-врівноваженого, епічного. Улюблена художником сіро-синя гама (тлом для якої є вохристі тони), розроблена в оформленні з колористичною майстерністю, тонко відтворює атмосферу епохи, разом з тим створює відчуття сивої давнини. Проте художник акцентує не тільки на віддаленості Ярославової епохи, а й дотепно унаочнює думку про канали єднання з сучасністю. Вже в першій картині на другому плані глядач бачить нішу, в якій сидять літописці, схожі за абрисами на віконо, вмуровані в стіні, — вікно у сучасність, адже історію стародавньої Русі дізнаємося насамперед з літописів, дивимося на неї очима перших Несторів.

В оформленні «Ярослава Мудрого», як, до речі, і в стилістично близьких до нього декораціях «Князя Ігоря» О. Бородіна (1975), вагоміше місце художник відводить відтворенню фактури матеріалів. Наприклад, у «Ярославі», в інтер'єрах — холодного поваплекого каменю або свіжоструганого дерева в сцені приїзду Гаральда. Фактура дерева в оформленні спектаклів з вітчизняної

Ескіз костюма до балету С. Прокоф'єва «Ромео і Джульєтта»

історії надає, як правило, широкі можливості для створення образного середовища. Це врахував Ф. Нірод, працюючи у 1977 році над ескізами до «Івана Сусаніна» М. Глінки, де для всіх шести картин оформлення було створено єдиний дерев'яний портал. Фактура — потемнілі від часу важкі колоди, дерев'яний зруб. Художник не тільки подає квінтесенцію архітектури епохи (дерев'яна Русь), а й прагне підкреслити народно-епічний характер музики М. Глінки. В цій роботі Ф. Ніродові вдалося досягти гармонійного поєднання архітектурних і пейзажних образів. Вже в першій картині бачимо сповнений поезії краєвид російського села над дзеркалом ріки, а чистій воді якої повторює своє відображення храм, схожий абрисами на Нерлі. Миром, ладом віє від цієї картини, вбраної в сіро-голубі тони. Контрастним до першої картини виступає так званий польський акт: кольори розпеченого заліза, похмура пишність, сюжети завойовницьких ваєкових у розписах стін.

В зображенні картини хати Сусаніна художник свідомо пішов на значне збільшення реальних пропорцій житла простого селянина: художник переконаний, що у такий спосіб ставала зорово переконливішою для глядача ідея могутності, сили духу російського народу. Пригадується, така концепція під час одного обговорення викликала ряд заперечень: аже занадто театрально-просторовим виявилося помешкання бідняка. Справа не в дискусії, яка розгорнулася з приводу ескіза однієї картини, а в тому, що конкретна робота відображає загальну концепцію творчості Нірода — традиційну для художника музичного театру, який працює в умовах «великої сцени»: збільшити, театралізувати, естетизувати реальні пропорції і форми. В театрі художника Нірода образна мова будується не за принципом мистецького перетворення, точніше — не тільки за цим принципом, але завжди за принципом мистецького прикрашання — традиційного для оформлення музичних вистав. Коли бачиш роботи Ф. Нірода, іноді здається, що він більше любить театр, ніж життя, що театральність в системі творчих координат художника — найцінніший метал. Причому театральність цього художника — це театральність у найбільш парадному і привабливому вбранні. Його сцена — царство, мешканці якого не дозволяють заглядати за куліси, де художник і режисер поєднують свої творчі муки і прагнення, аби образи мистецтва стали критерієм прекрасного у самому житті.

Робота Ф. Нірода над балетними виставами відзначається загальними особливостями оформлення музичних постановок, однак має і свою специфіку, яка залежить від хореографічної драматургії. Дієвість, музичність, відповідність умовам танцювального мистецтва — основні критерії оформлення балетної вистави. До того ж від художника вимагається створення зручного для танцю сценічного майданчика і зручного для танцю акторського костюма.

Специфіку оформлення балетних вистав Ф. Нірод засвоїв порівняно легко, про це свідчать ще його львівські роботи, але свою майстерність повною мірою продемонстрував уже в Києві. Доти йшов процес накопичення естетичних цінностей, пошуки нових форм і прийомів. Цей процес відбувався в одному руслі того очевидного якісного зростання, яке характеризує творчість цього художника протягом двох останніх десятиріч. Сильна сторона балетних робіт Ф. Нірода — уміння співвідносити художній задум із музичною драматургією. Художник відтворює у своєму живопису і романтичну меланхолійність адамівської «Жізелі», і пристрасну наповненість музики К. Караєва до «Семи красунь», і декоративну барвистість звукової палітри «Кам'яної квітки» С. Прокоф'єва.

В оформленні балетних вистав Ф. Нірод якнайширше використовує виражальні засоби живопису; музично-хореографічна драматургія виявляється насамперед у колористичному звучанні декорацій.

Особливої розмови заслуговує створюваний Ф. Ніродом балетний костюм. Нейтралізуючи конкретне, «уніформа» виявляє в фігурі узагальнено-танцювальне, пластично-виразне. Тим часом життєвий зміст вистави вимагає соціально-історичної визначеності одягу персонажів. Виникає потреба поєднання образності, виразної характерності костюма з його танцювальністю. Ф. Нірод вдало поєднує особливості «уніформи» з елементами, які характеризують той або той персонаж. Завдяки цьому створювані ним костюми завжди відрізняються поєднанням танцювального та індивідуального, національного й історичного. Вони і одяг персонажів, і елементи образотворчого цілого. Образність не стає на заваді легкості і зручності для танцю. Прикладом можуть бути костюми до балету «Пісня про Сайчику» Ю. Знатокова (Одеса, 1972). Дія відбувається в Києві в XVI ст., для цієї епохи характерний довгополий одяг (як жіночий, так і чоловічий), що складався з багатьох деталей, виготовлений з важких фактурних матеріалів. Художник відбирає з етнографічно достовірного костюма лише білу сорочку — довшу у жіночих персонажів (з поетичною вишивкою білим по білому) і коротшу у чоловічих, підперезану широким шкіряним паском, як у жителів Прикарпаття (до речі, саме в цих районах найбільшою мірою і збереглися риси, характерні для українського костюма XVI ст., і це врахував художник). До того ж ця чисто театральна знахідка відповідає історичній правді, адже «повного» костюма у побуті не носили, а по білій вишиваній сорочці відразу впізнавали українців.

Вирішуючи декорації на поєднанні кількох кольорів, Нірод малює костюми в цій же гамі, тому вони ніби продовжують живописну тему декорацій. Оскільки на сцені вони існують в музично-організованому русі, остільки, розвиваючи живопис декорацій, костюми деталізують їх, поєднуючись з ритмами музики. Замок Воєводи («Пісня про Сайчику») виконаний у похмурих, темно-синіх тонах із домішками синього і коричневого; у цій же кольоровій гамі розроблено вбрання прибічників Воєводи. Вже з перших картин балетної вистави «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (Київ, 1971) Монтеккі й Капулетті протиставлені в кольоровому вирішенні костюмів, причому так, що легко визначити, хто до якого роду належить.

Створювані Ніродом костюми завжди красиві, але їхня краса не самодостатня, вона

нерозривно пов'язана з характером персонажів, із загальною системою художнього вирішення. Художник, створюючи костюм узагальненим, будує його нерідко на великих «площах» і кольорових «масах», не переобтяжує дрібними деталями і несуттєвими прикрасами; основну роль відіграє силует. Вбрання київських ремісників з «Пісні про Свічку» побудоване на двох основних кольорах: білому і червоному, причому червоного значно менше, він виступає як характерна ознака національного, деталь, що прикрашає (стрічка, стьожка, пояс). Нарядність, як бачимо, зовсім не вимагає мішури, блискучих позументів, яскравих туалетів.

На відміну від інших художників балетного театру, Ніроду завжди цікавить психологія персонажів, особливо це помітно в останніх його роботах, зокрема в «Лебединому озері». Достатньо подивитися на ескізи костюмів гостей на балу. Художник пропонує якусь одну характерну рису: кокетливість, граціозність, грайливість, поривність, замріяність, пристрасність, жіночність, а зрештою закоханість у танець! Все ледь перебільшено, лише в тій мірі, в якій це притаманне романтичному світовідчуванню «Лебединого».

Для 70-х років, періоду творчого злету Ф. Нірода як театрального художника, найхарактернішими є дві балетні вистави: «Ромео і Джульєтта» і «Пісня про Свічку». Тему балету Ю. Знатокова (боротьбу київських ремісників за свої права — в основу лібретто лягли перипетії п'єси І. Кочерги «Свіччине весілля») художник трактує як боротьбу світла з пітьмою, підносить цю тему до рівня високого філософського узагальнення. Художник знаходить переконливе втілення своєму задумові: ліпить з «пітьми» оточення феодалів (палац Воєводи, костюми його васалів), із «світла» — світ Свічки (хата головного героя, вбрання ремісників).

Символіка музичної драматургії позначає й оформлення: коли ув'язнено головного героя — ув'язнено й світло: на важких ланцюгах, у масивних золочених світильниках ледь жевріє воно... В руках прибічників Воєводи вогонь перетворюється на знаряддя для катувань, а в руках Свічки забезпечує людей теплом і затишком. У такому художньому контексті київський зброяр виростає до фігури символічної, уподібнюється легендарному Прометеєві.

У кабінеті художника висить ескіз до «Пісні про Свічку», який, на жаль, не був реалізований у виставі. Палац як темне громаддя, але контури його розмиті, схожі на клуби диму, будівлю, по суті, лише названо вікнами в темному просторі сцени. Виддовжені за формою, вікна нагадують свічки, тому чи потрібно дивуватися, коли над кожним білий вогник. Горить палац, полум'я народного гніву, а може, й світло самого сонця спопеляє його!

Декорації до балету «Ромео і Джульєтта» Ф. Нірод будує на єдиній установці з покартинною зміною зображення. На початку вистави він пропонує глядачам «сценографічну увертюру» — об'ємну композицію-завісу, в якій бачимо фрагменти-начерки оформлення майбутніх картин. Це, безперечно, робить оформлення ціліснішим, драматургічність задуму художника стає очевиднішою. Понад те, ця біла заставка-пролог, яка передує похмурим образам наступних картин, і втілює життєствердний пафос оформлення балету.

Незмінною складовою наступних картин оформлення стають масивні форми середньовічної архітектури. Кам'яне громаддя закриває небо, і в цьому зерно, адже шекспірівських героїв оточує, пригнічує і врешті-решт знищує світ варварських законів, далекий від гуманістичних ідей Відродження. Переносячи героїв у середньовіччя, не в Ренесанс, Ф. Нірод розвиває менш сценографічно апробовану тему, стоїть на грані принципового заперечення принципу традиційного підходу до оформлення цього балету С. Прокоф'єва, а значить, і на грані сценографічної традиції як такої.

Далі, за цю грань, ступив уже кращий його учень, один з провідних художників сучасного музичного театру Євген Лисик, який при всьому новаторстві своєї творчості міцно стоїть на фундаменті існуючих традицій.

Творчі позиції художника не вичерпують естетичної цінності його мистецтва: яскраво-виповнений, образно-насичений, відкритий для сприймання найширшої аудиторії театр народного художника СРСР Федора Федоровича Нірода — безумовне підтвердження того!

ПЛАКАТНЕ ЖИТТЯ ЧИ ЖИТТЯ ПЛАКАТА?

М. Павлусенко. Плакат.

М. Павлусенко. На Росі.

Гласність відкрила нам очі. І ми побачили себе не на плакатах. А такими, як є насправді. Розмінюваними на догматичні мідяки, а якщо й на срібники, то тільки у біблейному розумінні.

Спрощеність думки завжди породжує плакатне життя. Де все живе губиться між лакованими агітками. Де богоподібні слуги народу на плечах розфарбованих безликих манекенів залізобетонною ходою пруть у щастя, щоб гухнути врешті на саме дно глибокої кризи.

Хто винен? Ніхто. Хіба що художники. Заробітчани. Бо ж могли попередити, відобразити, натякнути. У рамках соціалістичного реалізму.

Коли у рамках життя, тоді й мистецтво у рамках. Як птах у клітці. Це ж треба — видумати метод, сплетений з кавчуків і лілеї!

Але ж було святе? Було. З пам'яті поколінь не стерти енергійні лінії життя як боротьби, червону і чорну фарби, єдино потрібні слова: «Ти записався добровольцем?», «Вітчизна-мати кличе!»

Було і є. Бо ж знову спалахнув той вид малярства, що від народного лубка.

Не таврований «світлим цинізмом», не прив'язвний до стертих кліше, а свме той, що з ліній і кольорів природно народжує думні словв.

Такий плвкат мвтеріалізується у часі розкутої думки.

Перебудоав висунула нв перший плви іронічний плвквт. І це природно: «Сатирв відроджує те, що зруйнував пафос» (Ствніслав Єжи Лец). Отож свтиричив графіка одразу вийшлв з нвпівсліпих мвйстерень, з напівлегальних виствок нв вулиці.

Пригвдується сценка у підземному переході нв площі Жовтневої революції в Києві. Чимала громада жваво обговорювала підсумки виборів до Верховної Ради СРСР. А тлом дискусії слугував свморобний плакат, повз який неможливо було пройти бвйдуже: «Просозидавшийся» п'ятизірковий «бровеносец в потёмках» опускає до виборчої урин бюлетень з нвписом: «Я голосую за...» І було прізвище. Хто б з нас захотів, щоб це було твоє чи моє прізвище?

Мистецтво не поза політикою, коли політика не душить його живу душу. Інакше плакати здатні лише плаквти. Або брехвти.

Він неодномірний — справжній плакат. Він сміється і мучиться, він мислить і графічним лаконізмом, і станковою палітрою. А тому не забарилися плвкати філософського плану, живописної наповненості.

Наш виставочний стенд свме твкого спрямувввння.

Перед вами світ художникв Миколи Пввлусенка.

Більшість його робіт оргвнічно вплелася у вінок 175-річного ювілею Великого Кобзаря. Ці плаквти були нв вулицях, у музеях, нв пвроплввах — ширшу виствку годі й придумвти. Кілька робіт опинилися у стінвх редакції, і коли я переступив поріг нвйбільшої нашої кімнвти, очі уяібрвли перенвчвсту червону зав'язь.

Розворушепв явтрв, чи крвплі крові, чи космогонічний вибух, чи?.. Я знвв, що не слід дешифрувати одрвзу бврвпий гіпноз. Краще повільно нвблизитися, змістити кут зору, неквапливо фокусуючи загальне з окремих деталей. Бо ж як сприймаємо малярство ми, невтаємничені? (А втаємничувати треба з дитсадків!). Упирвємося лобом у твбличку під твором — і вже своїх очей не требв, і вже все ясно, нввіть те, що й для художника лишилося звгвдкою.

Отож придивлявся, і поступово з космогонічної ввтри вниик нескорений лик Тврвса, і плечі під вселенським тягврем, і втомлені руки. А ще банду-

М. Павлусенко. Плакат.

М. Павлусенко. В степу.

ра, безсмертна дума, аисвітлилася з морону віків...

Художник насичує свої плакати символами духовності, що єднають землю і небо, і спраадлжує своєрідні задуми, поєднуючи лаконізм графіки з кольоровою фантазією живопису.

Власне, професійний шлях вів Миколу Павлусенка напрямки до станкового живопису. Бо відколи пам'ятає себе, жив фарбами, малював з дитинства. І вчителі були неабиякі — батьки з тих сільських вчителів, яким вклонялися старі й малі, добрі й злі; батьки з тих подвижників, які самотужки опановували і малярство, і бандуру, щоб передати дітям не лише слово, а й барву, аромат, пісню. А ще була подільська природа.

Чому ж так круто, вже у художньому інституті, він змінив шлях, обравши графіку, а потім взагалі переключився на плакат?

Іти з периферії на периферію?

— Саме так,— не заперечив Микола Павлусенко. — Це був своєрідний виклик пануючій ортодоксії. Графіка — річ серйозна: лінія, малюнок. А плакат став душником пошуку, ризику, якщо хочете, авантюри. Багато дав мені професор Т. А. Лящук. Пішов туди, де менше стримували...

Стримувати — це у нас звично, і, звичайно, стримували. Більшість робіт лишалася у знайомих. От і екслібрис художник опанував, теж пошук і теж можливість іти до людей...

— Орієнтуватися на потребу середовища — це самогубство,— зронив художник. — Ми формувальники життя, а воно поки що тече поза культурою.

Ми згадали сумний анекдот, пов'язаний з вождем, другом і порадником художників, а також решти людства. Само собою, він затверджував усі полотна і скульптури. В тому числі монумент Пушкіну. Перший варіант — великий поет з томом своїх віршів був зарубаний блискавично (разом із скульптором). Другий варіант — великий поет з томом праць вождя, друга і порадника — сприйнявся тепліше. А постав третій варіант — вождь, друг і порадник з томом Пушкіна.

Зрозуміло, нині набагато легше. Та все ж зовсім легко конформістам від мистецтва, якщо йдеться про офіційне визнання і відповідні регалії.

Але повернімося до нашого стенда, зокрема до керамічних композицій Миколи Павлусенка.

Як далося йому монументальне мистецтво?

— Після графіки, наче як по зеленій траві побіг...

Що ж побажати Миколі Андрійовичу Павлусенку? Я не знаю. Зупинюся на тому, що побажав усім нам (якщо ми не розучилися бути трудівниками) далекий від голобельного світосприймання Кант: зоряного неба над головою і морального закону в собі.

К. АНДРІЙКО

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 8, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.05.89. Підписано до друку 08.08.89. БФ 39373. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,19 обл.-вид. арк. Тираж 42 793 прим. Зам. 01015. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-68-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

М. Павлусенко. Плакат